

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή - Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας
Εργαστήριο Ιταλικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας

Ζητήματα Παιδείας του Νέου και Νεότερου Ελληνισμού

*Οφειλή
στη Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη*

Πρακτικά Ημερίδας
Αθήνα, 25 Φεβρουαρίου 2022

Αθήνα 2024

Ζητήματα Παιδείας του Νέου και Νεότερου Ελληνισμού

Οφειλή στη Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή – Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας
Εργαστήριο Ιταλικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας

Ζητήματα Παιδείας του Νέου
και Νεότερου Ελληνισμού
Οφειλή
στη Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη

Πρακτικά Ημερίδας
Αθήνα, 25 Φεβρουαρίου 2022

Επιμέλεια
Γεράσιμος Παγκράτης – Παναγιώτα Τζιβάρα – Σπύρος Καρύδης

ΑΘΗΝΑ 2024

Τυπογραφική επιμέλεια: Σπύρος Καρύδης

Εκτύπωση: Τυπογραφείο ΕΚΠΑ

© Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας – ΕΚΠΑ

ISBN 978-960-466-324-8

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ	11
Α΄. ΓΙΑ ΤΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ	
ΕΛΛΗ ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη	17
ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη	19
ΝΙΚΟΣ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη. Μία κυρία της ιστορικής επιστήμης	23
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ Ε. ΜΠΟΤΣΙΟΥ, Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη: Επίμονη ερευνήτρια, ανθρωποκεντρική επιστήμονας	27
ΜΑΡΙΑ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Βασιλική Σταμάτη (1932-2020)	31
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη (1932-2020). Εργογραφικά-βιογραφικά	33
ΜΙΧΑΗΛ Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη. Η «θεία Κική»	39
ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, Μνήμη Βασιλικής Μπόμπου-Σταμάτη (Καλαμάτα, 1932 – Αθήνα, 2020)	43
Β΄. ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ	
ΑΝΑΓΡΑΦΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ	51
ΡΩΞΑΝΗ ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Η συμβολή της Βασιλικής Μπόμπου-Σταμάτη στη μελέτη του Βικέντιου Δαμοδού	63
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ, <i>Λογισύνης έράνιον</i> : Ή συμβολή της Βασιλικής Μπόμπου-Σταμάτη στην έρευνα της Νεοελληνικής Φιλοσοφίας	75

Γ'. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΝΙΚΟΣ Ε. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, Διάλογος κυρίαρχου και κυριαρχούμενου: Συγκρούσεις και όρια	89
ΣΠΥΡΟΣ ΧΡ. ΚΑΡΥΔΗΣ, Θεολογώντας στον καιρό τῶν Φώτων. Προ- λεγόμενα στο ἔργο τοῦ «λογιωτάτου ἱεροδιδασκάλου» Ἄντων- νίου Σπίνολα	107
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΣΤΕΦ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, <i>Status praesens Ecclesiae Graecae</i> : Ορ- θόδοξη Εκκλησία και Παιδεία στις αρχές του 18ου αι.	135
ΣΤΑΘΗΣ ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ – ΧΡΥΣΟΒΑΛΑΝΤΗΣ ΠΑΠΑΔΑΜΟΥ, Βετεράνοι του Πολέμου της Κύπρου (1570-1571): αιχμαλωσία, απελευθέ- ρωση και επανένταξή τους στις βενετικές ἔνοπλες δυνάμεις	159
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, Προξενικό δίκτυο και επαναστατική ιδεολογία: οι πρόξενοι της Επτανήσου Πολιτείας στην Τεργέστη (1803-1807)	181
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Ὁ κώδικας ΜΙΕΤ 3 ὁ γραφέας του καὶ ἡ σχέση του με τὸν κώδικα 42 τῆς Μονῆς Χοζοβιώτισσας Ἄ- μοργοῦ	197
ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΗΛΕΪΔΗΣ, Η κωμωδία <i>Οι δίδυμοι της Βενετίας</i> του Carlo Goldoni. Μια ἄγνωστη μετάφραση του 1783 σε φαναριώτικο περιβάλλον	233
ΘΕΟΔΟΣΗΣ ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, Επιστολές του Εμμανουήλ Στυλιανού Λυ- κούδη προς τον Κωστή Παλαμά	251
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΡΟΜΑΝΕΝΚΟ, Η δράση του εμπορικού οίκου Παναγή Τσιτσέλη ὡπως προκύπτει ἀπὸ το <i>coria lettere</i> των ετών 1786- 1804 και 1814-1817	261
ΜΑΡΙΑ ΣΓΟΥΡΙΔΟΥ – ΓΙΑΝΝΗΣ ΑΚΡΙΤΙΔΗΣ, Παλέριο 1282: ἀπὸ τον κόσμο της Ιστορίας στο σύμπαν της Λογοτεχνίας	273
ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΠΑΝΟΣ, Σταμάτης Βαβούρης (1925-2008): Ποιητική πο- λιτότητα και ειρωνεία	285
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ, Στον καιρό των επιδημιών: εικόνες ἀπὸ την Κεφαλονιά του 18ου αιώνα	299
ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ	317

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η σκέψη για την έκδοση ενός τιμητικού τόμου για τη Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη γύριζε καιρό στο μυαλό μας, μετά από κάθε συνάντηση που είχαμε μαζί της, στην άτυπη «ακαδημία», στο σαλόνι της στους πρόποδες του Λυκαβηττού. Κάθε φορά, εμείς οι μικρότεροι ηλικιακά αλλά φίλοι της έμπιστοι και μαθητές στον χώρο της έρευνας, που εκείνη υπηρετούσε με πάθος και συνέπεια αλλά σεμνά και αθόρυβα, φεύγαμε εντυπωσιασμένοι από τον ήρεμο λόγο της, τη διάθεση προσφοράς, την αγάπη για την έρευνα και την επιστήμη, αρετές που δεν διατυμπανίζονταν σε θρανία, έδρανα και πανεπιστημιακά αμφιθέατρα. Όταν κάποια μέρα, προσκεκλημένοι στο σπίτι της σε μέρα γιορτής, τολμήσαμε να εκφράσουμε τη σκέψη μας, η πρότασή μας προσέκρουσε στην ευγενική της άρνηση, που συνοδεύτηκε από ένα πλατύ ευχαριστήριο χαμόγελο για εμάς και από την έκφραση μιας συστολής νεανικής.

Ο θάνατος της, τον Οκτώβρη του 2020, άλλαξε τα πράγματα. Ο τόμος τιμής, στη «Δασκάλα» και οδηγό στις ερευνητικές ατραπούς, μετατράπηκε στη σκέψη μας σε τόμο απόδοσης ευγνωμοσύνης, στον οποίο θα συγκεντρώνονταν οι εισηγήσεις μιας επιστημονικής ημερίδας οργανωμένης στη μνήμη της. Η απόφαση πάρθηκε έναν χρόνο μετά, το φθινόπωρο του 2021, εντάχθηκε στις δραστηριότητες του Εργαστηρίου Ιταλικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας και πραγματοποιήθηκε στις 25 Φεβρουαρίου 2022 στο Αμφιθέατρο της Κεντρικής Βιβλιοθήκης της Φιλοσοφικής Σχολής του ΕΚΠΑ.

Στόχος της ημερίδας ήταν η απόδοση φόρου τιμής από μαθητές, φίλους και συγγενείς στη μνήμη ενός πολύ αγαπημένου προσώπου που έφυγε αθόρυβα, αλλά πλούτισε τη ζωή, πρόσφερε πολλά με το επιστημονικό έργο, με τη στάση ζωής απέναντι σε κοσμικές τιμές και διακρίσεις, με την παραδειγματική ανιδιοτέλεια, τη σεμνότητα, τη διακριτικότητα.

Στην ημερίδα συμμετείχαν πανεπιστημιακοί καθηγητές, ερευνητές, υποψήφιοι διδάκτορες και εκπαιδευτικοί. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν με τρόπο υβριδικό (διά ζώσης και εξ αποστάσεως μέσω της πλατφόρμας webex). Οι εισηγήσεις διαρθρώθηκαν σε δύο μέρη: Στο πρώτο παρουσιάστηκαν εισηγήσεις με έντονα βιωματικό χαρακτήρα για το τιμώμενο πρόσωπο, ενώ το δεύτερο μέρος περιλάμβανε πρωτότυπες ανακοινώσεις επικεντρωμένες στο έργο της Βασιλικής Μπόμπου-Σταμάτη και σε ζητήματα Ιστορίας και Λογοτεχνίας. Ξεχωριστή και φορτισμένη συναισθηματικά ήταν η παρουσία της αδελφής της, Ελένης Μπόμπου-Πρωτοπαπά, λογίας φιλόλογου και συγγραφέως.

Οι ανακοινώσεις της ημερίδας, πρωτότυπες στο σύνολό τους, αφορούσαν την ποικιλία των θεμάτων τα οποία ενδιέφεραν τη Σταμάτη στην ιστορία των ιδεών, της νεοελληνικής παιδείας, της ιστορίας της φιλοσοφίας και της πολιτικής και δημογραφικής ιστορίας της ιδιαίτερης πατρίδας της, της Μεσσηνίας, στους χρόνους της λεγόμενης δεύτερης Βενετοκρατίας.

Η οργάνωση της ημερίδας έγινε κάτω από τις ιδιαίτσες συνθήκες που διαμορφώθηκαν με την πανδημία. Η θετική ανταπόκριση στην πρόσκλησή μας πολλών φίλων της «Κικής» αλλά και ο αριθμός όλων εκείνων, οι οποίοι επιθυμούσαν να συμμετάσχουν αλλά δεν μπόρεσαν για διάφορους λόγους να το πράξουν, αποδεικνύουν ότι το αποτύπωμά της θα μείνει ανεξίτηλο.

Ο παρών τόμος αποτελεί την υλοποίηση της δέσμευσης της οργανωτικής επιτροπής, να προχωρήσει στη δημοσίευση των πρακτικών της ημερίδας, συμπεριλαμβάνοντας και μελέτες όσων δεν κατόρθωσαν να λάβουν μέρος σε αυτήν. Ως προς τη διάρθρωση της ύλης, ο τόμος χωρίζεται σε τρεις ενότητες. Στην πρώτη συγκεντρώθηκαν τα βιωματικού χαρακτήρα κείμενα. Στη δεύτερη περιλαμβάνεται η εργογραφία της Βασιλικής Μπόμπου-Σταμάτη, στη σύνταξη της οποίας καθοριστική ήταν η συμβολή του Αναστασίου Παπαϊωάννου. Στην ίδια ενότητα εντάχθηκαν επίσης δύο ειδικές μελέτες για το έργο της. Στην τρίτη ενότητα περιλαμβάνονται οι ελεύθερες ανακοινώσεις-εισηγήσεις της ημερίδας.

Οι επιμελητές του τόμου

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

*Ζητήματα Παιδείας του Νέου και Νεότερου Ελληνισμού.
Οφειλή στη Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη*

Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
Εργαστήριο Ιταλικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας

Αθήνα, 25 Φεβρουαρίου 2022, Αμφιθέατρο Κεντρικής Βιβλιοθήκης
Φιλοσοφικής Σχολής ΕΚΠΑ (10:00-18:00)

09:45 Έναρξη εργασιών: Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Καθηγητής, Πρόεδρος
Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας ΕΚΠΑ
10:00 Χαιρετισμός από τον Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής ΕΚΠΑ
Καθηγητή κ. Αχιλλέα Χαλδαιάκη

ΕΝΟΤΗΤΑ Α΄

Για τη Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη
Συντονισμός: Παναγιώτα Τζιβάρα (ΔΠΘ)

Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Ακαδημαϊκός, Ομότιμος Καθηγητής ΕΚΠΑ
Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, Ομότιμη Καθηγήτρια Ιονίου Πανεπιστη-
μίου
Άννα Ταμπάκη, Ομότιμη Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Ομότιμη Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, Ομότιμη Καθηγήτρια ΕΚΠΑ, Αντιπρόε-
δρος Εταιρείας Μελέτης των Σχέσεων του Μεσαιωνικού και Νεότερου
Ελληνισμού με τη Δύση
Μιχαήλ Γ. Σακελλαρίου, Ομότιμος Καθηγητής Εθνικού Μετσοβίου Πο-
λυτεχνείου

Κωνσταντίνα Μπότσιου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Γεώργιος Μοσχόπουλος, τ. Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Δημήτρης Αποστολόπουλος, Ομότιμος Διευθυντής Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Γενικός Γραμματέας Ομίλου για τη Μελέτη του Ελληνικού Διαφωτισμού

Νίκος Γ. Μοσχονάς, Ομότιμος Διευθυντής Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Πρόεδρος του Κέντρου Μελετών Ιονίου

Αγαμέμνων Τσελίκας, Φιλολόγος, τ. Διευθυντής Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τράπεζας

Ελένη Μπόμπου-Πρωτοπαπά, Αρχαιολόγος

ΕΝΟΤΗΤΑ Β΄: ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

1η Συνεδρία. Προεδρείο: Μιχαήλ Σακελλαρίου (ΕΜΠ)

Αναστάσιος Παπαϊωάννου (Ιόνιο Πανεπιστήμιο), «Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη (1932-2020): Εργογραφικά-βιογραφικά»

Κωνσταντίνος Πέτσιος (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), «*Λογισύνης εράνιον*: η συμβολή της Βασιλικής Μπόμπου-Σταμάτη στην έρευνα της Νεοελληνικής Φιλοσοφίας»

2η Συνεδρία. Προεδρείο: Νίκος Καραπιδάκης (Ιόνιο Πανεπιστήμιο)

Στάθης Μπίρταχας (ΑΠΘ) – Χρυσοβαλάντης Παπαδάμου (Πανεπιστήμιο Κύπρου), «Βετεράνοι του Πολέμου της Κύπρου (1570-1571): Αιχμαλωσία, απελευθέρωση και επανένταξή τους στις βενετικές ένοπλες δυνάμεις»

Παναγιώτα Τζιβάρα (ΔΠΘ), «Στον καιρό της ευλογιάς: εικόνες από την Κεφαλονιά του 18ου αιώνα»

Δέσποινα Μιχάλαγα (ΕΚΠΑ), «*Status praesens Ecclesiae*: Εκκλησία και Παιδεία στις αρχές του 18ου αι.»

Σπύρος Καρύδης (2ο Πρότυπο Λύκειο Αθηνών), «Θεολογώντας στον καιρό των Φώτων. Προλεγόμενα στο έργο του “λογιωτάτου ιεροδιδασκάλου” Αντωνίου Σπίνολα»

Συζήτηση

3η Συνεδρία. Προεδρείο: Ιωάννης Δ. Τσόλκας (ΕΚΠΑ)

Νίκος Ε. Καραπιδάκης (Ιόνιο Πανεπιστήμιο), «Συγκρούσεις και όρια. Διάλογος με την κεντρική εξουσία στην Κέρκυρα, 18ος αι.»

Κατερίνα Ρομανένκο (ΕΚΠΑ), «Η δράση του εμπορικού οίκου Παναγή Τσιτσέλη όπως προκύπτει από το *coria lettere* των ετών 1786-1804 και 1814-1816»

Γεράσιμος Δ. Παγκράτης (ΕΚΠΑ) «Προξενικό δίκτυο και επαναστατική ιδεολογία: οι πρόξενοι της Επτανήσου Πολιτείας στην Τεργέστη (1803-1807)»

Νίκος Ανδριώτης (Πειραματικό Σχολείο ΕΚΠΑ), «Τα πρώτα μέτρα περίθαλψης των προσφύγων στην Αθήνα (1922-1923)»

Συζήτηση

4η Συνεδρία. Προεδρείο: Βασιλική Κουτσομπίνα (ΕΚΠΑ)

Γιάννης Ακριτίδης (ΕΚΠΑ) – Μαρία Σγουρίδου (ΕΚΠΑ), «Παλέρμο 1282: από τον κόσμο της Ιστορίας στο σύμπαν της Λογοτεχνίας»

Γιώργος Πηλείδης (ΕΚΠΑ), «Η κωμωδία *Οι δίδυμοι της Βενετίας* του Carlo Goldoni. Μια άγνωστη μετάφραση του 1783 σε φαναριώτικο περιβάλλον»
Αναστάσιος Παπαϊωάννου (Ιόνιο Πανεπιστήμιο), «Ο Κώδικας ΜΙΕΤ 3 και ο γραφέας του. Ένα χρονίζον ερευνητικό ζητούμενο»

Θεοδόσης Πυλαρινός (Ιόνιο Πανεπιστήμιο), «Ανέκδοτα γράμματα του Ανδρέα Μ. Ανδρεάδη στον Κωστή Παλαμά»

Γιώργος Σπανός (Μουσικό Σχολείο Αλίμου), «Σταμάτης Βαβούρης (1925-2008): Ποιητική πολιτότητα και ειρωνεία»

18:15 Λήξη εργασιών ημερίδας

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΗΜΕΡΙΔΑΣ:

Σπύρος Καρύδης, Γεράσιμος Παγκράτης, Παναγιώτα Τζιβάρα

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ: Κατερίνα Ρομανένκο

Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας

**Ημερίδα με θέμα: «Ζητήματα Παιδείας του Νέου
και Νεότερου Ελληνισμού. Οφειλή στη Βασιλική
Μπόμπου-Σταμάτη»**

B. Μόμπου Σταμάτη

25 Φεβρουαρίου 2022, 10:00-18:00
Αμφιθέατρο Κεντρικής Βιβλιοθήκης
Φιλοσοφικής Σχολής ΕΚΠΑ

* Το πρόγραμμα της Επιστημονικής Ημερίδας δεν συμπίπτει απόλυτα με τα περιεχόμενα του παρόντος τόμου.

Α΄

ΓΙΑ ΤΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ

ΕΛΛΗ ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ

Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη

Η εύστοχη σκέψη του κυρίου Παγκράτη να τιμηθεί η Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη με μία εκδήλωση μνήμης και σεβασμού μας δίνει την ευκαιρία να αναπολήσουμε την εξαιρετική εκείνη περίπτωση που συνέδεε κατά μοναδικό τρόπο τα πιο ποικίλα προσόντα, δημιουργώντας μία προσωπικότητα πραγματικά αξιαγάπητη και αξιοθαύμαστη.

Πολύγλωσση, με σπουδές στο εξωτερικό (Τυβίγγη Γερμανίας) και στην Ελλάδα (Πανεπιστήμιο Αθηνών και Θεσσαλονίκης) άφησε ιδιαίτερα ενδιαφέρον συγγραφικό έργο που χαρακτηρίζεται για την άνετη χρήση πηγών ξένων και ελληνικών Αρχείων, ενώ το εύρος και η ποικιλία των επιστημονικών της γνώσεων αποκαλύπτεται και από τον γλωσσικό πλούτο που είχε στη διάθεσή της για την άρτια διατύπωσή τους.

Η διδακτορική της διατριβή για τον κεφαλονίτη λόγιο, δάσκαλο και φιλόσοφο του 18ου αι., Βικέντιο Δαμοδό αποτελεί πρότυπο υποδειγματικής διατριβής που βραβεύθηκε από την Ακαδημία Αθηνών. Οι πηγές της, ξένες και ελληνικές, αποκαλύπτουν τον βαθμό της έρευνάς της. Από τις σπουδαιότερες είναι: το Archivio di Stato di Venezia, το Archivio Antico dell'Università di Padova, το Αρχείο του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας, το Ιστορικό Αρχείο της Κέρκυρας, το Ιστορικό Αρχείο της Κεφαλονιάς, της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος και άλλα.

Χωρίς να μπορούμε να σχολιάσουμε το πλούσιο επιστημονικό της έργο, αναφέρουμε απλώς μελέτες της για μία σειρά προσωπικοτήτων και την έκδοση έργων τους: για τους Θεοφάνη Ελεαβούλκο, Ερμόδωρο Λήσταρχο, Γεράσιμο Βλάχο, Μελέτιο Τυπάλδο, Αντώνιο Κατήφορο, Μεθόδιο Ανθρακίτη. Ιδιαιτέρως αξιόλογη είναι η εργασία της με τίτλο: Οι «Επιστολι-

μαίες Πραγματείες» του Νικολάου Παπαδόπουλου Κομνηνού προς τον Χρυσάνθο Νοταρά. Πρόκειται για απαντήσεις του διδασκάλου και καθηγητή του κανονικού δικαίου στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας προς τον μαθητή του.

Περίπτωση με την οποία ασχολήθηκε ιδιαίτερος είναι ο λόρδος Γκίλφορντ. Ό,τι κυρίως την απασχόλησε ήταν η βιβλιοθήκη του που υπήρχε στην Κέρκυρα, έγραψε σχετικά: *Μαρτυρίες για τη βιβλιοθήκη Γκίλφορντ*, 1999 και *Η βιβλιοθήκη του λόρδου Γκίλφορντ στην Κέρκυρα 1824-1830*, Αθήνα 2008.

Αναφέρω επίσης τη συμμετοχή της σε συνέδρια, όπως στο Παγκόσμιο Συνέδριο «Ο Αριστοτέλης» Θεσσαλονίκη 1978, με θέμα: «Η διδασκαλία της Αριστοτελικής Λογικής από τον Βικέντιο Δαμοδό» και στο Δ' Πανιώνιο Συνέδριο, Κερκυραϊκά Χρονικά 1981, με θέμα: «Ανέκδοτα στοιχεία για τον Αντώνιο Κατήφορο και τον Φραγκίσκο Μηνιάτη».

Το 2002 συγκέντρωσε το σύνολο των μελετών της σε τόμο με τίτλο «Ιστορικής Έρευνας Αποτελέσματα». Ως προς τον τρόπο της ζωής της μπορούμε να τονίσουμε την θαυμαστή οργάνωσή της. Στο νοσοκομείο μέρα νύχτα, όταν ήταν άρρωστος ο άντρας της· πλάι στους γονείς της, που είχε στο σπίτι της ως το τέλος της ζωής τους, αλλά και έτοιμη να συμπαρασταθεί σε φίλες, φίλους και συναδέλφους όταν είχαν ανάγκη βοήθειας. Σπάνια υπάρχουν περιπτώσεις που να συνδυάζουν τόσο έντονη επιστημονική δράση με ανάλογο ενδιαφέρον για τον άνθρωπο.

Η ευπροσηγορία της, η επιθυμία της να είναι όχι μόνο χρήσιμη, αλλά και ευχάριστη σε όλους, την έκαναν να επινοεί τρόπους που θα δημιουργούσαν μία θετική από κάθε άποψη ατμόσφαιρα, ενώ απέφευγε να διαιωνίζει τα δυσάρεστα. Θυμάμαι που μας διηγείτο ευφυολογήματα του Φάνη Κακριδή από την εποχή που και οι δυο σπούδαζαν στη Γερμανία στο Πανεπιστήμιο της Τυβίγγης.

Ο τρόπος που έφυγε από τη ζωή δυσaréστησε βαθύτατα το φιλικό της περιβάλλον που αισθάνεται πάντα έντονο το κενό που άφησε.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη

Συγκεντρωθήκαμε σήμερα εδώ για να θυμηθούμε και να τιμήσουμε τη μνήμη, αλλά ιδίως τη ζωή και την προσφορά ενός σπάνιου ανθρώπου, της Βασιλικής Μπόμπου-Σταμάτη. Θα ήθελα να συγχαρώ και να ευχαριστήσω το Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών για την πρωτοβουλία αυτή, η οποία προσφέρει σε όλους μας την ευκαιρία να επιτελέσουμε ένα χρέος και να αναστοχαστούμε επί της εξαιρετικής συμβολής στη μελέτη του πνευματικού ελληνισμού των νέων χρόνων, την οποία οφείλουμε στην τιμώμενη σήμερα ερευνήτρια και συγγραφέα.

Η Βασιλική Σταμάτη έχει ταυτιστεί στην ιστορία των νεοελληνικών γραμμάτων με τη μελέτη ενός πραγματικά ξεχωριστού και ιδιαίτερα σημαντικού κεφαλαίου αυτής της παράδοσης, τη μελέτη της Επτανησιακής λογισύνης. Στη συνεισφορά της θα αναφερθούν οπωσδήποτε αναλυτικά οι συνάδελφοι που εκπροσωπούν αυτή τη σπουδαία πνευματική παρακαταθήκη και βρίσκονται σήμερα μεταξύ μας. Από το συνολικό της έργο σε αυτό τον τομέα της έρευνας ας μου επιτραπεί να πω δύο λόγια για την ευρύτερη σημασία του μνημειώδους βιβλίου της για τον Βικέντιο Δαμοδό. Με το έργο της αυτό αποκαθιστά τον Δαμοδό στη θέση που του αρμόζει στην προσωπογραφία της νεοελληνικής παιδείας, ως τον πρωτοπόρο «της επανόδου των μαθήσεων εις την Ελλάδα», όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Ιωάννης Φιλήμων. Χάρη στην πολύχρονη έρευνα της Βασιλικής Σταμάτη και τον εντοπισμό και την αποκατάσταση της χειρόγραφης παράδοσης των έργων του, διαθέτουμε τώρα μια πλήρη εικόνα της συγγραφικής παραγωγής του Δαμοδού, μια εικόνα πράγματι εντυπωσιακή για τον πλούτο

και τα ερωτήματα που θέτει. Με το έργο της αυτό η Βασιλική Σταμάτη αποδεικνύεται άξια μαθήτρια του δασκάλου της Λίνου Πολίτη, ιδίως χάρη στην έκταση της αναστροφής της με τον χειρόγραφο πλούτο που παραδίδει τη νεοελληνική γραμματεία. Στις σελίδες του έργου της πάντως γίνεται αισθητή και η συνάντησή της με τη σκέψη του Κ. Θ. Δημαρά, ο οποίος άνοιξε σε όλους μας τον δρόμο για τη μελέτη των εκδηλώσεων του Διαφωτισμού στην ελληνική παιδεία.

Η Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη δεν ήταν αποκλειστικά ο άνθρωπος του γραφείου και της έρευνας, ούτε την διακατείχαν οι εμμονές των λογίων με τις πνευματικές τους ενασχολήσεις και την επαγγελματική τους επιβολή. Η σοβαρότατη λογία γυναίκα που ήταν η φίλη μας η Κική, ήταν συγχρόνως μια πραγματική Εστιάδα των αρετών της ρωμιοσύνης, της φιλοξενίας, της καλαισθησίας, της νοικοκυροσύνης. Υπήρξε μια δέσποινα με ευαισθησία, ήθος και αίσθημα προσφοράς, και με ανοιχτή διάθεση. Συχνά υποδεχόταν φίλους και γνωστούς στο ζεστό περιβάλλον του σπιτιού της. Εκεί, όπως θυμόμαστε η Μαρία Κωνσταντουδάκη και εγώ, κυριαρχούσε μια παλαιϊκή ατμόσφαιρα, με βιβλία, πίνακες, χαλκογραφίες, έργα λαϊκής τέχνης, κεραμικά και ξυλόγλυπτα, αλλά και εξαιρετα κεντήματα, τα περισσότερα από τα οποία είχε φιλοτεχνήσει η μητέρα της και τα οποία η Κική υπεραγαπούσε. Τα παντοειδή αυτά κεντήματα, με αρμονικό χρωματικό πλούτο και με άψογη εκτέλεση, αναπαράγουν μοτίβα από αυθεντικές πηγές της λαϊκής τέχνης, όπως παραδοσιακές ενδυμασίες ή σχέδια συγκεντρωμένα από την πρωτοπόρο μελετήτρια του λαϊκού πολιτισμού Αγγελική Χατζημιχάλη. Συντελούσαν στη δημιουργία περιβάλλοντος θερμής υποδοχής και αισθητικής απόλαυσης, αποτελούν δε τεκμήρια χειροτεχνικής κεντητικής που τείνει να εκλείψει. Είναι λοιπόν και αυτή η πλευρά του χαρακτήρα της Βασιλικής Σταμάτη που αξίζει να μνημονεύσουμε και να ευχηθούμε οι συλλογές της να γίνουν ευρύτερα γνωστές με την έκδοση ενός ειδικού λευκώματος.

Η Βασιλική διακρινόταν επίσης για τη γενναιοδωρία προς τους φίλους και προς τους νεότερους ερευνητές, τους οποίους ενθάρρυνε και βοηθούσε με κάθε τρόπο. Οι νεότεροι μεταξύ μας σήμερα μπορούν να επιβεβαιώσουν εξ ίδιας πείρας αυτή την πλευρά της προσωπικότητάς της και κοντά σ' αυτούς καταθέτω και την προσωπική μου μαρτυρία για τη φιλία και την πνευματική γενναιοδωρία της απέναντί μου στα νεανικά μου βήματα στη σπουδή του νέου ελληνισμού. Μια ξεχωριστή αρετή της Κικής, πραγμα-

τικά αξιοθαύμαστη και αξιομνημόνευτη, υπήρξε η πνευματική της ακεραιότητα και ανεξαρτησία. Αρνήθηκε πάντα να συμπράξει με τους φατριασμούς που είναι δυστυχώς ενδημικοί στην ελληνική πνευματική ζωή. Με την ανεξάρτητη και αξιοκρατική της στάση η Βασιλική Σταμάτη έσωξε συχνά την αξιοπρέπειά μας ως πνευματικών ανθρώπων. Κοντά στον σύζυγό της, τον Καθηγητή Κωνσταντίνο Σταμάτη, τον οποίο εμείς οι νεότεροι διδάσκοντες στη Νομική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών βλέπαμε πάντα με απέραντο σεβασμό για τη σοβαρότητα και τη βαρύνουσα παρουσία του στον δημόσιο βίο της χώρας, η Βασιλική γνώριζε πώς να θέτει σε πράξη τις αρχές της δικαιοσύνης. Όσοι τη γνωρίζαμε και όλοι οι μελετητές του έργου της διαθέτουμε το προνόμιο μιας πνευματικής συνάντησης άξιας του ονόματος, για την οποία η οφειλή μας προς αυτήν είναι πράγματι ανεκτίμητη.

ΝΙΚΟΣ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ

Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη
Μία κυρία της ιστορικής επιστήμης

Ευγενική φυσιογνωμία, με σπάνιο ήθος και σεμνότητα, διακριτική συμπεριφορά και καλοσύνη, κοινωνική, φιλόξενη και γενναιόδωρη, με ανοιχτούς ορίζοντες και σύγχρονη αντίληψη. Αυτοί οι χαρακτηρισμοί προσδιορίζουν κάποιες συντεταγμένες της προσωπικότητας της Βασιλικής Μπόμπου-Σταμάτη.

Γεννημένη στην Καλαμάτα το 1932, η Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, σπούδασε Φιλολογία στο Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο της Αθήνας και πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στα πανεπιστήμια της Τυβίγγης και της Θεσσαλονίκης. Σύζυγός της υπήρξε ο διακεκριμένος Σαμιώτης νομικός Κωνσταντίνος Σταμάτης (1919-1992), Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου, καθηγητής Ποινικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Αθήνας, κατ' επανάληψη Υπουργός Δικαιοσύνης σε υπηρεσιακές κυβερνήσεις και στην Οικουμενική Κυβέρνηση Ζολώτα (Νοέμβριος 1989 – Απρίλιος 1990). Το σπίτι του ζεύγους Σταμάτη με τον εκλεκτικό διάκοσμο και τον άπλετο «κρεμαστό» κήπο στους πρόποδες του Λυκαβηττού ήταν χώρος φιλόξενης υποδοχής φίλων και συνεργατών.

Η Βασιλική Σταμάτη έστρεψε ενωρίς τα ενδιαφέροντά της στην έρευνα πτυχών της ιστορίας του Νέου Ελληνισμού και συγκεκριμένα στη μελέτη ζητημάτων που αφορούσαν στην ελληνική παιδεία. Μέσα σε αυτό το κλίμα ασχολήθηκε με τη ζωή και το έργο του σπουδαίου κεφαλονίτη νομικού, θεολόγου και φιλοσόφου, Βικέντιου Δαμοδού που είχε ιδρύσει τη σχολή του στα Χαβριάτα, ένα χωριό της Παλικής (Κεφαλονιά), τον 18ο αιώνα. Έπειτα από εμβριθή έρευνα, η Σταμάτη υποστήριξε το 1982 τη διδακτο-

ρική της διατριβή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης με θέμα: *Ο Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία – Εργογραφία (1700-1754)*, έργο που δημοσιεύτηκε στη συνέχεια το 1998 από το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας, κερδίζοντας το βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών (2000).

Στη συνέχεια την απασχόλησε το ζήτημα της εκπαίδευσης των νεαρών Ελλήνων στα μεγάλα πανεπιστημιακά κέντρα του Εξωτερικού. Στο πεδίο αυτό ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την παρουσία Ελλήνων φοιτητών στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας. Η έρευνά της απέδωσε το έργο *Τα καταστατικά του σωματίου (nazione) των Ελλήνων φοιτητών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας (17ος-18ος αι.)* που εκδόθηκε το 1995 από το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών στη σειρά του Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας – Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

Στη συνέχεια την απασχόλησε η παρουσία στην Κέρκυρα του Λόρδου Guilford και της εκπαιδευτικής του δραστηριότητας. Ιδιαίτερα προσέγγισε το ζήτημα της περιφημής βιβλιοθήκης του επιφανούς Βρετανού που όχι μόνον θεώρησε τον εαυτό του Έλληνα αλλά μεταστράφηκε στην ορθόδοξη ομολογία πίστεως. Έπειτα από έρευνα στο Αρχείο Guilford που απόκειται στην Αναγνωστική Εταιρία της Κέρκυρας εξέδωσε το 1999 στις εκδόσεις «Έλληνα» το έργο *Μαρτυρίες για τη Βιβλιοθήκη Γκίλφορντ. Ανέκδοτη αλληλογραφία και άλλα σχετικά έγγραφα (Ιούνιος 1827 – Ιούλιος 1831)*. Την επόμενη δεκαετία παρουσίασε το νέο έργο της *Η Βιβλιοθήκη του λόρδου Guilford στην Κέρκυρα (1824-1830)*, που εκδόθηκε το 2008 από το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών στην ερευνητική σειρά «Τετράδια Εργασίας», αριθ. 31. Το ως τότε άγνωστο περιεχόμενο της βιβλιοθήκης αυτής παρουσιάστηκε για πρώτη φορά με βάση τους δυσανάγνωστους συχνά χειρόγραφους καταλόγους της που μετέγραψε η Σταμάτη.

Στο μεταξύ είχε συγκεντρώσει σε ένα τόμο που εξέδωσε το 2002 σειρά μελετημάτων της με τον τίτλο *Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα. Μαρτυρίες για τη νεοελληνική παιδεία και ιστορικά μελετήματα (16ος-19ος αι.)*. Πρόκειται για συγκέντρωση δημοσιευμάτων από το πλούσιο και σοβαρό συγγραφικό της έργο που αναφέρεται σε θέματα ιστορίας της παιδείας του υπο βενετικής και οθωμανική κυριαρχία Ελληνισμού. Στις μελέτες αυτές εξετάζονται ανέκδοτα και άλλα κείμενα και παρουσιάζονται μορφές που άνοιξαν δρόμους σκέψης και διαμόρφωσαν πλαίσια παιδείας στους αιώνες εκείνους όπως ο Νικόλαος Καρούσος, ο Σαμουήλ Γεωργιάδης, ο Ιωάννης

και ο Βικέντιος Δαμοδός, ο Μεθόδιος Ανθρακίτης, ο Μελέτιος Τυπάλδος, ο Αντώνιος Κατήφορος και ο Φραγκίσκος Μηνιάτης, ο Γεράσιμος Βλάχος, ο Θεοφάνης Ελεαβούλκος και ο Ερμόδωρος Λήσταρχος. Παράλληλα αναδεικνύεται αρχαιακό υλικό και μελετώνται κείμενα από χειρόγραφα της Εθνικής Βιβλιοθήκης, της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, της Μονής Δοχειαρίου και της Κύπρου.

Η ενασχόλησή της με τον Δαμοδό την έφερε κοντύτερα στην πραγματικότητα της Κεφαλονιάς. Πέρα από τη διεύρυνση του ενδιαφέροντός της για την οικογένεια των Δαμοδών των Χαβριάτων, μελέτησε κώδικες της οικογένειας Τσιτσέλη και συνέταξε τη μελέτη *Το ανέκδοτο Copia Lettere του εμπορικού οίκου Panagin Cicelli του Ληξουρίου Κεφαλληνίας (1786-1816)* που δημοσίευσε στο περιοδικό «Κερκυραϊκά Χρονικά» (περίοδος Β, τόμος ΙΓ΄, σσ. 175-186) το 2018.

Αναφέρω τέλος το έργο που δημοσίευσε σε συνεργασία με τον καθηγητή Θεοδόση Πυλαρινό για το ποιητικό έργο του Κεφαλονίτη Κωνσταντίνου Τυπάλδου Πρετεντέρη, ανιψιού του ποιητή Ιούλιου Τυπάλδου. Το έργο αυτό εκδόθηκε το 2008 από την Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών και παρουσιάστηκε σε ειδική σεμιναριακή συνάντηση στο Κέντρο Μελετών Ιονίου στις 24 Νοεμβρίου του ίδιου έτους. Πρόκειται για μια έκδοση βασισμένη σε αυτόγραφα χειρόγραφα του ποιητή που η κόρη του Όλγα Πρετεντέρη Σταμάτη είχε παραχωρήσει στη συγγραφέα μαζί με πλήθος άγνωστων πληροφοριών για τη ζωή και την οικογένεια του ποιητή. Όπως σημειώνουν οι συγγραφείς του έργου, «Η σημασία του υλικού αυτού, όσο λίγο ή ήσσονος σημασίας και αν είναι, μεγιστοποιείται όταν πρόκειται για την Επτανησιακή σχολή, την κορυφαία αυτή πνευματική εκδήλωση, πανελληνίως γνωστή κυρίως από τις λογοτεχνικές επιδόσεις των εκπροσώπων της, και γνωστότερη από τις επιδράσεις που άσκησε στην εξέλιξη της νεοελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής και την καθιέρωση ως κοινής της δημοτικής γλώσσας» και επισημαίνουν ότι «τα ανέκδοτα ποιήματα του εν λόγω Κεφαλήνα ποιητή κομίζουν άφθονο υλικό που αφορά στην κοινωνία, την πνευματική ατμόσφαιρα, την παιδεία και τον πολιτισμό της ιδιαίτερης πατρίδας του, σε μία κρίσιμη μάλιστα καμπή της ιστορίας της, μετά την Ένωση, κατά τη διάρκεια της αφομοίωσής της».

Η Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη είχε πάρει μέρος σε πολλά επιστημονικά συνέδρια όπου παρουσίασε πορίσματα των ερευνών της. Υπήρξε επίσης μέλος πολλών επιστημονικών εταιρειών στις οποίες παρέσχε τη συνε-

τή και σύντομη δράση της. Ιδρυτικό μέλος του *Κέντρου Μελετών Ιονίου* μαζί με άλλους διακεκριμένους επιστήμονες του Ιονίου χώρου συνεργάστηκε στο πλαίσιο της «Επιτροπής Επιστημονικού Προγραμματισμού» του Κέντρου που συχνά συνεδρίαζε στο σπίτι της σε κλίμα επιστημονικής συνεργασίας και φιλικής συναναστροφής. Γενναιόδωρη πάντοτε, υπήρξε ιδιαίτερα υποστηρικτική προς τους νέους επιστήμονες προς τους οποίους παρείχε πλούσια την εμπειρία της καθοδηγώντας τους στα μονοπάτια της έρευνας και της κριτικής.

Κυρία της φιλολογικής και της ιστορικής επιστήμης υπήρξε επιδεκτική των αλλαγών που συντελούνταν στη συγγραφική πράξη. Στην καθημερινή της ζωή διακρινόταν για την καλαισθησία και τη λεπτή αίσθηση του χιούμορ. Όταν αναζητώντας να εμβαθύνει σε θέματα χρήσης προγραμμάτων ηλεκτρονικών υπολογιστών άκουσε από τον τεχνικό ότι αυτά που ζητούσε ήταν «βαθιά νερά», εκείνη του απάντησε αυθόρμητα «μα ξέρω καλό κολύμπι». Και πράγματι δεν είχε διστάσει ποτέ να εμβαθύνει στην έρευνα και στη γνώση, στην προσέγγιση και ανάλυση του ιστορικού παρελθόντος παράλληλα με την ενεργό βίωση του παρόντος και των δυνατοτήτων του. Το αποτύπωμα της Βασιλικής Σταμάτη παραμένει σήμερα ισχυρό στην ιστορική και φιλολογική επιστημονική βιβλιογραφία.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ Ε. ΜΠΟΤΣΙΟΥ

Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη: Επίμονη ερευνήτρια,
ανθρωποκεντρική επιστήμονας

Ίσως πολλοί αναρωτιέστε τι γυρεύει μια ειδικός της σύγχρονης ιστορίας σε ένα αφιέρωμα προς τιμήν μιας διακριμένης ερευνήτριας της φιλολογίας και εμμέσως της πρώιμης νεώτερης ιστορίας. Η απορία λύνεται, καθώς με φέρνει εδώ, ανάμεσα σε πολύ αρμοδιότερους συναδέλφους για το έργο της Βασιλικής Μπόμπου-Σταμάτη, όχι τόσο η ακαδημαϊκή μου ιδιότητα όσο η οικογενειακή συγγένεια.

Η Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη ήταν εξ αγχιστείας θεία μου, πρώτη εξαδέλφη του πεθερού μου Τάκη Πετρόπουλου, τον οποίο πολύ αγαπούσε, όπως και εκείνος την θαύμαζε απεριόριστα. Είχαν μεγαλώσει ουσιαστικά μαζί στην Καλαμάτα και είχαν σπουδάσει παράλληλα στην Αθήνα, όπως έγραψε σε ένα κείμενο στον ιστοχώρο της. Για εμάς ήταν η “θεία Κική”, –σημείο αναφοράς στην οικογένεια. Τη συνόδευαν πάντα οι χαρακτηρισμοί: λόγια, προοδευτική, ανεξάρτητη.

Ομολογώ ότι μου προκαλεί μια κάποια αμηχανία το να μιλώ βιωματικά, καθώς είμαι συνηθισμένη να εισηγούμαι με το αμιγώς επιστημονικό μου καπέλο. Η κεκτημένη ταχύτητα με ώθησε να ξαναμελετήσω το έργο της με αφορμή την σημερινή ημερίδα. Το αξιολόγησα εκ νέου, ίσως γιατί δεν βρίσκεται πια στη ζωή να μας ξεναγήσει η ίδια σε αυτό που αποκαλούσε “γοητευτική ερευνητική περιπέτεια”. Η κύρια εντύπωση που αποκόμισα ήταν ότι το έργο της είναι άκρως ανθρωποκεντρικό. Όπως ήταν και η ίδια.

Οι βιογραφίες δεσπόζουν. Βιογραφίες προσώπων και ομάδων. Εκτός από τον Βικέντιο Δαμοδό, είναι μακρύς ο κατάλογος των προσώπων με τα οποία ασχολήθηκε. Αναφέρω ενδεικτικά: Θεοφάνης Ελεαβούλος και Ερ-

μόδωρος Λήσταρχος, Γεράσιμος Βλάχος, Μελέτιος Τυπάλδος, Αντώνιος Κατήφορος και Μεθόδιος Ανθρακίτης. Αλλά και οι Έλληνες φοιτητές του Πανεπιστημίου της Πάδοβας, των οποίων εξέδωσε τα Καταστατικά. Όλες αυτές οι μορφές παρήλαυναν στο έργο της.

Σε αυτό το είδος φαίνεται να την οδήγησε η διεισδυτική παρατηρητικότητα που διέθετε για χαρακτήρες και το ενδιαφέρον για τη λεπτομέρεια και το καινούριο. Ανέδειξε προσωπικότητες που έμεναν στην σκιά, ενώ είχαν καίρια συμβολή στο φαινόμενο που προπάντων την ενδιέφερε, την ελληνική παιδεία. Η εκπαίδευση που έλαβαν και έδωσαν οι πρωταγωνιστές των βιβλίων της ήταν το κλειδί για να αποκρυπτογραφήσει την προσωπικότητα και την συμβολή τους. Με αυτό τον τρόπο, εμπλούτισε την γνώση μας για τις διεργασίες που σημειώθηκαν σε διάφορους ελληνικούς τόπους οδηγώντας στον ελληνικό διαφωτισμό, και τελικά στην πνευματική επανάσταση που καθοδήγησε την στρατιωτική το 1821.

Καθώς “ζούσε” τα πρόσωπα που μελετούσε, την απασχολούσαν για χρόνια. Ο Κεφαλονίτης λόγιος Βικέντιος Δαμοδός, με τον οποίο ταυτίστηκε απόλυτα, την συνόδευε για πάνω από 20 χρόνια. Ήταν το θέμα της διατριβής της που εγκρίθηκε το 1982 από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και δημοσιεύθηκε από το ΜΙΕΤ το 1998, 16 χρόνια αργότερα με τον τίτλο: *Ο Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία-Εργογραφία, 1700-1754*. Το 2000 βραβεύτηκε από την Ακαδημία Αθηνών. Ο Δαμοδός εμφανιζόταν σε επιμέρους μελέτες της και μετά από αυτή τη χρονολογία.

Οι φιλολογικές σπουδές της είχαν και ιστορικό ενδιαφέρον. Η χρήση της δημοτικής γλώσσας από τον Δαμοδό έδειχνε τον προβληματισμό για την ουσία της ελληνικότητας και προοικονομούσε πολύ μεταγενέστερες συγκρούσεις ταυτότητας. Η Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη είχε, επίσης, αίσθηση των συνθηκών και συνδύαζε τα γεγονότα με τρόπο που ζωντάνευε εποχές. Αυτό το στοιχείο κάνει τα βιβλία της διαχρονικά. Το ενδιαφέρον της για την ιστορία πίσω από την ιστορία, δηλαδή για τις καταβολές που είχε μια στάση ζωής, αντανακλάται και στην μακροχρόνια ενασχόλησή της με την Βιβλιοθήκη του λόρδου Γκίλφορντ. Την εξέδωσε σε μορφή Τετραδίου στο ΕΙΕ το 2008, αφού πραγματοποίησε επί δέκα χρόνια έρευνες σε ελληνικά και ξένα αρχεία. Γενικά, είχε μια ερευνητική ροπή προς τα Ιόνια νησιά και το Ιόνιο Πανεπιστήμιο, όπως και στα βενετικά αρχεία, στα οποία εντρύφησε επανειλημμένως.

Η θεία Κική δεν βιαζόταν. Όπως κάθε δημιουργός, ήταν απαιτητική.

Πρώτα από όλα, από τον εαυτό της. Φαίνεται στο έργο της: ήταν λεπτολόγος και επίμονη, μέχρι να φτάσει στο επιθυμητό σημείο. Δεν τα παρατούσε ποτέ και εξαντλούσε το υλικό της για να είναι ακριβής και συνεπής. Δούλευε καθημερινά με ένταση. Λάτρευε την ελευθερία που της έδινε η ταυτότητα της ερευνήτριας. Μπορεί σε νεώτερους συναδέλφους να ακούγεται παράδοξη αυτή η περιγραφή, καθώς αρκετοί ερευνητές χάνουν τον ενθουσιασμό τους με τα χρόνια. Αλλά εκείνη, όσο ωριμάζε, τόσο μεγάλωνε η επιστημονική της περιέργεια. Έτσι, τουλάχιστον την έβλεπα εγώ στα τριάντα χρόνια που παρακολούθησα την πορεία της.

Την συνάντησα για πρώτη φορά στις αρχές της δεκαετίας του '90, λίγο πριν κλείσει τα εξήντα της χρόνια. Όταν η οικογένεια του άνδρα μου, του ανιψιού της, και η Καλαμάτα έγιναν μέρος της ζωής μου. Εγώ, απόφοιτη τότε του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Αθηνών βρήκα άλλη μία εκλεκτική συγγένεια μαζί της: άρχιζα διδακτορικές σπουδές στο Πανεπιστήμιο Tübingen, όπου και εκείνη είχε σπουδάσει μερικές δεκαετίες νωρίτερα μαζί με τον άνδρα της, Κωνσταντίνο Σταμάτη (τον "θείο Κωστάκη" για τους δικούς του ανθρώπους), και είχε πολλές αναμνήσεις. Ζούσε τότε ο Κωνσταντίνος Σταμάτης. Εμβληματικός καθηγητής της Νομικής Αθηνών και εισαγγελέας του Αρείου Πάγου, καθιερωμένος ως ο εισαγγελέας στη δίκη των πρωταιτών της χούντας. Αλλά και καλλιεργημένος, γελαστός, εγκυκλοπαιδικότατος, γνώστης ψυχών. Τους ένωνε αμοιβαία αγάπη και εκτίμηση, πάθος για τη δουλειά και ένα λεπτό πηγαίο χιούμορ. Είχαν και οι δύο ένα νεανικό χαμόγελο, χαμόγελο εμπιστοσύνης.

Δεν θα ξεχάσω τη θεία Κική μετά τον θάνατο του άνδρα της με τις δυο βέρες στον παράμεσο. Μου εκμυστηρεύτηκε ότι θεωρούσε τον δικό της χαρακτήρα δύσκολο, ενώ τον Κωνσταντίνο Σταμάτη ικανό να συμβιώσει με οποιαδήποτε, όπως του είχε πει. Πράγμα που εκείνος βέβαια διέψευσε κατηγορηματικά. Ήταν "ομάδα" οι δυο τους. Αφότου εκείνος πέθανε, εκείνη μας υπενθύμιζε ότι απλώς άλλαξε μορφή η παρουσία του. Φρόντιζε ο τάφος του στην Καλαμάτα να έχει πάντα φρέσκα λουλούδια.

Θα ήθελα να προσθέσω ορισμένα πιο χαρούμενα βιωματικά στοιχεία.

Ήταν ένα είδος οικογενειακού αστείου ότι η "θεία Κική" κατέβαινε από την Αθήνα στην Καλαμάτα οδηγώντας αμετανόητα μέχρι τα βαθειά γράματα τον αιώνιο "σκαραβαίο" της. Μια άλλη πηγή απορίας στην οικογένεια ήταν πώς τα κατάφερε με τις νέες τεχνολογίες. Ήταν ενθουσιασμένη με τον υπολογιστή της και αργότερα με τον ιστοχώρο της. Ο ιστοχώρος

αυτός παραμένει κατατοπιστική πηγή γνώσης για την προσωπικότητά της. Εκεί βρίσκει κανείς κείμενα μακροσκελή γραμμένα με φροντίδα, όχι μόνον για τα έργα της, αλλά και για την οικογένειά της, την παιδική της ηλικία, τα βιβλία που της άρεσαν, τους φίλους και μαθητές της.

Μια άλλη ενασχόληση που αξίζει να αναφερθεί είναι η φροντίδα των σπιτιών της. Τα διάλεγε προσεκτικά και τα διακοσμούσε με κέφι και λεπτομέρεια. Εκτός από το γνωστότερο μαγευτικό σπίτι στις υπώρειες του Λυκαβηττού με την εξαιρετική βιβλιοθήκη, δημιούργησε, για παράδειγμα, ένα σπίτι-μουσείο στην Πολιανή Μεσσηνίας. Ήταν το χωριό του πατέρα της που ήταν σπουδαίος γιατρός στην Καλαμάτα –καμάρι για το χωριό, που επίσης σεμνυνόταν να θυμίζει ότι ήταν και η γενέτειρα του Παπαφλέσσα και του Αναγνωσταρά. Επηρεασμένη από τον άνδρα της, θαύμαζε ιδιαίτερα την σαμιώτικη παράδοση και την πέρασε σε εκείνο το εκθαμβωτικό εξοχικό, το οποίο αγόρασε σε κατάσταση ερειπιώδη, μόνον με τους τοίχους, σε μια απόκρημνη περιοχή. Με παρόμοιο μεράκι και γνώση της παράδοσης διαμόρφωσε το πατρικό της στην Καλαμάτα και το εξοχικό της στις Κιτριές.

Άνθρωποι, σπίτια, βιβλία, ταξίδια, ήταν ο κύκλος που σχημάτιζαν τα ενδιαφέροντά της. Και τα μοναδικά κεντήματα της μητέρας της, μια τεράστια συλλογή φυλαγμένη με αγάπη, απαθανατισμένη σε όλη της τη λεπτομέρεια ως ιδανική κιβωτός τέχνης. Ήταν σημαντική προσωπικότητα η Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη και δυνατή ερευνήτρια. Είναι σημαντικό για εκείνη και για όλους μας το ότι το έργο της αναγνωρίζεται και η ίδια ζει μέσα από αυτό.

ΜΑΡΙΑ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

Βασιλική Σταμάτη (1932-2020)

Χαίρομαι ιδιαίτερα για την πρωτοβουλία του τμήματος Ιταλικής γλώσσας και φιλολογίας να οργανώσει μια ημερίδα για να τιμήσει τη μνήμη μιας άξιας ερευνήτριας, της Βασιλικής Μπόμπου-Σταμάτη, και να συγχαρώ την οργανωτική επιτροπή για την διοργάνωση.

Η Βασιλική Σταμάτη υπήρξε διακεκριμένη επιστήμων και αξιόλογος άνθρωπος με ήθος και ευγένεια. Είχα την τύχη να την γνωρίζω πολλά χρόνια ήδη από τη δεκαετία του 1980, όταν μαζί με τον Κωνσταντίνο Ντόκο και άλλους συναδέλφους προσπαθούσαμε με ενθουσιασμό να οργανώσουμε την Εταιρεία Έρευνας και Μελέτης των Σχέσεων Νέου Ελληνισμού με τη Δύση (ΕΕΜΣΝΕΔ) και να προωθήσουμε την έκδοση του περιοδικού ΕΩΑ και ΕΣΠΕΡΙΑ. Η Β. Σταμάτη εκτός από ιδρυτικό μέλος της εταιρείας, υπήρξε πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου και στη συνέχεια μέλος του, ενώ η οικία της φιλοξενούσε επί σειρά ετών την έδρα της εταιρείας. Στα χρόνια αυτά είχα την ευκαιρία να τη γνωρίσω καλύτερα και να εκτιμήσω την προσωπικότητα, αλλά και το ερευνητικό της έργο, για το οποίο όμως αναλυτικά θα αναφερθούν άλλοι συνάδελφοι. Θα θυμάμαι τη ζεστή παρουσία της στο φιλόξενο σπίτι της στο Λυκαβηττό όπου συχνά συναντιόμαστε για να συζητήσουμε θέματα που αφορούσαν την εταιρεία.

Θα επισημάνω μόνο ότι το ερευνητικό της έργο είναι ιδιαίτερα σημαντικό. Είχε κυρίως ασχοληθεί με την ιστορία της παιδείας την περίοδο της βενετικής και τουρκικής κυριαρχίας (από τον 17ο αιώνα) στον ελληνικό χώρο και το έργο λογίων της εποχής για την παιδεία του Γένους. Οι μονογραφίες της (για τον Βικέντιο Δαμοδό, ΜΙΕΤ 1998, Καταστατικά σωματείου (nazione) ελλήνων φοιτητών της Πάδοβας, 1995, Μαρτυρίες για

τη βιβλιοθήκη Γκίλφορντ, 1999, το Συνταγμάτιον Μεταφυσικής του Βικεντίου Δαμόδου, 2002, αλλά και οι μικρότερες μελέτες της (σε επιστημονικά περιοδικά, ή πρακτικά διεθνών συνεδρίων, ορισμένα έχουν συγκεντρωθεί στον τόμο Ιστορικής Έρευνας Αποτελέσματα για τη νεοελληνική παιδεία (16ος-19ος αι.), 2002) αποτελούν σημαντική συμβολή και ερευνητική αφετηρία για τους νεότερους. Να αναφέρω μόνο ότι είχε δημοσιεύσει και στο περιοδικό *Εώς και Εσπέρια* (Παράρτημα 1 (2000) Οι επιστολιμαίες πραγματείες του Νικολάου Παπαδόπουλο προς τον μαθητή του Χρύσανθο Νοταρά. Απάντηση του διδασκάλου στον μαθητή του πανεπιστημίου της Πάδοβας (1698-1700), τόμος 2 (1994-96) Ανέκδοτα έγγραφα Τυπάλδου και τ. 4 (1999-2000).

Όσοι είχαμε την ευκαιρία να την γνωρίσουμε θα την θυμόμαστε σαν μια ακούραστη ερευνήτρια με νεανικό ενθουσιασμό, αλλά και σαν ένα ευγενή άνθρωπο πάντα πρόθυμο να βοηθήσει τους νεότερους και να συμβάλει με τις γνώσεις και τις ιδέες της. Αποτελεί ένα φωτεινό παράδειγμα σεμνού ερευνητή που προσέφερε πολλά στο χώρο της ιστορίας της παιδείας του νεότερου ελληνισμού και ελπίζω η νέα γενιά των ερευνητών να συνεχίσουν το έργο της.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ

Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη (1932-2020)
Εργογραφικά-βιογραφικά

Πριν παρουσιάσω τις σχετικές αναφορές για το πολύπλευρο έργο και τις διάφορες πτυχές της πολυσήμαντης ζωής της Βασιλικής Μπόμπου-Σταμάτη, οφείλω να παραθέσω κάποιες πληροφορίες για την προσωπική μας σχέση. Έχουν περάσει περισσότερα από δέκα χρόνια από την ημέρα που σε μια από τις συχνές επισκέψεις μου στον πάντοτε φιλόξενο χώρο του ΜΙΕΤ δίπλα στην πλατεία Αγίας Ειρήνης στο κέντρο της Αθήνας, ο τ. Προϊστάμενος του Παλαιογραφικού Αρχείου και παλαιός μου δάσκαλος Αγαμέμνων Τσελίκας με συνέστησε στην αείμνηστη Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη. Αφού ανταλλάξαμε ενδιαφέρουσες σκέψεις σχετικά με τα ερευνητικά μας ενδιαφέροντα και τις τότε ενασχολήσεις μας και λίγο πριν η ίδια αναχωρήσει, άνοιξε την τσάντα της και με περισσή ευγένεια και συστολή συνάμα, μου ενεχείρισε μια κάρτα με τα προσωπικά της στοιχεία προσκαλώντας με την επόμενη φορά που θα βρισκόμουν εκ νέου στην Αθήνα να την επισκεφτώ. Πράγματι, μετά από λίγους μήνες συναντηθήκαμε στο φιλολογικό σαλόνι της οικίας της και στο εξής αναπτύχθηκε ανάμεσά μας μια ιδιαίτερη σχέση «δασκάλας»-«μαθητή» που μου άφησε ανεξίτηλα τα σημάδια της μέχρι την ημέρα της αδόκητης εκδημίας της.

Η Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη είχε το προσόν να κερδίζει με την πρώτη ματιά το ενδιαφέρον του συνομιλητή της. Αισθανόσουν αμέσως μια έκδηλη οικειότητα μαζί της, μια άνεση και θεωρούσες ότι την γνώριζες ήδη πολλά χρόνια πριν. Διέκρινες ευθύς την υψηλή ποιότητα του λόγου της, τη στοχαστική της διάθεση και εκείνη την εκλεπτυσμένη αίσθηση του χιούμορ που κατά βάθος έκρυβε έναν ιδιαίτερα ευαίσθητο άνθρωπο. Την

διέκρινε επιπλέον μια αμεσότητα, καθώς και μια ανυπέβλητη αρχοντιά και ταυτόχρονα μια ανεπιτήδευτη απλότητα που σε συνδυασμό με τις αστείρευτες γνώσεις της σε καθήλωνε και ο χρόνος που περνούσε κάποιος κοντά της έμοιαζε ανεξάντλητος. Είχε εξάλλου τόσα πολλά και ενδιαφέροντα πράγματα να σου διηγηθεί. Σου μιλούσε με πηγαίο πάθος τόσο για τις ερευνητικές της ενασχολήσεις –για τον Βικέντιο Δαμοδό στον οποίο αφιέρωσε σχεδόν όλη της τη βιωτή, για τους Τσιτσέλη και τον οικογενειακό τους Κώδικα που τόσο λαχταρούσε να δει δημοσιευμένο, τον κόμη Γκίλφορντ, τον Τιούντελ –όσο φυσικά και για τους αγαπημένους της οικείους, καθώς και τον επί πολλά έτη λατρεμένο σύντροφο και συνοδοιπόρο της ζωής της, τον ακάματο δικαστικό και ακαδημαϊκό Κωνσταντίνο Εμμ. Σταμάτη (1919-1992), τον «*Κωστάκη*», όπως η ίδια συνήθιζε να αποκαλεί με μεγάλη νοσταλγία, τρυφερότητα και υπερηφάνεια μαζί, κάθε φορά που η συζήτηση στρεφόταν γύρω από το πρόσωπό του.

Η πολυσχιδής επιστημονική δράση της σε συνδυασμό με την εξωστρέφεια, την κοινωνική της δραστηριότητα και το φιλανθρωπικό της έργο για το οποίο επιμελώς απέφευγε κάθε είδους μνεία, την έκαναν έναν ξεχωριστό άνθρωπο με μοναδικό χαρακτήρα που σπανίζει ολοένα και περισσότερο στις μέρες μας. Ο λόγος της υπήρξε καθαρός και ασυμβίβαστος πάντοτε εναρμονισμένος και σε πλήρη ταύτιση με τις πράξεις και το έργο της. Γιατί, η Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη ήταν άνθρωπος των πράξεων και το απέδειξε με τη στάση της σε όλη τη διάρκεια της ζωής της. Πάντοτε στεκόταν με σεβασμό στον συνομιλητή της πρόθυμη να συμβουλευθεί, να προτείνει, να καθοδηγήσει χωρίς ίχνος ιδιοτέλειας κινούμενη μέσα σε ένα πνεύμα συναδελφικής αλληλεγγύης και συνεργασίας. Και νομίζω αυτό το πνεύμα συνεργασίας και συναδελφικότητας που η ίδια επεδίωκε και καλλιεργούσε, της εξασφάλισε πάνω από όλα τον σεβασμό όσων είχαν την τύχη να την γνωρίσουν και να την συναναστραφούν.

Η Βασιλική Μπόμπου -Σταμάτη έφυγε από τη ζωή αθόρυβα, όπως ακριβώς έζησε, παρότι έζησε μια ζωή με πάθος και με ζήλο τόσο σε επιστημονικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Όλοι εμείς που είχαμε την χαρά και την ευτυχία να τη γνωρίσουμε, να συνεργαστούμε και να ανταλλάξουμε μαζί της σκέψεις, ιδέες, αγωνίες, εμπειρίες και συναισθήματα, χάσαμε πάνω από όλα μια καλή φίλη και συμβουλάτορα. Θα λείπει σε όλους μας η πηγαία καλοσύνη, οι αστείρευτες γνώσεις, το χαμόγελό της, η αισιοδοξία της για την ίδια τη ζωή και φυσικά η φιλόξενη της διάθεση που συνοδευόταν

πάντα με ένα ζεστό φλιτζάνι τσάι και θέα το εκκλησάκι του Άη-Γιώργη στο λόφο του Λυκαβηττού. Για όλα αυτά και για όλα όσα δεν προλάβαμε να ζήσουμε κοντά της θα τη θυμόμαστε με νοσταλγική διάθεση και θα της είμαστε για πάντα ευγνώμονες!

Η εργασία που κατά βάση καθιέρωσε την Β. Μπόμπου-Σταμάτη στην επιστημονική κοινότητα και που αποτελεί μέχρι σήμερα σημείο αναφοράς για τους ερευνητές της μεταβυζαντινής περιόδου υπήρξε η μονογραφία της για τον Βικέντιο Δαμοδό. Η ποιοτική και πρωτοπόρος αυτή μελέτη της που βραβεύτηκε το 2000 από την Ακαδημία Αθηνών και που βασίστηκε σε εξαντλητική αξιοποίηση παντός είδους σχετικών βιβλιογραφικών και αρχειακών πηγών, ανέδειξε έναν από τους πιο άξιους Έλληνες φιλοσόφους-θεολόγους της μεταβυζαντινής εποχής, ο οποίος με το έργο και τη διδασκαλία του έγινε ο πρόδρομος του διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο πριν τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό (1789) και που θα συνεχισθεί με τον Ευγένιο Βούλγαρη, τον Νικηφόρο Θεοτόκη, τον Κοσμά τον Αιτωλό και τους Κολλυβάδες Πατέρες, φέρνοντας στο φως άγνωστες πτυχές των συχνά αντιμαχόμενων θεολογικών ρευμάτων που σημάδεψαν τα δύσκολα χρόνια της τουρκικής κυριαρχίας.

Άλλη μεγάλη αγάπη της Β. Μπόμπου υπήρξε αναμφισβήτητα ο φιλέλληνας Φρειδερίκος Νόρθ, κόμης του Γκίλφορντ, ιδρυτής του παλαιότερου πνευματικού ιδρύματος στην Ελλάδα, της Ιονίου Ακαδημίας της Κέρκυρας. Από την επισταμένη της έρευνα για τον σπουδαίο αυτό βιβλιόφιλο και γνωστό συλλέκτη ανάμεσα σε άλλα, έφερε στο φως σημαντικές μαρτυρίες για τη λογισύνη του 19ου αιώνα μέσα από την αλληλογραφία που διατηρούσε με άλλες σημαίνουσες προσωπικότητες της εποχής, όπως ο Ανδρέας Κάλβος και ο Διονύσιος Σολωμός. Η συστηματική ενασχόλησή της με τον Γκίλφορντ είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό ενός ιδιαίτερης σπουδαιότητας κώδικα της British Library που αφορούσε το περιεχόμενο, της αξιόλογης βιβλιοθήκης του η οποία πλησίαζε τον ασύλληπτα για την εποχή μεγάλο αριθμό των 8.000 εκδόσεων. Μέσα από την επίπονη διαδικασία της έκδοσης των χειρογράφων αυτών καταλόγων ξεδιπλώθηκαν επιπλέον σημαντικές πληροφορίες γενικότερα για την ιστορία της εν λόγω βιβλιοθήκης, αλλά και για την πρόθεση του Γκίλφορντ να την κληροδοτήσει στην Ιόνιο Ακαδημία, κάτι για το οποίο η έρευνα μέχρι τότε παρουσίαζε σημαντικά κενά.

Το ενδιαφέρον της Β. Μπόμπου επίσης για τα νοταριακά κατάστιχα

που συντάχτηκαν την περίοδο της βενετοκρατίας στα Επτάνησα, υπήρξε ανέκαθεν ζωηρό και αμειωτο και δεν έχανε ευκαιρία να τονίζει κάθε φορά τη σημασία τους για την ιστορική έρευνα. Στην προσωπική της συλλογή ως γνωστόν ανήκουν δύο ανέκδοτοι ακόμη χειρόγραφοι οικογενειακοί κώδικες κεφαλληνιακής προέλευσης του γνωστού οίκου Τσιτσέλη. Με την ενδελεχή παρουσίαση του περιεχομένου τους από την ίδια σε συνέδρια και σχετικές δημοσιεύσεις, αναδείχτηκαν τα ενδιαφέροντα αυτά οικογενειακά κειμήλια που φωτίζουν με τις πληροφορίες που παρέχουν την κοινωνική και οικονομική ζωή του νησιού, τη λειτουργία των θεσμών, αλλά κυρίως διάφορες ενδιαφέρουσες πτυχές του βίου και της καθημερινής δράσης των εμπλεκόμενων προσώπων που εμφανίζονται σε αυτούς, τις μεταξύ τους σχέσεις και συναλλαγές, αλλά κυρίως επισημαίνονται χρήσιμες ειδήσεις ακόμη και για τα ιστορικά και κοινωνικά γεγονότα της εποχής στην οποία αναφέρονται.

Στο πλαίσιο των ενδιαφερόντων της για την πνευματική αναγέννηση του νεότερου ελληνισμού εντάσσεται και η δημοσίευση των Καταστατικών του ελληνικού φοιτητικού Συλλόγου της Πάδοβας (Nazione Ultramarina) βάσει του χειρογράφου της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης της Πάδοβας (B.U.P., αρ. 1942). Με την εν λόγω δημοσίευση που ήρθε να συμπληρώσει και να εμπλουτίσει τα δεδομένα της παλαιότερης σχετικής έρευνας, ζωντανεύουν εικόνες της ζωής και της δράσης των Ελλήνων φοιτητών του εν λόγω Πανεπιστημίου, γόνων επιφανών κυρίως οικογενειών της εποχής που μετά από λαμπρές σπουδές στα ελληνικά σχολεία της Βενετίας και τα Κολλέγια της Πάδοβας συνέχισαν τις ανώτερες σπουδές τους στο Πανεπιστήμιο. Αρκετοί από αυτούς έλαβαν διδακτορικό τίτλο και διέπρεψαν στη συνέχεια του βίου τους, πολλοί όμως είναι και αυτοί που δεν κατόρθωσαν να ολοκληρώσουν με επιτυχία τις σπουδές τους και έτσι παρέμειναν άγνωστοι και αφανείς.

Αναλόγου ενδιαφέροντος και σπουδαιότητας υπήρξαν και οι πολυάριθμες μελέτες της ιστορικού Βασιλικής Μπόμπου-Σταμάτη ιδίως σε θέματα που αφορούν την ιστορία της παιδείας και της πνευματικής ζωής κατά την περίοδο της βενετικής και τουρκικής κυριαρχίας στην Ελλάδα, με σαφείς επιρροές από τα κεκτημένα της βυζαντινής πνευματικής παραγωγής. Με μακρά εμπειρία στον κλάδο της παλαιογραφίας και της κριτικής έκδοσης των κειμένων προχώρησε στην έκδοση και τον συστηματικό υπομνηματισμό ανέκδοτων κείμενων που αφορούν στη ζωή και τη δράση των

σπουδαίων αυτών προσωπικοτήτων της περιόδου. Στις μελέτες της αυτές ως αποτέλεσμα των πολυετών της ερευνών προσωπογραφούνται μεταξύ άλλων οι λόγιοι: Θεοφάνης Ελεαβούλκος, Ερμόδωρος Λήσταρχος, Γεράσιμος Βλάχος, Μελέτιος Τυπάλδος, Αντώνιος Κατήφορος Μεθόδιος Ανθρακίτης, Νικόλαος Κομνηνός-Παπαδόπουλος κ.α. σε μια απόπειρα ένταξης του έργου τους στα πνευματικά και κοινωνικά δεδομένα της εποχής της μετάβασης του δυτικοευρωπαϊκού κόσμου, αλλά και της καθ' ημάς Ανατολής από τον 17ο στον 18ο αιώνα.

Όπως γίνεται αντιληπτό, το έργο και η προσφορά της Βασιλικής Μπόμπου-Σταμάτη στα ελληνικά γράμματα δεν είναι εφικτό να χωρέσουν μέσα στις λιγοστές αφιερωματικές στη μνήμη της σελίδες. Απλή μνεία και συνοπτική αναφορά των βασικών σημείων της εργογραφίας της επιχειρήσαμε εδώ να παρουσιάσουμε. Εξάλλου, τα 30 επιστημονικά της άρθρα σε διεθνή συνέδρια και επιστημονικά περιοδικά, οι 42 βιβλιοπαρουσιάσεις, οι ποικίλες άλλες ενασχολήσεις της, όπως και οι πολλές ανεκπλήρωτες επιστημονικές της επιδιώξεις και επιθυμίες που φανερώνουν το ανεξάντλητο και σπουδαίο επιστημονικό της διαμέτρημα, εκτίθενται αναλυτικά από γνωστούς, φίλους και συναδέλφους της στον παρόντα αφιερωματικό τόμο που έχουμε την τιμή να κρατάμε ανά χείρας.

ΜΙΧΑΗΛ Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη
Η «θεία Κική»

Στις 14 Οκτωβρίου 2020 έφυγε από κοντά μας, ήσυχα και αθόρυβα, η Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη. Γεννήθηκε στην Καλαμάτα το 1932 και σπούδασε φιλολογία στην Αθήνα, Τυβίγγη και Θεσσαλονίκη. Με τη νεανική διανοητική ηλικία της άφησε πολλά ψηφιακά ίχνη. Διατηρούσε ιστοσελίδα και πολλές δημοσιεύσεις της είναι προσβάσιμες στο διαδίκτυο. Η τελευταία της δημοσίευση ήταν ο πρόλογος στα «Μακεδονικά απομνημονεύματα και διπλωματικά παρασκήνια (1898-1912)» της Μελλομένης Αυγερινού, που εκδόθηκε τον Ιανουάριο του 2020. Ήταν σύζυγος του Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου Κωνσταντίνου Σταμάτη, που ήταν στην εισαγγελική έδρα στη δίκη της Χούντας. Το ζεύγος Σταμάτη ήταν της προσφοράς. Στην Καρδίτσα, όπου υπηρέτησε ως Εισαγγελέας Πρωτοδικών, ίδρυσε Σταθμό Προστασίας Ανηλίκων. Η προσφορά αυτού του ιδρύματος περιβάλλεται με στοργή από την πόλη της Καρδίτσας.

Είχε ένα ανήσυχο και δημιουργικό μυαλό και ως προσωπικότητα ήταν γλυκύτατη. Για το επιστημονικό της έργο πολλά μπορούν να πουν ειδικοί και συνεργάτες της. Η δική μου σκοπιά είναι αυτή του συγγενούς. Για την ακρίβεια, η οικογένειά μου είχε συγγενικούς δεσμούς με τον αείμνηστο σύζυγό της, τον Κωνσταντίνο Σταμάτη. Πρόγονός του ήταν ο αγωνιστής της Σάμου κατά την Επανάσταση καπετάν Σταμάτης, ο οποίος ήταν αδελφός της Λουλουδάς, συζύγου του Γεωργίου Λογοθέτη Λυκούργου των οποίων είμαστε κατιόντες. Συνδετικός κρίκος με το ζεύγος Σταμάτη ήταν ο θείος μου, ο αείμνηστος ιστορικός Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου.

Η σχέση μας με τη θεία Κική έγινε ιδιαίτερα ζεστή και στενή όταν

βοηθούσα τον θείο μου Μιχάλη στη μελέτη του αρχείου των Λυκούργων ιδιαίτερα μετά το 2009 οπότε, έχοντας ολοκληρώσει ένα μεγάλο έργο που εκκρεμούσε δεκαετίες για τα «Ελληνικά έθνη κατά την Εποχή του Χαλκού», επέστρεψε στη νέα ελληνική ιστορία για να κλείσει τις τελευταίες εκκρεμότητες. Ήταν ήδη 97 ετών.

Η θεία Κική γνώριζε πολύ καλά το ιστορικό της οικογένειας Σταμάτη, αλλά και πολλά ζητήματα της Σαμιακής ιστορίας από την εποχή της επανάστασης. Ήταν, λοιπόν, για εμάς πολύτιμη η συμβολή της. Μελετούσαμε τα αρχεία και εκείνη εργαζόταν παράλληλα σε μεταγραφή των χειρογράφων που αφορούσαν την οικογένεια Σταμάτη και τον ποιητή και αγωνιστή Γεώργιο Αναγνώστου Κλεάνθη. Τα Χριστούγεννα του 2010, σε οικογενειακό τσάι, που ήταν ιεροτελεστία προετοιμασίας και σκηνικού, ήταν τόση η απορρόφησή μας, της θείας, του θείου μου και της συζύγου μου, στα χειρόγραφα που είχα μαζί μου για να τα δει ώστε παραλίγο να είχαμε καεί μαζί με ολόκληρη την πολύτιμη βιβλιοθήκη της από τα κεριά που στόλιζαν το τραπέζι. Η συμβολή της στη συγγραφή του βιβλίου του θείου μου για τον Γεώργιο Λογοθέτη Λυκούργο, ήταν σημαντική. Εντόπισε στο Παράρτημα των Γενικών Αρχείων του Κράτους της Καλαμάτας αλληλογραφία του Καποδίστρια με το Λυκούργο, όταν είχε διορισθεί Επίτροπος Λακωνίας και Κάτω Μεσσηνίας. Παράλληλα, αναζητήθηκαν έγγραφα στα ΓΑΚ Κερκύρας. Το περιεχόμενο αξιοποιήθηκε για πρώτη φορά. Η θεία Κική βοήθησε ετοιμάζοντας περιλήψεις και μεταφράζοντας από τα γαλλικά τις επιστολές του Καποδίστρια. Ο θείος μου ήταν πλέον 100 ετών και δεν μπορούσε να διαβάσει. Η συμβολή της επομένως ήταν σημαντική καθώς η βιβλιογραφία αγνοούσε τη δράση του Λυκούργου ως Επιτρόπου στο διάστημα 1829 έως 1830.

Έκτοτε, κεντρικό θέμα συζήτησης στις συναντήσεις μας, οι οποίες έπρεπε να είναι αόριστης διάρκειας, πέρα από τα οικογενειακά και την επικαιρότητα, ήταν η πρόοδος της μελέτης και αξιοποίησης του οικογενειακού αρχείου και η πρόοδος στη δική της έρευνα στα θέματα που την απασχολούσαν. Που πάντα είχε πολλά να αφηγηθεί από τα ευρήματά της. Μου ζητούσε και τη βοηθούσα σε αναζήτηση πηγών στο διαδίκτυο, αλλά και σε τεχνικά θέματα του υπολογιστή της, ο οποίος ήταν πάντα σε λειτουργία. Στα αμέτρητα ηλεκτρονικά μηνύματα που ανταλλάσσαμε, πολλά δικά της είχαν ως θέμα ένα “HELP!!!” που δήλωνε πως είχε ανάγκη συμβουλών για κάποιο τεχνικό πρόβλημα που αντιμετώπιζε. Τη βοήθησα στην

ψηφιοποίηση των αγορεύσεων του Κωνσταντίνου Σταμάτη ως Εισαγγελέως στη Δίκη της Χούντας. Και είχε μεγάλη χαρά που διασώθηκαν και έγιναν συμβατές με την τεχνολογία των υπολογιστών.

Από το 2014 άρχισε να την απασχολεί ο Tweddell, για τον οποίο αναζητούσε πληροφορίες. Τον Μάιο του 2014 μου έγραψε:

Όσο για τον Tweddell όλο και βρίσκω πληροφορίες. Η ταφόπλακα λέει βρίσκεται στον περίβολο της Αγγλικανικής Εκκλησίας. Να γίνω καλά και... βούρ για την ταφόπλακα.

Τώρα θα μου ειπείς, τι δουλειά έχω εγώ με τον Tweddell, δεν ανήκει στην... οικογένεια. Βρήκα και διάβασα ένα ενδιαφέρον βιβλίο του ελληνοαμερικάνου Theodore Vrettos. Έχει πολλά και ενδιαφέροντα στοιχεία, όπου, για την υπόθεση των καταλοίπων του T(weddell) έχει φαίνεται ο Έλγιν παίξει τον ... απαίσιο ρόλο του!!

Αυτό το μήνυμα αναδεικνύει πλευρές της προσωπικότητάς της. Μετά από ένα ατύχημα, είχε τη νεανική διάθεση να τρέξει στο εύρημά της και με χιούμορ σχολίαζε την οικογενειακή θεματολογία της σε εκείνο το στάδιο. Ήταν όμως η εμπλοκή του Έλγιν που της κέντρισε το ενδιαφέρον για την έρευνα της υπόθεσης. Μέχρι το τέλος αναζητούσε πηγές και συζητούσε για αυτή την έρευνα που δεν κατάφερε να ολοκληρώσει.

Η απομόνωση λόγω Covid της είχε στοιχίσει πολύ. Στις χωρίς επιτυχία προσπάθειες να συνδεθεί μέσω Skype ώστε οι συνομιλίες μας να γίνουν πιο ζωντανές μου έγραψε στις 14 Μαΐου του 2020: «Δεν ξέρω πώς να προχωρήσω στο Skype!!!! Καί πολύ μου!!! Σήμερα γίνομαι 88... Φιλιά θ.Κική». Είχε ξεχάσει τους κωδικούς και δεν μπορούσα να την βοηθήσω εξ αποστάσεως. Το τελευταίο μας, μεγάλης διάρκειας, τηλεφώνημα ήταν στις 6 Ιουλίου του 2020. Μετά, σιωπή μέχρι το τέλος, τρεις μήνες αργότερα.

Είχε έντονη την αίσθηση του χρέους ως κινήτρου για τη συγγραφική της ενασχόληση. Από χρέος προς την οικογένεια, από την πλευρά της πεθεράς της, δημοσίευσε για τον ποιητή Τυπάλδο Πρετεντέρη. Αλλά και όταν το 2013 δημοσίευσε βιογραφικό του Σταμάτη στον ιστοχώρο της, που συμπληρώθηκε το 2016 στην «Κατάθεση Στεφάνου», στο δικό μου σχόλιο για την καταγωγή του από την πλευρά του πατέρα του, έσπευσε να προσθέσει η ίδια σχόλιο ως «Κεφαλλονίτης» με λεπτομέρειες για την οικογένεια της πεθεράς της. Για την οικογένεια Σταμάτη αναφέρθηκε η

συμβολή της με αρχειακό υλικό σε δημοσιεύσεις του Μανόλη Βουρλιώτη, αλλά και στο βιβλίο του θείου μου για τον Λογοθέτη Λυκούργο. Για τη μητέρα της συνέθεσε μια ωραιότατη εργασία για τα εξαιρετικά εργόχειρά της. Για τον πατέρα της δημοσίευσε το 2012 μία αδημοσίευτη διάλεξή του για τον ιατρό Γεώργιο Κορομηλά και ένα άρθρο για τη μετανάστευση του παππού της Χρήστου Μπόμπου το 1913 στις ΗΠΑ. Συγκινητικός ήταν και ο αποχαιρετισμός της στην αγαπημένη της ανεψιά Βάσω.

Αλλά και στα καταστατικά της Nazione Greca του ελληνικού φοιτητικού συλλόγου του Πανεπιστημίου της Πάδοβας, γράφει ότι μόλις είδε ότι ήσαν αδημοσίευτα για περισσότερα από 250 χρόνια, θεώρησε χρέος της να αναλάβει η ίδια τη δημοσίευσή τους το 1995 και τα αφέρωσε στα τρία ανήψια της.

Στον πρόλογο της διατριβής της για τον Βικέντιο Δαμοδό σημείωνε, «...θέλω να θυμηθώ με περισσή ευγνωμοσύνη τον δάσκαλό μου Λίνο Πολίτη, που δίδαξε τη γοητεία της ιστορικής έρευνας, μου μετέδωσε την αγάπη για τα χειρόγραφα...». Αν και δεν είχε πανεπιστημιακή θέση, που θα της άξιζε, είχε τη χαρά να συμβουλεύει και να καθοδηγεί νέους ερευνητές, τους μαθητές της. Σε αυτούς μετέδωσε τη γοητεία της ιστορικής έρευνας, που είχε έως το τέλος αμείωτη, και την αγάπη για τα χειρόγραφα. Και είναι ακριβώς εκείνοι που τώρα την τιμούν με την οργάνωση αυτής της Ημερίδας.

ANNA TAMPIAKH

Μνήμη Βασιλικής Μπόμπου-Σταμάτη
(Καλαμάτα, 1932 – Αθήνα, 2020)

Η Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, η Κική για τους οικείους της, γεννήθηκε στην Καλαμάτα το 1932 και ολοκλήρωσε εκεί τις εγκύκλιες σπουδές της. Σπούδασε φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, με κατεύθυνση κλασική φιλολογία. Συνέχισε τις πανεπιστημιακές της σπουδές στο Tübingen της Γερμανίας, ακολουθώντας τον αγαπημένο της σύζυγο Κωνσταντίνο Σταμάτη, κορυφαία μετέπειτα προσωπικότητα στον χώρο του δικαίου, και εν συνεχεία πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ευτύχησε να μαθητεύσει κοντά σε καλούς δασκάλους. Ένας από αυτούς, στον οποίο και αφοσιώθηκε, ήταν ο Λίνος Πολίτης. Μυήθηκε επομένως από πρώτο χέρι στα μυστικά της πρωτογενούς φιλολογικής (και ιστορικής) έρευνας και της επίπονης και μεθοδικής παλαιογραφικής εργασίας.

Έλαβε το διδακτορικό της δίπλωμα, το 1982, από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, με θέμα: *Ο Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία – Εργογραφία (1700-1754)*. Χωρίς να επιδιώξει να μπει στον εργασιακό στίβο, ασχολήθηκε συστηματικά και με συνέπεια με την ιστορική έρευνα, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον της σε θέματα ιστορίας της παιδείας στην εποχή της βενετικής και τουρκικής κυριαρχίας. Εμπλουτισμένη και αναθεωρημένη η διδακτορική της διατριβή εκδόθηκε από το Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1998), και βραβεύθηκε το 2000 από την Ακαδημία Αθηνών. Όπως επισημαίνει η συγγραφέας, ο Βικέντιος Δαμοδός ανήκε στους «αναχωρητές λογίους» που, ύστερα από σοβαρές σπουδές στη Δύση, επέστρεψαν στην πατρίδα και αφιέρωσαν τη ζωή τους

στο διδακτικό και συγγραφικό έργο, μακριά από τα μεγάλα αστικά κέντρα. Τα περισσότερα και πιο σημαντικά του συγγράμματα παραμένουν ανέκδοτα.

Άλλες μονογραφίες της, όλες προϊόντα πρωτογενούς, διεξοδικής έρευνας είναι οι ακόλουθες: *Το καταστατικό του Σωματείου (Nazione) των Ελλήνων φοιτητών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας (17ος-18ος αι.)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 25 (Αθήνα, 1995)· ακολουθούν οι δυο πολύ ενδιαφέρουσες μελέτες της για την ανασύσταση των τίτλων που περιείχε η βιβλιοθήκη του ιδρυτή της Ιονίου Ακαδημίας λόρδου Guilford, στην Κέρκυρα: *Μαρτυρίες για τη βιβλιοθήκη Γκίλφορντ. Από το αρχείο Γκίλφορντ της Αναγνωστικής Εταιρείας Κέρκυρας* (Ελλην, Αθήνα, 1999) και *Η Βιβλιοθήκη του λόρδου Guilford στην Κέρκυρα (1824-1830)*, «Τετράδια Εργασίας 21» (Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Ε.Ι.Ε., Αθήνα, 2008). Όσοι έγραψαν για την Ιόνιο Ακαδημία, επεσήμαναν ότι δεν γνωρίζουμε το περιεχόμενο αυτής της βιβλιοθήκης. Το κενό αυτό ήρθε να καλύψει η έκδοση. Δημοσιεύονται οι χειρόγραφοι, ανέκδοτοι κατάλογοι της βιβλιοθήκης που έχουν, από καλή τύχη, διασωθεί. Το πλήθος των τίτλων, πολλές φορές δυσανάγνωστων ή και λανθασμένων, και τα διάφορα προβλήματα που προέκυψαν κατά την μεταγραφή, έκαναν το έργο χρονοβόρο και επίπονο. Αυτή η έρευνα είχε ξεκινήσει σε συνεργασία με το Ι.Ν.Ε. και τύχη αγαθή, η προσπάθεια ολοκληρώθηκε από το ίδιο το Ινστιτούτο.

Τέλος, ας αναφερθεί ο τόμος με συλλογή μελετημάτων της: *Ιστορικής Έρευνας Αποτελέσματα. Μαρτυρίες για τη νεοελληνική παιδεία και ιστορικά μελετήματα (16ος-19ος αι.)*, (Αθήνα 2002)¹. Είκοσι δύο εργασίες και τέσσερις βιβλιοκρισίες που αποτελούν τον καρπό δημιουργικής ενασχόλησης με την ιστορική και φιλολογική έρευνα κατά την χρονική περίοδο 1981-1998, συγκροτούν τον τόμο. Πρόκειται για μια σειρά εξειδικευμένων μελετών, απ' αυτές που εξ ορισμού δεν προορίζονται για το ευρύ κοινό, μέσα από τις οποίες ωστόσο εξιχνιάζονται οι αθέατες πτυχές της ιστορίας και αποτελούν θεμέλιο λίθο, στον οποίο στηρίζεται εν πολλοίς η σοβαρή

1. Πρβλ. τη βιβλιοκρισία μου «Σπάνια, παλαιά αρώματα. Μια γοητευτική περιπέτεια αναδίφησης σε ιστορικά αρχεία, προορισμένη μόνο για επαίοντες. Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, *Ιστορικής Έρευνας Αποτελέσματα. Μαρτυρίες για τη νεοελληνική παιδεία και ιστορικά μελετήματα (16ος-19ος αι.)*, Αθήνα, 2002, σελ. 620, τιμή 28 ευρώ», στο «Το άλλο Βήμα - Βιβλία», εφημ. *Το Βήμα*, Κυριακή 26 Οκτωβρίου 2003, σ. 44.

συνθετική ιστορική ερμηνεία. Συνιστούν πολύτιμα μικρά επιτεύγματα μιας συναρπαστικής αναστροφής με το παρελθόν. Η μικροϊστορία ξεδιπλώνεται εδώ μέσα από την αναδίφηση των αρχείων, με την ανάδειξη ανέκδοτων στοιχείων, με την παλαιογραφική υποστήριξη, με την λεπτοδουλεμένη επεξεργασία των πηγών που πρέπει να γίνεται με μεράκι, γνώση και ευσυνειδησία.

Μέσα απ' αυτές έφερε στο φως άγνωστα βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία ενώ συνάμα ξεδιπλώνονται στοιχεία που συνθέτουν την κοινωνική ιστορία της εποχής και την καθημερινή ζωή γνωστών λογίων του ελληνισμού κάτω από τις ξένες κυριαρχίες. Πρόκειται για σημαντικές προσωπικότητες με ουμανιστικό περίγραμμα παιδείας και επιστημονικά, κυρίως φιλοσοφικά-παιδαγωγικά ενδιαφέροντα, που έζησαν και έδρασαν από τον 16ο αιώνα ως τον 19ο αιώνα στο ευρύτερο πλαίσιο του βενετοκρατούμενου και τουρκοκρατούμενου ελληνισμού. Γράφει η ίδια: «Από τους Θεοφάνη Ελεαβούλκο, Γεράσιμο Βλάχο, Σεβαστό Κυμινήτη, Μελέτιο Τυπάλδο, Αντώνιο Κατήφορο, Ηλία Μηνιάτη, Βικέντιο Δαμοδό και Νικόλαο Κομνηνό ως τον φιλέλληνα Φρειδερίκο Νόρθ, κόμη του Γκίλφορντ, όλοι είχαν την ίδια βαθιά ριζωμένη πίστη, το ίδιο όνειρο που τους οδηγούσε στον ίδιο στόχο: τη μόρφωση, τον φωτισμό των Ελλήνων γιατί πίστευαν πως έτσι τους βοηθούν να βρουν τον δρόμο προς την ελευθερία ... *εξ αυτού τω γένει ημών η σοφία και εκ της σοφίας η ελευθερία*». Αν και προορισμένα για τον στενό κύκλο των επαϊόντων, τα μελετήματα αυτά, επεξεργασμένα με αλάνθαστη προσοχή και άψογη βιβλιογραφική τεκμηρίωση, παρέχουν όχι μόνον ένα υπόδειγμα της ανθεκτικής στον χρόνο κλασικής ιστορικής και φιλολογικής έρευνας αλλά και προτρέπουν τον ευαίσθητο δέκτη να ακολουθήσει άλλες διαδρομές, ίσως συναντώντας τη συγγραφέα σε αυτό που ονόμαζε στο λιτό της προλογικό σημείωμα «γοητευτική ερευνητική περιπέτεια».

Φίλη στους παλαιούς συνεργάτες και πολύ αγαπητή παρουσία του πά-λαι ποτέ Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών, πιστή στους στόχους του «Ομίλου Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού» (Ο.Μ.Ε.Δ.), υπήρξε μια σεμνή, διακριτική παρουσία, αναγνωρισμένη ερευνήτρια με συστηματικό και στέρεο έργο. Δεν θα μπορούσαμε, ωστόσο, να αποτίσουμε φόρο τιμής στη μνήμη της εάν δεν αναφερόμασταν και στον περιβάλλοντα χώρο της και στη σύνολη προσωπικότητά της.

Η ίδια καταθέτει στο ιστολόγιό της πολλές πληροφορίες για την εκ μη-

τρός και πατρός οικογένειά της, μιλά για τα παιδικά της χρόνια στην Καλαμάτα, περιγράφει με γλαφυρότητα το όμορφο αρχοντικό, στη συμβολή των οδών Φαρών και Αβίας, από το δεύτερο πάτωμα του οποίου αγνά-ντευε τη θάλασσα, σκιαγραφεί με σεβασμό και αγάπη, την προσωπικότητα των γονέων της, του ιατρού πατέρα της, ο οποίος, μετά τις σπουδές του στην Ιατρική Σχολή Αθηνών, μετεκπαιδεύθηκε στη Βιέννη, και της μητέρας της, Δήμητρας Μπόμπου, το γένος Πετροπούλου, με καταγωγή από την Κυπαρισσία². Η μητέρα της είχε πάρει μαθήματα ζωγραφικής, ζωγράφιζε, έπαιξε μαντολίνο, ήταν βιβλιόφιλη και ανέπτυξε πλούσια κοινωνική και φιλανθρωπική δράση· όμως το μεγάλο δημιουργικό πάθος της ζωής της ήταν το εργόχειρο. Κεντούσε υπέροχα, «σαν νεράιδα» όπως χαρακτηρι-ριστικά της έλεγε η πεθερά της, αντιγράφοντας μοτίβα με επιδεξιότητα από τα βιβλία της Αγγελικής Χατζημιχάλη και τις μουσειακές συλλογές. Μετά τον θάνατο της μητέρας της, η Κική συγκέντρωσε τη δουλειά αυτή, μετά από προτροπές και παροτρύνσεις των φίλων της, σε έναν τόμο. Στον κύκλο των προσφιλών της ήταν η αδελφή της Ελένη Πρωτοπαπά, αρχαιολόγος, με πλούσια δράση στο «Λύκειο Ελληνίδων», ερευνητική και συγγραφική, τα τρία ανήψια της (ο πρωτότοκος Άρης, γιατρός, εγκατεστημένος στο Λονδίνο, ο Διονύσης, δικηγόρος που ζεί στην Αθήνα και ο Κωστής, μαέστρος, που κάνει καριέρα στην Αμερική) που τα υπεραγαπούσε, αργότερα προστέθηκε και η μικρανεψιά της Ελένη, μα πάνω απ' όλα ο «Κωστάκης» της, ο Κωνσταντίνος Εμμ. Σταμάτης (Σάμος 1919 – Αθήνα, 20 Απριλίου 1992) τον οποίο προσωπογραφεί και αναφέρεται αναλυτικά στην πολυσχιδή δράση του. Εισαγγελέας και διακεκριμένος καθηγητής του δικαίου στη Νομική Σχολή Αθηνών, με ευρύ συγγραφικό έργο, ήταν μια ξεχωριστή προσωπικότητα που ενσάρκωνε, θα έλεγε κανείς, με μειλιχιότητα το πνεύμα του δικαίου. Έλαβε πολλά δημόσια αξιώματα, καθώς υπηρέτησε ως Υπηρεσιακός Υπουργός Δικαιοσύνης σε τρεις βουλευτικές εκλογές (1989-1990) και μετείχε ως Υπουργός Δικαιοσύνης στην Οικουμενική Κυβέρνηση Ξ. Ζολώτα, από τις 23 Νοεμβρίου 1989 ως τις 11 Απριλίου 1990.

Η Κική συνδύαζε άριστα τη λογιόσυνη με τα του οίκου της. Φιλοξενούσε συχνά τους φίλους και συναδέλφους της, στο ευρύχωρο διαμέρισμά της, στις υπώρειες του Λυκαβηττού (Αποκαύκων 21 & Ρωμανού Μελωδού), με

2. <https://vassstam.wordpress.com/category/βιογραφίες/>

τον υπέροχο κήπο που είχε διαμορφώσει στη βεράντα της και τον καμάρωνε τόσο! Δεχόταν με τον λεπτό, απλό και απaráμιλλο τρόπο της, με στρωμένα τα κεντήματα της μητέρας της, με τα ωραία σερβίτσια της, με εδέσματα και πνευματώδεις συζητήσεις, σαν μια κυρία «φιλολογικού σαλονιού» του άλλοτε!

Β΄

ΤΟ ΕΡΓΟ
ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ

ΑΝΑΓΡΑΦΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

I. Βιβλία – Άρθρα – Ανακοινώσεις

1. «Πολυδούρη Μαρία», *Ελληνική Δημιουργία* 13 (1954), σσ. 617-624. Διαθέσιμο επίσης στην διεύθυνση: <https://vasstam.wordpress.com/2015/07/12/polidouiri/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
2. «Η φιλοσοφική και η δογματική πραγματεία του Κωδ. 116 της Μονής Δοχειαρίου», *Ελληνικά* 23 (1970), σσ. 320-330 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 2].
3. «Άγνωστο χειρόγραφο της Ιστορίας της Κεφαλληνίας του Ιωάννου Κωστή Λοβέρδου», *Ελληνικά* 25 (1972), σσ. 427-433.
4. «Παρατηρήσεις στα χειρόγραφα των έργων του Γερασίμου Βλάχου», *Ελληνικά* 28 (1975), σσ. 375-393 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 6].
5. «Συμβολή στην ιστορία της Καλαμάτας γύρω στο 1700», *Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών (Καλαμάτα 2-4 Δεκ. 1977)*, Αθήνα 1978, σσ. 260-277 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 5].
6. «Η σύντομος ιδέα της Λογικής κατά την μέθοδο των νεωτέρων του Βικεντίου Δαμοδού», *Δευκαλίων* 21 (1978), σσ. 64-85 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 16].
7. «Αναφορά Ελλήνων της Βενετίας στον Οικουμενικό Πατριάρχη Καλλίνικο Β΄ για τον Μελέτιο Τυπάλδο (1700)», *Θησαυρίσματα* 15 (1978), σσ. 99-106 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 6].
8. «Ο κώδικας της Εθνικής Βιβλιοθήκης 2309 και το περιεχόμενό του», *Αφιέρωμα στον καθηγητή Λίνο Πολίτη*, Θεσσαλονίκη 1978, σσ. 53-60 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 17].
9. «Ανέκδοτα κείμενα Θεοφάνους Ελεαβούλκου και Ερμοδώρου Ληστήρχου», *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπου-*

- δών, τ. Γ', Αθήνα 1981-1982, σσ. 24-43. [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 1].
10. «Η διδασκαλία της Αριστοτελικής Λογικής από τον Βικέντιο Δαμοδό (1700-1752)», *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου «Αριστοτέλης»*, Αθήνα 1981, σσ. 420-426 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 14].
 11. *Ο Βικέντιος Δαμοδός: Βιογραφία – Εργογραφία, 1700-1752*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1982.
 12. «Ανέκδοτες πληροφορίες για τον Ιωάννη Δαμοδό (1697-1755;) και τις σπουδές του στην Πάδοβα», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 4 (1982), σσ. 153-173 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 13].
 13. «Στοιχεία για τον Αντώνιο Κατήφορο και τον Φραγκίσκο Μηνιάτη», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 26 (1982), σσ. 297-310 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 7].
 14. «Τα ανέκδοτα Καταστατικά του Σωματείου (Nazione) των Ελλήνων φοιτητών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας (17ος-18ος αι.)», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας»*, Αθήνα 1986, σσ. 458-472 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 3].
 15. «Les status inédits de l'Association (Nazione) des étudiants Grecs de l'Université de Padoue (17e-18e s.)», *Actes du Colloque International. Historicité de l'enfance et de la jeunesse*, Athènes 1986, σσ. 377-392 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 4].
 16. «Από την αλληλογραφία του Γκίλφορντ με τον Κάλβο και το Σολωμό», *Δελτίον της Ιονίου Ακαδημίας* 2 (1986): *Αφιέρωμα στον Λίνο Πολίτη*, σσ. 189-205 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 22].
 17. «Χειρόγραφα έργων του Βικεντίου Δαμοδού στην Κύπρο», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 1985)*, τ. Γ', Λευκωσία 1987, σσ. 425-429 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 15].
 18. «Στοιχεία για την οικογένεια των Δαμοδών στα Χαβριάτα της Κεφαλονιάς (18ος αιώνας)», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, (Αργοστόλι-Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986)*. *Ιστορία ως το 1809*, γεν. επιμ.: Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλος, τ. Α', Αργοστόλι 1989, σσ. 443-509 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 12].
 19. «Ανέκδοτα γράμματα του λόρδου Γκίλφορντ (1827) σε χειρόγραφα της Γενναδείου Βιβλιοθήκης (MSS 108)», *Ελληνικά* 41 (1990), σσ. 59-77 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 21].

20. «Ο Νικόδημος Καρούσος και η «Ρητορική» του Βικέντιου Δαμοδού», *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος* 8 (1992), σσ. 200-205.
21. «Ο Μεθόδιος Ανθρακίτης και τα ‘τετράδια’», *Ελληνικά* 45 (1995), σσ. 111-127 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 11].
22. «Η Βιβλιοθήκη Guilford στην Κέρκυρα (1824-1830)», *Ο Εραμιστής* 20 (1995), σσ. 97-162. [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 20].
23. *Τα καταστατικά του σωματείου (Nazione) των Ελλήνων φοιτητών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας (17ος-18ος αι.)*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., 1995.
24. «Ανέκδοτα κείμενα του Μελετίου Τυπάλδου: Η Lettera και η Informazione. Η απολογία του Abate Fardella», *Εώα και Εσπέρια* 2 (1994-1996), σσ. 137-228 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 9].
25. «Ένας πρόλογος του Σαμουήλ Γεωργιάδη (1787): Τῶ ἀναγινώσκοντι, Σαμουήλ Ἀθηναῖος χαιρεῖν», *Ο Εραμιστής* 21 (1997): *Μνήμη Λέανδρου Βρανούση*, σσ. 72-94 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 18].
26. «Δύο χειρόγραφοι κώδικες της οικογένειας Τσιτσέλη από την Κεφαλλονιά», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 8 (1997): *Αφιέρωμα στον Γιώργο Γ. Αλισανδράτο*, σσ. 73-84 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 19].
27. *Ο Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία, Εργογραφία 1700-1754*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1998.
28. *Μαρτυρίες για τη Βιβλιοθήκη Γκίλφορντ της Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας. Ανέκδοτη αλληλογραφία και άλλα σχετικά έγγραφα (Ιούλιος 1827-Ιούλιος 1830)*, Αθήνα: εκδόσεις Έλλην 1999.
29. «Οι ‘Επιστολμαίες πραγματείες’ του Νικολάου Παπαδόπουλου Κομνηνού προς τον μαθητή του Χρύσανθο Νοταρά», *Εώα και Εσπέρια* 4 (1999-2000), σσ. 175-241 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 10].
30. *Βικέντιος Δαμοδός. Συνταγμάτιον της Μεταφυσικής*. Κριτική Έκδοση Επιμέλεια-Εισαγωγή Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, [Κείμενα Νεοελλήνων Φιλοσόφων αρ. 1], Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων-Τομέας Φιλοσοφίας, 2002.
31. *Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα. Μαρτυρίες για τη νεοελληνική παιδεία και ιστορικά μελετήματα (16ος-19ος αι.)*, Αθήνα 2002.
32. «Ένα μάθημα φιλοσοφίας «περί χρόνου» (Κεφαλλονία ante 1739)», *Κάτοπτρον νεοελληνικής φιλοσοφίας, Α’* (2007), σσ. 79-104.

33. «Ελληνικά χειρόγραφα στη συλλογή του Frederick North, κόμη Guilford», *Πολύπτυχον. Αφιέρωμα στον Ιωάννη Χασιώτη*, Γρανάδα: Κέντρο Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Μελετών, 2008, σσ. 401-422.
34. *Η Βιβλιοθήκη του Λόρδου Guilford στην Κέρκυρα (1824-1830)*, [Τετράδια Εργασίας 31], Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2008.
35. *Κωνσταντίνου Τυπάλδου Πρετεντέρη Ποιήματα*, Κέρκυρα: Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, 2008. Σε συνεργασία με τον Θεοδόση Πυλαρινό.
36. «Ο Βικέντιος Δαμοδός “Περί της συκοφαντίας Δημητρίου του Κυδωνίου, Λατινόφρονος, κατά του Παλαμά και της εν Κωνσταντινουπόλει Συνόδου κατά Βαρλαάμ και Ακινδύνου γενομένης”», *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες Ιστορίας και Φιλολογίας*, εκδ. επιμ.: Κώστας Λάππας, Αντώνης Αναστασόπουλος, Ηλίας Κολοβός, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών – Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών / ΙΓΕ, 2010, σσ. 339-353.
37. «Ο Κωνσταντίνος Σαράβας (1829-1894) και το “Φυλλάδιο”», *Μεσσηνιακό Ημερολόγιο* 7 (2013), σσ. 353-407. Διαθέσιμο επίσης στη διεύθυνση: <https://vasstam.wordpress.com/2013/12/19/o-kωνσταντίνος-σαράβας>
38. «Gli statuti della nazione degli scolari greci nello Studio di Padova (17ο-18ο sec.)», *Collegio Flangini 350 anni*, (Tomasso Flanghini 8), Atene-Venezia: Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, 2016, σσ. 41-87.
39. «Το ανέκδοτο corpialettere του εμπορικού οίκου Panagin Cicelli του Ληξουρίου Κεφαλληνίας (1786-1816)», *Ι΄ Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο. Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014. Τα Πρακτικά. VI. Αρχαία-Τυπογραφία-Παιδεία*, επιμ. Δημήτρης Κονιδάρης Κέρκυρα, 2018, [*Κερκυραϊκά Χρονικά* ΙΓ΄(2018), Περίοδος Β΄], σσ. 175-186.
40. «Comment identifier un autographe: le cas de la *Physiologie* de Vikipentios Damodos. Le codex 52 de l’Université de Thessalonique», *Texte et Contexte. Méthodes et outils de l’edition critique de quelques manuscrits arabes, grecs, italiens et latins*, Textes réunis: Irini Tsama-

dou-Jacoberger, Isavella Stamatiadou, Στρασβούργο: Presses Universitaires de Strasbourg, 2019, σσ. 27-39.

II. Βιβλιοκρισίες – Παρουσιάσεις βιβλίων και περιοδικών

1. Νικολάου Γρ. Ζαχαροπούλου, *Δωρόθεος Βουληγμάς*, επί τη βάσει των ανεκδότων αυτού επιστολών, Θεσσαλονίκη 1969 (Διατριβή επί διδακτορία υποβληθείσα εις την Θεολογικήν Σχολήν του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης). *Ελληνικά* 24/1 (1971), σσ. 201-203 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 23].
2. Β. Ν. Τατάκη, *Γεράσιμος Βλάχος ο Κρής (1605/7-1658)*, Βενετία 1973, (Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών αρ. 5). *Ελληνικά* 28 (1975), σσ. 460-467 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 25].
3. *Ευγενίου Γιαννούλη του Αιτωλού επιστολές*. Κριτική Έκδοση. Επιμέλεια Ι. Ε. Στεφανής και Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη [Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Περίοδος Β΄. Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα αριθμ. 1], Θεσσαλονίκη 1992. *Ελληνικά* 44/2 (1994), σσ. 510-513 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 24].
4. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*. Μετάφραση (από τα αγγλικά) Στέλλας Νικολούδη. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1996. *Ελληνικά* 48 (1998), σσ. 398-404 [=Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα, αρ. 26].
5. Σπύρος Χρ. Καρύδης, *Θεοδώρου Βρανιανίτη, δημοσίου νοταρίου πόλεως και νήσου Κέρκυρας, οι σωζόμενες πράξεις (1479-1516)*, Αθήνα: Καραβίας, 2001. *Εώα και Εσπέρια* 5 (2001-2003), σσ. 183-185.
6. Παναγιώτα Τζιβάρα – Σπύρος Καρύδης, *Η βιβλιοθήκη της Μονής Παλαιοκαστρίτσας Κέρκυρας*, Αθήνα 2001. *Εώα και Εσπέρια* 5 (2001-2003), σσ. 185-187.
7. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, καταλύτης για την αποδιοργάνωση της Ελληνικής Επανάστασης, 24 Φεβρουαρίου – 23 Μαΐου 1825*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 19.2.2012, url: <https://vassstam.wordpress.com/2012/02/19/sakellariou> (πρόσβαση: 20.5.2023).

8. Σπύρος Χρ. Καρύδης, *Ο Κώδικας του ιερού ναού Αγίου Ελευθερίου Κέρκυρας*, Κέρκυρα 2007. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 19.2.2012, url: <https://vasstam.wordpress.com/2012/02/19/kodikas-agiou-eleutheriou-kerkyras/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
9. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *Εκκλησία και Κράτος στα βενετικά νησιά του Ιονίου Πελάγους. Μαρτυρίες για τη δράση Ιταλών Φραγκισκανών Μισσιοναρίων από τα αρχεία της Propaganda Fide (17ος αιώνας)*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2009. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 22.3.2012, url: <https://vasstam.wordpress.com/2012/03/22/francescani/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
10. Σπύρος Καρύδης – Παναγιώτα Τζιβάρα, *Η Ιερά Μονή Αγίων Θεοδώρων Στρατιάς Κέρκυρας. Ιστορική πορεία – Βιβλιοθήκη - Αρχείο*, Αθήνα 2009. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 22.3.2012, url: <https://vasstam.wordpress.com/2012/03/22/moniagiontheodoron/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
11. Παναγιώτα Τζιβάρα – Σπύρος Καρύδης, *Η Βιβλιοθήκη της Μονής Πλατυτέρας Κέρκυρας*, Αθήνα 2010. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 22.3.2012, url: <https://vasstam.wordpress.com/2012/03/22/moniagiontheodoron/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
12. Σπύρος Καρύδης, *Η Οδηγήτρια Αγραφών Κέρκυρας*, Κέρκυρα 2011. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 22.3.2012, url: <https://vasstam.wordpress.com/2012/03/22/moniagiontheodoron/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
13. Σπύρος Καρύδης – Παναγιώτα Τζιβάρα, *Το «τενόμε της ψαλμουδιάς». Το μουσικό χειρόγραφο αρ. 31 της Μονής Πλατυτέρας Κέρκυρας*, Αθήνα 2011. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 22.3.2012, url: <https://vasstam.wordpress.com/2012/03/22/moniagiontheodoron/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
14. Έμιλυ Ντίκινσον, *Ποιήματα*. Μετάφρ. Μαρία Δαμόλη, εκδόσεις Γιαλός, Αθήνα 2011. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 19.4.2012, url: <https://vasstam.wordpress.com/2012/04/19/dickinson> (πρόσβαση: 20.5.2023).
15. *Κάτοπτρον Νεοελληνικής Φιλοσοφίας τ. Α΄* (Δεκέμβριος 2007) & τ. Β΄ (Δεκέμβριος 2011), Ιωάννινα. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 18.9.2012, url: <https://vasstam.wordpress.com/2012/09/18/petsios2/> (πρόσβαση, 20.5.2023).

16. Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Από την έρευνα των πηγών στην προβολή των δεδομένων. Το Εργαστήριο ερευνών νεοελληνικής φιλοσοφίας στην ψηφιακή κοινωνία*, Ιωάννινα 2007. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 18.9.2012, url: <https://vassstam.wordpress.com/2012/09/18/petsios1/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
17. Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη – Θεοδόσης Πυλαρινός, *Κωνσταντίνου Τυπάλδου Πρετεντέρη Ποιήματα*, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2008. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 8.11.2012, url: <https://vassstam.wordpress.com/2012/11/08/pretentris/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
18. Παναγιώτα Τζιβάρα – Σπύρος Καρύδης, *Το Αρχείο των Γενικών Προβλεπτών Θαλάσσης. Αναζητώντας τα ίχνη του*, Εκδόσεις Ενάλιος, Αθήνα 2012. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 2.12.2012, url: <https://vassstam.wordpress.com/2012/12/02/archivio/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
19. Νικόλαος Κομνηνός Παπαδόπουλος, *Μυσταγωγική προθεωρία εκ του κανονικού δικαίου*. Editio princeps. Εισαγωγή-Έκδοση υπό Κωνσταντίνου Γαρίτση, Αθήνα 2012. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 5.2.2013, url: <https://vassstam.wordpress.com/2013/02/05/protheoria/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
20. *Αναστάσιος Γόρδιος, Αλληλογραφία (1675-1728)*, Τ. Α', Β'. Έκδοση Χαρίτων Καρανάσιος - Ιωάννα Κόλια. Προλεγόμενα-Σχόλια, Χαρίτων Καρανάσιος, , Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2011. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 6.2.2013, url: <https://vassstam.wordpress.com/2013/02/06/gordios/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
21. Νίκος Κ. Ψημμένος, *Ερμηνευτικές προσεγγίσεις έργων νεοελλήνων χαρακτών*, εκδόσεις «Δώτιον», Ιωάννινα 2012. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 4.3.2013, url: <https://vassstam.wordpress.com/2013/03/04/psimenos/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
22. Νίκος Ψημμένος, *Για τον Ρήγα. Δοκίμια*, εκδόσεις «Δώτιον», Ιωάννινα 2011. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 4.3.2013, url: <https://vassstam.wordpress.com/2013/03/04/psimenos/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
23. Νίκος Ποταμίτης, *Μπρος στ' απέραντο γαλάζιο*, εκδόσεις «Δώτιον», Ιωάννινα 2012. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ.

- 4.3.2013, url: <https://vasstam.wordpress.com/2013/03/04/psimenos/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
24. Νίκος Ποταμίτης, *Αχ! Πατρίδα μου*, εκδόσεις Το Ροδακίό, Αθήνα 2010. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 4.3.2013, url: <https://vasstam.wordpress.com/2013/03/04/psimenos/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
25. Αθηνά Κακούρη, 1821. *Η αρχή που δεν ολοκληρώθηκε. Πότε και πώς δημιουργήθηκε το κράτος όπου ζούμε σήμερα*, Αθήνα 2012, Εκδόσεις Πατάκη. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 7.4.2013, url: <https://vasstam.wordpress.com/2013/04/07/kakouri/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
26. Καλλιόπη Εξάρχου, *Βιβλιάριο καταθέσεων. Ποιήματα*, Εκδόσεις Γιαλός. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 11.5.2013, url: <https://vasstam.wordpress.com/2013/05/11/gialos-nea-biblia/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
27. Tim Wu, *Ο Γενικός διακόπτης. Η άνοδος και η πτώση των μονοπωλίων στα μέσα μαζικής επικοινωνίας*, μετάφραση: Γιώργος Δ. Μαθιόπουλος, Εκδόσεις Γιαλός Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 11.5.2013, url: <https://vasstam.wordpress.com/2013/05/11/gialos-nea-biblia/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
28. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *Κοινωνία και οικονομία στο βενετικό «Κράτος της Θάλασσας». Οι ναυτιλιακές επιχειρήσεις της Κέρκυρας (1496-1538)*, Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2013. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 12.10.2013, url: <https://vasstam.wordpress.com/2013/10/12/ragratis/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
29. *Μεσσηνιακό Ημερολόγιο. Ετήσια περιοδική έκδοση 7* (2013). Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 19.12.2013, url: https://vasstam.wordpress.com/2013/12/19/messiniako_imerologio/ (πρόσβαση: 20.5.2023).
30. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Ένας συνταγματικός δημοκράτης ηγέτης κατά την Επανάσταση του '21. Ο Γ. Λογοθέτης Λυκούργος της Σάμου (1722-1850)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 3.6.2014, url: <https://vasstam.wordpress.com/2014/06/03/sakellariou-2/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
31. Roxane D. Argyropoulos, *Diversité des Lumières dans la pensée grec-*

- que. Idées et innovations (XVIIIe-XIXe siècles)*, Ed. Honoré Champion, Paris 2014. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 9.12.2014, url: <https://vassstam.wordpress.com/2014/12/09/δύο-νέα-βιβλία-της-ρωξάνης-αργυροπούλ/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
32. *Marco Renieri. Armonie della storia dell' umanità*, Εισαγωγική Μελέτη-Έκδοση-Σχόλια, Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, Αθήναι 2014. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 9.12.2014, url: <https://vassstam.wordpress.com/2014/12/09/δύο-νέα-βιβλία-της-ρωξάνης-αργυροπούλ/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
33. *Όψεις της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στα χρόνια της Κατοχής. Μαρτυρίες από το Αρχείο του 3ου Γυμνασίου Αρρένων Αθηνών*, Εποπτεία και επιμέλεια: Σπύρος Χρ. Καρύδης, Αθήνα 2013. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 17.1.2015, url: <https://vassstam.wordpress.com/2015/01/17/441/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
34. *Αρχείο Αλεξάνδρου Λυκούργου (1827-1875) Αρχιεπισκόπου Σύρου και Τήνου*, Τόμος Α', Εισαγωγή, αναλυτικές περιλήψεις και σχόλια Ελισάβετ Κοντογιώργη – Φωτεινή Ασημακοπούλου. Πρόλογος: Μιχαήλ Σακελλαρίου, Ακαδημία Αθηνών – Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού, Αθήνα 2014. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 24.1.2015, url: <https://vassstam.wordpress.com/2015/01/24/αρχείο-αλεξάνδρου-λυκούργου/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
35. Σπ. Χρ. Καρύδης, *Η αλληλογραφία του ιερομονάχου Χρυσάνθου Συρόπουλου (1755-1773)*. Συμβολή στη μελέτη του ορθόδοξου μοναχισμού στον ιόνιο βενετοκρατούμενο χώρο, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 2015 [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 301], σ. 258, 14Χ21 εκ., ISBN 978-960-258-130-8. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 6.1.2016, url: <https://vassstam.wordpress.com/2016/01/06/σπ-χρ-καρύδης-η-αλληλογραφία-του-ιερο/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
36. *Πέτρος Αγαπητός. Νοτάριος Κέρκυρας. Πρωτόκολλο (1514-1515)*, Εκδίδουν: Νικολέτα Βλάχου, Δημήτρης Μητουλάκης, Μαρία Μπαλού, Σοφία-Αικατερίνη Πανταζή, Αναστάσιος Παπαϊωάννου, Καλλιόπη Πιλιλή Σωκράτης Πουλής, Αθήνα 2015, ΓΑΚ – Αρχαία Νομού Κέρκυρας. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 22.3.2016, url: <https://vassstam.wordpress.com/2016/03/22/πετροσ-αγαπητος-νοτάριος-κέρκυρας-πρ/> (πρόσβαση: 20.5.2023).

37. Γράμμα σ' έναν φίλο Έλληνα Εβραίο, τον αρχιτέκτονα Ιωσήφ Κοέν, με την ευκαιρία της έκδοσης του βιβλίου του με τίτλο: Ζοζέφ Κοέν, *Πως βίωσα τον ναζισμό*, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 2013, σσ. 126. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 13.4.2016, url: <https://vassstam.wordpress.com/2016/04/13/grammar/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
38. Σπύρου Χρ. Καρύδη, «Συλλογικές Χορηγίες στην Κέρκυρα κατά την πρώιμη λατινοκρατία. Επιγραφικά τεκμήρια», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 26 (2016), σ. 163-209. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 3.10.2016, url: <https://vassstam.wordpress.com/2016/10/03/συλλογικές-χορηγίες-στην-κέρκυρα/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
39. Παναγιώτας Τζιβάρα, «Πανεπιστημιακά διπλώματα, προνόμια και “επαγγελματικά δικαιώματα” Βενετών υπηκόων: Η περίπτωση δύο Κερκυραίων δοτόρων (18ος αι.)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 16 (2015), σσ. 239-258. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 3.10.2016, url: <https://vassstam.wordpress.com/2016/10/03/497/>, (πρόσβαση: 20.5.2023).
40. *Κάτοπτρον Νεοελληνικής Φιλοσοφίας τ. Γ',* Ιωάννινα – Ιανουάριος 2016, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Τομέας Φιλοσοφίας, Εργαστήριο Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 9.3.2017, url: <https://vassstam.wordpress.com/2017/03/09/κάτοπτρον-νεοελληνικής-φιλοσοφίας-3-2016/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
41. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Ελληνικά έθνη κατά την Εποχή του Χαλκού*, Μετάφραση από τα γαλλικά, Νατάσσα Παπαδοπούλου, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2018. Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 12.2.2018, url: <https://vassstam.wordpress.com/2018/02/12/sakellariou-ethni/> (πρόσβαση: 20.5.2023).

III. Διάφορα

1. «Άγριλος...Βοστώνη». Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 24.2.2012, url: <https://vassstam.wordpress.com/2012/02/24/agrilos-bostoni/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
2. «Από τα εργόχειρα της μητέρας μας Δήμητρας Μπόμπου». Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 5.5.2012, url: <https://vassstam.wordpress.com/2012/05/05/ergoxeira/> (πρόσβαση: 20.5.2023).

3. «Η Δήμητρα Μπόμπου, Η μητέρα μας». Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 7.5.2012, url: <https://vasstam.wordpress.com/2012/05/07/dimitra/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
4. «Ο Κωνσταντίνος Εμμ. Σταμάτης (1919-1992)». Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 14.3.2013, url: <https://vasstam.wordpress.com/2013/03/14/stamatis/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
5. «Κατάθεση Στεφάνου. Εικοσιτέσσερα χρόνια χωρίς εσένα! Απρίλης 1992 – Απρίλης 2016». Προσωπική ιστοσελίδα: *Ο ιστοχώρος μου*, δημ. 22.9.2016, url: <https://vasstam.wordpress.com/2016/09/22/κατάθεση-στεφάνου/> (πρόσβαση: 20.5.2023).
6. «Πρόλογος», στο Μελπομένη Κ. Αυγερινού, *Μακεδονικά Απομνημονεύματα και Διπλωματικά Παρασκήνια (1898-1912)*, Επιμέλεια – Εισαγωγή-Ευρετήρια Άγγελος Χοτζίδης, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2020.

ΡΩΞΑΝΗ Δ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ

Η συμβολή της Βασιλικής Μπόμπου-Σταμάτη στη μελέτη του Βικεντίου Δαμοδού

Περίληψη

Στα έργα της για τον Βικέντιο Δαμόδο (Χαβριάτα Κεφαλονιάς 1700-1754) η Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη (Καλαμάτα 1932-Αθήνα 2020) επικεντρώνεται στη ζωή και στους δρόμους που ακολούθησε, τα χρόνια που πέρασε στη Βενετία, σπουδάζοντας φιλοσοφία και νομικά καθώς και στη φιλοσοφική και θεολογική Σχολή που ίδρυσε στα Χαβριάτα. Στόχος της ήταν επίσης να μελετήσει και να ταξινομήσει τα χειρόγραφα των έργων και των διδακτικών του βιβλίων, τα περισσότερα αδημοσίευτα. Προσπαθώντας να εκτιμήσει τη θέση του στην ιστορία της νεοελληνικής σκέψης, θεώρησε ότι ο Δαμόδος ήταν ένας σημαντικός πρόδρομος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού που διακρίθηκε για την υπεράσπιση της καρτεσιανής φιλοσοφίας και φυσικής αντί του αριστοτελισμού και για το ενδιαφέρον του για τη χρήση της απλοελληνικής γλώσσας.

Λέξεις-κλειδιά: Β. Μπόμπου-Σταμάτη, Β. Δαμοδός, R. Descartes, E. Pourchot, Χαβριάτα (Κεφαλονιά), Βενετία, Πάδοβα, ηθική, μεταφυσική, φυσιολογία.

Τα ερευνητικά ενδιαφέροντα της Βασιλικής Μπόμπου-Σταμάτη υπήρξαν ποικίλα και, όπως έγραψε η ίδια, η έρευνα συνιστούσε για εκείνη μια γοητευτική περιπέτεια¹. Ασχολήθηκε με την ποιήτρια Μαρία Πολυδούρη, με τους Έλληνες φοιτητές στην Πάδοβα, με γνωστούς λογίους της βενετικής

1. Β. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, *Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα. Μαρτυρίες για τη νεοελληνική παιδεία και ιστορικά μελετήματα (16ος-19ος αι.)*, Αθήνα 2002, σ. 9.

και οθωμανικής κυριαρχίας στον ελληνικό χώρο, με τη βιβλιοθήκη του λόρδου Γκίλφορντ αποτυπώνοντας έτσι το μοναδικό της στίγμα και την ευαισθησία της. Τον τελευταίο καιρό, εντυφούσε με μεγάλη ευχαρίστηση στην περιπετειώδη ζωή του Άγγλου περιηγητή και λογίου John Tweddell (1769-1799) που νεότατος άφησε την τελευταία του πνοή στην Αθήνα. Το συγγραφικό κύκνειο άσμα της υπήρξε το προλογικό της κείμενο στην επανέκδοση του βιβλίου της Μελοπομένης Κ. Αυγερινού, *Μακεδονικά απομνημονεύματα γραφέντα επί τη βάσει λεπτομερούς μελέτης και προσωπικής πείρας των μακεδονικών πραγμάτων από 1898-1912* (Αθήνα 1914) που κυκλοφόρησε τον Μάιο του 2020 στη Θεσσαλονίκη². Πρόκειται για θέματα που, μαζί με τόσα άλλα που ανακύπτουν από την καθημερινότητα, αποτέλεσαν το περιεχόμενο μιας μακράς και αδιάλειπτης φιλίας που με συνέδεσε με την Κική για ένα διάστημα πενήντα και πλέον ετών.

Η προσήλωσή της στην προσωπικότητα του Βικεντίου Δαμοδού (Χαβριάτα Παλικής Κεφαλληνίας 1700-1754) οφείλεται κυρίως στην προσπάθειά της να τον αποκαταστήσει στην προσωπογραφία της νεοελληνικής παιδείας προσφέροντας άφθονο και άγνωστο υλικό³. Στη διατριβή της με τίτλο *Ο Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία-Εργογραφία 1700-1754*⁴, καρπό πολυετούς και ενδεδειγμένου έρευνας, την οποία υποστήριξε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, αναθεωρώντας σε πολλά σημεία την αδρή ως τότε εικόνα του, φωτίζει άγνωστες πτυχές της ζωής του και του έργου του και αποκαθιστά τη χρονολογία του θανάτου στο 1754 αντί του 1752⁵. Από διάσπαρτες αρχειακές πηγές, όπως τα Αρχεία της Ελληνικής Κοινότητας Βενετίας και το κρατικό αρχείο της Βενετίας, το αρχείο των *Riformatori dello studio di Padova*, το τοπικό ιστορικό αρχείο

2. Η Κεφαλονίτισσα Μελοπομένη Κ. Αυγερινού, το γένος Βαλσαμάκη, αγωνίστηκε για την προώθηση των ελληνικών θέσεων στη Μακεδονία. Ήταν εξαδέλφη της πεθεράς της Κικής, της Όλγας Τυπάλδου-Πρετεντέρη, που της είχε υποδείξει το βιβλίο.

3. Α. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ-ΓΑΛΑΝΟΥ, «Βιβλιοκρισία», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση* 1 (1984), σ. 346. Ρ. Δ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Ένας φωτισμένος ορθολογιστής», εφημερίδα *Το Βήμα*, φ. 20 Δεκεμβρίου 2000.

4. Β. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, *Ο Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία - Εργογραφία 1700-1754*. Διδακτορική διατριβή, πρώτη έκδοση Αθήνα 1982· δεύτερη έκδοση, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1998. Εφεξής οι παραπομπές γίνονται στη δεύτερη έκδοση.

5. Στην πρώτη έκδοση της διατριβής αναφέρει το 1752, ενώ στη δεύτερη αποδέχεται το 1754, βλ. ό.π., σ. 32.

της Κεφαλληνίας καθώς και τον κώδικα της Εκκλησίας της Θεοτόκου στα Χαβριάτα, μαθαίνουμε για τις καταβολές της οικογενείας Damodon-Δαμοδού από τη Μεθώνη, για τον πατέρα του Φραγκίσκο, την μητέρα του Φιλανδρία Μοσχοπούλου, τη σύζυγό του Καλομοίρα Φουκά, τα αδέρφια του, τον θείο του Βενέδικτο, εφημέριο του Αγίου Γεωργίου στη Βενετία, καθώς και για άλλα στενά συγγενικά του πρόσωπα. Επιπρόσθετα, μαθαίνουμε για τη μαθητεία του κοντά στον Αντώνιο Κατήφορο στο Φλαγγινιανό Φροντιστήριο στη Βενετία, για τις περαιτέρω σπουδές του στα νομικά, τη φιλοσοφία και τη θεολογία, για τη λειτουργία της φημισμένης του Σχολής στα Χαβριάτα που ίδρυσε λίγο μετά το 1721 καθώς και για τους μαθητές του.

Ο Β. Δαμοδός συνιστά ιδιαίζουσα περίπτωση της νεοελληνικής λογιόσυνης εξ αιτίας της πολυμορφίας του έργου του και του μεγάλου αριθμού των χειρογράφων με κείμενά του που διασώζονται, άλλα χρονολογημένα και άλλα αχρονολόγητα, σε βιβλιοθήκες, τις περισσότερες φορές όχι προσιτές, του ελλαδικού χώρου αλλά και του εξωτερικού (Αγία Πετρούπολη, Ιεροσόλυμα, Βουδαπέστη, Βουκουρέστι, κ.α.). Έτσι η Β. Σταμάτη δούλεψε σε δύο επίπεδα. Στο πρώτο, όπως είδαμε, εξετάζει γεγονότα του βίου του, ενώ στο δεύτερο, η προσοχή της εστιάζεται στη χειρόγραφη παράδοση των έργων που έως τότε ήταν συγκεχυμένη. Ταξινόμησε το άγνωστο και αταύτιστο χειρόγραφο υλικό που ανέκυψε από τις έρευνές της ακολουθώντας στην περιγραφή του τον *Οδηγό καταλόγου χειρογράφων* του Λ. Πολίτη. Μελέτησε κυρίως τις παραλλαγές των πραγματειών του που αποκαλύπτουν την εξέλικτική πορεία της διδασκαλίας και των ιδεών του. Χρειάστηκε γνώση, επιμονή και υπομονή για να καταγράψει, όχι μόνο 12 άγνωστα έργα του Κεφαλήνα φιλοσόφου, τα περισσότερα από αυτοψία, αλλά να αυξήσει κατά 140 τον αριθμό των 20 έως τότε γνωστών κωδικών που μαρτυρούν την ευρύτατη υποδοχή τους και τη διαρκέστερη παρουσία τους στη νεοελληνική γραμματεία. Η συγκομιδή της, αξιοθαύμαστη για τον πλούτο της, δεν πέρασε απαρατήρητη, όπως π.χ. σε πρόσφατη μελέτη του Ισπανού καθηγητή στο πανεπιστήμιο του Burgos, του Guillermo Marin Casal⁶.

6. G. MARIN CASAL, «Vikendios Damodos: un precursor del griego vernaculo filosofico y cientifico», *Erytheia: Revista de estudios bizantinos y neogriegos* 35 (2014), σ. 416 σημ. 28 [411-457].

Κατά την περιγραφή των κωδίκων, με τις παρατηρήσεις της έδωσε λύσεις σε ερμηνευτικά προβλήματα προσφέροντας συχνά τη δική της άποψη ως πρόταση για περαιτέρω έρευνα. Άλλωστε, είχε πλήρη επίγνωση ότι η προσέγγιση του πολυσχιδούς έργου του Β. Δαμοδού δεν εξαντλείται με μία μόνο διατριβή. Ταυτόχρονα αναδείχθηκαν οι επιστημονικές της αρετές, όπως είναι η προσπάθεια συστηματικής εξοικείωσης με πρωτογενείς πηγές, η ακρίβεια της πληροφόρησης βασισμένης σε εμπεριστατωμένες παραπομπές, στοιχεία που καθιστούν τον λόγο της καθαρό και εύληπτο κερδίζοντας το ενδιαφέρον και την περιέργεια του αναγνώστη. Πάντα καλοπροαίρετη και προσηνής, στεκόταν μακριά από τον βόμβο και τον θόρυβο και ήξερε να προσφέρει τις γνώσεις της με γενναιοδωρία. Η αμεσότητα που χαρακτήριζε τις σχέσεις της με τούς άλλους κατοπτρίζεται στα λόγια της Ισαβέλλας Σταματιάδου στον πρόλογο της διδακτορικής της διατριβής με τίτλο *La Métaphysique de Vikentios Damodos. Édition critique du texte précédée d'une introduction*. Γράφει χαρακτηριστικά η Ι. Σταματιάδου: «Je serai toujours infiniment reconnaissante à Mme Vasiliki Bobou-Stamati, historienne et spécialiste par excellence sur Vikentios Damodos, pour sa gentillesse, sa générosité, sa disponibilité, son temps et ses conseils précieux sur notre connaissance commune, V. Damodos, qui monopolisait nos discussions interminables à Athènes et à Strasbourg. Mme Bobou-Stamati avec ses recherches a donné à plusieurs chercheurs, moi y compris, la possibilité de plonger dans l'univers de l'érudit Céphaloniotte et de continuer humblement ses recherches sur lui et son œuvre»⁷.

Ως ερευνητική μέθοδο η Β. Σταμάτη πρόκρινε τη βιογραφική προσέγγιση, όπου η αναπαράσταση των αξιών και των γεγονότων μιας σημαντικής προσωπικότητας μπορεί να οδηγήσει στην εικονογράφηση ολόκληρης εποχής με τις εγγενείς της ζυμώσεις και συζητήσεις⁸. Πρόκειται για μια επι-

7. Ι. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΟΥ, *La Métaphysique de Vikentios Damodos. Édition critique du texte précédée d'une introduction*, αδημοσίευτη διατριβή, Πανεπιστήμιο του Στρασβούργου, Στρασβούργο: Groupe des Études Orientales, Slaves et Néo-helléniques, Département des Études Néo-helléniques, 2016, σ. V. Τη γνώση της εργασίας αυτής οφείλω στη δρ. Μαρία Πρωτοπαπά-Μαρνέλη, διευθύνουσα του Κέντρου Ερέυνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας στην Ακαδημία Αθηνών, την οποία και ευχαριστώ.

8. Για την προβληματική γύρω από τη βιογραφική μέθοδο στην ιστορία, βλ. Π. Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Ιώπηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα²: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2004, με νέα εισαγωγή και συμπλη-

λογή η οποία εκφράζει την αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τη βιογραφία στον χώρο της ιστορίας των ιδεών, καθότι η μέθοδος αυτή, εκείνη την περίοδο, είχε απαξιωθεί από κύκλους της νεοελληνικής ιστοριογραφίας οι οποίοι απέφευγαν τις μοναδικότητες και τις κορυφώσεις στην κοινωνική ζωή έχοντας αποδεχθεί την αντίληψη για τους ρυθμούς της μακράς διάρκειας και της κανονικότητας της συλλογικής ύπαρξης.

Η πολυετής έρευνά της ξεκίνησε στα 1968, κατά το διάστημα των μεταπτυχιακών της σπουδών στη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, μετά από παρότρυνση του καθηγητή Λίνου Πολίτη ο οποίος έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της επιστημονικής της προσωπικότητας και του οποίου τη μορφή ανακαλούσε με ξεχωριστή αγάπη και εκτίμηση. Άλλωστε, με αφορμή τον Δαμοδό έγινε η πρώτη μας γνωριμία στο τότε Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Βασιλικού Ιδρύματος Ερευνών στην Αθήνα, στους κόλπους του οποίου είχα μόλις ενταχθεί. Είχε έρθει από τη Θεσσαλονίκη, όπου διέμενε με τον αγαπημένο σύζυγό της, τον αξέχαστο Κωνσταντίνο Σταμάτη, με την τόσο λαμπρή ακαδημαϊκή και δικαστική σταδιοδρομία. Επρόκειτο να συναντήσει τον Κ. Θ. Δημαρά, τον Διευθυντή του Κέντρου και δάσκαλό μας, για να τον συμβουλευθεί σχετικά με την ορθή ημερομηνία του έτους γεννήσεως του Νεοέλληνα στοχαστή, την οποία ο Δημαράς, σε ανακοίνωσή του στο Γ΄ Πανιώνιο Συνέδριο, είχε τοποθετήσει στα 1700 αντί του 1678 ή 1679 με στοιχεία από το Αρχείο των Αναμορφωτών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας⁹.

Η παρουσία του Β. Δαμοδού, ως φορέα της νεωτερικότητας και ως εισηγητή του καρτεσιανισμού στον χώρο της νεοελληνικής παιδείας, σηματοδοτεί τη δύσκολη μετάβαση από τη σχολαστική σκέψη και τον ζυγό του κορδαλισμού, που επίσημα επικρατούσε έως τότε, στη νεότερη. Συνειδητοποιώντας το ερμηνευτικό αδιέξοδο της παραδοσιακής αριστοτελικής φιλοσοφίας και προσπαθώντας να ελευθερωθεί από τα δεσμά του σχολαστικισμού, παρακολουθεί από κοντά την πνευματική κίνηση στη δυτική Ευρώπη συμμετέχοντας στη φιλοσοφική και επιστημονική συζήτηση του

ρώσεις, σσ. 15-29. Βλ. επίσης FR. FERRAROTTI, *Histoire et histoires de vie. La méthode biographique dans les sciences sociales*, Παρίσι: Librairie des Méridiens, 1983.

9. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Χρονολογικά του Βικεντίου Δαμοδού», *Πρακτικά Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου*, τ. 2, Αθήνα 1969, σσ. 16-21.

καιρού του. Καθώς παρατηρεί ο Κ. Θ. Δημαράς, η ηθική του στάση υπήρξε θαρραλέα και προοδευτική και διακρίνει στη σκέψη του ένα πνεύμα δημοκρατικό θεωρώντας τον, ωστόσο, τοπικό ανακαινιστή¹⁰. Την προοδευτική του αυτή διάθεση την φανερώνει ο Δαμοδός, όταν έρχεται να στηρίξει τη φιλοσοφική σκέψη σε νέο και σταθερό έδαφος ανοίγοντας τον δρόμο προς τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό¹¹ και πió συγκεκριμένα προς τον επτανησιακό του κλάδο¹². Κατεξοχήν γέφυρα μεταξύ Ανατολής και Δύσης, η Επτάνησος διαγράφει έναν χώρο πολιτισμικών προσμίξεων, που εκφράστηκαν όχι μόνο στις τέχνες και στις λογοτεχνικές παραδόσεις αλλά και στον φιλοσοφικό και επιστημονικό λόγο¹³, όπως π.χ. στις περιπτώσεις των Αντωνίου Κατήφορου, Ευγενίου Βούλγαρη, Νικηφόρου Θεοτόκη, του Ιωάννη Λίτινου και αργότερα με τους Πέτρο Βράιλα-Αρμένη, Ιωάννη Μενάγια, εισηγητή της εγελιανής φιλοσοφίας στην Ελλάδα και του μαθητή του Θεόδωρου Καρούσου ο οποίος πρότεινε μίαν ενδιαφέρουσα εγελιανή ερμηνεία του ιστορικού σχήματος των Ι. Παπαρρηγόπουλου και Σπ. Ζαμπέλιου¹⁴.

Απογοητευμένος από τον νομικό κλάδο, τον οποίο είχε αρχικά ακολουθήσει, ο Δαμοδός αποφάσισε να επιστρέψει στο γενέθλιο χωριό του, τα Χαβριάτα, με σκοπό να ιδρύσει σχολή φιλοσοφίας και θεολογίας. Με τη φήμη του ως ονομαστού δασκάλου διατηρούσε εκεί τον έλεγχο των σπουδών, ανενόχλητος και μακριά από κάθε κέντρο εξουσίας¹⁵, προσελκύ-

10. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα⁹: Γνώση, 2000, σσ. 143-144.

11. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Ερμής 2002· Π. Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μετ. Στέλλας Νικολούδη, Αθήνα³: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2009.

12. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Αι ιστορικάί τύχαι της Επτανήσου και η διαμόρφωσις του επτανησιακού πολιτισμού», *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήνα 1978, σσ. 370-391. Π. Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, «Επτανησιακός Διαφωτισμός: τα όρια της ιδιομορφίας» στο *Ζ' Πανιώνιο συνέδριο: Ζητήματα Πολιτισμικής Ιστορίας: Πρακτικά, Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002*, τ. 1, Λευκάδα, 2004, σσ. 241-257.

13. Ι. Γ. ΔΕΛΛΗΣ, «Η φιλοσοφία στα Επτάνησα. Μια σύντομη επισκόπηση της από τον 15ο αιώνα μέχρι την ίδρυση της Ιονίου Ακαδημίας». *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 9 (1999-2003), σσ. 29-53.

14. R. D. ARGYROPOULOS, «Theodoros Karoussos' Interpretation of Hellenism. A Case of National Philosophy», *The Historical Review/La Revue Historique* 15 (2018), σσ. 195-212.

15. Σχετικά με τη θεολογική του σκέψη, βλ. Β. ΔΑΜΟΔΟΣ, *Θεολογία δογματική κατά*

οντας μαθητές από τον ευρύτερο ελλαδικό χώρο. Ανάμεσά τους, καθώς πιστεύεται, συγκαταλέγεται ο Ευγένιος Βούλγαρης, χωρίς οι βιογράφοι του να το τεκμηριώνουν. Εντούτοις, όπως, διευκρινίζει η Β. Σταμάτη, αποκλείεται να τον αγνοεί, δεδομένου ότι ζούσαν σε γειτονικά νησιά και η φήμη του Κεφαλλήνα δασκάλου είναι αρκετά διαδεδομένη εκείνη την εποχή¹⁶. Μία ένδειξη που συνηγορεί σε αυτή την κατεύθυνση είναι ότι ο Βούλγαρης είναι ο μόνος λόγιος του 18ου αιώνα που υιοθετεί την προτίμηση του Δαμοδού για το τυχώνειο αστρονομικό σύστημα.

Τον Δαμοδό κέρδισε ο καρτεσιανός ορθολογισμός με τη μεθοδολογία του. Ο Ε. Π. Παπανούτσος τον κρίνει ως οπαδό της φιλοσοφίας του Καρτεσιού¹⁷, ενώ όπως υπογραμμίζει ο G. P. Henderson, μέσα από τα συγγράμματά του αναδεικνύεται ως υπέρτατη ηθική αυθεντία ο ορθός λόγος μαζί με τον θείο νόμο και την ατομική συνείδηση¹⁸. Με τη σειρά του, ο Ν. Ψημμένος τον τοποθετεί στη μετακορυδαλική περίοδο της νεοελληνικής φιλοσοφίας¹⁹, θεωρώντας ότι, ως βαθύ γνώστης της παραδοσιακής όσο και της νεωτερικής φιλοσοφίας, προσπάθησε να τις συγκεράσει κατά τρόπο που «διασφάλιζε την απρόσκοπτη έξοδο της ελληνικής διάνοησης από τα αδιέξοδα του αριστοτελισμού κορυδαλικής μορφής»²⁰. Διαφωνώντας ριζικά με τις τοποθετήσεις αυτές, ο Π. Κονδύλης υποστηρίζει με απαξιωτικούς

συντομίαν ή τε συνταγματίον θεολογικόν. Εισαγωγή-Σχόλια π. Γ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, Αθήνα, Ιερά Μονή Βατοπαιδίου, 2008. Επίσης Β. ΔΑΜΟΔΟΣ, *Δογματική (Πρώτος τόμος - πρώτο μέρος, Πραγματεία Πρώτη, Κεφ 1-18, πρόλογος* π. Γ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, Αθήνα: Ιερά Μονή Βατοπαιδίου, 2013.

16. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, *Ο Βικέντιος Δαμοδός*, σ. 37.

17. Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, *Νεοελληνική φιλοσοφία*, Α', Αθήνα: Ι. Ζαχαρόπουλος, 1953, σ. 119.

18. G. P. HENDERSON, *The Revival of Greek Thought (1620-1830)*, Νέα Υόρκη 1970, σσ. 28-40 και στην ελληνική μετάφραση: *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού (1620-1830)*, μετάφραση Φ. ΒΩΡΟΥ, Αθήνα²: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, 1996, σσ. 50-51.

19. Ν. Κ. ΨΗΜΜΕΝΟΣ, *Η ελληνική φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821. Ανθολογία κειμένων με εισαγωγή και σχόλια*, τ. Β' *Η επικράτηση της νεωτερικής φιλοσοφίας. Μετακορυδαλική περίοδος*, Αθήνα: Γνώση, 1989, σσ. 30-31.

20. Ό.π., σ. 30. Σχετικά με τον βίο και το έργο του Θ. Κορυδαλέα, βλ. C. TSOURKAS, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'œuvre de Théophile Corydalée (1570-1646)*, Θεσσαλονίκη²: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1967.

χαρακτηρισμούς την ολοκληρωτική προσκόλληση του Δαμοδού στα παραδοσιακά αριστοτελικά σχήματα²¹. Ακόμη και η θετική αποτίμηση των παθών από τον Δαμοδό συνιστά, κατά τον Κονδύλη, εμβάθυνση αριστοτελικών αντιλήψεων²². Προχωρώντας ακόμη περισσότερο, θεωρεί ότι, παραφράζοντας τον Αριστοτέλη, ο Δαμοδός δεν ανήκει στο κίνημα ιδεών που οδηγεί προς τον Διαφωτισμό «παρά τα κάποια καρικεύματα από την καρτεσιανή και μετακαρτεσιανή δυτικοευρωπαϊκή σκέψη»²³. Εντούτοις, αναφερόμενος στην κριτική έκδοση της *Σύντομου ιδέας της λογικής κατά την μέθοδο των νεωτέρων* από την Β. Σταμάτη δεν παραλείπει να σημειώσει: «Την παρουσία καρτεσιανών ιδεών (και προπαντός της *Λογικής του Port-Royal*) στη *Λογική του Δαμοδού* έδειξε πολύ καλά η Β. Μπόμπου-Σταμάτη»²⁴. Η *Σύντομος ιδέα της λογικής* που συγκαταλέγεται στα άγνωστα και αταύτιστα έργα του Κεφαλήνα φιλοσόφου, εκδόθηκε το 1978 από την Β. Σταμάτη με εμπειριστατωμένο κριτικό υπόμνημα πάνω σε δύο κώδικες προερχόμενους από τη Δημοτική Βιβλιοθήκη της Κοζάνης και τη Δημοσία Βιβλιοθήκη του Leningrad²⁵. Αποδεικνύει ότι ο Δαμοδός επικεντρώνει την προσοχή του στα βασικότερα έργα του Descartes: τον *Λόγο περί μεθόδου*, τους *Φιλοσοφικούς Στοχασμούς*, τους *Κανόνες για την καθοδήγηση του πνεύματος*. Οι αναφορές του, όχι μόνο στη *Λογική του Port-Royal*, αλλά και στους Ν. Malebranche, J.-B. du Hamel, και Pierre Gassendi φανερώνουν την εκπληκτική του ενημέρωση για τα φιλοσοφικά θέματα της εποχής του, όπως, άλλωστε, το αναγνωρίζει και η ίδια. Καθώς γράφει, ο προ-

21. Π. ΚΟΝΔΥΛΗΣ, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1988, σσ. 175-200. Πρβλ. Κ. Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ, «Ανθρωπολογία και γνωσιοθεωρία στις απαρχές του 18ου αιώνας, Descartes και νεοελληνική σκέψη», *Ο Ερανιστής* 22 (1999), σσ. 47-79.

22. ΚΟΝΔΥΛΗΣ, *ό.π.*, σ. 162.

23. *Ό.π.*, σ. 153. Για τις απόψεις του Κονδύλη, βλ. Α. ΣΟΥΛΑ, *Η ιστορία των ιδεών μέσα από τα λογικο-φιλοσοφικά κείμενα των Ελλήνων λογίων του 18ου αιώνα: η εξέλιξη των εννοιών φύση και ύλη στα έργα του Βικεντίου Δαμοδού*, *Φυσιολογία Αιτιολογική* (1739), *Ευγενίου Βούλγαρη*, *Τα Αρέσκοντα* τοις φιλοσόφοις (1805), *Νικηφόρου Θεοτόκη*, *Στοιχεία Φυσικής* (1766), αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2003, σσ. 6-10.

24. ΚΟΝΔΥΛΗΣ, *ό.π.*, σ. 178 σημ. 2. Η *Λογική (La logique ou l'Art de penser)* του Port-Royal των Α. ARNAULD και Ρ. NICOLE (Παρίσι 1662) επιτίθεται στην αριστοτελική αυθεντία ακολουθώντας σε πολλά σημεία τον Descartes.

25. Β. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, «Η "σύντομος" ιδέα της λογικής κατά την μέθοδο των νεωτέρων του Βικεντίου Δαμοδού», *Δευκαλίων* 7 (1978), σσ. 64-85.

σανατολισμός του Δαμοδού, χωρίς να απομακρύνεται από τα αριστοτελικά σχήματα, συνιστά έναν συγκερασμό της χριστιανικής θεολογικής γραμματείας και της καρτεσιανής φιλοσοφίας²⁶. Πιστεύει ακόμη ότι η στροφή του προς την παιδεία της Δύσης και προς τις φυσικές επιστήμες, η χρήση της απλοελληνικής γλώσσας στη διδασκαλία και στα διδακτικά του εγχειρίδια αποτελούν χαρακτηριστικά που τον καθιστούν πρόδρομο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και η θέση του βρίσκεται ανάμεσα σ' εκείνους που τον προετοίμασαν²⁷.

Διαθέτοντας πληρέστερη εικόνα του θέματος, η Β. Σταμάτη θεωρούσε, ότι όσοι μέχρι τότε επιχείρησαν να ασχοληθούν με τον Δαμοδό, στήριζαν τις κρίσεις τους σε ένα και μόνο σύγγραμμά του με αριστοτελικό προσανατολισμό, όπως η *Σύνοψις της Ηθικής Φιλοσοφίας*²⁸, που δεν ανήκει στα αντιπροσωπευτικά και αξιόλογα έργα του και συνεπώς δεν μπορούν να ρίξουν παρά ένα αμυδρό φώς πάνω στον στοχασμό του. Με την προϋπόθεση ότι θα έχει μελετηθεί το σύνολο του ανέκδοτου έργου του και κυρίως η *Φυσιολογία αιτιολογική* (1739) θα γίνει εφικτή η αναθεώρηση απόψεων που ως τότε είχαν διατυπωθεί²⁹. Πράγματι, την τελευταία εικοσιπενταετία, συστηματικές μελέτες πανεπιστημιακών, του Κωνσταντίνου Θ. Πέτσιου³⁰ και ακολούθως του Ιωάννη Α. Δημητρακόπουλου³¹, εντόπισαν τη διασύνδεση του Δαμοδού με την καρτεσιανή φιλοσοφία μέσω των ομόθεμων κειμένων του Edmundus Purchotius ή Edme Pourchot (1651–1734), τον οποίο ο Δαμοδός, όπως αποδείχθηκε, ακολουθεί ως βασική πηγή σε συνθέσεις του, όπως *Η Σύνοψις Ηθικής Φιλοσοφίας* και *Το Συνταγμάτιον της Μεταφυσικής*³². Ο λησμονημένος αυτός Γάλλος φιλόσοφος, καθηγητής

26. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, *Ο Βικέντιος Δαμοδός*, σ. 366.

27. *Ο.π.*, σ. 370.

28. Β. ΔΑΜΟΔΟΣ, *Σύνοψις της Ηθικής φιλοσοφίας*, Α. ΔΕΠΟΥΝΤΗΣ-Τ. ΖΗΣΗΣ (εκδ.), Αθήνα 1940.

29. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, *Ο Βικέντιος Δαμοδός*, σ. 370.

30. Κ. Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ, «Το φιλοσοφικό έργο του Edmundus Purchotius και το *Συνταγμάτιον της Μεταφυσικής* του Βικεντίου Δαμοδού», *Ο Εραμιστής* 27 (2009), σσ. 69-148. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Απληχθείς του φιλοσοφικού έργου του Edmundus Purchotius στη νεοελληνική φιλοσοφία. Συμβολή στην έρευνα των πηγών*, Ιωάννινα 2012.

31. J. A. DEMETRACOPOULOS, «Purchotius Graecus I: Vikentios Damodos' *Concise Ethics*», *Verbum Analecta Neolatina* XII (2010), σσ. 41-67.

32. J. A. DEMETRACOPOULOS, «Purchotius Graecus II: Vikentios Damodos' *Concise*

στο πανεπιστήμιο των Παρισίων για 26 έτη, συνέτεινε στην οριστική υπερίσχυση του καρτεσιανισμού στη Σορβόνη με το πολύτομο και ευρέως διαδεδομένο έργο του, *Institutiones philosophicae: ad faciliorem veterum, ac recentiorum philosophorum lectionem comparatae. Complectens Logicam & Metaphysicam*³³.

Στα κατοπινά χρόνια και με ένα τόσο πλούσιο υλικό που είχε συλλέξει, η Β. Σταμάτη θα συνεχίσει, με τον ίδιο πάντοτε ενθουσιασμό, τις έρευνές της για τον Κεφαλήνα λόγιο. Ακολούθησαν σημαντικά και πρωτότυπα δημοσιεύματα σε περιοδικά και συλλογικούς τόμους καθώς και ανακοινώσεις σε διάφορα συνέδρια. Επικεντρώνεται στα χειρόγραφα της Εθνικής Βιβλιοθήκης που έχουν στενή σχέση με έργα του Δαμοδού (1978), στη διδασκαλία του της αριστοτελικής λογικής (1982), στον βίο του αδελφού του Ιωάννη Δαμοδού (1982), στα χειρόγραφα έργα του που σώζονται στην Κύπρο (1985), στα μέλη της οικογένειας των Δαμοδών στα Χαβριάτα (1991), στις σχέσεις του Νικόδημου Καρούσου με τη *Ρητορική* του (1992), σ' ένα μάθημα φιλοσοφίας «Περί χρόνου» του 1739 (2007). Εξέδωσε ακόμη το 2002 από τις εκδόσεις του Τομέα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων το *Συνταγμάτιον της Μεταφυσικής* με δική της επιμέλεια και εισαγωγή, ενώ το 2010 παρουσίασε σε άρθρο της ένα ακόμη έργο του Κεφαλήνα λογίου, το *Περί της συκοφαντίας Δημητρίου του Κυδωνίου λατινόφωνος, κατά τον Παλαμά και της εν Κωνσταντινουπόλει Συνόδου κατά Βαρλαάμ και Ακινδύνου γενομένης*³⁴.

Τελευταία γραπτή της ενασχόληση με τον Νεοέλληνα φιλόσοφο υπήρξε η ανακοίνωση στο Συμπόσιο που διοργάνωσε το τμήμα *Études orientales, slaves et néohelléniques* του Πανεπιστημίου του Στρασβούργου, τον Νοέμβριο του 2012, με γενικό θέμα *Texte et contexte, méthodes et outils de*

Metaphysics, Part I ("Ontology") and II ("Pneumatology")», *Studia Neoaristotelica—A Journal of Analytical Scholasticism* 11 (2014), σσ. 5-63.

33. L. BROCKLISS, «The Moment of No Return. The University of Paris and the Death of Aristotelism», *Science and Education* XV (2006), σσ. 259-278.

34. Β. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, «Περί της συκοφαντίας Δημητρίου του Κυδωνίου λατινόφωνος, κατά τον Παλαμά και της εν Κωνσταντινουπόλει Συνόδου κατά Βαρλαάμ και Ακινδύνου γενομένης», στο Κ. ΛΑΠΠΑΣ, Α. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Η. ΚΟΛΟΒΟΣ (επιμ.), *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες ιστορίας και φιλολογίας*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2010, σσ. 339-354.

*l'édition critique de quelques manuscrits arabes, grecs, italiens et latins*³⁵. Στην ανακοίνωσή της αυτή υπό τον τίτλο «Comment identifier un autographe: le cas de la *Physiologie* de Vikentios Damodos», αντικείμενό της αποτελεί η ταύτιση του μοναδικού αυτόγραφου κώδικα της *Φυσιολογίας* που έχει περιέλθει στη Βιβλιοθήκη της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης και στο οποίο αναφέρεται στη διατριβή της³⁶. Περιγράφει όλα τα στάδια της έρευνάς της που την οδήγησαν στην ταύτιση του χειρογράφου υπογραμμίζοντας τον βασικό ρόλο που παίζει η γνώση της χειρόγραφης παράδοσης ενός κειμένου στην ταύτιση ενός ανώνυμου συγγραφέα³⁷. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στο πρόγραμμα του Συμποσίου αναγράφονται άλλες δύο ανακοινώσεις αναφορικά με το έργο του Κεφαλλήνα λογίου. Η πρώτη που τιτλοφορείται «Datation d'une œuvre de Vikentios Damodos: méthodologie et enjeux»³⁸ ανήκει στην Ισαβέλλα Σταματιάδου και αφορά σε ζητήματα χρονολόγησης της *Μεταφυσικής ήτοι πρώτης φιλοσοφίας και φυσικής θεολογίας* ενώ στη δεύτερη με τίτλο «Un de *audibilibus* du XVIIIe siècle: la *Physiologie* de Vikentios Damodos. Éléments d'acoustique grecque antique» ο Κωνσταντίνος Μελίδης επικεντρώνεται στη θεωρία της ακουστικής όπως παρουσιάζεται στη *Φυσιολογία*³⁹.

Ανοίγοντας νέες προοπτικές στην ανάδειξη του πολύπλευρου έργου του Βικεντίου Δαμοδού, τα δημοσιεύματα της Βασιλικής Μπόμπου-Σταμάτη συνιστούν, χωρίς αμφιβολία, σταθμό στην ιστορία της νεοελληνικής παιδείας και γενικότερα σηματοδοτούν τη συστηματική έρευνα σχετικά με τον ρηξικέλευθο αυτόν Κεφαλλήνα. Άλλωστε, η συνεισφορά της τιμήθηκε με βραβείο από την Ακαδημία Αθηνών, ενώ τα Χαβριάτα την ανακήρυξαν επίτιμη δημότη. Παρά το χρονικό διάστημα που έχει μεσολαβήσει από την πρώτη δημοσίευση της διατριβής της, η αναγνώριση της προσφοράς συνεχίζεται. Όπως επισημαίνει νεότερη μελετήτρια το έργο της αποτελεί ου-

35. I. TSAMADOU-JACOBBERGER – I. STAMATIADOU (επιμ.), *Texte et contexte, méthodes et outils de l'édition critique de quelques manuscrits arabes, grecs, italiens et latins*, Στρασβούργο: Presses universitaires de Strasbourg, 2019, σειρά Études orientales, slaves et néo-helléniques.

36. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, *Ο Βικέντιος Δαμοδός*, σσ. 381-391.

37. TSAMADOU-JACOBBERGER – STAMATIADOU (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 27-40.

38. *Ό.π.*, σσ. 41-58.

39. *Ό.π.*, σσ. 59-84.

σιαστική συμβολή στη μελέτη του Β. Δαμοδού «καθώς κατορθώνει να φιλοτεχνήσει μια πανοραμική εργογραφία από την οποία ωφελείται ο μελλοντικός ερευνητής»⁴⁰.

Summary

The Contribution of Vassiliki Bobou-Stamati to the Study of Vikentios Damodos

In her several writings on Vikentios Damodos (Havriata in Kefalonia 1700-1752) Vassiliki Bobou-Stamati (Kalamata 1932-Athens 2020) focus on his life and the paths he took up during the years he spent in Venice studying philosophy, theology and law, as also on the school of philosophy and theology he founded in Havriata. Her aim was also to study and classify the various manuscripts of his works and textbooks, most of them unpublished. Trying to estimate his place in the history of Modern Greek thought, she considered that Damodos was a major precursor of Modern Greek Enlightenment noted for his advocacy for Cartesian philosophy and physics instead of Aristotelianism and his profound interest in the use of ordinary Greek language.

40. Θ. Γ. ΜΟΥΤΙΟΥ, *Η ηθική φιλοσοφία του Βικέντιου Δαμοδού*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2015, σ. 12.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Λογιοσύνης Έράνιον:
Ἡ συμβολή τῆς Βασιλικῆς Μπόμπου-Σταμάτη
στὴν ἔρευνα τῆς Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας

Περίληψη

Ἐπιδιώξή μας στὴν παρούσα ἐργασία, ἡ ὁποία ἀφιερώνεται στὴ μνήμη τῆς φίλης ἐρευνήτριας Βασιλικῆς Μπόμπου-Σταμάτη εἶναι νὰ ἀναδείξουμε τὴ συμβολὴ τῆς στὴν ἔρευνα τῆς Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας. Ἡ Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη (1932-2020) ἐπικέντρωσε τὸ ἐνδιαφέρον τῆς στὰ χειρόγραφα καὶ οἱ μελέτες τῆς γιὰ τοὺς Νεοέλληνες λογίους προσέφεραν νέα στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ φιλοσοφικὴ τὸς σκέψη. Ἰδιαίτερης σημασίας εἶναι ἡ Διδακτορικὴ τῆς Διατριβὴ γιὰ τὸν Βικέντιο Δαμοδὸ (1700-1754), καθὼς καὶ οἱ μελέτες τῆς γιὰ τὸν Θεοφάνη Ἐλεαβοῦλκο, τὸν Ἐρμόδωρο Λήσταρχο, τὸν Γεράσιμο Βλάχο, τὸν Μεθόδιο Ἀνθρακίτη, τὸν Ματθαῖο Τυπάλδο καὶ τὸν Νικόλαο Παπαδόπουλο-Κομνηνό. Ἡ Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη διακρίθηκε ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἐμβριθῆ γνώση τῶν χειρογράφων πηγῶν καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ τῆς μέθοδο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο παιδείας καὶ τὸ ἦθος τῆς.

Λέξεις-κλειδιά: Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία, Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς, Ἀριστοτελισμὸς, νεότερη φιλοσοφία, χειρόγραφες πηγές, καρτεσιανισμὸς, πειραματικὴ φιλοσοφία, Βικέντιος Δαμοδός, Μεθόδιος Ανθρακίτης.

Ἡ σύνθεση τῆς Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας ἀποτελεῖ ἓνα ζητούμενο, τὸ ὁποῖο βαθμιαίως ἀρχίζει νὰ ἀποκτᾶ ἐπιστημονικὴ ὑπόσταση μὲ τὴν πύκνωση τῶν ἐξειδικευμένων μελετῶν ποὺ ἔχουν ἀναφανεῖ. Ὁ ἐντοπισμὸς, ἡ ἀνάδειξη καὶ ἡ ἀποτίμηση τῆς πνευματικῆς κατάθεσης τῶν Νεο-

ελλήνων στοχαστῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ περισσότεροι δίδαξαν στὰ Σχολεῖα τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ, καθὼς καὶ ἡ ἀνίχνευση τῶν φιλοσοφικῶν ρευμάτων ἀπὸ τὰ ὁποῖα διαπνέεται τὸ ἔργο τους μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ἡ ὀπτική προσέγγιση τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἔχει διευρυνθεῖ καὶ οἱ ἀντιλήψεις μας γιὰ τὸ πνευματικὸ γίγνεσθαι τῆς συγκεκριμένης περιόδου, τὸ ὁποῖο ἀρχικῶς ἀποτέλεσε ἕναν προνομιακὸ χῶρο δοκιμῆς γραμματολογικῶν σχημάτων περιοδολόγησης, μεταβάλλονται.

Ἰδιαίτερος σημαντικὴ θέση στὴ χορεία τῶν ἐρευνητῶν ποὺ ἐστίασαν τὸ ἐρευνητικὸ τους ἐνδιαφέρον στὸ ἄγνωρο πεδίο τῶν φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν χειρογράφων τῆς Τουρκοκρατίας κατέχει ἡ Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη (1932-2020), ἡ ὁποία μὲ στέρεη φιλολογικὴ σκευὴ καὶ ἀναλυτικὴ ἰκανότητα ἀνέδειξε ἀθέατες ὄψεις τῆς Νεοελληνικῆς γραμματείας, ἐγγράφοντας τὰ ἐπιμέρους τεκμήρια τῶν ἀρχαικῶν τῆς ἐρευνῶν στὴν εὐρυχωρία τῶν ἐπιστημονικῶν, φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν συναρτήσεων τῆς ἀρχαιοελληνικῆς, τῆς βυζαντινῆς καὶ εὐρωπαϊκῆς σκέψης.

Ἡ Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, τὴν πνευματικὴ συμβολὴ τῆς ὁποίας σήμερα τιμοῦμε μὲ εὐμνήμονα ἀναστοχασμό, ἀποτελεῖ ἕνα φωταυγὲς ὑπόδειγμα εὐγένειας καὶ ἤθους τὸ ὁποῖο ἀπέπνεε σὲ κάθε παρουσία της, σὲ οἰανδήποτε φιλικὴ ἢ ἐπιστημονικὴ ἐπικοινωνία. Εἶχα τὴν τιμὴ νὰ συνομιλῶ μαζί της ἀπὸ τίς ἀπαρχὲς τῆς ἐρευνητικῆς μου ἐνασχόλησης μὲ τὴν φιλοσοφικὴ σκέψη τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας καὶ νὰ συνειδητοποιήσω τὴν ἐγγενῆ εὐγένεια καὶ προσήνειά της, τὴν λεπτεπίλεπτη θέαση τῆς πραγματικότητας καὶ τὴν ἀφοσίωσή της στὴν ἐνδελεχῆ ἔρευνα ποικίλων προβλημάτων ποὺ ἀναδείκνυαν τὴν ἐνδοχώρα τῆς νεοελληνικῆς διανοητικῆς Ἱστορίας. Ἀρωγὸς ἀφειδώλευτος σὲ οἰανδήποτε ἀπορία ἡ Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη ὑποδείκνυε σὲ ὅλους μας μὲ σεμνότητα τὸ χρέος τοῦ ἐρευνητῆ καὶ μὲ τὴν πλούσια συγγραφικὴ της κατάθεση σηματοδότησε μὲ ἀνεξίτηλο τρόπο τὴν ἔρευνα τῆς Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας καὶ τῆς Ἱστοριογραφίας.

Τὸ πεδίο τῆς χειρόγραφης παράδοσης στὸ ὁποῖο ἐστίασε κατὰ κύριο λόγο τὴν προσοχή της ἡ Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη εἶναι πρωταρχικῆς σημασίας γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴν ποικιλώνυμη διάθλαση τῶν φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν προβληματισμῶν ποὺ ἀποτυπώνονται στὰ ἀνέκδοτα κείμενα καὶ ἡ ἐρμηνευτικὴ τους κωδικοποίησις συνιστᾷ ἕνα αἶτημα ποὺ ἡ ὑλοποίησις του προϋποθέτει ὡς αὐτονόητη συνθήκη τὴν διακρίβωση τῶν

κοινωνικῶν συναφειῶν στὸ πλαίσιο τῶν ὁποίων ἀρθρώθηκαν τὰ ἔργα τῶν λογίων τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ. Μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα αὐτῶν τῶν ἐπισημάνσεων ἡ Διδακτορική της Διατριβή (1982) *Ὁ Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία – Ἐργογραφία 1700-1754*¹ ἀποτελεῖ μία συμβολὴ ὄχι μόνον ἐπειδὴ γιὰ πρώτη φορά ἔχουμε στὴ διάθεσή μας μία ἐμβριθὴ καὶ ἐπιστημονικῶς ἔγκυρη ἀνασύσταση τοῦ φιλοσοφικοῦ, θεολογικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ ἔργου τοῦ Κεφαλλῆνα διανοητῆ, ἀλλὰ καὶ διότι παρέχεται μία καταφατικὴ ἀπάντηση στὸ ἀνοικτὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὴν αὐτοτελὴ σπουδαιότητα τῶν φιλοσοφικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν συνθεμάτων τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας.

Μὲ τὴ μελέτη αὐτή, ἀπόρροια τῆς προσεκτικῆς καὶ ἐξαντλητικῆς ἀναδίφησης τῶν πηγῶν καὶ ἀνασύνθεσης τῶν ἐπιμέρους ψηφίδων, φιλοτεχνεῖται μία πανοραμικὴ ἐργογραφία ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἐδραία ἀφετηρία γιὰ οἰανδήποτε περαιτέρω προσέγγιση². Μὲ τὴν δημοσίευση ἐκτενῶν ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὰ ἀνέκδοτα ἔργα του (φιλοσοφικά, φιλολογικά, θεολογικά, ἐπιστημονικά) ἰχνογραφεῖται καὶ ἡ πνευματικὴ στάση τοῦ Δαμοδοῦ ἀπέναντι στὰ ποικιλόμορφα ρεύματα ἰδεῶν ποὺ διατρέχουν στὰ μέσα τοῦ δεκάτου ὀγδοῦ αἰῶνα τὴν εὐρωπαϊκὴ φιλοσοφικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ σκέψη καί, κυρίως, ὁ κριτικὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετωπίζονται.

Στὴν ἀφετηριακὴ γιὰ κάθε μεταγενέστερη ἔρευνα μονογραφία τῆς Βασιλικῆς Σταμάτη γιὰ τὸν Βικέντιο Δαμοδό διαπιστώνουμε τὴν νηφάλια στάση τοῦ Νεοέλληνα στοχαστῆ ἔναντι τῶν διανοημάτων ποὺ ἀρθρώθηκαν στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο στὶς ἀπαρχές τοῦ 18ου αἰῶνα, γεγονός ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀποστασιοποιηθοῦμε ἀπὸ μία γραμμικὴ θεώρηση «μετακένωσης» ποὺ συχνὰ προβάλλεται στὴν νεοελληνικὴ Γραμματολογία. Ὁ «σοφώτατος ἐν θεολογίᾳ, ἐν φιλοσοφίᾳ καὶ ἀμφοτέροις τοῖς νόμοις δαφνοφόρος» Δαμοδός, ὅπως ἀναγράφεται σὲ ὀρισμένους τίτλους τῶν ἔργων του, συνθέτει τὰ κείμενά του στὸ θεωρητικὸ πλαίσιο ποὺ διαμόρφωσε ἡ

1. Βλ. Β. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, *Ὁ Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία – Ἐργογραφία 1700-1752*, Ἀθήνα, 1982. Βλ καὶ τὴ διευρυμένη μορφή: Β. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, *Ὁ Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία – Ἐργογραφία 1700-1754*, Ἀθήνα: Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, 1998· πβ. τὴ βιβλιοκρισία μου, *Ἑλληνικά* 51 (2001), σσ. 447-450.

2. Βλ. ἐνδεικτικὰ, τὴν ἐπαινετικὴ ἀναφορὰ στὴ Διδακτορική της Διατριβή («ἀρίστη μελέτη») τοῦ G. PODSKALSKY, *Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821. Ἡ Ὁρθοδοξία στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν Δυτικῶν Δογμάτων μετὰ τὴν Μεταρρύθμιση*. Μετάφρ., π. Γ. Δ. Μεταλληνός, Ἀθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2005, σ. 421, σημ. 32 καὶ passim.

σύγκραση τῆς καρτεσιανῆς φιλοσοφίας μὲ τὴν αὐγουστίνηια σκέψη³ καὶ μὲ στέρεο ὑπόβαθρο τὴν ἀρχαιοελληνικὴ καὶ βυζαντινὴ παιδεία ἀξιολογεῖ καὶ σταθμίζει τὶς ποικίλες νεωτερικὲς ἀπόψεις ποὺ συγκρότησαν τὴν ἱστορικὴ ἀποτύπωση τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου. Μὲ τὴ συγκεκριμένη μελέτη τῆς Σταμάτη ἢ ἔρευνα τῆς νεοελληνικῆς σκέψης ἀποκτᾶ ἕνα ἀσφαλὲς πραγματολογικὸ-περιεχομενικὸ ἔρεισμα στὸ ὁποῖο ἡ ὑφή τῶν διερωτήσεων καὶ τὸ ἐπιστημολογικὸ τους πλαίσιο μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐγγράψουμε τὸν Βικέντιο Δαμοδὸ ὡς ἐδραῖο σταθμὸ στὴν Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας καὶ καθίσταται ἐναργὲς ὅτι μὲ τὸ ἔργο τοῦ Δαμοδοῦ καὶ τὴ διδασκαλία του στὰ Χαβριάτα τῆς Κεφαλλονιάς συντελεῖται μία πολυεπίπεδη γνωριμία τῆς νεοελληνικῆς σκέψης μὲ τὶς φιλοσοφικὲς καταθέσεις τῶν Νεοτέρων [René Descartes (1596-1650), Antoine Arnauld (1612-1694), Nicolas Malebranche (1638-1715), Blaise Pascal (1632-1715), Petrus Gassendi (1592-1655), Edmundus Purchotius (1651-17340), τὶς θεολογικὲς τὸς ἀπόψεις [Franz Suarez (1648-1617), Denis Petau (1583-1652)], καθὼς καὶ μὲ τὶς ἐπιστημονικὲς τὸς συμβολές (William Harvey (1578-1675), Evangellista Torricelli (1608-1647), Robert Boyle (1638-1715), Marcelo Malpighi (1628-1694), Isaac Newton (1642-1727), Petrus van Musschenbroek (1692-1761)⁴.

Ἡ τελεσφόρα ἐνασχόληση τῆς Βασιλικῆς Μπόμπου-Σταμάτη μὲ τὸ σύνολο χειρόγραφο ἔργο τοῦ Δαμοδοῦ δὲν προώθησε ἀπλῶς τὶς γνώσεις μας γιὰ τὸν Νεοέλληνα στοχαστή, ἀλλὰ δημιούργησε τὶς βασικὲς προϋπο-

3. Βλ. Κ. Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ, «Ἀνθρωπολογία καὶ Γνωσιοθεωρία στὶς ἀπαρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνος: Descartes καὶ Νεοελληνικὴ Σκέψη», *Ὁ Ἑρανιστὴς* 22 (1999), σσ. 44-79.

4. Οἱ ἐπιστημονικὲς ἀπόψεις τῶν Νεοτέρων ἀποτυπώνονται κυρίως στὴ χειρόγραφη *Φυσιολογία αἰτιολογικὴ* τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ (*terminus ante quem* 1739), τὴν ὁποία ἀνέδειξε ἡ ἴδια στὴ Διδακτορικὴ τῆς Διατριβῆς. Βλ. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, *Ὁ Βικέντιος Δαμοδός*, σσ. 259-320· βλ. ἐπίσης τὴ μελέτη τῆς «Ἐνα μάθημα φιλοσοφίας “Περὶ Χρόνου” (Κεφαλληνία, ante 1739)», *Κάτοπτρον Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας Α΄* (2007), σσ. 79-104· πβ. Κ. Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ, *Ἡ περὶ φύσεως συζήτηση στὴν Νεοελληνικὴ Σκέψη. Ὅψεις τῆς φιλοσοφικῆς διερεύνησης ἀπὸ τὸν 15ο ἕως τὸν 19ο αἰῶνα*, Ἰωάννινα³, 2016, σσ. 191 κ.έ., 267-280 (: «Οἱ συνιστώσες τῆς νεότερης σκέψης: Βικέντιος Δαμοδός»)· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ψυχὴ – σῶμα στὴν φιλοσοφικὴ θεώρηση τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ – Μία πρώιμη ἀξιοποίηση τῆς καρτεσιανῆς σκέψης. [Παράρτημα: Βικέντιος Δαμοδός, Φυσιολογία (Ἀποσπάσματα)], *Δωδώνη* 27/Γ΄ (1998), σσ. 170-189· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Τὸ φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ Edmundus Purcotius καὶ τὸ “Συνταγμάτιον τῆς Μεταφυσικῆς” τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ», *Ὁ Ἑρανιστὴς* 27 (2009), σσ. 69-148.

θέσεις για να κατανοήσουμε τη διάθλαση τῶν θεωρητικῶν προβληματισμῶν στὴν υπόδουλη Ἑλλάδα τῶν ἀπαρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συγκροτήθηκε τὸ πνευματικὸ γίγνεσθαι ἐκείνη τὴν περίοδο. Σὲ ἐπιμέρους μελέτες της ἡ ἀείμνηστη ἐρευνήτρια ἀνέδειξε καὶ ἄλλες πτυχές τοῦ ιδιότυπου «διαλόγου» μὲ τοὺς νεότερους, ὅπως διαπιστώνουμε ἀπὸ τὸ δημοσίευμα «Ἡ “Σύντομος ἰδέα τῆς Λογικῆς κατὰ τὴν μέθοδον τῶν νεωτέρων” τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ»⁵, στὸ ὁποῖο καταγράφεται ἡ καίρια συμβολὴ τῆς Logique τοῦ Port Royal, ποὺ συνέθεσαν οἱ ἰανσενιστὲς Antoine Arnauld (1616-1698) καὶ Pierre Nicole (1625-1695) καὶ ἐκδόθηκε ἀνωδύμως τὸ 1662⁶. Πρόκειται γιὰ ἓνα θεμελιῶδες ἔργο στὸ ὁποῖο τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιμέρους ἀναπτύξεων τῶν λογικῶν ζητημάτων ἐπιμερίζεται σὲ τέσσερα μέρη, ἀφοῦ στὴν παραδεδομένη (ὕστερομεσαιωνικὴ) τριπλὴ διαίρεση τοῦ περιεχομένου τῆς Λογικῆς μὲ βάση τὶς τρεῖς λειτουργίες τοῦ νοός (*tres operationes*) [«ἐννοια»/«ἰδέα», «κρίση», «συλλογισμός»] προστίθεται ἓνα τέταρτο μέρος (*Περὶ Μεθόδου*). Ἡ «μέθοδος» γίνεται κατανοητὴ ὡς τέταρτη λειτουργία τοῦ νοός, ὑπὸ τὴν εὐκρινῆ ἐπίδραση τοῦ Λόγου *περὶ Μεθόδου* τοῦ René Descartes⁷. Ἐξίσου σημαντικὴ ἦταν καὶ ἡ ἔκδοση τοῦ *Συνταγματίου τῆς Μεταφυσικῆς* τοῦ Βικεντίου

5. Β. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, «Ἡ “Σύντομος ἰδέα τῆς Λογικῆς κατὰ τὴν μέθοδον τῶν νεωτέρων” τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ», *Δευκαλίων* 21 (1978), σσ. 64-85 [= ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Ἱστορικῆς Ἐρευνας Ἀποτελέσματα. Μαρτυρίες γιὰ τὴ Νεοελληνικὴ Παιδεία καὶ Ἱστορικὰ Μελετήματα* (16ος-19ος αἰ.), Ἀθήνα, 2002, σσ. 429-450].

6. Ἡ Logique μεταφράσθηκε στὰ Λατινικὰ τὸ 1666 (*Logica sive ars dirigendi cogitationes*). Βλ. W. RISSE, *Bibliographia Logica. Verzeichnis der Druckschriften zur Logik mit Angabe ihrer Fundorte*. Bd. I, 1472-1800, Hildesheim, 1965, σσ. 157 κ.έ. Ἀπήχηση τῆς Logique τοῦ Port Royal συναντοῦμε γιὰ πρώτη, μᾶλλον, φορὰ στὴ χειρόγραφη *Σύνοψιν τῆς Λογικῆς Ἐξεως* (1696) τοῦ Ἀναστασίου Παπαβασιλόπουλου. Βλ. ΠΕΤΣΙΟΣ, «Ἀνθρωπολογία καὶ Γνωσιοθεωρία στὶς ἀπαρχές τοῦ 18ου αἰῶνος», σσ. 51 κ.έ.

7. Βλ. διεξοδικὰ Κ. Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ, «Ἡ διδασκαλία τῆς Λογικῆς κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», στό: *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς (ἀπόπειρα μίας νέας ἐρευνητικῆς συγκομιδῆς)*. Πρακτικὰ Συνεδρίου, Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996, Κοζάνη: Ἰνστιτοῦτο Βιβλίου καὶ Ἀνάγνωσης, 1999, σσ. 352-378· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἀνθρωπολογία καὶ Γνωσιοθεωρία στὶς ἀπαρχές τοῦ 18ου αἰῶνος», σσ. 44-79· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Νικόλαος Ζερζούλης (ca. 1710-1773) καὶ Petrus van Musschenbroek (1692-1761). Νέα Στοιχεῖα», *Ὁ Ἐρανιστὴς* 23 (2001), σσ. 48-96.

Δαμοδοῦ⁸, μὲ τὴν γνωστοποίηση τοῦ ὁποῖου διευρύνθηκε ἡ ἔρευνα γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν ἐπιδράσεων στὴ σκέψη καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ Κεφαλλῆνα διανοητῆ, ὁ ὁποῖος ἀξιοποίησε ὡς βασικὴ πηγὴ τὸ πολυμερές φιλοσοφικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ Γάλλου φιλοσόφου Edmundus Purchotius (1651-1734) ποῦ εἶχε μίᾳ εὐρύτατα ἀναγνωρίσιμη διάδοση στὰ Πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης κατὰ τὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 18ου αἰώνα⁹.

Ἡ ἐστίαση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς Βασιλικῆς Μπόμπου-Σταμάτη στὸν Δαμοδό, τόσο στὰ φιλοσοφικὰ ὅσο καὶ στὰ θεολογικὰ του συγγράμματα¹⁰, τὴν ἀνέδειξαν ὡς κατ' ἐξοχὴν «εἰδική», ὅμως ἡ ἴδια δὲν περιορίσθηκε στὴν συγκεκριμένη θεματικὴ. Μὲ στέρηη γνωσιακὴ ὑποδομὴ στὴ φιλολογία καὶ τὴν ἱστορία προσανατόλισε τὴν ἔρευνά της σὲ ἀνέκδοτες πηγές ἢ σημασία τῶν ὁποίων εἶναι καθοριστικὴ στὸ ἐγχείρημά μας νὰ ἰχνογραφήσουμε τὸ πεδίο τῶν θεωρητικῶν προβληματισμῶν ποῦ διατυπώθηκαν τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας.

Μὲ τίς ἐνδεδειχθεὶς ἀναδιφήσεις της στὶς ἀρχειακὲς Συλλογές¹¹ ὄχι μόνον τῆς Ἑλλάδας ἀλλὰ καὶ τῆς Ἰταλίας (κυρίως τῆς Βενετίας καὶ τῆς Πάδοβας)

8. Βλ. ΒΙΚΕΝΤΙΟΣ ΔΑΜΟΔΟΣ, *Συνταγμάτιον τῆς Μεταφυσικῆς*. Κριτικὴ ἔκδοση, ἐπιμ., εἰσαγ., Β. Μπόμπου-Σταμάτη. Εὐρετήρια Ν. Κ. Ψημμένος. Ἰωάννινα: Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων – Κέντρον Ἐρευνῶν Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας, 2002.

9. Γιὰ τὸ θέμα βλ. ἀναλυτικὰ Κ. Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ, «Τὸ φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ Edmundus Purchotius καὶ τὸ “Συνταγμάτιον τῆς Μεταφυσικῆς” τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ», *Ὁ Ἐρανιστῆς* 27 (2009), σσ. 69-148. Μετάφραση τῆς *Metaphysica* τοῦ Purchotius ἐκπόνησε καὶ ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις, ἡ ὁποία ὀλοκληρώθηκε στὶς 31 Ὀκτωβρίου 1750 καὶ σώζεται σὲ ἕναν μόνον κώδικα. Βλ. Κ. Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ, «Ἡ χειρόγραφη μετάφραση τῆς “Μεταφυσικῆς” τοῦ Edmundus Purchotius (1651-1734) ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρι (1716-1806)», *Κάτοπτρον Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας* Α' (2007), σσ. 11-78.

10. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, *Ὁ Βικέντιος Δαμοδός*, σσ. 320-345. Ἀπὸ τὰ θεολογικὰ ἔργα τοῦ Δαμοδοῦ ἔχουν ἐκδοθεῖ ἡ *Θεολογία Δογματικὴ κατὰ συντομίαν ἢ τε Συνταγμάτιον Θεολογικόν* μὲ εἰσαγωγὴ καὶ σχόλια τοῦ π. Γ. Μεταλληνοῦ, Ἁγιον Ὅρος: Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου, 2008 καὶ τέσσερις Τόμοι τῆς *Δογματικῆς (Θείας καὶ Ἱερᾶς Διδασκαλίας)* του: Α' 1, Προλεγόμενα – κριτικὴ ἔκδοση π. Γ. Μεταλληνός, Β. Καλογεροπούλου-Μεταλληνοῦ, Ἰω. Τσέλιος, Ἁγιον Ὅρος: Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου, 2013· Α' 2, 2016· Α' 3, 2017· Β' 1, (†π. Γ. Μεταλληνός, Ἰω. Τσέλιος, Δ. Γ. Μεταλληνός, Β. Καλογεροπούλου-Μεταλληνοῦ, Φιλοθέη Τζέρπου), 2022.

11. Ἀπὸ τίς μελέτες τῆς Βασιλικῆς Μπόμπου-Σταμάτη ποῦ ἀξιοποιοῦν ἀνέκδοτα στοιχεῖα καὶ δὲν ἐγγράφονται στὸν ὀρίζοντα τῆς παρούσας θεματικῆς σημειῶν ἐνδεικτικὰ τὴν ἔκδοση: *Κωνσταντίνου Τυπάλδου Πρετεντέρη, Ποιήματα*, Κέρκυρα: Ἐταιρεία Κερκυραϊκῶν Σπουδῶν, 2008.

ή Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη προσέφερε έναν πλούσιο άμητό: τὰ ανέκδοτα «Καταστατικά» τοῦ Σωματείου (Nazione) τῶν Ἑλλήνων φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆ Πάδοβας μᾶς οικειώνουν μὲ τὰ κοινωνικά χαρακτηριστικά τῆς συσσωμάτωσης τῶν Ἑλλήνων φοιτητῶν στοῦ συγκεκριμένο Studium, ἐνῶ οἱ ἐμπεριστατωμένες μελέτες της γιὰ τὸν Νικόλαο Παπαδόπουλο-Κομνηνὸ (1655-1740)¹² καὶ τὸν Μελέτιο (Ματθαῖο) Τυπάλδο (†1713)¹³ δὲν διευκρινίζουν ἀπλῶς ἄγνωστες πτυχές τῆς προσωπογραφίας τους καὶ τῶν δογματικῶν ἀντιμαχιῶν στοὺς κόλπους τῆς παροικιακῆς ἑλληνικῆς κοινότητος τῆς Ἰταλίας, ἀλλὰ συνεισφέρουν οὐσιωδῶς στὴν ἔρευνα τοῦ φιλοσοφικοῦ ρεύματος τοῦ Νεοελληνικοῦ Ἀριστοτελισμοῦ καὶ στὴν ἐνδοχώρα τῶν φιλοσοφικῶν προβληματισμῶν ποὺ κρυσταλλώνονται στὰ τέλη τοῦ 17ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα. Ἀπὸ τῆ γραφίδα τοῦ Νικολάου Παπαδόπουλου-Κομνηνοῦ προέρχεται τὸ ἀνωνύμως παραδοθὲν χειρόγραφο ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἀριστοτελικὴ ἀναλυτικὴ¹⁴, ἐνῶ ἡ διδασκαλία τοῦ Μελετίου (Ματθαίου) Τυπάλδου στὴ Βενετία, ἡ ὁποία ἐπίσης ἐγγράφεται στὸ ρεῦμα τοῦ μεσαιωνικοῦ-σχολαστικοῦ ἀριστοτελισμοῦ¹⁵ κατοπτρίζεται μὲ ἐνάργεια στὸ χειρόγραφο φιλοσοφικὸ τοῦ ἔργο *Εἰς τὰ ὀκτῶ τοῦ Ἀριστοτέλους βιβλία περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως Διαλέξεις, Ζητήματα καὶ Θεωρήματα*¹⁶. Στὴν ἴδια φιλοσοφικὴ κατεύθυνση ἐντάσσο-

12. Β. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, «Οἱ “Ἐπιστολιμαῖες Πραγματεῖες” τοῦ Νικολάου Παπαδόπουλου Κομνηνοῦ πρὸς τὸν μαθητὴ του Χρῦσανθο Νοταρᾶ», *Ἐῶα καὶ Ἑσπέρια* 4 (1994-1996), σσ. 175-241 [= ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Ἱστορικῆς Ἐρευνας Ἀποτελέσματα*, σσ. 237-304].

13. Β. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, «Ἀνέκδοτα κείμενα τοῦ Μελετίου Τυπάλδου: Ἡ Lettera καὶ ἡ Informazione. Ἡ Ἀπολογία τοῦ Abate Fardella», *Ἐῶα καὶ Ἑσπέρια* 2 (1994-1996), σσ. 137-228 [= ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Ἱστορικῆς Ἐρευνας Ἀποτελέσματα*, σσ. 143-236].

14. Κ. Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ, «Ἐνα ἄγνωστο φιλοσοφικὸ χειρόγραφο τοῦ Νικολάου Παπαδόπουλου Κομνηνοῦ (1651-1740): Ἡ “Ἐπιτομὴ τῶν πρὸς τὴν Λογικὴν Τέχνην Κανόνων ἢ Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν καθόλου Λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους”» (1698), *Κάτοπτρον Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας Β'* (2011), σσ. 13-58.

15. Γιὰ τὸν ἐσωτερικὸ διαφορισμὸ τοῦ νεοελληνικοῦ ἀριστοτελισμοῦ βλ. ἀναλυτικὰ ΠΕΤΣΙΟΣ, *Ἡ περὶ φύσεως συζήτηση στὴ Νεοελληνικὴ Σκέψη*, σσ. 143 κ.έ.

16. Πρόκειται γιὰ τὸ χφ. ἀρ. 2946 (272) τῆς Μονῆς Δοχειαρίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους (17ος αἰ.). Βλ. ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἑλληνικῶν Κωδικῶν*, Τόμος Α', Cambridge, 1966 (Amsterdam, 1895), σ. 264. Βλ. διεξοδικὰ Κ. Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ, «Ο μεσαιωνικὸς - σχολαστικὸς ἀριστοτελισμὸς ὡς πλαίσιο τῆς φιλοσοφικῆς διδασκαλίας στὴ Βενετία κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα: τὸ παράδειγμα τοῦ Ματθαίου (Μελετίου) Τυπάλδου. Μία (ἀνα) σύνθεση τοῦ Ὑπομνήματος τοῦ Νικολάου Κούρσουλα στοῦ “Περὶ

νται από την όπτική τής φιλοσοφικής έρμηνευτικής και οι *Theses Philosophicae* που καταχωρούνται σέ ένα σπάνιο μονόφυλλο (έλληνικά-λατινικά) και αποτέλεσαν έξεταστέα ύλη τò 1681 στο μάθημα τής φιλοσοφίας στην Φλαγγίνειο Σχολή τής Βενετίας¹⁷.

Είναί σαφές ότι για τήν Ίστορία τής Νεοελληνικής Φιλοσοφίας έχουν ιδιαίτερη άξία τὰ τεκμήρια που αναδύονται από άρχαιακές έρευνες και ως διανοητικές ψηφίδες ένοφθαλμίζονται στον θεωρητικό καμβά τής ανέλιξης του φιλοσοφικού προβληματισμού που διατυπώθηκε κατά τήν περίοδο τής Τουρκοκρατίας. Μέσα από τò πρίσμα αυτό ή δημοσίευση ανέκδοτων κειμένων του Έρμόδωρου Λήσταρχου («*Ερμόδωρος Θεοφάνει τῷ σοφῷ τής μεγάλης Έκκλησίας μεγάλῳ ρήτορι εὐ πράττειν*») και του Θεοφάνους Έλεαβούλκου («*Έλεγχος κατά τῶν άπαιδευτῶν χρωμένων τοῖς λόγοις ἢ κατά Έρμωδῶρου Ληστάρχου*»)¹⁸, δύο λογίων οι όποιοι διεδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στο πνευματικό γίγνεσθαι του 16ου αιώνα¹⁹, μάς επιτρέπει νά σχεδιαγραφήσουμε όρισμένες όψεις του πλαισίου τής φιλοσοφικής μαθητείας κατά τή συγκεκριμένη περίοδο, ή όποία έξακολουθεῖ νά παραμένει άγνωστη.

Φυσικής Άκροάσεως” του Άριστοτέλους», στο: *Βυζάντιο – Βενετία – Νεότερος Έλληνισμός. Μιά περιπλάνηση στον κόσμο τής έπιστημονικής σκέψης*. Πρακτικά Συνεδρίου. Έπιμ., Γ. Ν. Βλαχάκης, Θ. Νικολαΐδης, Άθήνα: Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών, 2004, σσ. 246-281, όπου έκτενι άποσπάσματα και τὰ περιεχόμενα του χειρογράφου.

17. Βλ. Κ. Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ, «”Theses Philosophicae, Venetiis, 1681”»: ένα τεκμήριο φιλοσοφικής διδασκαλίας κατά τόν 17ο αιώνα», *Βελλά. Έπιστημονική Έπετηρίδα*, Β’ (2003), σσ. 233-251· πβ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Γεώργιος Σουγδουρής (1645/7-1725): Άγνωστα στοιχεία για τή ζωή, τή διδασκαλία και τò φιλοσοφικό του έργο. Μέρος Α’», *Δωδώνη* 31/Γ’ (2002), σσ. 241-308, ίδ., σσ. 276-284.

18. Β. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, «Άνέκδοτα κείμενα Θεοφάνους Έλεαβούλκου και Έρμόδωρου Λήσταρχου», *Πρακτικά Β’ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Τόμος Γ’, Άθήνα, 1981-1982, σσ. 24-43 [= ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Ίστορικής Έρευνας Αποτελέσματα*. σσ. 13-32]. Τò συγκεκριμένο δημοσίευμα αξιοποιείται από τόν Νίκο Κ. Ψημμένο, ό όποιος συμπεριλαμβάνει στο έργο του *Η Έλληνική Φιλοσοφία από τò 1453 ως τò 1821*. Τόμος Α’. *Η κυριαρχία του Άριστοτελισμού. Προκορδαλική και Κορδαλική περίοδος*, Άθήνα: Γνώση, 1988, σσ. 157-162 τò κείμενο του Θεοφάνους Έλεαβούλκου.

19. Οι πρώτες έκτενείς αναφορές στον Έρμόδωρο Λήσταρχο και τόν Θεοφάνη Έλεαβούλκο καταχωρούνται από τόν Ανδρέα Μουστοξύδη, *Έλληνομνήμων ή Σύμμικτα Έλληνικά*, 1-12 (1843-1853) [ανάπτυψη: Άθήνα: Νότης Καραβίας, 1965], σσ. 581-623.

Ἡ ὑποδειγματικὴ ἀπὸ φιλολογικῆ ἄποψη ἀνασυγκρότηση τῶν τεκμηρίων καὶ ἡ εὐστοχὴ ἔνταξή τῶν πηγῶν στὴν ἱστορικοφιλοσοφικὴ τους συνάφεια συνιστᾷ ἓνα ἐγγενὲς γνῶρισμα τῆς ἐρευνητικῆς μεθόδου τῆς ἀείμνηστης Βασιλικῆς Μόμπου-Σταμάτη, τὸ ὁποῖο εἶναι ἐναργὲς σὲ ὅλες τὶς μελέτες της, οἱ ὁποῖες δὲν περιορίζονται στὴν ἐπαναληπτικὴ ἀναπαραγωγὴ καὶ στὴν προβολὴ γνωστῶν δεδομένων, ἀλλὰ διανοίγουν τὸν ὀρίζοντα τῆς ἐρμηνευτικῆς προσπέλασης δυσξύμβλητων πτυχῶν τῆς Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας. Ἄξιζοι νὰ μνημονεύσουμε στὴ συνοχὴ αὐτὴ ὀρισμένα κείμενα ποὺ ἀναδεικνύουν τὴν εὐρύτητα τῆς φιλολογικῆς καὶ ἱστορικῆς σκευῆς τῆς Βασιλικῆς Μόμπου-Σταμάτη καὶ πρωτίστως τὴ μελέτη της ἀναφορικὰ με τὴ «φιλοσοφικὴ καὶ δογματικὴ πραγματεία» τοῦ κώδικα 116 τῆς Μονῆς Δοχειαρίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Πρόκειται γιὰ μίαν ἀπὸ τὶς ἀφιετηριακὲς ἐρευνητικὲς τῆς ἀπόπειρες ποὺ πιστοποιεῖ τὴν ἐξοικείωσή της μὲ τὴ χειρόγραφη παράδοση τῆς Νεοελληνικῆς Γραμματείας καὶ τὴν ἐμβριθῆ γνῶσιν τοῦ πολυειδοῦς δογματικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ πεδίου, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ἐντάσσεται καὶ ἡ συγγραφικὴ παραγωγὴ τοῦ Σεβαστοῦ Κυμινήτη (1632-1702)²⁰, διδασκάλου φιλοσοφικῶν καὶ φιλολογικῶν μαθημάτων στὴ Σχολὴ τοῦ Βουκουρεστίου, ὁ ὁποῖος ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερος μὲ τὸ δογματικὸ ζήτημα «περὶ μετουσιώσεως», ποὺ ἀπασχόλησε τοὺς Νεοέλληνες ἀριστοτελικοὺς στοχαστὲς τοῦ ὕστερου 17ου αἰῶνα, ἀφοῦ δὲν ἦταν ἄμοιρο φιλοσοφικῶν παραδοχῶν ἀναφορικὰ μὲ τὸ ἀριστοτελικὴς ἀφιετηρίας πρόβλημα «οὐσίας» καὶ «συμβεβηκότων»²¹.

20. Β. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, «Ἡ φιλοσοφικὴ καὶ δογματικὴ πραγματεία τοῦ κώδ. 116 τῆς Μονῆς Δοχειαρίου», *Ελληνικά* 23 (1970), σσ. 320-330 [= ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Ἱστορικὴ Ἐρευνας Ἀποτελέσματα*, σσ. 33-43]. Γιὰ τὸν Κυμινήτη βλ. CH. KARANASIOS, *Sebastos Trapezountios Kyminetes (1632-1702)*, Wiesbaden, 2001.

21. Ἡ συναφὴς συζήτηση «περὶ μετουσιώσεως» («transsubstantiatio») κορυφώνεται στὴν ἀντιμαχίαν Βησσαρίωνος Μακρῆ – Γεωργίου Σουγδουρῆ στὰ Ἰωάννινα τὴν περίοδο 1695-1699. Βλ. Κ. Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ, «Ἐνα ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Γεωργίου Σουγδουρῆ (μέσα 17ου αἰ. – 1725): Οἱ χειρόγραφες “Διαλέξεις εἰς τὰ τοῦ Φιλοσόφου Περὶ Γενέσεως καὶ Φθορᾶς (1674)”», *Δωδώνη* 30/Γ' (2001), σσ. 235-248· πβ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «“Ὀνομάτων ἐπίσκεψις”: Φιλοσοφία καὶ Ἐπιστήμες στὴν πόλιν τῶν Ἰωαννίνων κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα. – Νέα στοιχεῖα», στό: Κ. Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ (ἐπιμ.), *Ἡ πνευματικὴ κίνησις στὰ Ἰωάννινα τὸν 18ο αἰ. καὶ ἡ παρουσία τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη*. Πρακτικὰ Β' Πανηπειρωτικοῦ Συνεδρίου, Ἰωάννινα 8-9 Ἀπριλίου 2016, Ἰωάννινα: Ἐταιρεία Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν – Ἴδρυμα Μελετῶν Ἰονίου καὶ Ἀδριατικοῦ Χώρου, 2018, σσ. 25-136, ἰδ., σσ. 81-88, ὅπου ἡ «Ὁμολογία Πίστεως» τοῦ Σουγδουρῆ, καθὼς καὶ τὸ ἀνέκδοτο ἔγγραφο ἀποδοχῆς της ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο.

Στὴν ἐνόητα αὐτὴ ἐντάσσονται ἐπίσης οἱ ἐργασίες τῆς γιὰ τὸν Γεράσιμο Βλάχο (1605/7-1685)²² καὶ τὸν Σαμουὴλ Γεωργιάδη, ὁ ὁποῖος τὸ 1787 μετέγραψε στὴ λογία γλώσσα [*«πρὸς ῥαοτέραν κατάληψιν»* (sic)] καὶ ἀναδιάταξε τὸ περιεχόμενο τοῦ χειρογράφου *Συνταγμάτιον Μεταφυσικῆς* τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ²³, καθὼς καὶ τὸ ἐξαιρετικῆς σημασίας δημοσίευμα γιὰ τὰ χειρόγραφα *«Τετράδια»* τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη (ca. 1660-1748)²⁴, μὲ τὸ ὁποῖο προσάγονται στὴν ἔρευνα ἄγνωστα στοιχεῖα γιὰ τὸν Νεοέλληνα διανοητὴ καὶ τοὺς πολεμίους τῆς διδασκαλίας του, πὺ συνάντησε τὴν ἔντονη ἀπαρέσκεια ὀρισμένων ἐκκλησιαστικῶν κύκλων καὶ τὴν καταδίκη τῆς ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως²⁵.

Ἡ τιμὴ πὺ εὐνήμονες ἀποδίδουμε σήμερα στὴν Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη ἀποτελεῖ ταυτόχρονα ἀφόρμηση γιὰ ἀναθύμηση τῆς λεπταίσθητης παρουσίας τῆς στὶς φιλικὲς ἀναστροφὲς καὶ στὰ Ἐπιστημονικὰ Συνέδρια, τῆς συγκροτημένης καὶ προσεκτικῆς διατύπωσης τοῦ ἐπιστημονικοῦ τῆς λόγου καὶ τῆς ἀπαράμιλλης γενναιοδωρίας τῆς πρὸς τοὺς νέους ἐρευνητὲς στοὺς ὁποῖους ὑποδείκνυε μὲ ἀνυπόκριτη καλοσύνη πεδία μελέτης καὶ desiderata. Οἱ ὑποδειγματικὲς ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μεθόδου προσπέλασης τῶν πηγῶν καὶ τῆς ἐνδεδελεχοῦς ἀνασύνθεσης τῶν ἐπιμέρους στοιχείων ἐπιστημονικῆς τῆς ἐργασίας παραμένουν γιὰ ὄλους μας ἀσφαλεῖς ἀφετηριὲς γιὰ τὴ διαύγαση ἐμμενῶν ζητημάτων πὺ ἀφοροῦν ὄχι μόνον πτυχώσεις τῆς Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ Νεότερου Ἑλληνισμοῦ στὸ σύνολό του. Ὅμως ὅ,τι ἀποτελεῖ, κατὰ τὴν

22. Β. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, «Παρατηρήσεις στὰ χειρόγραφα τοῦ Γεράσιμου Βλάχου», *Ἑλληνικά* 28 (1975), σσ. 375-3943 [= ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Ἱστορικῆς Ἐρευνας Ἀποτελέσματα*, σσ. 99-118].

23. Β. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, «Ἐνας Πρόλογος τοῦ Σαμουὴλ Γεωργιάδη (1787): “Τῷ ἀναγνώσκοντι, Σαμουὴλ Αἰηαῖος χαίρειν”», *Ὁ Ἐραμιστῆς* 21 (1997), σσ. 72-94 [= ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Ἱστορικῆς Ἐρευνας Ἀποτελέσματα*, σσ. 459-481]. Βλ. ὅ.π., σσ. 475-476: «*Μεταφυσικὴ, συντεθεῖσα μὲν, καὶ συνεραμισθεῖσα, ἔκ τε παλαιῶν, καὶ νέων, παρὰ τοῦ σοφολογιωτάτου κυρίου Βικεντίου Δαμοδοῦ τοῦ ἐκ Κεφαλληνίας, μεταφρασθεῖσα δὲ καὶ ἐν πολλοῖς πληρωθεῖσα ἀλλὰ καὶ κατὰ τάξιν βιβλίων, κεφαλαίων καὶ σελίδων τεθεῖσα καὶ μὴν καὶ διασαφηνισθεῖσα πρὸς ῥαοτέραν κατάληψιν, παρὰ τοῦ ταπεινοῦ διδασκάλου Σαμουὴλ Μοναχοῦ Γεωργιάδου τοῦ ἐξ Ἀθηνῶν, ἀψπζ^ω - ἀπριλίου γγ^η».*

24. Β. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, «Ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης καὶ τὰ “Τετράδια”», *Ἑλληνικά* 45 (1995), σσ. 111-127 [= ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Ἱστορικῆς Ἐρευνας Ἀποτελέσματα*, σσ. 305-321].

25. Βλ. ἀναλυτικὰ Κ. Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ, *Μεθόδιος Ἀνθρακίτης. Εἰσαγωγή στὴ Σκέψη καὶ τὸ Ἔργο του*, Ἰωάννινα, 2006.

γνώμη μου, ένα από τὰ εἰδοποιητικὰ γνωρίσματα τῆς ἀδιάλειπτης παρουσίας της στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα ὡς ἀνθρώπου καὶ ἐρευνητρίας ἦταν ἡ σπάνια εὐγένεια τοῦ ἤθους της.

Abstract

Gleaning eruditionis: The contribution of Vassiliki Bobou-Stamati to the research of Modern Greek Philosophy

Our aim in this paper, which is dedicated to the memory of our friend researcher Vassiliki Bobou-Stamati (1932-2020), is to highlight her contribution to the research of Modern Greek Philosophy. Vassiliki Bobou-Stamati focused her interest on manuscripts and her studies on the Modern Greek scholars offered new informations on their life and philosophical thought. Of particular importance is her Doctoral Dissertation on Vikentios Damodos (1700-1754), as well as her studies on the Theophanes Eleavoulcos, Ermodoros Listarchos, Gerassimos Vlachos, Methodios Anthracites, Matthaios Typaldos and Nicolaos Papadopoulos-Komnenos. Vassiliki Bobou-Stamati stands out not only for her excellent knowledge of manuscript sources and her scientific method, but also for her high level of education and her moral character.

Γ΄

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΝΙΚΟΣ Ε. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ

Διάλογος κυρίαρχου και κυριαρχούμενου: Συγκρούσεις και όρια

Περίληψη

Ακολουθώντας το κείμενο της ετήσιας έκθεσης (1733) πεπραγμένων των Συνδικών της πόλης της Κέρκυρας μελετώνται οι διαδικασίες μέσω των οποίων αντιμετωπίζονται οι διαφορές μεταξύ της πόλης της Κέρκυρας και της ανώτερης αρχής του Γενικού Προνοητή της Θάλασσας. Οι διαδικασίες αυτές επιτρέπουν να διερευνηθεί ο νομικός πολιτισμός των δύο πλευρών αλλά και η πολιτειακή συμπεριφορά των διοικουμένων.

Λέξεις κλειδιά: Διάλογος κυρίαρχου και κυριαρχούμενου, Δημόσια διοίκηση, Διοικητικές διαδικασίες, Γενικός Προνοητής Θάλασσας, Βενετία Κράτος της Θάλασσας, Κέρκυρα και Βενετία, Νομικός πολιτισμός.

Εισαγωγή

Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του πολιτικού πολιτισμού, γενικώς, είναι οι διαδικασίες που ακολουθούν οι κρατικοί θεσμοί για την υλοποίηση ενός κοινού σκοπού καθώς και οι διαδικασίες που επιλέγονται για την επίλυση των αναπόφευκτων διαφορών που προκύπτουν στην καθημερινή ζωή αλλά και στη λειτουργία των ίδιων των θεσμών. Οι διαφορές, κάποτε έντονες και ακραίες, δεν έλειπαν, βέβαια, από τις παλιές προνεωτερικές κοινωνίες, το αντίθετο μάλιστα, όπως, άλλωστε, δεν λείπουν και στις μέρες μας, ανεξάρτητα από το κοινωνικό και οικονομικό καθεστώς μέσα στο οποίο εξελίσσονται.

Η θεσμική ζωή των Επτανήσων είναι σήμερα περισσότερο γνωστή χάρις στις πολλές εργασίες νεότερων ερευνητών αλλά και χάρις στη δημοσίευση πολλών αρχειακών πηγών που την αφορούν, όπως είναι π.χ. η έκδοση των Πρεσβειών της Κέρκυρας στη Βενετία κατά τους 16ο και 17ο αιώνα από την κυρία Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, για να αναφέρουμε μια από τις σημαντικότερες¹. Οι παραπάνω έρευνες και δημοσιεύσεις πηγών επιτρέπουν πολλές διασαφηνίσεις για το πολιτικό σύστημα των επτανησιακών πόλεων και έχουν αρχίσει να αναδεικνύουν στις λεπτομέρειές του τον πολιτικό πολιτισμό τους, που εκτός των άλλων περνούσε αναπόφευκτα από τις σχέσεις και τον διάλογο που διατηρούσαν οι επτανησιακοί πληθυσμοί με τον κυρίαρχο, τη Βενετική, δηλαδή, Πολιτεία². Πολλές άλλες έρευνες, προερχόμενες κυρίως από βενετούς ιστορικούς και γενικότερα ιταλούς ερευνητές, ανέδειξαν τον νομικό και τον πολιτικό πολιτισμό της Βενετικής εξουσιαστικής τάξης, και κυρίως των προσώπων που καταλάμβαναν τα ανώτατα αξιώματα της Πολιτείας στο περίφημο Κράτος της Θάλασσας³.

1. Ε. ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, *Πρεσβείες της Βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αι.)*. Πηγή για σχεδιασμό ανασύνθεσης της εποχής, Αθήνα: ΓΑΚ-Αρχαία Νομού Κέρκυρας, 2002. Επίσης, Π. ΤΖΙΒΑΡΑ, *Βενετοκρατούμενη Ζάκυνθος, 1588-1594. Η νομή και η διαχείριση της εξουσίας και το Συμβούλιο των 150*, Αθήνα: Ενάλιος, 2009. Πηγές από την πλευρά του διοικούντα: Γ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, *Οι εκθέσεις των βενετών Βαϊλων της Κέρκυρας (16ος αι.)*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008· Κ. Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, *Οι εκθέσεις των βενετών προνοητών της Κεφαλονιάς (16ος αι.)*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008· Δ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, *Οι αναφορές των βενετών προβλεπτών της Ζακύνθου (16ος-18ος αι.)*, Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, 2000.

2. Φ. ΜΠΑΡΟΥΤΣΟΣ, «Εισαγωγή», στο Ν. Ε. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, *Διατάξεις Λειτουργίας του Συμβουλίου της Πολιτείας της Κέρκυρας, 1422-1797*, Αθήνα: Γενικά Αρχαία του Κράτους, [2021], σσ. 18-24 (στο εξής *Διατάξεις λειτουργίας*). Επίσης, Ν. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, «Πολιτικός πολιτισμός στα Επτάνησα κατά την περίοδο της ενετοκρατίας», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας* 25 (2003), σσ. 35-48· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ «Οι σχέσεις διοικούντα και διοικούμενου στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα», στο Α. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ (επιμ.), *Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 1602 - 19ος αι., Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου 22-25 Μαΐου 1996*, Κέρκυρα: Πολιτιστικός Σύλλογος «Κόρκυρα», 1998, σσ. 179-190.

3. Η σχετική βιβλιογραφία, στον δρόμο που υπέδειξε ο Gaetano Cozzi, είναι μεγάλη και αναφέρουμε μόνον ενδεικτικά, G. COZZI, *Repubblica di Venezia e stati italiani. Politica e gisutizia dal secolo XVI al secolo XVII*, Torino: Einaudi, 1982· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Venezia Barocca. Conflitti di uomini e idee nella crisi del Seicento veneziano*, Βενετία: Il Cardo, 1995· S. ZAM-

Ιστοριογραφία

Στη γενικότερη ελληνική ιστοριογραφία, ωστόσο, η περίοδος της Βενετοκρατίας, βρισκόταν μόνιμα υπό την κυριαρχία ενός επίμονου σχήματος, που σ' ένα βαθμό κυριαρχεί μέχρι σήμερα. Ένα σχήμα που ξεκίνησε, κατά τη γνώμη μας, από την αναγκαστική αν όχι προπαγανδιστική ερμηνεία της Βενετοκρατίας που επέβαλε η πρώτη Γαλλική παρουσία στα Επτάνησα, εκείνη των ετών 1797-1799, όταν οι άρχουσες τάξεις του καιρού των Βενετών, θεωρήθηκαν συλλήβδην οπισθοδρομικές και κατηγορήθηκαν, εκτός των άλλων, ότι δεν προωθούσαν την παιδεία και την πρόοδο. Ακόμα περισσότερο, παραποιήθηκε βολικά και η ίδια η φύση των θεσμών της Βενετοκρατίας, όταν αυτοί που τους υπηρετούσαν εξομοιώθηκαν με τους Γάλλους ευγενείς του Παλαιού Καθεστώτος της Γαλλίας⁴, και το γαιοκτητικό τους σύστημα εξομοιώθηκε, χωρίς αποχρώσεις, με τη φεουδαρχία του Μεσαίωνα. Οι μεταγενέστερες ιδέες περί «Ξενοκρατίας», κυρίως των ριζοσπαστικών επτανησιακών κύκλων, δεν είχαν καμιά δυσκολία να εντάξουν (και άρα να την προσπεράσουν) τη Βενετοκρατία σ' ένα σύστημα ξένων εξουσιών ανάξινων, ή σχεδόν, του εθνικού ενδιαφέροντος⁵. Μάταια ο Ερμάννος Λούντζης, ένας στοχαστικός ιστορικός, υπογράμμισε το 1859: «Δοξασιάι άνευ ιστορικών εξετάσεων σχηματισθείσαι κατέστρεψαν μάλλον της κρίσεως την ευθύτητα· του παρελθόντος δε η καταδικη τοιουτοτρόπως κυρωθείσα, μετεδόθη κατά παράδοσιν από γενεάς εις γενεάν. Αν όμως επί

PERETTI, *I piccoli principi. Signorie locali, feudi e comuni soggette nello Stato regionale veneto dell'espansione territoriale ai primi decenni del '600*, Fondazione Benetton, Βενετία: Il Cardo, 1991· A. VIGGIANO, *Lo specchio della Repubblica. Venezia e il governo delle Isole Ionie, nel '700*, Καστέλ ντι Σομμακακμπάνια: Cierre edizioni, 1998· CR. SETTI, *Una repubblica per ogni porto. Venezia e lo Stato da Mar negli itinerari dei Sindici Inquisitori in Levante (secoli XVI-XVII)*, Μιλάνο: Unicopli, 2021.

4. N. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, *Civis fidelis: L'avènement et l'affirmation del citoyeneté corfiote (XVIe-XVIIe s.)*, Φρανκφούρτη, Παρίσι, Νέα Υόρκη: Peter Lang, 1992, σσ. 11-12.

5. S. GEKAS, *Xenocracy, State, Class, and Colonialism in the Ionian Islands, 1815-1864*, Νέα Υόρκη – Οξφόρδη: Bergham, 2016. Ελληνική μετάφραση, εκδόσεις ΕΑΠ, 2021. Βλ., επίσης, Δ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, «Οι σπασμένοι καθρέπτες του Ιονίου», στο *Εντάσεις στον Ιόνιο Χώρο. Ποιητές και στοχαστές μεταξύ ιδεαλισμού και ιστορισμού*, Μ. ΠΕΧΑΙΒΑΝΟΣ (επιμ.), περ. *Νέα Εστία*, 1888, (Σεπτέμβριος, 2021), σσ. 693-695.

της κοινής προλήψεως στηριζόμενοι, παραδεχθώμεν την καταδίκην ταύτην, έπεται ως συνέπεια ότι εν Επτανήσω το μεν πάλοι βαθύ επεκράτει σκότος, η δε καταδυναστεία, η αταξία και τα λοιπά σύντροφα κακά, όσα δειγείρουσι την αγανάκτησιν και το μίσος, εδέσποζον, μόνον δε επ' εσχάτων των ημερών ανεφάνη η ανάγκη της δικαιοσύνης, ο έρωσ της ελευθερίας και παν το τιμών και συντηρούν τον κόσμον»⁶.

Η ιδιαίτερη πολιτική εμπειρία των Επτανήσων, και ιδίως αυτή της Κέρκυρας, που την εντάσσει στη μακρά –πολιτική– ιστορία των ευρωπαϊκών πόλεων και των αστικών ευρωπαϊκών κοινοτήτων, πριν αυτές αφομοιωθούν από τα ευρύτερα κρατικά μορφώματα, υποβαθμίστηκε κάτω από τη διπλή περιφρόνηση που προκαλούσε η έννοια της Ξενοκρατίας και της κοινωνικής ανισότητας. Η τελευταία, ωστόσο, δεν σταμάτησε ποτέ και δεν είναι συνυφασμένη μόνο με τη Ξενοκρατία.

Λίγο μας είναι κατανοητός ο Επτανησιακός Διαφωτισμός, αφού δεν συνίσταται, βέβαια, μόνον σ' αυτόν που εισήγαγε η γαλλική μεραρχία της Ανατολής του στρατηγού Ανσέλμου Ζεντιλί το 1797 (παραμορφωμένο από τη Γαλλική Επανάσταση) ή στον διαφωτισμό των Ιδεολόγων, αλλά στον πιο αριστοκρατικό ιταλικό διαφωτισμό της Πάδοβας και της Βενετίας, που προϋπήρχε της γαλλικής παρουσίας στα Επτάνησα⁷. Ακόμα και η ωραία ιδιότητα και το όνομα του πολίτη, που έφεραν οι εξέχοντες της Βενετικής περιόδου, τους αφαιρέθηκε, για να κρατήσει η λέξη μόνο τη σημασία που της έδωσε ο 19ος αι.⁸. Και όμως, πολλοί απ' αυτούς τους πολίτες

6. Ε. ΛΟΥΝΤΖΗΣ, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, εκδ. Αθήνα: Κάλβος, 1969, σσ. 13-14, (πρώτη έκδοση Αθήνα 1856). Για τον Ερμάννο Λούντζη γενικότερα, βλ. το αφιέρωμα *Εντάσεις στον Ιόνιο Χώρο. Ποιητές και στοχαστές μεταξύ ιδεολογισμού και ιστορισμού*, ό.π.

7. Γ. ΤΟΛΙΑΣ, «Κοραής και Επτάνησα: αποδοχή και ενδοιασμός των Ιδεολόγων», στο Α. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ (επιμ.), *Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807): τα μείζονα ιστορικά ζητήματα*, Κέρκυρα: ΓΑΚ-Αρχαία Νομού Κερκύρας, 2001, σσ. 75-101, ιδίως τις σελίδες 99-101· Ν. Ε. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, «Παναγιώτης (Μαρίνος) Δοξαράς 1753-1835», στο *Αφανείς της Λευκαδίτικης Ιστορίας. Πρακτικά Συμποσίου*, Αθήνα: Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 2010, σσ. 109-127.

8. Μετά την επιβολή του όρου Πολίτης από τους Ρεπουμπλικανούς (τους ονομαζόμενους Δημοκρατικούς) Γάλλους το 1797-1798 και τη γενίκευση, βαθμηδόν, της χρήσης του σε όλους τους κατοίκους και σε όλες τις κατηγορίες του πληθυσμού, η λέξη αποκτά εντελώς διαφορετική σημασία, αυτήν που έχει και σήμερα. Τώρα κατά πόσο η γενίκευση του όρου σήμαινε και τη γενίκευση των δικαιωμάτων, του εκλογικού μεταξύ άλλων, είναι

της Βενετοκρατίας συζήτησαν κριτικά και με τις γαλλικές ιδέες⁹, αλλά και αναπροσάρμοσαν, την περίοδο της Επτανήσου Πολιτείας, την έννοια του πολίτη και των δικαιωμάτων του, μη υστερώντας ως προς αυτό με τις γενικότερες τάσεις και εξελίξεις στην Ευρώπη της εποχής¹⁰.

Στόχος της σύντομης σημερινής ανακοίνωσης είναι η αδρομερής παρουσίαση εκείνων των μεθόδων που επέτρεπαν την υλοποίηση των κοινών στόχων τους οποίους διαχειρίζεται συμβολικά και πραγματικά μια κοινωνία, στην περίπτωση μας η κοινωνία της Κέρκυρας τον 18ο αιώνα, και τους τρόπους που βρίσκει να συγκρατεί τις εντάσεις, χωρίς να τις αφήνει, όσον τουλάχιστον μπορεί, να φτάνουν στα άκρα ή να τροφοδοτούν την ανικανοποίητη δυσaréσκεια.

Το κυριότερο, βέβαια, εργαλείο που διαθέτει μια κοινωνία για την επίλυση των διαφορών και των συγκρούσεών της είναι η πλούσια, ή λιγότερο πλούσια, νομική της «εργαλειοθήκη», αλλά και οι κοινωνικές ελίτ που είναι επιφορτισμένες με την εφαρμογή της και την ερμηνεία της. Στην Κέρκυρα τον τελευταίο αυτό ρόλο είχε η τάξη των πολιτών, ανθρώπων που

κάτι που αντιμετωπίζεται σπανιότερα, όταν δεν αποσιωπάται, από τους ιστορικούς, που συνήθως αποσιωπούν ή υποβαθμίζουν σε απλή αφήγηση τις αντιφάσεις που παρουσιάζει το σχήμα τους, βλ. Βλ. Δ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, *Η αγωγή του Πολίτη. Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο (1797-1799) και το έθνος των Ελλήνων*, Ηράκλειο: ΠΕΚ, 2021. Η Βενετοκρατία, ωστόσο, είχε να προτείνει μια άλλη «αγωγή του πολίτη» που δεν έχει μελετηθεί ως αυτόνομο φαινόμενο και χωρίς τις σκιές με τις οποίες το κάλυψαν για ιδεολογικούς, κοινωνικούς και εθνικούς λόγους οι μεταγενέστεροι ιστορικοί.

9. Ν. Ε. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, «Από τον κοινοτισμό στην πολιτική», στο Α. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ (επιμ.), *Επτανήσος Πολιτεία*, σ. 39, υποσημ. 16. Μια προσεκτική παρακολούθηση των διαδρομών ορισμένων πολιτών της Βενετοκρατίας, όπως του Σπυρίδωνα-Γεώργιου Θεοτόκη και του Στέλιου Βλασόπουλου, επιτρέπει να δούμε πόσο επιδέξια πέρασαν από τα διαφορετικά καθεστώτα της Βενετοκρατίας, της πρώτης Γαλλοκρατίας και της Επτανήσου Πολιτείας. Για τη δύσκολη υποδοχή των γαλλικών ιδεών και των διοικητικών πρακτικών της Στρατιάς της Ανατολής, βλ. Ν. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, «Département de Corfou, 1798: les troubles», στο Τ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ – Ν. ΚΛΑΥΕΡ (ed.), *Society, Politics and State Formation in South-eastern Europe during the 19th Century*, Αθήνα: Alpha Bank Historical Archives, 2011, σσ. 235-254.

10. Σ. ΟΡΦΑΝΟΥΔΑΚΗΣ, «Συνταγματικά κείμενα των Ιονίων Νήσων», στο Α. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ (επιμ.), *Συνταγματικά Κείμενα των Ιονίων Νήσων*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2008, σ. 55 κε.

κέρδιζαν δύσκολα αυτήν την ιδιότητα¹¹. Ο κλειστός χαρακτήρας που πήρε η ομάδα τους και οι αριστοκρατικές συμπεριφορές τους έχουν προκαλέσει, δικαίως σ' ένα βαθμό, την κριτική των μεταγενέστερων ιστορικών. Αλλά αν θυμηθούμε και μόνο τις μεγάλες καθυστερήσεις της επέκτασης του δικαιώματος της ψήφου σε όλες τις κοινωνικές κατηγορίες και σε όλα τα εισοδήματα¹², δεν αποτελεί έκπληξη αυτό που συχνά εκλαμβάνεται ως μια ιδιαιτερότητα του Παλαιού Καθεστώτος και, στα καθ' ημάς, της Βενετοκρατίας. Και ακόμα μικρότερη θα έπρεπε να είναι η έκπληξη για τους ανθρώπους του 20ού αιώνα που γνώρισαν τα φαινόμενα της νομενκλατούρας στα σοβιετικά καθεστώτα αλλά και τα φαινόμενα διαχείρισης της εξουσίας σε δυτικές δημοκρατίες, αν κρίνουμε από την ανάλυση και την ερμηνεία του κοινωνιολόγου Πιερ Μπουρντιέ¹³.

Οι αρμοδιότητες και οι δικαιοδοσίες των Συνδίκων

Ακόμα και σήμερα, όμως, δεν διαθέτουμε συγκεκριμένες πληροφορίες και γνώσεις ως προς το ερώτημα του ακριβή τρόπου λειτουργίας των διαφόρων θεσμικών οργάνων, τον τρόπο λήψης των αποφάσεων και τις διά-

11. Για τα κριτήρια εισαγωγής αλλά και παραμονής στην τάξη των πολιτών, το βαθμιαίο κλείσιμο της και την μετακύλιση του νοήματος της λέξης πολίτης σ' αυτήν του «ευγενούς» βλ. το συνθετικό έργο, Α. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση*, Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2004, σσ. 273-332. Βλ. επίσης, βλ. Ν. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, «La formazione di un ceto di potere a Corfù nel XV secolo», στο C. ΜΑΛΤΕΖΟΥ – G. ΟΡΤΑΛΛΙ (επιμ.), *Venezia e le Isole Ionie*, Βενετία: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 2005, σσ. 165-176.

12. Κ. Γ. ΜΑΥΡΙΑΣ, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Αθήνα⁶: Π. Ν. Σάκκουλας, 2021, σ. 123: «Κατά τα χρόνια που ακολουθούν [του 1789], η Γαλλία χάρις στην αναγωγή του λαού στο έθνος, καθίσταται η χώρα στην οποία οι θεσμοί αποτυπώνουν πληρέστερα [...] την προσπάθεια της αστικής τάξης να συμβιβάσει δύο αντιτιθέμενες επιδιώξεις: τη λαϊκή κυριαρχία και τον έλεγχο του κράτους. Για να αποφευχθεί, μάλιστα, η απόδοση της εξουσίας στον λαό, στην οποία αναπόφευκτα θα οδηγούσε η αναγνώριση του συνόλου του γαλλικού πληθυσμού ως πηγής κάθε εξουσίας, εισάγεται η καταβολή άμεσων φόρων ως προϋπόθεση απόκτησης της ιδιότητας του πολίτη. Με αποτέλεσμα τον περιορισμό σε μια εύρωστη μειοψηφία του δικαιώματος του λαού να εκλέγει τους αντιπροσώπους του».

13. Μ. S. VOSLENSKII, *Nomenklatura: the Soviet ruling class*, μτφ. E. Mosbacher, preface M. Djilas, Νέα Υόρκη: Doubleday & Company, 1984· P. BOURDIEU, *La noblesse d'État: grandes écoles et esprit de corps*, Παρίσι: Les Éditions de Minuit, 1989.

φορες και συχνά πολύπλοκες διαδικασίες που ακολουθούσαν για την επίλυση ενός θέματος. Άλλωστε δεν μας είναι ακριβώς γνωστά ούτε καν όλα τα θέματα που επιλαμβάνονταν οι τοπικοί θεσμοί και οι τοπικές υπηρεσίες¹⁴.

Το εύρος των αρμοδιοτήτων των δημοτικών διοικήσεων σε κάθε νησί, κοντολογίς των κατά τόπους Συμβουλίων, μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε τον τρόπο άσκησης της δημόσιας διοίκησης, τον τρόπο επίλυσης των διαφορών ή τον τρόπο περιορισμού των εντάσεων που ξεσπούσαν κατά καιρούς μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών ή επαγγελματικών ομάδων, αλλά και τη σχέση του διοικούμενου, δηλαδή των τοπικών κοινωνιών, με τους διοικούντες, τα διάφορα, δηλαδή, επίπεδα της κρατικής βενετικής διοίκησης.

Ας πούμε εδώ κάτι που μπορεί να φανεί αυτονόητο, ότι, δηλαδή, η μελέτη αυτών των διαδικασιών, μας συνδέει άμεσα με το ευρύτερο θέμα του νομικού και του πολιτικού πολιτισμού των κοινωνιών που μας απασχολούν και μας ανοίγει τον δρόμο για την κατανόηση της ιδεολογίας της εποχής. Όχι όμως κατά τρόπο γενικό και αφηρημένο, αλλά με τη συγκεκριμένη εφαρμογή της σε καθημερινά προβλήματα. Αφού είναι εύκολο, π.χ., να λέμε ότι αυτές οι κοινωνίες ήταν διαποτισμένες από τη θρησκεία και τον Θεό, ή από τις ιδέες που εισήγαγαν οι Γάλλοι αργότερα, αλλά εξετάζοντας τη συγκεκριμένη κάθε φορά εφαρμογή των γενικότερων αντιλήψεων, που μας επιτρέπει να έχουμε μια διαφορετική και σίγουρα πιο κοντά στην πραγματικότητα εικόνα¹⁵.

Οι πηγές για το παραπάνω θέμα είναι σχετικά πολλές και διάφορες, αλλά στο πλαίσιο της σημερινής ανακοίνωσης θα επιμείνουμε σε μια αρχαική πηγή εξαιρετικής σημασίας, τις ετήσιες εκθέσεις πεπραγμένων που κατέθεταν προς όφελος των διαδόχων τους οι απερχόμενοι Σύνδικοι της

14. Βλ. ωστόσο, «Λεξιλόγιο των θεσμών και των αξιωμάτων», στο *Διατάξεις λειτουργίας*, σσ. 607-655. Για τη Ζάκυνθο, βλ. ΤΖΙΒΑΡΑ, *Βενετοκρατούμενη Ζάκυνθος*, σσ. 117-276.

15. Έτσι αναδεικνύονται και οι αντιφάσεις ενός πολιτικού συστήματος, αυτές ακριβώς που θα ήθελε να κρύψει η «ιδεολογία του». Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα διαφωνίας με συγκεκριμένες πρακτικές της πρώτης γαλλικής παρουσίας στην Κέρκυρα είναι οι παρατήσεις και οι αποχωρήσεις των μελών της Δημαρχίας της Κέρκυρας του 1798, όλοι τους ωστόσο και μέλη της Προσωρινής Δημαρχίας του 1797 και φίλα προσκείμενοι προς τη γαλλική διοίκηση, ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΙΣ, «Département de Corfou», σσ. 239-241 αλλά και τη γενικότερη λαϊκή δυσaráσκεια από τα μέτρα των Γάλλων, στο ίδιο, σ. 241 κε.

πόλης της Κέρκυρας. Υπενθυμίζουμε ότι το αξίωμα των Συνδίκων¹⁶, συλλογικό κατά τη συνήθεια της εποχής και σύμφωνο με τις κοινοτικές παραδόσεις της ιστορίας της Κέρκυρας, ασκούταν από δύο εκλεγμένους, για ένα χρόνο, αξιωματούχους. Κατά καιρούς, και μετά από ειδική αιτιολόγηση, εκλέγονταν και έκτακτοι Σύндικοι, συνήθως δύο επιπλέον των τακτικών. Δεν έχουν διασωθεί όλες οι εν λόγω εκθέσεις, ούτε θ' αναλύσουμε σήμερα το σύνολο όσων έχουν διασωθεί. Θα περιοριστούμε σε μια μόνο χρονιά το 1733, η έκθεση πεπραγμένων της οποίας έχει, ήδη, δημοσιευθεί¹⁷.

Ας παρατηρήσουμε ότι αυτού του είδους αρχειακό υλικό, χρονολογείται από τα τέλη του 17ου αιώνα, και προέκυψε από μια απόφαση¹⁸ του Συμβουλίου της Πόλης, που υποχρέωνε τους απερχόμενους Συνδίκους στην κατάθεση μιας έκθεσης πεπραγμένων ώστε να διαφωτίσουν εκείνους που θα τους διαδέχονταν αλλά και να ενημερώνουν γενικότερα το Συμβούλιο. Δεν είμαστε σε θέση να πούμε αν οι εκθέσεις διαβάζονταν επίσημα σε κάποια από τις πρώτες συνεδριάσεις της νέας χρονιάς ή αν καταθέτονταν απλώς στο αρχείο της Πόλης προς χρήση των νέων συνδίκων. Αλλά από τον ρητορικό και προσεγμένο τρόπο που είναι γραμμένες οι περισσότερες, μπορούμε να συμπεράνουμε υπέρ της επίσημης ανάγνωσης: η γλώσσα είναι εξαιρετικά προσεγμένη, οι συντάκτες χρησιμοποιούν πολλά ρητορικά σχήματα και ρητορικούς τρόπους καθώς και μια πολύ συγκεκριμένη νομική και πολιτική ορολογία, γεγονός που μας επιτρέπει να μιλήσουμε για ένα εξαιρετικό μορφωτικό επίπεδο εκ μέρους των συντακτών τους¹⁹. Από υλική άποψη, πάντως, τα κείμενα των εκθέσεων πεπραγμένων

16. Για τον θεσμό των Συνδίκων, βλ. Ν. Ε. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, «Διάλογος κυρίαρχου και κυριαρχούμενου και τοπική διοίκηση: θεσμοί και αξιώματα στην Κέρκυρα 14ος-16ος αι.», στο *Αρετήν την καλλίστην. Σύμμεικτα προς τιμήν Καλλιόπης (Κέλλυς) Μπουρδάρα*, Αθήνα: Σάκκουλας, 2021, τ. ΙΙ, σσ. 1479-1510.

17. Ν. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, «Une source negligée: Les relations des syndics de Corfou», *Θησαυρίσματα - Thesaurismata* 45 (2015), σσ. 155-170 (στο εξής «Une source»).

18. Που την ακολούθησαν και άλλες, βλ. *Διατάξεις λειτουργίας*, πράξεις αριθ. 123, 161, 311.

19. Ν. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, «Διοικητικοί τρόποι αφήγησης της Ιστορίας», *Τα Ιστορικά* 70 (Οκτώβριος 2019), σσ. 3-34· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «I testi che formano la "comunità": sopravvivenze dell'antiquità nel dialogo politico e amministrativo tra repubblica di Venezia e comunità di Corfù (17e-18e sec.)», *Θησαυρίσματα-Thesaurismata* 48 (2018), σσ. 437-444.

δεν έχουν την πολυτέλεια και την καλαισθησία με την οποία εμφανίζονται τα γραμμένα σε περγαμνή κείμενα των πρεσβειών.

Στηριζόμενοι, όπως προαναφέραμε στην έκθεση του 1733 των Συνδικών Ανδρέα Θεοτόκη, Μπενέτου Τριβώλη και του έκτακτου Νικολό Αλβίτζε Θεοτόκη, καταγράφουμε τα παρακάτω θέματα αρμοδιότητας του Συμβουλίου της Πόλης και κατ' επέκταση των συνδικών της:

Συμμετοχή των συνδικών στη διατίμηση των προϊόντων εισαγωγής διαφόρων αγαθών στην Κέρκυρα επιπλέον των τροφίμων. Αρμοδιότητα που τους φέρνει σε επαφή και επιβάλλει τη συνεργασία τόσο με τη Διοίκηση (Reggimento) –τον Βάιλο δηλαδή και τους Συμβούλους του, οι οποίοι χαρακτηρίζονται, σύμφωνα με τη συνθήκη παράδοσης του νησιού, και ως Τακτικοί Εκπρόσωποι της Βενετίας– αλλά και με τον Γενικό Προνοητή, τον ανώτατο δηλαδή Βενετό αξιωματούχο της Βενετίας στα άλλα νησιά. Θα αναφέρουμε παρακάτω διάφορους τρόπους επικοινωνίας των Συνδικών με τους κρατικούς αυτούς θεσμούς.

Άλλη σημαντική αρμοδιότητα των Συνδικών, είναι η εφαρμογή της νομοθεσίας του ίδιου του Συμβουλίου από τα ίδια του τα μέλη καθώς, όπως θα παρατηρήσουμε, υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις, μέσα σε μια μόνο χρονιά, που διάφοροι κερκυραίοι πολίτες προσπαθούν ν' απαλλαγούν από τα καθήκοντά τους αξιοποιώντας τη δυνατότητα που τους έδινε ο νόμος είτε να προσφεύγουν στον Γενικό Προνοητή για μια ευνοϊκή μεταχείριση είτε στα ίδια τα δικαστήρια της Μητρόπολης. Καθένα απ' αυτά τα βήματα, είναι αφορμή ή μπορεί να δίνει αφορμή για δυσaréσκειες, δικαστικές προσφυγές, δικαστικά έξοδα, παραβλέψεις συνηθειών και παραβιάσεις κανόνων.

Η διαχείριση των σιτηρών που αγοράζονταν για την κάλυψη των επισιτιστικών αναγκών της πόλης ήταν μια επιχείρηση που απαιτούσε τη διαχείριση κεφαλαίων αλλά επέτρεπε και έσοδα, και συνδεόταν με τη γενικότερη διαχείριση της Σιταποθήκης,²⁰ που οι Σύνδικοι μοιράζονται με τους Προνοητές της Σιταποθήκης εμφανίζεται σε όλες τις εκθέσεις πεπραγμένων

20. Για τη Σιταποθήκη βλ. Φ. ΚΑΡΛΑΦΤΗ-ΜΟΥΡΑΤΙΔΗ, *Η τέχνη του ψωμιού στη Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα: το σιτάρι, οι χώροι, οι άνθρωποι*, Αθήνα: Πορεία, 2009, σσ. 97-143. Επίσης, F. KARLAFTI-MOURATIDI, «Venetian State's Food Policy in the Ionian Islands: Supplementary information about the Fontego (Granary) in Corfu (16th-18th c.)», *Θησαυρίσματα-Thesaurismata* 46 (2016), σσ. 118-157 και *Διατάξεις λειτουργίας*, «Λεξιλόγιο των θεσμών και των αξιωμάτων», σ. 628.

που σώζονται, ως μια από τις κυριότερες δημοτικές δραστηριότητες. Αφορά, συγκεκριμένα, την έγκαιρη προμήθεια σιτηρών από εμπόρους ή καρaboκώρηδες, τη σωστή αποθήκευσή τους και τη διάθεσή τους στους ενδιαφερόμενους. Το πρόβλημα είναι συναφές με μια άλλη αρμοδιότητα των Συνδίκων και αφορά την καταδίωξη της αισχροκέρδειας, η οποία προκαλούσε την, τεχνική, αύξηση της τιμής των σιτηρών συνεπιφέροντας, έτσι, έλλειψη σιτηρών στην τοπική αγορά. Το πρόβλημα της αισχροκέρδειας δεν αφορούσε άλλωστε μόνο τα σιτηρά αλλά και άλλα τρόφιμα, αφού για διάφορους λόγους εξαφανίζονταν από την τοπική αγορά με αποτέλεσμα να αυξάνονται οι τιμές τους²¹.

Σημαντική αρμοδιότητα των συνδίκων αποτελούσαν οι εργασίες εξωραϊσμού των κοινόχρηστων κτιρίων, όπως του ίδιου του κτιρίου των συνεδριάσεων, του γνωστού ως «Loggia sopra la Srianata», αλλά και της συντήρησης κοινωφελών υποδομών, όπως οι στέρνες, οι χώροι των σφαγείων και οι χώροι πώλησης τροφίμων²². Οι δημοτικές αυτές αρμοδιότητες συμπαρασύρουν και αστυνομικές δραστηριότητες, αφού συχνά επιβάλλεται η έκδοση διαταγών για τη συμπεριφορά των πολιτών στον δημόσιο χώρο²³. Εκτός, όμως, από τ' αστυνομικά μέτρα, απαιτούνται, για τις παραπάνω τουλάχιστον λειτουργίες, και χρήματα, και εισάγεται, έτσι, μια επιπλέον διαδικασία, που αφορά στη μεταφορά κεφαλαίων από το ταμείο της Σιταποθήκης στα χέρια των Συνδίκων. Η διαδικασία αυτή προβλεπόταν από ένα αίτημα του 1697 προς τη Βενετία, που ικανοποιήθηκε, αλλά προϋπέθετε την προηγούμενη έγκριση του Βαίλου και του Προνοητή και Καπετάνιου, ενός ακόμα βενετού αξιωματούχου που είχε κυρίως οικονομικές αρμοδιότητες. Σε περίπτωση διαφωνίας μεταξύ Βαίλου και Καπετάνιου, μπορούσε να υπερισχύσει η γνώμη του Προνοητή και Καπετάνιου, αλλά μετά από έγκριση της ανώτερης αρχής του Γενικού Προνοητή²⁴.

Ένα από τα εισοδήματα της πόλης κατά τον 18ο αιώνα, ήταν και οι εισπράξεις από τις ενοικιάσεις των θέσεων του θεάτρου.²⁵ Το θέατρο είχε όμως

21. Une source», σ. 166-167.

22. Ό.π., σ. 162.

23. Ό.π., σ. 162, 169.

24. Ό.π., σ. 162.

25. Για το θέατρο βλ. Π. ΜΑΥΡΟΜΟΥΣΤΑΚΟΣ, «Το ιταλικό μελόδραμα στο θέατρο Σαν Τζιάκομο της Κέρκυρας, *Παράβασις* 1 (1995), σσ. 147-191· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Η πρώτη παράστα-

και δαπάνες, καθώς η πόλη ήταν υποχρεωμένη να μισθώνει τους θιάσους και τα σκηνικά. Ο ισολογισμός εσόδων και εξόδων του θεάτρου τη χρονιά του 1733 στην οποία αναφερόμαστε, δεν ήταν ισοσκελισμένος²⁶.

Στις οικονομικές δαπάνες της πόλης εντασσόταν και η καταβολή της αποζημίωσης ενός μονίμου πληρεξουσίου της στη Βενετία, ο οποίος αναλάμβανε να παρακολουθεί την εξέλιξη εκείνων των υποθέσεων της πόλης που βρίσκονταν σε εκκρεμότητα σε διάφορες υπηρεσίες ή σε διάφορα δικαστήρια της Μητρόπολης. Η αποζημίωση του πληρεξουσίου καταβαλλόταν μέσω τρίτων προσώπων, εμπόρων ή άλλων²⁷. Η πόλη αποζημίωνε επίσης ένα δημόσιο ιεροκήρυκα²⁸.

Αρμοδιότητα της αρχής των Συνδίκων ήταν και ο ορισμός εφημερίων σε ναούς των οποίων τα κυριαρχικά δικαιώματα είχαν παραχωρηθεί στην κερκυραϊκή πολιτεία²⁹, ενώ οι αρμοδιότητες τους εκτείνονται και σε θεσμούς που δραστηριοποιούνται εκτός της πόλης, αλλά εξαρτώνται από το Συμβούλιό της. Τέτοιος θεσμός ήταν αυτός του φρουράρχου του Αγγελόκαστρου, ενός μεσαιωνικού φρουρίου στα δυτικά του νησιού. Ο φρούραρχος του Αγγελόκαστρου είχε την αρμοδιότητα να στρατολογεί ανθρώπους από τα γύρω χωριά και να τους απασχολεί στη φύλαξη της περιοχής και του φρουρίου. Η αρμοδιότητά του όμως αυτή καταπατήθηκε –σύμφωνα με τους Συνδίκους– από τις υπηρεσίες του Προνοητή και Καπετάνιου, που εννοούσαν να συντάσσουν τους δικούς τους καταλόγους επιστράτευσης. Καθήκον των Συνδίκων ήταν να προσφεύγουν κατά των αποφάσεων άλλων διοικητικών οργάνων, εφόσον θεωρούσαν ότι καταπατούνται οι αρμοδιότητες των δικών τους οργάνων. Πρόβλημα παρόμοιας φύσης έθεσαν και οι αρμοδιότητες του κυβερνήτη της Πάργας, και για τη συγκεκριμένη

ση ιταλικού μελοδράματος στο θέατρο San Giacomo της Κέρκυρας (1733): βεβαιότητες και ερωτήματα», *Πόρφυρας* 114 (Ιανουάριος-Μάρτιος 2005), σσ. 581-590.

26. Ό.π., σ. 165.

27. Ό.π., σ. 165. Πρόκειται για την αμοιβή του Κερκυραίου στην καταγωγή Liberal Calogerà, ο οποίος είχε παλαιότερα υπηρετήσει ως Πρόξενος της Βενετίας στην Κύπρο και διέμενε μόνιμα στη Βενετία, βλ. Ν. Ε. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, *Le consulat de Venise à Chypre. Documents inédits 1719-1749*, Λευκωσία: Centre de recherche scientifique, 2013, σσ. 14-25.

28. «Une source», σ. 162.

29. Ό.π., σ. 164. Στη συγκεκριμένη έκθεση η αναφορά γίνεται στον Νικόλαο Λαρδέα και τον ναό του Αγίου Αθανασίου του Αγαπητού, βλ. Σ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ο αστικός χώρος και τα ιερά. Η περίπτωση της Κέρκυρας*, Αθήνα, 2007, σ. 127.

χροινά για την οποία μιλάμε, το 1733, οι ποινικές αρμοδιότητες του ίδιου για υγειονομικά θέματα³⁰.

Στη δικαιοδοσία των Συνδίκων ενέπιπτε επίσης η υπεράσπιση των δικαιωμάτων και των προνομίων των υπαλλήλων που προέρχονταν από τις τάξεις του Συμβουλίου, ασχέτως αν υπηρετούσαν σε υπηρεσίες που υπάγονταν άμεσα στις βενετικές αρχές, όπως π.χ. στις οικονομικές υπηρεσίες. Καθώς οι περιορισμοί των προνομίων για τους εν λόγω υπαλλήλους προέρχονταν συχνά κατευθείαν από τη Βενετία και όχι από τους τοπικούς αξιωματούχους της, το πρόβλημα της επίλυσης παρόμοιων διαφορών συνέβαινε να είναι πιο δύσκολο³¹. Μέρμνα επίσης των Συνδίκων ήταν η διεκδίκηση και νέων διοικητικών θέσεων που θα μπορούσαν να καλυφθούν από Κερκυραίους³².

Το Συμβούλιο της Πόλης, και άρα οι Σύνδικοι επιλαμβάνονται, επίσης, θεμάτων που αφορούσαν τη συμπεριφορά κατώτερων οργάνων και αξιωματούχων της βενετικής διοίκησης και του βενετικού στρατού. Γνωρίζουμε και από άλλες πηγές, συγκεκριμένα από τα κείμενα των πρεσβειών της Πόλης προς τη Βενετία, για παραβατικές συμπεριφορές των πληρωμάτων του στόλου προς τους Κερκυραίους και την περιουσία τους. Όπως θα δούμε, το θέμα επανήλθε το 1733 με αφορμή κάποιες καταχρηστικές επιτάξεις κτηνών και τη στρατολόγηση προσώπων. Αλλά ακόμα κι όταν η στρατολόγηση διενεργούταν με κανονικό τρόπο, οι Σύνδικοι έχουν το δικαίωμα να παρεμβαίνουν στις αρχές επισημαίνοντας ατέλειες στη διαδικασία³³.

Μια άλλη αρμοδιότητα των Συνδίκων που αναφέρουμε μεν τελευταία αλλά η οποία είχε μεγάλη συμβολική αξία, ήταν η υπεράσπιση των ειδικών προνομίων της πόλης, όπως αυτό, εξαιρετικό, της απαγόρευσης των συλλήψεων κατά τις ημέρες της εορτής του πολιούχου αγίου της του αγίου Σπυρίδωνα³⁴.

Ας περάσουμε τώρα στην εξέταση μερικών παραδειγμάτων συγκρούσεων ή εντάσεων που εμφανίστηκαν το 1733 στην καθημερινή διοικητική ζωή.

30. «Une source», σ. 162-163.

31. Ό.π., σ. 164-165.

32. Ό.π., σ. 167.

33. Ό.π., σ. 163-164.

34. Ό.π., σ. 168.

Συγκρούσεις και όρια

Όταν οι Σύндικοι διαπίστωσαν ότι ένας εισαγωγέας τροφίμων εισήγαγε και πουλούσε προϊόντα χωρίς να λάβει υπόψη τον πίνακα διατίμησης που είχε καταρτισθεί από τις βενετικές αρχές με τη συμμετοχή τους, προσέφυγαν διαμαρτυρούμενοι στον Γενικό Προνοητή. Στην ίδια αρχή προσέφυγε και ο εισαγωγέας, με το επιχείρημα ότι οι πίνακες που βρίσκονταν ακόμα σε ισχύ δεν ήταν ενημερωμένοι. Ο Προνοητής δικαίωσε τους Συνδίκους μόνο μερικώς, αλλά στην κατάρτιση του νέου πίνακα διατίμησης χρησιμοποιήθηκαν τα στοιχεία του παλαιότερου στον οποίον είχαν κι εκείνοι συμμετοχή. Οι Σύндικοι δεν απαίτησαν περισσότερα προτιμώντας, όπως γράφουν, να μην δώσουν συνέχεια στην υπόθεση, ώστε ν' αποφευχθούν περαιτέρω εντάσεις³⁵.

Στις 8 Απριλίου του 1733, έχουμε μια παρέμβαση του Γενικού Προνοητή για την ευνοϊκή μεταχείριση ενός αξιωματούχου από το Συμβούλιο, του Στέφανου Ρεφελέτη, πιστού υπηρέτη των βενετικών συμφερόντων³⁶. Επρόκειτο για μια σαφή εισπήδηση της βενετικής διοίκησης στις αρμοδιότητες του Συμβουλίου· ακολουθεί συνεδρίαση του Συμβουλίου κατά την οποία καταδικάζεται η στάση του Γενικού Προνοητή, συντάσσεται ένα ειδικό μνημόνιο που υποβάλλεται στον ανώτατο βενετό αξιωματούχο, ο οποίος και υπαναχωρεί ακυρώνοντας με νεότερο διάταγμά του, στις 11 Μαΐου της ίδιας χρονιάς, την προηγούμενη απόφασή του. Ο χρόνος της επίλυσης της διαφοράς, μόλις μέσα σ' ένα μήνα, και η υπαναχώρηση του Γενικού Προνοητή, αποδεικνύει ότι η ανώτατη βενετική αρχή δεν ήταν πάντα αποφασισμένη να επιμένει στις απόψεις της, ούτε ήταν διατεθειμένη να δυσαρεστεί τις κερκυραϊκές κοινοτικές αρχές, παραβιάζοντας τις τυπικές διαδικασίες³⁷.

Οι τυπικές άλλωστε διαδικασίες είναι ένα από τα σοβαρά νομικά όπλα της τοπικής διοίκησης: τον ίδιο αυτό μήνα Μάιο του 1733, ο κερκυραίος πολίτης Δημήτριος Τριβώλης-Πιέρρης, υποκινεί κι εξασφαλίζει, παρακάμπτοντας το Συμβούλιο, μια επιστολή του Γενικού Προνοητή, με την οποία

35. Ό.π., σ. 159-160.

36. Διατάξεις λειτουργίας, πράξεις αρ. 188, 189.

37. Ό.π., σ. 160.

απαλλάσσεται από τα καθήκοντα τού Προνοητή της Υγείας³⁸, ενώ βρισκόταν στο μέσον περίπου της θητείας του, απαλλαγή που απαγορευόταν από τους κανονισμούς του Συμβουλίου. Ο Γενικός Προνοητής ζητά, μάλιστα, από το Συμβούλιο να εκλέξει έναν αντικαταστάτη στη θέση του Τριβώλη-Πιέρρη. Το θέμα θεωρείται σοβαρή βλάβη (*prejudicio*) για την ελευθερία του Συμβουλίου, αφού ο τυπικός τρόπος παραίτησης του αξιωματούχου θα έπρεπε να γίνει κατόπιν αιτήσεως προς το ίδιο το Συμβούλιο, που θα αποφάσιζε με ψηφοφορία για την αποδοχή της αίτησης (αν ήταν επαρκώς αιτιολογημένη), ή, σε διαφορετική περίπτωση κι εφόσον αυτός επέμενε στην παραίτησή του, θα υποχρεωνόταν στην καταβολή του προβλεπόμενου προστίμου. Το Συμβούλιο θα έπρεπε, άρα, ν' απορρίψει την επιστολή του Γενικού Προνοητή και να ζητήσει την ανάκλησή της. Θεωρήθηκε όμως υπερβολική αυτή η αντίδραση και επιλέχτηκε ένα «τέχνασμα» που θα επέτρεπε την μερική ικανοποίηση του Γενικού Προνοητή αφενός, ενώ θα απάλλαζε, αφετέρου, τον κερκυραίο αξιωματούχο από τις προβλεπόμενες ποινές, αποφεύγοντας, έτσι, και την προσβολή του Γενικού Προνοητή. Οι Σύνδικοι κέρδισαν, άλλωστε, χρόνο και δημιούργησαν το κατάλληλο κλίμα για μια παράσταση ενώπιον του Γενικού Προνοητή, ώστε να του καταστήσουν σαφές ότι τέτοιου είδους ευθείες παρεμβάσεις πρέπει να αποφεύγονται. Το δε «τέχνασμα», που αποφασίστηκε μετά από μακρές συζητήσεις μεταξύ των Συνδίκων, συνίστατο στην μη αντικατάσταση του παραιτηθέντα, όπως είχε ζητήσει ο Γενικός Προνοητής, αλλά στην εκλογή δύο έκτακτων αξιωματούχων που θα κάλυπταν, προσωρινά, τις αρμοδιότητες του αξιωματούχου όσο αυτός θα απουσίαζε. Η μερική αυτή λύση επέτρεψε την αντικατάσταση του Τριβώλη-Πιέρρη χωρίς συνέπειες και ποινές εις βάρος του αλλά και την ικανοποίηση του Γενικού Προνοητή, αφού δεν απορρίφτηκε η επιστολή του. Η ήπια όμως πίεση των Συνδίκων, η μερική ικανοποίηση του αιτήματος, και η παράστασή τους στον Γενικό Προνοητή, οδήγησε τον τελευταίο να εκδώσει ένα διάταγμα στις 19 Ιουλίου, με το οποίο απαγόρευε στο εξής κάθε απαλλαγή αξιωματούχου από τα καθή-

38. Για τις πολιτικές Υγείας και τη σχετική διοίκηση βλ. Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, *Το κακό οδεύει έρποντας... Οι λοιμοί της πανώλης στα Ιόνια Νησιά (17ος-18ος αι.)*, Βενετία: Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, 2007. Για το ιστορικό του θεσμού των Προνοητών της Υγείας στην Κέρκυρα, βλ. *Διατάξεις λειτουργίας, πράξη 69*, και, στο ίδιο, «Λεξιλόγιο των θεσμών και των αξιωμάτων», σ. 643-644.

κοντά του³⁹. Όλοι έβγαιναν, έτσι, κερδισμένοι. Και εδώ, όπως και στην προηγούμενη περίπτωση ο χρόνος της επίλυσης της διαφοράς είναι σχετικά μικρός, και επιλύεται μέσα σε δύο μήνες, από τον Μάιο έως τον Ιούνιο του 1733. Αναδεικνύεται, επίσης, ένας προσεκτικός τρόπος χειρισμού της διοικητικής διαφοράς χάρη στη χρήση των σωστών λέξεων και στην επινόηση μιας άλλης διαδικασίας, που επέτρεψε στους Συνδίκους να μην αναδείξουν το βάθος της υπόθεσης. Οι σοβαρές λέξεις της «ανάμειξης στα εσωτερικά του Συμβουλίου» δεν ειπώθηκαν και η τιμή του διασώθηκε, αφού δεν υπάκουσε ακριβώς στην εντολή αλλά και ο Γενικός Προνοητής ικανοποίησε το Συμβούλιο, τουλάχιστον για το μέλλον.

Μια παρόμοια περίπτωση ήταν αυτή του πολίτη Νικολό Χαλικιόπουλου, ο οποίος είχε χάσει το δικαίωμά του να συμμετέχει στο Συμβούλιο ως οφειλέτης στο Ταμείο των τελών επί των αξιωμάτων. Οι σχέσεις του όμως με τον Γενικό Προνοητή τού επιτρέπουν να εξασφαλίσει μια εξαίρεση και να εγγραφεί εκ νέου στο Συμβούλιο. Ακολουθεί, φυσικά, η αντίδραση του Συμβουλίου, που ζητά να μην εφαρμοστεί η εξαίρεση, την απόσυρσή της και την ακύρωσή της. Εδώ το Συμβούλιο βρίσκει έναν ανέλπιστο σύμμαχο, τους υπόλοιπους δηλαδή Βενετούς αξιωματούχους της Κέρκυρας, τον Βάιλο, τους Συμβούλους του και τον Προνοητή Καπετάνιο, και όλοι μαζί προσέφυγαν στον Γενικό Προνοητή. Η υπόθεση αυτή αναδεικνύει και την πολυπλοκότητα του βενετικού συστήματος δικαιοσύνης, αφού μέσω των προσφυγών σε διάφορα επίπεδα, μια υπόθεση μπορούσε να χρονίσει, να κοστίζει αλλά και να δημιουργήσει προηγούμενα με σοβαρές συνέπειες στη συνοχή του συστήματος⁴⁰.

Μια άλλη περίπτωση, την ίδια χρονιά, ήταν αυτή του Τζουάνε Κατζαΐτη, που εκτός από τα καθήκοντα του Προνοητή της Σιταποθήκης, εκλέχτηκε και στο αξίωμα του Καπιτουλάριου. Παραιτήθηκε από τη θέση του Προνοητή της Σιταποθήκης, συντάσσοντας μάλιστα την παραίτησή του σ' έναν συμβολαιογράφο⁴¹. Προσέφυγε και στον Γενικό Προνοητή. Η παραίτησή του δεν έγινε δεκτή ούτε σ' αυτό το επίπεδο και ο Κατζαΐτης έπρεπε να υποστεί τις ποινές που προέβλεπε ο νόμος για όσους παραιτούνταν από το αξίωμά τους. Προσέφυγε τότε στη Βενετία, στο Συμβούλιο των 40,

39. Διατάξεις λειτουργίας, πράξη αριθ. 190. «Une source», σ. 161.

40. Στο ίδιο.

41. Ό.π., σ. 168.

στρεφόμενος κατά του νόμου που απαγόρευε τις παραιτήσεις αξιωματούχων. Αποσύρθηκε σχεδόν αμέσως μετά από την αξίωσή του, και για άγνωστους λόγους, αλλά μάλλον αποθαρρύνθηκε με το επιχείρημα ότι μια πιθανή εκδίκαση της υπόθεσης στη Βενετία θα δημιουργούσε προβλήματα στην κερκυραϊκή Κοινότητα, σε περίπτωση που το δικαστήριο ακύρωνε ή τροποποιούσε τον νόμο, ωθώντας έτσι και άλλους σε παρόμοιες προσφυγές. Το θέμα δεν λύθηκε το 1733, αλλά αναζητήθηκαν τρόποι για να μην ενθαρρύνονται παρόμοιες συμπεριφορές στο μέλλον. Ένας από τους τρόπους αποθάρρυνσης ήταν να επιβαρύνονται εξολοκλήρου οι προσφεύγοντες με τα δικαστικά έξοδα της προσφυγής.

Άλλες σοβαρές περιπτώσεις ανάμειξης των βενετικών αρχών στο κοινοτικό σύστημα και στις αρμοδιότητές του είναι αυτές που αφορούσαν την κατάρτιση καταλόγων υπόχρεων στις φρουρές του Αγγελόκαστρου, όχι από τον Φρούραρχό του, αλλά από τις βενετικές υπηρεσίες. Όταν, δηλαδή, μια διοικητική πρακτική των βενετικών υπηρεσιών ερχόταν να ακυρώσει προηγούμενες καθιερωμένες πρακτικές. Η προσφυγή του Συμβουλίου ήταν συνήθως άμεση και γινόταν μέσω της συγκρότησης ενός φακέλου που περιλάμβανε αντίγραφα όλων των δικαιολογητικών που συνηγορούσαν υπέρ των δικαιωμάτων της πόλης. Φορές-φορές, μάλιστα, η συγκέντρωση των δικαιολογητικών δεν ήταν εύκολη, όταν συνέβαινε να μην σώζονται στα αρχεία της πόλης, όλα τα σχετικά έγγραφα, όπως στην περίπτωση μας, που το διάταγμα του 1693, με τα σχετικά προνόμια του Φρουράρχου του Αγγελόκαστρου, δεν βρισκόταν. Η υπόθεση είχε πάντως ευτυχή κατάληξη για την πόλη και τον Φρούραρχο, αφού ο Προνοητής και Καπετάνιος δέχθηκε αξιώσεις τους⁴².

Σε μια άλλη υπόθεση που αφορούσε τις αρμοδιότητες του Κυβερνήτη και Καπετάνιου της Πάργας στην προκαταρκτική ανάκριση για θέματα υγειονομικών υποθέσεων και στο δικαίωμά του να επιβάλει πρόστιμα, τα πράγματα ήταν κάπως δυσκολότερα για τους Συνδίκους της Κέρκυρας. Αυτοί είχαν σπεύσει να υπερασπίσουν την παραπάνω αρμοδιότητα, που θεωρούταν αρμοδιότητα του κερκυραίου Κυβερνήτη της Πάργας. Το 1733,

42. Ό.π., σ. 162-163. Το ίδιο θέμα θα εξοργίσει, πάντως, αργότερα, το 1755, έναν Γενικό Προνοητή, τον Agostin Sagredo, που θα δει στις συγκεκριμένες αρμοδιότητες του εν λόγω αξιωματούχου μια σαφή παραβίαση των κρατικών αρμοδιοτήτων, βλ. Archivio di Stato di Venezia, Provveditori da mar, dispacci, b. 998.

η αρμοδιότητά του αμφισβητήθηκε από δύο παργινούς αξιωματούχους, και ζήτησαν να μην ληφθεί υπόψη κατά την εκδίκαση της υπόθεσης, το ανακριτικό υλικό που είχε τεθεί υπόψη του Γενικού Προνοητή από τον Κυβερνήτη της Πάργας. Η υπάρχουσα νομοθεσία δεν ήταν σαφής, και φαίνεται πως ο Κυβερνήτης στηριζόταν σε μια παράδοση για την οποία όμως δεν βρέθηκαν επαρκή στοιχεία στα αρχεία της πόλης. Ο Γενικός Προνοητής είχε κατά συνέπεια το δικαίωμα να μην λάβει υπόψη του το σχετικό υλικό που του υπέβαλε ο Κυβερνήτης της Πάργας. Οι Σύνδικοι ζήτησαν τότε από τον Γενικό Προνοητή να μην απορρίψει το ανακριτικό υλικό, αν το έκανε θα ακύρωνε και την υπάρχουσα παράδοση, αλλά να δικάσει σύμφωνα με αυτό. Ο Γενικός Προνοητής το έλαβε μεν υπόψη αλλά απάλλαξε τους κατηγορούμενους από τα πρόστιμα που τους είχε επιβάλει ο Κυβερνήτης⁴³.

Στο πολύ σοβαρότερο πάντως θέμα που παρουσιάστηκε το 1733 και ήταν η επίταξη κτηνών και ανθρώπων από χαμηλόβαθμους αξιωματούχους, οι Σύνδικοι δικαιώθηκαν εντελώς και πέτυχαν την επιβολή προστίμων στους παραβάτες. Παρομοίως στην υπόθεση επιβολής αυθαίρετων προστίμων σε όσους δεν παρουσιάζονταν στις φρουρές⁴⁴.

Συμπεράσματα

Κρίνοντας από τα παραπάνω παραδείγματα, μπορούμε να εξαγάγουμε μερικά συμπεράσματα για τον τρόπο άσκησης της δημόσιας διοίκησης και τις σχέσεις μεταξύ διοικουμένων και διοικούντων.

Το κυριότερο είναι ότι αναζητείται πάντα ένας τρόπος επίλυσης του προβλήματος χωρίς να παραβιαστούν τα συνήθεια, και άρα να γίνονται σεβαστά τα θεμελιώδη προνόμια, αλλά και επίσης, να αποφεύγεται η προσβολή ή η ταπείνωση ενός εκ των δύο μερών. Μία παράμετρος αυτή, που δεν θα υπολογίζεται καθόλου από τη γαλλική διοίκηση του 1797, με αρνητικά γι' αυτήν αποτελέσματα⁴⁵.

Τα θέματα προετοιμάζονται με επιμέλεια και οι δυο πλευρές έχουν έναν διαρκή διοικητικό διάλογο για την επεξεργασία μιας λύσης. Οι ανώτερες αρχές φαίνονται διατεθειμένες να αναθεωρούν ή να τροποποιούν τις απο-

43. Ό.π., σ. 163.

44. Ό.π., σ. 163-164.

45. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, «Département de Corfou», σ. 253-254.

φάσεις τους, ενώ οι αρχές της πόλης δεν φαίνονται διατεθειμένες να υποχωρούν εύκολα αλλά επιμένουν στις απόψεις τους επανερχόμενες διαρκώς σ' ένα θέμα έως ότου πάρουν μια αποδεκτή, γι' αυτές, λύση.

Η γενικότερη παραπάνω στάση, υποδηλώνει μια πραγματική βούληση αποφυγής, κατά το δυνατόν, των μεγάλων εντάσεων και την εξασφάλιση μιας κανονικότητας.

Résumé

Dialogue entre administrant et administré: conflits et limites

Se fondant sur un rapport annuel (1733) des activités des syndics de la ville de Corfou, sont étudiées les procédures par lesquelles sont abordés les litiges entre la cité de Corfou et l'instance supérieure du Proviseur général de la mer. Par cette occasion sont mis en évidence les éléments qui relèvent de la culture juridique des acteurs en jeu et les sentiments civiques des administrés.

ΣΠΥΡΟΣ ΧΡ. ΚΑΡΥΔΗΣ

Θεολογώντας στὸν καιρὸ τῶν Φώτων
Προλεγόμενα στὸ ἔργο τοῦ «λογιωτάτου ἱεροδιδασκάλου»
Ἄντωνίου Σπίνολα

Περίληψη

Στὴν ἐργασία συνοψίζονται τὰ ἀποτελέσματα μακρόχρονης ἔρευνας γιὰ ἕναν ἀπὸ τοὺς λιγότερο γνωστούς λογίους τοῦ κερκυραϊκοῦ 18ου αἰώνα. Ὁ ἱερέας Ἄντωνιος Σπίνολας ἦταν ἱερέας μὲ σημαντικὴ παρουσία στὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τῆς ἐποχῆς του, συγγραφέας τουλάχιστον τεσσάρων ἔργων δογματικοῦ, ἐρμηνευτικοῦ, νομοκανονικοῦ καὶ ἀντιρρητικοῦ περιεχομένου, ὁ ὁποῖος παρέμεινε στὴ σκιά τῶν μεγάλων συγχρόνων του καὶ τὸ ἔργο του, ὄχι μόνο δὲν ἐκδόθηκε, ἀλλὰ ἀποδόθηκε κιόλας στὸν Σπυρίδωνα, τὸν νεότερο ἀδελφὸ καὶ κληρονόμο του.

Λέξεις-κλειδιά: Διαφωτισμός, Ἐπτανησιακὴ λογιосύνη, Θεολογία, Κέρκυρα, χειρόγραφα.

Στὸν χρονικὸ καὶ γεωγραφικὸ ὀρίζοντα τοῦ προσώπου ποὺ μὲ τόση ἐπιμέλεια μελέτησε ἡ Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη καὶ ποὺ δὲν ἔπαψε νὰ τὴν ἀπασχολεῖ ἕως τὴν τελευταία στιγμή, τοῦ Βικέντιου Δαμοδοῦ, οἱ θεολογοῦντες στὰ νησιά τοῦ Ἰονίου ἦταν πολλοί. Σὲ μιὰ ἐνδεικτικὴ περιδιάβαση ἀπὸ τὴν πρώτη ἕως τὴν ἕκτη δεκαετία τοῦ 18ου αἰώνα συναντᾶ κανεὶς τὸν Φραγκίσκο Προσαλέντη καὶ τὸν ἀνεψιὸ του Γεώργιο, τὸν Πέτρο Κασιμάτη, τὸν Βίκτωρα Κλαπατζαρᾶ, τὸν Νικόλαο Τραντάφυλλο, τὸν Ἀγάπιο Λοβέρδο, τὸν Ἄντωνιο καὶ τὸν Χρῦσανθο Μοσχόπουλο, τὸν Ἰωάσαφ Κορνήλιο, τὸν Ἰωάννη Κοντονη. Ἡ μελέτη τοῦ ἔργου ὅλων αὐτῶν ἀποτελεῖ θέμα

τὸ ὁποῖο βρίσκεται ἀκόμη στὴν ἀρχή, καθὼς ἡ θεολογικὴ-ἐκκλησιαστικὴ παραγωγή, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ θύραθεν, τοῦ ἰόνιου χώρου κατὰ τὴν περίοδο τῶν ξένων κυριαρχιῶν, γνωστὴ ἀπὸ τὴν καταγραφή της στοὺς καταλόγους χειρογράφων ἢ λανθάνουσα σὲ βιβλιοθήκες, ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη καταλογογραφηθεῖ, παραμένει σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀνέκδοτη. Ἐνα ἀπὸ τὰ πολλὰ θέματα τὰ ὁποῖα ἐπανελημμένα συζητούσαμε μὲ τὴ Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη ἦταν ἀκριβῶς ἡ ἀνάγκη δημοσίευσης τῶν ἀνέκδοτων αὐτῶν ἔργων, ὡς βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴ μελέτη καὶ τὴν ἀνάδειξη τῶν πνευματικῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ ἰόνιου χώρου, ἐνὸς χώρου ὁ ὁποῖος ξεχωρίζει γιὰ τὸν πολιτισμὸ ποὺ παρήγαγε καὶ γιὰ τὴν ἰδιαιτερότητά του, ἀποτελέσμα ἐν πολλοῖς τῶν ἱστορικῶν τυχῶν του ἀλλὰ καὶ τῆς γεωγραφικῆς του θέσης, ἀνάμεσα στὴν ὀρθόδοξη Ἀνατολὴ καὶ τὴ λατινικὴ Δύση.

Στὴ μελέτη αὐτῇ, ἀφιερωμένη στὴ μνήμη τῆς Βασιλικῆς Σταμάτη, συνοψίζονται τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς μακρόχρονης ἔρευνας, γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ ἱερέα Ἀντώνιου Σπίνολα, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς λιγότερο γνωστοὺς λογίους τοῦ 18ου αἰῶνα, γιὰ τὸν ὁποῖο εἶχα μιλήσει διεξοδικὰ μὲ τὴ Βασιλικὴ Σταμάτη, ἡ συμβολὴ τῆς ὁποίας, ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια, ὑπῆρξε πολὺτιμη στὴ συγκρότηση τοῦ corpus τῶν ἔργων του.

Ὁ Ἀντώνιος Σπίνολας εἶναι μιὰ ἐνδιαφέρουσα προσωπικότητα τοῦ κερκυραϊκοῦ 18ου αἰῶνα. Λόγιος ἱερέας, μὲ σημαντικὴ παρουσία στὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τῆς ἐποχῆς του, συγγραφέας καὶ ρήτορας, παρέμεινε στὴ σκιά τῶν μεγάλων συγχρόνων του, καὶ τὸ ἔργο του, ὄχι μόνον δὲν πρόλαβε νὰ ἐκδοθεῖ, ἀλλὰ ἀποδόθηκε μάλιστα στὸν Σπυρίδωνα, τὸν νεότερο ἀδελφὸ καὶ κληρονόμο του.

1. Σημαντικὲς χρονολογίες – Οἰκογενειακὸς περίγυρος

Ὁ Ἀντώνιος Σπίνολας γεννήθηκε τὸ 1711 στὴν Κέρκυρα. Τὸ ἔτος τῆς γέννησής του προκύπτει ἀπὸ τὴ ληξιαρχικὴ πράξη τῆς βάπτισής του, ἡ ὁποία τελέστηκε στὸν ναὸ τῆς Ὑ. Θ. Παλαιοπόλεως στὶς 14 Ὀκτωβρίου 1711 ἀπὸ τὸν καθηγούμενο τῆς μονῆς ἱερομόναχο Νικηφόρο Λεπενιώτη¹. Τὸ ἐπώ-

* Κυριότερες συντομογραφίες: Α.Ν.Κ.: Ἀρχεῖα Νομοῦ Κέρκυρας – Ε.Ε.: Ἐγγραφα Ἐκκλησιῶν – Α.Π.Ε.: Ληξιαρχικὲς Πράξεις Ἐκκλησιῶν – Μ.Π.: Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες – Συμβ.: Συμβολαιογραφικά.

1. Α.Ν.Κ., Μ.Π., φάκ. 33, τόμος 1, φίλτζα 1η τῶν ὑποψηφίων, φ. 22γ.

νυμό του στις πηγές είναι Σπίνουλας ή Σπίνουλας και στα λατινικά *Spinola*. Ο ίδιος υπογράφει ως «Σπίνουλας» αλλά και ως «*Spinola*»². Ήταν γιός του Άνδρέα Σπίνουλα και της Στελούλας³. Το όνομα της μητέρας του αναφέρεται στην αφιερωματική έπιγραφή εικόνας του αγίου Άθανασίου ή οποία φυλάσσεται σήμερα στο Μουσείο της Αντιβουνιώτισσας στην Κέρκυρα⁴.

Προερχόταν από μια ευκατάστατη οικονομικά οικογένεια, αν κρίνουμε από τη δυνατότητα χρηματοδότησης της ευμεγέθους εικόνας που αναφέραμε προηγουμένως⁵ και από τη γνωστή οικονομική δραστηριότητα του πατέρα του, ο οποίος στις 19 Νοεμβρίου 1723 συμφώνησε με τον χρυσικό Πάννη Νταούδινα και συνέστησε συντροφία, υποσχόμενος να καταβάλει

2. Με τον τρόπο αυτό υπογράφει σε επιδιαθήκη (*cedola*) του *Zorzi Zacco* στις 25 Φεβρουαρίου 1775· βλ. Α.Ν.Κ., Συμβ., φάκ. Ζ.27, βιβλίο 2, φ. 11r: *Antonio sacerdote Spinola testimonio*.

3. Ο Άνδρέας Σπίνουλας ήταν γιός του Αντώνη του ποτέ Στάθη (βλ. πράξη της 14ης Αύγουστου 1700, Α.Ν.Κ., Συμβ., φάκ. Τ.93, βιβλίο 32, φ. 43v). Απαντά ως συμβαλλόμενος σε πράξη σύστασης συντροφίας στις 19 Νοεμβρίου 1723 (Α.Ν.Κ., Συμβ., φάκ. Τ.107, βιβλίο 174, φ. 5r-7r: Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ, *Aurifex Corphiensis*, Κέρκυρα 2015, σσ. 271-272). Πιθανόν ταυτίζεται με τον όμώνυμο *Andrea Spinula* το όνομα του οποίου αναφέρεται σε δικαστική απόφαση της τοπικής βενετικής Διοίκησης με ημερομηνία 6 Σεπτεμβρίου 1733 (G. ROJAGO, *Le Leggi municipali delle Isole Jonie dall'anno 1386, fino alla caduta della Repubblica Veneta*, τ. 2, Corfù 1848, σ. 29). Πέθανε πριν από το 1765. Σε μαρτυρική κατάθεση της 25ης Οκτωβρίου 1765 ο Αντώνιος σημειώνεται ως «του ποτέ κύρ Ανδρέου» (Δ. ΚΑΠΑΔΟΧΟΣ, *Η άπονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα από τους μεγάλους πρωτοπαπάδες την ενετική περίοδο (1604-1797) (Σύμφωνα με ανέκδοτα έγγραφα του Ιστορικού Αρχείου Κέρκυρας)*, Αθήνα 1990, σ. 389). Έλαβε ως σύζυγο τη Στελούλα, κόρη του Τζώρτζη Βροντάη, σε δεύτερο γάμο στις 25 Ιανουαρίου 1702, με παράνυμφο τον Σπύρο Σκορδίλλη (Α.Ν.Κ., Μ.Π., φάκ. 12, βιβλίο 7, φ. 336r).

4. Στο κάτω άριστερο άκρο της εικόνας υπάρχει η έπιγραφή: *Δέησις της δούλης του Θεού Στελούλας γυνής του Ανδρέου Σπίνουλα εν μηνι Ιαννουαρίω ιη' αψιη'*. Για την εικόνα βλ. Σ. ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Μουσείο Αντιβουνιώτισσας Κέρκυρα*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 94, όπου δημοσιεύεται η αφιερωματική έπιγραφή με παραναγνώσεις.

5. Πρόκειται για εικόνα διαστάσεων 138,5 × 105,5 εκ., ή προέλευση της οποίας δεν δηλώνεται (ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Μουσείο*, σ. 94), το μέγεθός της όμως επιτρέπει την υπόθεση ότι έπρόκειτο για εφέστια εικόνα σε κάποιον από τους ναούς της περιοχής, ίσως στον όμώνυμο ναό του Αγίου Άθανασίου στον Ανεμόμυλο, στον οποίο, κατά μία μαρτυρία ή οικογένεια Σπίνουλα είχε κτητορικά δικαιώματα (Σ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΣ, *Ιστορία της Έκκλησίας της Κερκύρας από της συστάσεως αυτής μέχρι του νύν*, έν Κερκύρα 1920, σ. 217). Για τον ναό βλ. επίσης Σ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ο άστικός χώρος και τὰ ιερά. Η περίπτωση της Κέρκυρας τόν 16ο αιώνα*, Αθήνα 2007, σ. 200.

ώς κεφάλαιο τὸ ποσὸ τῶν 300 ρεαλίων. Στὴ συντροφία περιλαμβανόταν καὶ ὁ γιὸς του Στάθης, ἐπίσης χρυσικός, ὁ ὁποῖος θὰ ἐργαζόταν μὲ τὸν Νταοῦδινε στὸ ἴδιο ἐργαστήρι⁶. Ἡ κατοικία τῆς οἰκογένειας, καὶ τοῦ Ἄντωνίου στὴ συνέχεια, ἦταν στὸ προάστιο Ἀνεμόμυλος, περιοχὴ τῆς Γαρίτσας⁷.

Ὁ Ἄντωνιος εἶχε δύο ἀδελφούς, τὸν Εὐστάθιο-Στάθη καὶ τὸν Σπυρίδωνα, καὶ δύο ἀδελφές, τὴν Ἄννα καὶ τὴν Ἐλενέτα. Τοὺς δύο ἀδελφούς του, τοὺς ἀναφέρει στὴ διαθήκη του ποὺ συνέταξε τὸ 1781. Ἀπὸ αὐτοῦ, ὁ Στάθης ἦταν χρυσικός. Ὁ Σπυρίδων εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴ δραστηριότητά του ὡς μέλος τῆς ἀδελφότητος τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Ξένων στὸ προάστιο τῆς Γαρίτσας, τὸ 1784 μάλιστα ὑπογράφει ὡς κυβερνήτης τοῦ ναοῦ⁸, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ του στὴν ὁμάδα τῶν ἀστῶν οἱ ὁποῖοι περὶ τὸ 1787 διεκδίκησαν τὴν ταξικὴ ἀναγνώρισή τους μὲ τὸ ἄνοιγμα βιβλίου στὸ ὁποῖο, ὅπως καὶ σὲ ἐκεῖνο τῶν εὐγενῶν, θὰ ἀναγράφονταν τὰ ὀνόματά τους⁹. Ὁ ἴδιος ἐμφανίζεται τὸ διάστημα 1787-1797 νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴν κληροδότηση τῆς περιουσίας του, συντάσσοντας, ἀκυρώνοντας ἢ τροποποιώντας τὶς διαθήκες του, τὶς ὁποῖες παρέδιδε στὸν νοτάριο Χριστόφορο Ζάχαρη¹⁰,

6. Α.Ν.Κ., Συμβ., φάκ. Τ.107, βιβλίο 174, φ. 5r-7r: ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ, *Aurifex Corphiensis*, σσ. 271-272.

7. Μέλη τῆς εὐρύτερης οἰκογένειας Σπίνολα-Σπίνουλα ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Κέρκυρας. Τὸν 16ο αἰῶνα ἀπαντοῦν στὴ βόρεια Κέρκυρα στὸ χωριὸ Περίθεια (Χ. ΚΟΛΛΑΣ, *Ἡ νῆσος τῶν Κορυφῶν τὸν 16ο αἰῶνα ἀπὸ μαρτυρίες τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Κέρκυρας, τόμος Α' Ὑπαιθρος καὶ Νησιά*, Κέρκυρα 1994, σ. 34), ἐνῶ στὴ μέση Κέρκυρα στὸ χωριὸ Γαστούρι ἀπαντοῦν σταθερὰ ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς (ΚΟΛΛΑΣ, *Νῆσος*, σ. 199· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Χῶρος καὶ πληθυσμὸς τῆς Κέρκυρας τοῦ 17ου αἰῶνα. Τοπωνύμια - Οἰκισμοὶ - Δημογραφικὰ στοιχεῖα*, Κέρκυρα 1988, σ. 89· Κ. ΠΙΛΙΔΗ, *Σπυρίδων Βερβιτζιώτης νοτάριος Κέρκυρας, πρωτόκολλο (1741-1744)*, Κέρκυρα 2009, σ. 75). Ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς τὸ ἐπώνυμο ἀπαντᾷ ἐπίσης στὴν περιοχὴ τῆς Γαρίτσας καὶ τῆς Στρατιάς (ΚΟΛΛΑΣ, *Χῶρος*, σσ. 66, 72). Τὸ 1692 ἀπαντᾷ στὸ χωριὸ Κάτω Γαρούνας (Α.Ν.Κ., Συμβ., φάκ. Π.130, βιβλίο 28, φ. 283r), τὸ 1761 στὸ χωριὸ Μπενίτσες (Σ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ὁ κώδικας τοῦ ἱεροῦ ναοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου Κέρκυρας*, Κέρκυρα 2007, σ. 240), ἐνῶ τὸ 1766 ἀναφέρεται ἡ Ἄθανασία Σπίνουλα ὡς μοναχὴ στὴ μονὴ τῆς Ἁγίας Εὐφημίας στὸ προάστιο Στρατιὰ (Α.Ν.Κ., Συμβ., φάκ. Α.85, δέσμη 32, φ. 6v).

8. Α.Ν.Κ., Ε.Ε., φάκ. 91, δέσμη χ.ἀ., ἀπόδειξη ἀρ. 6, μὲ ἡμερομηνία 31 Αὐγούστου 1784.

9. Γιὰ τὸ θέμα, βλ. Α. ΤΣΙΤΣΑΣ, «Λίβελλοι τῶν Κερκυραίων ἀστῶν κατὰ τὴν τελευταία φάση τῆς διαμάχης τους μὲ τοὺς εὐγενεῖς (1786-1792)», *Δελτίον Ἀναγνωστικῆς Ἐταιρίας Κερκύρας* 16 (1979), σσ. 104-105 [99-151]. Γιὰ τὰ ὀνόματα ἐκεῖνων ποὺ ὑπέγραψαν τὴν ἀναφορὰ, βλ. Α.Ν.Κ., Ἐνετοκρατία, φάκ. 92, φίλτζα 1, φ. 2v-3v.

10. Γνωρίζουμε ὅτι στὶς 17 Φεβρουαρίου 1787 παρέδωσε στὸν νοτάριο μία «τζέδολα»

ένῳ τὴν τελευταία διαθήκη του τὴν συνέταξε στὸν νοτάριο Ἀθανάσιο Ἀνδρώνη, στὶς 28 Αὐγούστου 1799¹¹. Ἀπεβίωσε στὶς 8 Σεπτεμβρίου 1799 σὲ ἡλικία 74 ἐτῶν¹². Ἡ Ἐλενέτα, μεγαλύτερη σὲ ἡλικία ἀπὸ ὅλα τὰ ἀδελφια, παντρεύτηκε στὶς 27 Ἀπριλίου 1712 τὸν Χριστόδουλο Ντέντε καὶ στὶς 5 Αὐγούστου 1713 βάπτισε στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Ξένων Γαρίτσας ἓνα παιδί της¹³. Ἡ Ἄννα παντρεύτηκε τὸν Ματθαῖο Κουρῆ καὶ στὶς 12 Μαρτίου 1781 συνέταξε τὴ διαθήκη της¹⁴.

Ὁ Ἀντώνιος χειροτονήθηκε ἱερέας στὶς 27 Ἀπριλίου 1741 ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Λευκάδος Διονύσιο¹⁵, ἀφοῦ ἀκολούθησε ὅλη τὴ νόμιμη καὶ κανονικὴ διαδικασία. Στὶς 11 Σεπτεμβρίου 1740 ἐξετάστηκε καὶ βεβαιώθηκε ἡ γνωστικὴ του ἐπάρκεια καὶ καταλληλότητα ἀπὸ τὴν εἰδικὴ ἐξεταστικὴ ἐπιτροπὴ ποῦ εἶχε συσταθεῖ μὲ τὸ διάταγμα τοῦ γενικοῦ προβλεπτῆ Antonio Pisani τὸ 1631¹⁶. Στὶς 18 Ἀπριλίου 1741 ἔλαβε τὴν κανονικὴ συμμαρτυρία τοῦ πνευματικοῦ του ἱερέα Μιχαῖλ Κοσκινᾶ, ὑπογραμμμένη ἐπίσης ἀπὸ τὸν ἱερέα Ἀνδρέα Χαλκία, τὸν ἱερέα Ἰάκωβο Γονέμη καὶ τὸν ἱερομόναχο Ἱερεμία Καββαδία. Στὶς 20 Ἀπριλίου τοῦ ἴδιου ἔτους, τέλος, ἔλαβε τὴ

διαθήκης βουλωμένη (Α.Ν.Κ., Συμβ., φάκ. Ζ.27, βιβλίο 5, φ. 28v). Στὶς 21 Ἰουνίου 1787 παρέδωσε ἐπιδιαθήκη (δ.π., φ. 34v). Στὶς 11 Δεκεμβρίου 1788 ζήτησε τὴν ἐπιδιαθήκη καὶ παρέδωσε νέα (δ.π., βιβλίο 6, φ. 19v-20r), τὸ ἴδιο ἔπραξε τὴν 1η Δεκεμβρίου 1790 (Α.Ν.Κ., Συμβ., φάκ. Ζ.28, βιβλίο 7, φ. 4r), καθὼς καὶ στὶς 11 Ἀπριλίου 1793 (δ.π., βιβλίο 8, φ. 13v-14r). Στὶς 18 Ἀπριλίου 1797 ζήτησε ὅλες τὶς προηγούμενες ἐπιδιαθήκες (δ.π., βιβλίο 9, φ. 43v).

11. Α.Ν.Κ., Συμβ., φάκ. Α.80, φ. 43r-44v. Στὴ διαθήκη του, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὀρίζει νὰ δίνονται δουκάτα σὲ φτωχὲς κοπέλες, ποῦ ἐτοιμάζονταν γιὰ γάμο, μὲ καταγωγή ἀπὸ τὸν Ἀνεμόμυλο, διευθετεῖ τὰ τῆς ἱερουργίας τοῦ Προφήτη Ἥλια στὸ Καρδάκι καὶ ὀρίζει τὸ μνημόσυνο τοῦ πατέρα του Ἀνδρέα καὶ τῶν ἀποθανόντων ἀδελφῶν του Ἀντωνίου ἱερέα καὶ Εὐσταθίου.

12. Α.Ν.Κ., Α.Π.Ε., φάκ. 50, θάνατοι, φ.χ.ᾶ.

13. Α.Ν.Κ., Α.Π.Ε., φάκ. 50, βαπτίσεις-γάμοι, φ.χ.ᾶ.

14. Α.Ν.Κ., Συμβ., φάκ. Ζ.27, βιβλίο 3, φ. 19rv.

15. Πὰ τὸ συστατικὸ χειροτονητήριό γράμμα του, βλ. Α.Ν.Κ., Μ.Π., φάκ. 32, βιβλίο 5, φ. 3v-4r.

16. Πὰ τὸ ζήτημα τῶν χειροτονιῶν καὶ εἰδικὰ γιὰ τὸ διάταγμα τοῦ 1631, βλ. Σ. ΚΑΡΥΔΗΣ, «Ὁ κερκυραϊκὸς κληρὸς τῆ δεκαετία 1631-1641. Σχόλια σὲ ἓνα διάταγμα», στὸ *ΙΑ' Διεθνὲς Πανιόνιο Συνέδριο, Ἐπτανησιακὸς βίος καὶ πολιτισμὸς, Κεφαλονιά, 21-25 Μαΐου 2018, Πρακτικά, τ. II: Πολιτικὴ Ἱστορία τοῦ 20οῦ αἰῶνα καὶ εἰδικότερες θεματικὲς*, Ἀργοστόλι 2019, σσ. 241-265.

σχετική άδεια χειροτονίας από τὸν μέγα πρωτοπαπὰ Ἰωάννη Βούλγαρη¹⁷. Ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1741 ἀπαντᾷ ὡς ἐφημέριος στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Ξένων¹⁸. Ὁ ἴδιος στὴ διαθήκη του ἀναφέρει ὅτι ἦταν ἐφημέριος τοῦ ναοῦ 38 χρόνια, ἀνάγοντας τὴν πρώτη ἀνάληψη τῆς ἐφημερίας τοῦ ναοῦ στὸ ἔτος 1743¹⁹, τὰ ληξιαρχικὰ βιβλία ὅμως τοῦ ναοῦ ἐπιβεβαιώνουν τὴν παρουσία του ὡς ἐφημέριος δύο χρόνια νωρίτερα. Διατήρησε τὴν ἐφημερία τοῦ ναοῦ ἕως τὸν θάνατό του, τὸ 1781²⁰.

Ὁ ἱερέας Ἀντώνιος Σπίνολας στὶς 5 Ἰουνίου 1744 ἀνέλαβε ἐπίσης τὴν ἱερουργία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Προδρόμου στὸ χωριὸ Σταυρός²¹, δὲν ἦταν σπάνιο ἄλλωστε νὰ κατέχουν οἱ ἱερεῖς τῆς Κέρκυρας κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη τὴν ἐφημερία περισσότερων τοῦ ἐνὸς ναῶν, παρὰ τὶς ἀπαγορεύσεις²². Ὁ ἴδιος ἦταν κτήτορας, «*γιοὺς πατρονάτος καὶ νοικοκύρης*», τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἡλίας στὸ Καρδάκι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ κείμενο

17. Βλ. τὰ σχετικά ἔγγραφα, Α.Ν.Κ., Μ.Π., φάκ. 33, τόμος 1, δέση 1η τῶν ὑποψηφίων, φ. 30r' ὀ.π. βιβλίο 3 (βιβλίον τῶν ἐπιστολῶν καὶ κρεδεντζιάλ τῶν χειροτονουμένων), φ. 3v-ὀ.π. βιβλίο 5 (*Libro dell'esame*), φ.χ.ά.

18. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἀπαντᾷ στὶς ἀρχαιακὲς πηγὲς ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα. Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα ἀπαντᾷ καὶ μὲ τὴν ὄνομασία «τοῦ Σωτῆρος καὶ Ἁγίου Νικολάου», ἔπειτα ἀπὸ τὴ συνένωσή του μὲ τὸν κατεδαφισμένο ναὸ τοῦ Παντοκράτορος στὸ Γρηγοροβούνη (σημερινὸ λόφο φυλακῶν). Γιὰ τὸν ναὸ βλ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Χῶρος*, σ. 204-205. Στὸ βιβλίο ληξιαρχικῶν πράξεων τοῦ ναοῦ ὑπάρχει ἡ πράξη βάπτισης τοῦ γιοῦ τοῦ Στέλιου Μούτζου καὶ τῆς Ἀναστασοῦλας Καλαμούρη μὲ ἡμερομηνία 2 Φεβρουαρίου 1741, τὴν ὁποία ὑπογράφει ὡς ἐφημέριος ὁ ἱερέας Ἀντώνιος Σπίνολας (Α.Ν.Κ., Α.Π.Ε., φάκ. 50, βιβλίο 1, βαπτίσεις, φ.χ.ά.). Μὲ βεβαιωμένη ὁμως τὴ χειροτονία τοῦ τελευταίου μετὰ τὶς 20 Ἀπριλίου τοῦ 1741 καὶ τὸ γεγονός ὅτι τότε ἐφημέριος τοῦ ναοῦ ἦταν ὁ ἱερέας Ἰωάννης Μελατιανός, θεωροῦμε ὅτι εἶτε πρόκειται γιὰ λάθος κατὰ τὴ σύνταξη εἶτε ἡ πράξη καταγράφτηκε ἐκ τῶν ὑστέρων, ὅταν πλέον ὁ Σπίνολας εἶχε ἀναλάβει τὴν ἐφημερία τοῦ ναοῦ.

19. Α.Ν.Κ., Συμβ., φάκ. Ζ.27, βιβλίο 3, φ. 28r-29r.

20. Στὰ ληξιαρχικὰ βιβλία τοῦ ναοῦ ἀπαντᾷ καὶ ὑπογράφει ἕως τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1781 (βλ. Α.Ν.Κ., Α.Π.Ε., φάκ. 50, β. 1, στεφανώματα).

21. Α.Ν.Κ., Συμβ., φάκ. Μ.102, βιβλίο 55, φ. 40v-41r. Βλ. καὶ Α.Ν.Κ., Μ.Π., φάκ. 62, β. 1 (Ἀφορισμοί), φ. 3r.

22. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἱερουργίας τῶν ναῶν στὴ βενετοκρατούμενη Κέρκυρα, βλ. Σ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ὁρθόδοξες ἀδελφότητες καὶ συναδελφικοὶ ναοὶ στὴν Κέρκυρα (15ος-19ος αἰ.)*, Ἀθήνα 2004, σσ. 539-588.

τῆς πρωτοπαπαδικῆς ἐπίσκεψης τοῦ ναοῦ τὸ 1754 καὶ ἀπὸ τῆ διαθήκη του²³.

Ὁ ἱερέας Ἀντώνιος, νιώθοντας τὸ βάρος τῆς ἡλικίας του καὶ τὴν ἀδυναμία του νὰ ἀνταπεξέλθει στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐφημερίας τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ζήτησε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1777 ἀπὸ τὴν ἀδελφότητα τοῦ ναοῦ νὰ τοῦ ὀρίσει ἕναν βοηθὸ ἱερέα καὶ παραιτούμενος ἀπὸ τὸν μισθὸ του, ποῦ ἀνερχόταν σὲ 30 ρεάλια ἐτησίως, περιορίστηκε στὴν κάρπωση τοῦ πακτώματος ἑνὸς ἀγροτικοῦ ἀκινήτου. Τὸ αἴτημά του συζητήθηκε στὴ συνεδρίαση τῆς ἀδελφότητος στὶς 16 Ἀπριλίου 1777 καὶ ἔγινε δεκτό²⁴. Τέσσερα χρόνια ἀργότερα, στὶς 13 Νοεμβρίου 1781, «αστενὶς καὶ κιτόμενος εν τι κλινι του», στὸ σπῖτι τῶν Σπίνολα στὸ προάστιο τοῦ Ἀνεμόμυλου, κάλεσε τὸν νοτάριο Χριστόφορο Ζάχαρη καὶ συνέταξε τὴ διαθήκη του ἐνώπιον δύο μαρτύρων, τοῦ ἱερέα Ἰωαννίκιου Γόγια καὶ τοῦ ἱερέα Ἰωάννη Ἀσπρέα²⁵. Μὲ αὐτὴν ἄφησε γενικοὺς κληρονόμους του τὰ ἀδελφία του Εὐστάθιο καὶ Σπυρίδωνα. Τὸν ναὸ του, τὸν Προφήτη Ἡλία, τὸν ἄφησε ἰσοβίως στὸν ἱερέα Ἀρσένιο Ἀγγελικόπουλο, μὲ τὸν ὄρο νὰ τὸν ἱεουργεῖ τακτικὰ καὶ νὰ τελεῖ τὴν ἑορτὴ. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἱερέα Ἀρσενίου ὁ ναὸς περνοῦσε στὴν κυριότητα τῶν κληρονόμων του, οἱ ὁποῖοι ὄφειλαν νὰ φροντίζουν γιὰ τὸν εὐπρεπισμὸ καὶ τὴν ἱεουργία του²⁶. Τέλος, ὄρισε νὰ τὸν ἐνταφιάσουν στὸν ναὸ τοῦ Σωτῆρος καὶ Ἁγίου Νικολάου τῶν Ξένων, στὸν ὁποῖο ἦταν ἐφημέριος.

Ἀπεβίωσε στὶς 8 Δεκεμβρίου 1781. Τὴν ἴδια ἡμέρα, σύμφωνα μὲ τὴ σχετικὴ σημείωση στὸ νοταρικὸ κατάστιχο, ἀνοίχθηκε ἡ διαθήκη καὶ διαβάστηκε πάνω ἀπὸ τὸ λειψανὸ του²⁷. Ὁ ἐφημέριος τοῦ ναοῦ, ἱερέας Ἀρσένιος

23. Ὁ ναὸς ἀπαντᾷ στὶς πηγὲς ἀπὸ τὸ 1514 καὶ ἐξῆς· βλ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Χῶρος*, σ. 223. Δ. ΚΑΠΑΔΟΧΟΣ, *Ναοὶ καὶ Μοναστήρια Κέρκυρας – Παξῶν & Ὁθωνῶν στὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνα (Σύμφωνα μὲ ἀνέκδοτα ἔγγραφα τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Κέρκυρας)*, Ἀθήνα 1994, σ. 316.

24. Α.Ν.Κ., Ε.Ε., φάκ. 91, δέσημη χ.ἀ.

25. Α.Ν.Κ., Συμβ., φάκ. Ζ.27, βιβλίο 3, φ. 28r-29r.

26. Ὁ ἀδελφός του, Σπυρίδων Σπίνολας, μὲ τὴ διαθήκη του τῆς 28ης Αὐγούστου 1799 ἄφηγε τὸν ναὸ, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἱερέα Ἀγγελικόπουλου, στὸν Φίλιππο Τριβυζᾶ, σύζυγο τῆς ἀνεψιᾶς του Σταματέλας καὶ κτήτορα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰσαύρου στὴ Γαρίτσα (Α.Ν.Κ., Συμβ., φάκ. Α.80, φ. 44r). Περὶ τὸ 1820 ὅμως, ὁ ναὸς εἶχε περιέλθει στὸ Δημόσιο (Σ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Γεωγραφία τῆς Κέρκυρας τὸν 19ο αἰῶνα. Ὁ κατάλογος κλήρου καὶ ναῶν τοῦ ἔτους 1820*, Κέρκυρα 2004, σ. 59).

27. Α.Ν.Κ., Συμβ., φάκ. Ζ.27, βιβλίο 3, φ. 28r στὸ περιθώριο.

Άγγελικόπουλος, συνέταξε στο ληξιαρχικό βιβλίο τής εκκλησίας του Αγίου Νικολάου τών Ξένων τή σχετική πράξη, ή όποία ἔχει ως ἑξῆς:

1781 ὀγδοήκοντα ἕνα δεκεμβρίου 8 διέβη εἰς τὰς αἰωνίους ἀναπαύσεις ὁ ἱερολογιώτατος κύριος Ἀντώνιος ἱερεύς ὁ Σπίνολας ἀπό χρονικὴν ἀσθένειαν καὶ χωρὶς φόβου λοιμικῆς, ὡς ἡ πίστις τοῦ εὐγενοῦς ἱατροσοφιστοῦ κυρίου Ἀντωνίου Ροδόσταμου, ἦτον χρόνων ἕως ἑξήκοντα ἐπτά.

Ἄρσένιος ἱερεύς Ἀγγελικόπουλος²⁸.

Στὴ βιβλιογραφία, στὴ θέση τοῦ ἱερέως Ἀντωνίου, ἀπαντᾷ ὁ Σπυρίδων Σπίνολας. Τὸν πρωτοαναφέρει τὸ 1795 ὁ Γεώργιος Βενδότης²⁹, ὡς λαϊκὸς, καὶ τὸν κατατάσσει μεταξύ τῶν «παιδευμένων ἀνδρῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ» κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα ἀναγράφοντας τρία συγγράμματά του. Τὸν βιογραφεῖ ἐπίσης σύντομα ὁ Γεώργιος Ζαβίρας³⁰, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι ἦταν κληρικός, ὅτι χρημάτισε «διδάσκαλος τῆς πατρίδος αὐτοῦ ἀνὴρ σοφὸς καὶ παιδευμένος εἰδήμων τῆς ἑλληνικῆς, γαλλικῆς καὶ ἰταλικῆς γλώσσης», ὅτι ἀπεβίωσε τὸ 1781 καὶ ὅτι συνέγραψε τρία ἔργα, ἐπισημαίνοντας ὅτι βρισκόνταν στὴν Κέρκυρα ἀνέκδοτα. Ὡς Σπυρίδωνα, χωρὶς τὴν ἱερατικὴ του ιδιότητα, τὸν ἀναγράφουν ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας³¹ καὶ ὁ Παναγιώτης Χιώτης³², οἱ ὁποῖοι προφανῶς στηρίχθηκαν στὶς πληροφορίες τοῦ Βενδό-

28. Α.Ν.Κ., Λ.Π.Ε., φάκ. 50, βιβλίο θανάτων. Ἡ δήλωση τοῦ ἱερέα ὅτι ὁ Ἀντώνιος ἦταν τότε 67 ἐτῶν κρίνεται ὡς ἀνακριβής, καθὼς ἀπὸ τὴ ληξιαρχικὴ πράξη βάπτισης προκύπτει ὅτι αὐτὸς βαπτίστηκε τὸ 1711. Στὶς 3 Ἀπριλίου 1782 ἡ ἀδελφότητα ἐξέλεξε νέο ἐφημέριο «εἰς τὸν τόπον τοῦ ποτὲ ἱεροδιδασκάλου λογιώτατου κυρίου Ἀντωνίου Σπύνουλα» (Ἀρχεῖο Ναοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Προδρόμου Κέρκυρας, φάκ. Ε.3, ὑποφ. 5, δέσμη ἐγγράφων, ἐγγραφο ἀρ. 1).

29. Γ. ΒΕΝΔΟΤΗΣ, *Προσθήκη τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας Μελετίου μητροπολίτου Ἀθηνῶν. Πρὸς ἐξακολούθησιν τῶν ἄλλων τριῶν τόμων...*, τόμος Δ' *Περιέχων τὰ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ συμβάντα ἀπὸ τοῦς χιλίους ἑπτακοσίους χρόνους τῆς τοῦ Χριστοῦ Γεννήσεως ἄχρι τῆς σήμερον*, ... ἐν Βιέννῃ 1795, σ. 224.

30. Γ. ΖΑΒΙΡΑΣ, *Ἀνέκδοτα Συγγράμματα. Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον* ἐκδοθὲν ὑπὸ Γεωργίου Π. Κρέμου ..., Ἀθήνησι 1872 (ἀνατύπωση, Ἀθήνα 1972), σ. 531.

31. Κ. ΣΑΘΑΣ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμψάντων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, Ἀθήνα 1868, σ. 612.

32. Π. ΧΙΩΤΗΣ, «Ἀναπλήρωσις εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν», στὸ Σ. ΚΟΜΜΗΤΑΣ, *Ἐπίτομος Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία...*, ἐν Ζακύνθῳ 1861, σ. 247.

τη, καθώς και οι νεότεροι μελετητές, οι οποίοι στηρίχθηκαν στα έργα των ανωτέρω. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι το βιογραφούμενο από τον Ζαβίρα και τους λοιπούς πρόσωπο είναι ο Αντώνιος. Τοῦτο ἄλλωστε βεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἱερατικὴ του ιδιότητα, ἀφοῦ ὁ Σπυρίδων δὲν ἔγινε ἱερέας, τὸ ἔτος θανάτου του, καθὼς ὁ Σπυρίδων πέθανε στὶς 8 Σεπτεμβρίου 1799, κυρίως ὅμως ἀπὸ τὸ σωζόμενο συγγραφικὸ ἔργο, τὸ ὁποῖο μᾶς ἔχει παραδοθεῖ στὸ ὄνομα τοῦ Ἀντωνίου, καὶ εἶναι πέραν πάσης ἀμφιβολίας γραμμένο ἀπὸ κληρικὸ. Ἡ σύγχυση τοῦ Ἀντωνίου μὲ τὸν ἀδελφὸ του Σπυρίδωνα πιθανὸν ὀφειλόταν στὸ γεγονός ὅτι τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀντωνίου κληροδοτήθηκαν στὸν ἀδελφὸ καὶ κληρονόμο του, ἀγνοοῦμε ὅμως τὸν ὑπεύθυνο. Ὅπως εἶδαμε, ἡ σύγχυση ἀπαντᾷ μόλις 15 χρόνια μετὰ τὸν θάνατό του στὴν *Προσθήκη* τοῦ Βενδότη, τὶς πηγές τοῦ καταλόγου τοῦ ὁποῖου ἀγνοοῦμε, δὲν εἶναι ὅμως βέβαιο ἂν ξεκίνησε ἀπὸ αὐτόν. Τὸ λάθος ἀπαντᾷ ἐπίσης στὸ ἔργο *Νέα Ἑλλάς* τοῦ Ζαβίρα, τὸ ὁποῖο ἐκεῖνος ἐπεξεργαζόταν ἕως λίγο πρὶν τὸν θάνατό του ποὺ συνέβη τὸ 1805, καὶ ἐν συνεχείᾳ κατατέθηκε στὴν Ἑλληνικὴ σχολὴ τῆς Πέστης, γιὰ νὰ περάσει μετὰ στὴν κατοχὴ τοῦ Ἄνθιμου Γαζῆ καὶ τοῦ Θεόκλητου Φαρμακίδη καὶ νὰ καταλήξει στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη ἀπὸ ὅπου τυπώθηκε τὸ 1872 ἀπὸ τὸν Γεώργιο Κρέμο³³. Εἶναι πάντως πιθανὴ ὄχι μόνον ἡ γνωριμία Βενδότη – Ζαβίρα ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ πληροφοριῶν ἀνάμεσά τους.

2. Σπουδές – Διδακτικὴ δράση

Ὁ χρονικὸς καὶ ὁ γεωγραφικὸς ὀρίζοντας τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσης τοῦ Ἀντωνίου Σπινόλα εἶναι ἡ Κέρκυρα τοῦ 18ου αἰώνα, ἡ ὁποία διένυε τὸν τέταρτο αἰώνα ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας τῶν Βενετῶν. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τοῦ νησιοῦ ἔστερείτο ἐπισκόπου καὶ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν ποιμαντικὴ φροντίδα ἐνὸς ἱερέα μὲ τὸν τίτλο τοῦ μεγάλου πρωτοπαπᾶ, ὁ ὁποῖος ἐκλεγόταν ἀνὰ πενταετία ἀπὸ κληρικολαϊκὴ συνέλευση. Στὸ νησι συνυπῆρχαν ἤδη ἀπὸ τὸν 13ο αἰώνα τὰ δύο χριστιανικὰ δόγματα, ὀρθόδοξοι καὶ καθολικοὶ, οἱ σχέσεις τῶν ὁποίων, μὲ πολλὰ διακυμάνσεις, προσδιορίζονταν κατὰ βάση ἀπὸ τοὺς κύριους ἄξονες τῆς βενετικῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς, ἡ ὁποία πρωτίστως

³³ Γιὰ τὴν πορεία τοῦ χειρογράφου καὶ ὅσα συνέβησαν ἕως τὴν πρώτη του ἐκδοσὴ βλ. τὰ εἰσαγωγικὰ στὴν ἐκδοσὴ τοῦ Γ. Κρέμου.

ἐπιθυμοῦσε τὴν ἡρεμία μεταξὺ τῶν ὑπηκόων τῆς. Ἡ Κέρκυρα κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα νησιά τοῦ Ἰονίου, ἀποτελοῦσε χῶρο συνάντησης καὶ δέκτη τῶν ζυμώσεων ποὺ συντελοῦνταν τόσο στὸν χῶρο τῆς Δύσης ὅσο καὶ τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ καὶ ἕναν χῶρο ἔντονων ἀντιθέσεων μέσα στὸ ἴδιο τὸ σῶμα τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ὅπου ἡ ἀμάθεια, συνέπεια τοῦ ἔλλιπου ἐλέγχου τῆς γνωστικῆς ἐπάρκειας τῶν ὑποψηφίων ἱερέων, ἀντιπαραβαλλόταν στὴ μὀρφωση καὶ στὴν παρουσία κληρικῶν μὲ σημαντικὴ συμβολὴ στὸν χῶρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ θύραθεν παιδείας.

Ὁ Σπίνολας ἔζησε σὲ ἕνα περιβάλλον ποὺ παρείχε δυνατότητες μὀρφωσης, γιὰ ὅσους ὀρέγονταν τὴ γνώση, καὶ διεξόδου γιὰ ἀνώτερες σπουδὲς στὰ ἐκπαιδευτήρια Δύσης καὶ Ἀνατολῆς, γιὰ ὅσους εἶχαν τὴν οικονομικὴ δυνατότητα. Ὡστόσο, δὲν εἶναι γνωστὸ ποῦ σπούδασε. Δὲν ἀναφέρεται στοὺς καταλόγους τῶν μαθητῶν οὔτε τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης οὔτε τῆς Φλαγγινεῖου Σχολῆς οὔτε τοῦ πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας. Ἡ ἀδυναμία μας νὰ γνωρίσουμε τίς σπουδὲς του, φανερώνει γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ὅτι οἱ θεωρούμενοι ὡς παραδοσιακοὶ ἐκπαιδευτικοὶ δρόμοι γιὰ τοὺς κατοίκους τῶν νησιῶν τοῦ Ἰονίου θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἀναθεωρηθοῦν καὶ νὰ ἀναζητηθοῦν, πέραν τῶν ἀνώτερων σπουδῶν στὸν γενέθλιο τόπο δίπλα σὲ φωτισμένους δασκάλους, οἱ ἐναλλακτικὲς διαδρομὲς πρὸς τὰ ἄλλα ἐκπαιδευτήρια τῆς Δύσης ἀλλὰ καὶ πρὸς ἐκεῖνα τῆς τουρκοκρατούμενης Ἀνατολῆς³⁴. Σύμφωνα μὲ τὸν Ζαβίρα, ὅπως εἶδαμε, ἦταν «πεπαιδευμένος» καὶ καλὸς γνώστης τριῶν γλωσσῶν, τῆς ἑλληνικῆς, τῆς γαλλικῆς καὶ τῆς ἰταλικῆς, μὀρφωση ποὺ παραπέμπει μᾶλλον σὲ σπουδὲς στὴ Δύση. Ἀπὸ τὰ κείμενά του φαίνεται πὼς ἦταν κάτοχος ἐπίσης τῆς λατινικῆς γλώσσας καὶ γνώριζε ἢ εἶχε σπουδάσει Φιλοσοφία. Ἦταν ἐπίσης καλὸς γνώστης τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου, τῶν Γραφῶν, τῆς πατερικῆς γραμματείας, ἀλλὰ καὶ τῆς σύγχρονῆς του θεολογικῆς βιβλιοπαραγωγῆς³⁵.

34. Πὰ τὸ ζήτημα βλ. Π. ΤΖΙΒΑΡΑ, *Ἀπὸ τὴν ἐγγραμματοσύνη στὴ λογιόσύνη. Θέματα παιδείας τῶν βενετῶν ὑπηκόων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο*, Ἀθήνα 2012, σσ. 74, 91-92. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Ἡ ἐκπαίδευση στὸ Ἰόνιο τὴν περίοδο τῆς βενετικῆς κυριαρχίας. Ἐγγραμματοσύνη καὶ λογιόσύνη τῶν Βενετῶν ὑπηκόων τὸ 18ο αἰ.», στὸ *Θ' Πανιώνιο Συνέδριο, Παξοὶ 26-30 Μαΐου 2010, Πρακτικά*, τ. Β', Παξοὶ 2014, σσ. 283-284 [273-292].

35. Τοῦτο φαίνεται, πέρα ἀπὸ τὰ κείμενα, καὶ ἀπὸ τίς ἀπαντήσεις του ὅταν στὶς 25 Ὀκτωβρίου 1765 κλήθηκε στὴν ἱεροκαγγελαρία τοῦ μεγάλου πρωτοπαπᾶ Ἀλοῖζιου Καππάδοκα νὰ καταθέσει γιὰ τὴν ὑπόθεση τοῦ γάμου τοῦ Τζαμπατίστα Ψαλίδα μὲ τὴ Ρόζα θυγατέρα τοῦ Ἰακώβου Λογοθέτη (ΚΑΠΑΔΟΧΟΣ, *Ἀπονομή*, σσ. 389-390).

Στὸ κείμενο τῆς διαθήκης του χαρακτηρίζεται ὡς «*ιερολογιότατος κυριος διδάσκαλος καὶ ιεροδιδάσκαλος*», πού σημαίνει πῶς, πέρα ἀπὸ τὸ κηρυκτικὸ ἄσκησε καὶ τὸ διδασκαλικὸ λειτουργήμα, ὅπως βεβαιώνει ἄλλωστε καὶ ὁ Ζαβίρας πού τὸν ἀναφέρει ὡς «*διδάσκαλο τῆς πατρίδος αὐτοῦ*». Ἀπὸ τὸ ἴδιο κείμενο μαθαίνουμε μάλιστα καὶ ἕναν μαθητὴ του, τὸν ἱερέα Ἀρσένιο Ἀγγελικόπουλο, τὸν ὁποῖο περιγράφει μὲ τὰ λόγια: «*μαθητὴς μου εστοντας και να τον εκουναρισα ἀπὸ βρέφος*». Τίποτε ὅμως ἄλλο δὲν εἶναι γνωστὸ γιὰ τὴ διδασκαλική του δράση. Ὅσο γιὰ τὴ δράση του ὡς ἱεροκήρυκα, χρήσιμα συμπεράσματα μποῦν νὰ βγοῦν ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο του, ὅταν ἐκδοθεῖ.

Ὁ Σπίνολας ἐξῆσε καὶ δραστηριοποιήθηκε σὲ μιὰ περίοδο ἔντονων ἐκπαιδευτικῶν ζυμώσεων στὸν κερκυραϊκὸ χῶρο, μὲ κυρίαρχη τὴν παρουσία τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη καὶ τοῦ Ἱερεμῖα Καββαδία, τὴν ἴδρυση καὶ τὴ λειτουργία τοῦ Κοινοῦ Φροντιστηρίου, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐμφάνιση καὶ ἄλλων σχολείων ἢ τὴν προσπάθεια τῆς κερκυραϊκῆς Κοινότητος νὰ ἰδρύσει κολλέγιο, κατὰ τὸ πρότυπο τῶν δυτικῶν σεμιναρίων³⁶. Ὁ Σπίνολας ἦταν κατὰ τι μεγαλύτερος ἡλικιακὰ ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη, ἀπὸ πουθενὰ ὅμως δὲν τεκμαίρεται κάποια σχέση ἀνάμεσά τους. Ἀντίθετα, βεβαιώνεται ἀρχειακὰ ἢ ἔστω καὶ περιστασιακὴ σχέση του μὲ λόγιους ἱερεῖς τοῦ τόπου του: τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη, τὸν Ἱερεμῖα Καββαδία, τὸν Πέτρο Μάνεση, τὸν Ἀναστάσιο Μάρμορα καὶ τὸν Ἰωάννη Παραμυθιώτη. Ὅλοι μαζί ὀρίστηκαν τὸ 1764 ἀπὸ τὸν μέγα πρωτοπαπᾶ Ἀλοῖζιο Καππάδοκα ὡς κριτὲς σὲ ὑπόθεση πού ἀφοροῦσε τὸν ἱερέα τῆς Ὑ. Θ. Κονδυλονησιώτισσας Ἰωάννη Παπικινό, συντάξαν μάλιστα ἀπὸ κοινοῦ καὶ ὑπέγραψαν κείμενο τὸ ὁποῖο κατέθεσαν στὸν μέγα πρωτοπαπᾶ³⁷. Ἡ εὐκαιριακὴ αὐτὴ κοινὴ παρουσία δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ βεβαιώσει τίς πιθανὲς στενότερες σχέσεις του μὲ τοὺς ἄλλους ἱερωμένους, τεκμηριώνει ὅμως τὴν ἐξέχουσα παρουσία του στὸν κύκλο τῶν μορφωμένων ἱερωμένων τοῦ τόπου του, κάτι ἄλλωστε πού φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ συναρίθμησή του μεταξὺ ἐκείνων πού ἐναντιώθηκαν στὴν προσπάθεια τοῦ μεγάλου πρωτοπαπᾶ Ἀλοῖζιου Καππάδοκα νὰ προβεῖ σὲ τροποποιήσεις τοῦ ισχύοντος ἐκκλησιαστικοῦ τελετουργικοῦ. Σὲ σχετικὸ ἔγγραφο πού συντάξε ὁ ἱερέας Μαρίνος Βούλγαρης στὶς 24 Ἀπριλίου 1765

36. Ἀναλυτικὰ βλ. Π. ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεῖα καὶ δάσκαλοι στὴ βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16ος-18ος αἰ.)*, Ἀθήνα 2003, σσ. 177-237, 306-310, 338-354.

37. Α.Ν.Κ., Μ.Π., φάκ. 61, δικογραφία ἀρ. 13.

καὶ κατέθεσε στὸν νοτάριο Νικόλαο Μουλιανό, γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴν ἀντίθεσή του, ἀναφέρονται κατὰ σειρά τὰ ὀνόματα τῶν λογίων κληρικῶν: Γεωργίου Καλικιόπουλου, Μαρίνου Μουλιανοῦ, Ἰερεμίας Καββαδία, Νικηφόρου Θεοτόκη, Ἀναστασίου Μάρμορα, Δημητρίου Πετρετίνου, Ἰακώβου Τζαγκαρωῶλ, Πέτρου Μάνεση καὶ Ἀντωνίου Σπίνολα, οἱ ὁποῖοι, ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνεται, «*μεγάλην τὴν εἶδησιν εἰς τοὺς ἱερούς τύπους φέρουν καὶ αἱ ἐκκλησιαστικαὶ διατάξεις καὶ ἐρμηνεῖαι εἰς τὰς χεῖρας τους καθ' ἡμέραν εὐρίσκονται*»³⁸.

Ἡ ἀναγνώριση τοῦ Σπίνολα ἀνάμεσα στοὺς πεπαιδευμένους ἱερεῖς τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἐκτίμηση ποὺ ἔχαιρε βεβαιώνεται ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ μέγας πρωτοπαπὰς τοῦ ἀνέθεσε, ὅπως θὰ δοῦμε, τὴ σύνθεση τῶν δύο ἀπὸ τὰ γνωστά του ἔργα. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς ἀντλοῦνται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τοὺς τίτλους τῶν ἔργων, χωρὶς δυνατότητα διασταύρωσης, ἀφοῦ καμιά ἀρχειακὴ μαρτυρία δὲν τεκμηριώνει τέτοια ἀνάθεση, δὲν ἔχουμε ὅμως λόγους νὰ ἀμφισβητήσουμε τὴν ἐγκυρότητα τῶν δηλώσεων.

Ὁ Σπίνολας, τέλος, ἦταν πιθανὸν γνωστὸς στὸν Ἀθανάσιο Πάριο ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τοὺς βιογράφους του, πῆγε στὴν Κέρκυρα γιὰ νὰ συμπληρώσει τὶς σπουδὲς του ἢ γιὰ νὰ ἐργαστεῖ ὡς δάσκαλος στὴ σχολὴ τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, ὁπότε καὶ μαθήτευσε κοντὰ του³⁹. Ὁ Ἀθανάσιος Πάριος, ἀναφέροντας στὸ ἔργο του Οὐρανοῦ Κρίσις⁴⁰ τὴν προσωρινὴ μεταφορὰ τοῦ λειψάνου τοῦ ἀγίου Σπυρίδωνος στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῶν Ξένων, μετὰ τὴν κατεδάφιση τοῦ πρώτου ναοῦ καὶ ἕως ὅτου κτιστεῖ ὁ νέος ναὸς στὴν τειχισμένη πόλη (1577-1589)⁴¹, προσδιορίζει παρενθετικὰ τὸν ναὸ ὡς «ἐκκλησία τοῦ Σπίνουλα», ἀφήνοντας νὰ ἐννοηθεῖ ἡ προσωπικὴ γνωριμία του μὲ τὸν ἐφημέριο τοῦ ναοῦ.

38. Τὸ ἔγγραφο εἰς Α.Ν.Κ., Συμβ., φάκ. Μ.252, βιβλίο 5 Scritture Estragiudiziali, ἔνθετο μεταξὺ τῶν φύλλων 32-33.

39. Βλ. G. PODSKALSKY, *Ἡ ἑλληνικὴ θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821. Ἡ Ὀρθοδοξία στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν δυτικῶν δογμάτων μετὰ τὴ Μεταρρύθμιση*, μετ. πρωτ. Γ. Δ. Μεταλληνός, Ἀθήνα 2005, σ. 445· Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, «Ἀθανάσιος Πάριος (1721-1813) (Εργογραφία-Ἰδεολογία-Βιβλιογραφικά)», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 30 (1995), σ. 294 [293-349]· ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεῖα*, σ. 198.

40. *Οὐρανοῦ Κρίσις ἦτοι Θαῦμα φρικτὸν καὶ ἐξάισιον τοῦ θαυματουργικωτάτου θείου Σπυρίδωνος...*, ἔκδοσις δευτέρα, Ἀθήνα 1850, σ. 29.

41. Πὰ τὸ ζήτημα τῶν ναῶν, βλ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Χῶρος*, σ. 166-168.

3. Τὸ συγγραφικὸ τοῦ ἔργου

Ὁ Γ. Βενδότης ἀναφέρει ὅτι ὁ Σπινόλας συνέγραψε τρία ἔργα: *Διδασκαλίαν Χριστιανικὴν διεξοδικωτάτην, Συγγραμμάτιον νομικόν*, καὶ *Ἀπολογίαν εἰς τὴν Οὐρανίαν ἐπιστολὴν τοῦ Βολταίρου*⁴². Τὰ ἴδια ἔργα καταγράφει καὶ ὁ Γ. Ζαβίρας μὲ μικρὰς διαφορὰς στὸ λεκτικόν: *Διδασκαλίαν χριστιανικὴν διεξοδικήν, Σύνταγμα νομικόν, Ἀπολογίαν καὶ τὴν οὐρανίαν ἐπιστολὴν τοῦ Βολταίρου*⁴³. Ὁ Κ. Σάθας τοῦ προσγράφει τὰ ἴδια ἔργα, διαφοροποιούμενος ὡς πρὸς τὸν τίτλο τοῦ τρίτου ἔργου τὸ ὁποῖο ὀνομάζει «Ἀπάντησιν εἰς Βολταίρον»⁴⁴, ὁ δὲ Π. Χιώτης ἐπισημαίνει μόνον ὅτι «ἀπελογήθη εἰς τὴν οὐρανίαν ἐπιστολὴν τοῦ Βολταίρου»⁴⁵. Σὲ αὐτά, προσθετέον ἕνα ἐπιπλέον, ὁ Ἔλεγχος εἰς τὰς δέκα τοῦ Θεοῦ ἐντολάς, ἡ πρώτη ἀναφορὰ τοῦ ὁποίου ἀπαντᾷ στὸν κατάλογο χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης Ἀλεξίου Κολυβά⁴⁶. Ὁ Ἀντώνιος Σπινόλας ἦταν ἐπομένως συγγραφέας τουλάχιστον τεσσάρων ἔργων. Ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτά, ἔχουν διασωθεῖ σὲ χειρόγραφη μορφή, τὰ τρία μὲ τοὺς ἀκόλουθους τίτλους:

Νομικὸν Σύνταγμα.

Χριστιανικὴ Διδασκαλία κατ' ἐρωταπόκρισιν.

Ἔλεγχος εἰς τὰς δέκα τοῦ Θεοῦ ἐντολάς.

Τὸ ἀναφερόμενο στὸν Βολταίρο ἔργο, μὲ τὸν τίτλο *Ἀπολογία εἰς τὴν Οὐρανίαν ἐπιστολὴν τοῦ Βολταίρου* λανθάνει.

Τὰ ἔργα τοῦ Σπινόλα συντάχθηκαν ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1761 καὶ 1772. Πιὸ συγκεκριμένα, σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχουν τὰ πρῶτα φύλλα τῶν σωζομένων χειρογράφων, ἡ *Χριστιανικὴ Διδασκαλία* συντάχθηκε τὸ 1761, τὸ *Νομικὸν Σύνταγμα* τὸ 1763 καὶ ὁ Ἔλεγχος τὸ 1772. Ὅλα εἶναι γνωστά ἀπὸ ἀντίγραφα τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ ὅλα παρέμειναν ἀνέκδοτα, παρότι δύο τουλάχιστον ἀπὸ αὐτὰ συντάχθηκαν κατ' ἐντολὴν τοῦ μεγάλου πρωτοπαπᾶ τῆς Κέρκυρας καὶ στὰ σωζόμενα χειρόγραφα ἔχουν τὴ

42 ΒΕΝΔΟΤΗΣ, *Προσθήκη*, σ. 224.

43 ΖΑΒΙΡΑΣ, *Νέα Ἑλλάς*, σ. 531.

44 ΣΑΘΑΣ, *Φιλολογία*, σ. 612.

45 ΧΙΩΤΗΣ, «Ἀναπήρωσις», σ. 247.

46 Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλογος τῶν ἐν Ἀθήναις βιβλιοθηκῶν πλην τῆς Ἑθνικῆς. Γ' Κώδικες τῆς βιβλιοθήκης Ἀλεξίου Κολυβά», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 15 (1921), σ. 420.

μορφή κειμένου που προοριζόταν για έκτύπωση, με ιδιαίτερα επιμελημένο τὸ φύλλο τίτλου. Πιὸ συγκεκριμένα:

Ἡ *Χριστιανικὴ Διδασκαλία κατ' ἐρωταπόκρισιν*. Σώζεται στὸ χειρόγραφο ἀρ. 194 τῆς βιβλιοθήκης Ἀλεξίου Κολουβά που σήμερα ἀνήκει στὴ συλλογὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθήνας (ΒΧΜ ἀρ. 19878). Τὸ χειρόγραφο, διαστάσεων 187×140 χιλ.⁴⁷, ἀποτελεῖται ἀπὸ 69 φύλλα (1χ.ἀ.+68), τὰ ὁποῖα συγκροτοῦν 9 τεύχη ἀριθμημένα στὸ ἄνω ἀριστερὸ μέρος με ἐλληνικὴ ἀρίθμηση. Τὰ φύλλα 66ν-68ν εἶναι ἄγραφα. Τὸ χειρόγραφο δὲν ἔφερε ἀρχικὰ ἀρίθμηση. Σήμερα τὰ φύλλα του φέρουν ἔντυπη ἀραβικὴ ἀρίθμηση. Εἶναι σταχωμένο με χαρτόνι ἐπενδυμένο με μαρμαρόκολλα. Ὁ τίτλος στὸ πρῶτο φύλλο, διευθετημένος δίκην ἐξωφύλλου ἔντυπης ἔκδοσης: *ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ/ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ/ Κατ' ἐρωταπόκρισιν, ἦτοι/ τῶν τριῶν θεολογικῶν/ Ἀρετῶν,/ Πίστεως, Ἐλπίδος, καὶ / Ἀγάπης,/ Ἀκριβῆς Διασάφησης./ Συντεθεῖσα παρὰ τοῦ Ἑλλογιμω/τάτου ἐν Ἱερεῦσι Κ(υρίο)υ/ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΣΠΥΝΟΛΑ,/ Προστάξει τοῦ Παναιδεσιμωτάτου/ Μεγίστου Πρωτοπαπᾶ τ(ῆς) Θεο/σώστου Πόλεως καὶ Νήσου Κερ/κύρας Κ(υρίο)υ κ(υρίο)υ/ ΑΛΟΨΖΙΟΥ ΚΑΠΠΑ/ΔΟΚΑ/ Εἰς ὠφέλειαν τῶν προβεβηκότων/ Νέων, καὶ μάλιστα τῶν διευθετιζο/μένων ἀναβιβασθῆναι εἰς τὸ τῆς/ Ἱερωσύνης Μέγα Ἀξίωμα./ Κατὰ τὸ ἀψζα'.* Ἔτος τὸ Κοσμοσωτή/ριον.

Τὸ *Νομικὸν Σύνταγμα*. Παραδίδεται ἀπὸ τὸ χειρόγραφο ἀρ. 2 τῆς μονῆς Ὑ. Θ. Μυρτιδιωτίσσης στὴν Κέρκυρα⁴⁸. Τὸ χειρόγραφο, διαστάσεων 210 × 170 χιλ., ἀποτελεῖται ἀπὸ 104 φύλλα, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ φ. 1ν, 3ν καὶ 94ν-104ν εἶναι ἄγραφα. Τὰ φύλλα συγκροτοῦν 9 τεύχη, ὅλα ἐξάδια ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρῶτο καὶ τὸ τελευταῖο που ἔχουν ἀπὸ 10 φύλλα. Ἡ κατάσταση τοῦ χειρογράφου εἶναι κακὴ: σητόβρωτο καὶ με ἐμφανεῖς τὶς φθορὲς ἀπὸ τὴν ὑγρασία. Στὸ φ. 1r ὁ τίτλος κατανεμημένος σὲ ἀράδες σὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ ἐξώφυλλο ἐντύπου: *ΝΟΜΙΚΟΝ / ΣΥΝΤΑΓΜΑ / Συλληχθὲν παρὰ τοῦ Λογιω/τάτου ἐν Ἱεροδιδασκάλοις / Κ(υρίο)υ: κ(υρίο)υ: Ἀντωνίου Σπίνουλα / τοῦ Κερκυραίου./ [κόσμημα] / Πρόσεστι κ(αι) τότε, Ἰωάννη ἱε/ρεῖ Δενδία τῷ Κερκυραίω./ [κόσμημα] / Κατὰ τὸ ἀψζγ'.* Ἔτος τὸ κοσ/μοσωτήριον. 1763.

47. Τὸ χειρόγραφο περιγράφηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν ΛΑΜΠΡΟ, «Κώδικες Κολουβά», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 16 (1922), σ. 109, ὁ ὁποῖος δίνει διαστάσεις 195×145 χιλ. που ἀνταποκρίνονται στὶς διαστάσεις τοῦ ἐξωφύλλου.

48. Βλ. Π. ΤΖΙΒΑΡΑ – Σ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Ὑ. Θ. Μυρτιδιωτίσσης Κερκύρας*, Κέρκυρα 2004, σσ. 36-38.

Ὁ Ἐλεγχος εἰς τὰς δέκα τοῦ Θεοῦ ἐντολάς. Τὸ ἔργο σώζεται σὲ δύο χειρόγραφα. Πρόκειται γιὰ τὸ χειρόγραφο ἀρ. 185 τῆς βιβλιοθήκης Ἀλεξίου Κολυβά, πού σήμερα ἀνήκει στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθῆνας (ΒΧΜ ἀρ. 19869) καὶ τὸ χειρόγραφο ἀρ. 29 τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς Πλατυτέρας στὴν Κέρκυρα. Τὸ χειρόγραφο τῆς βιβλιοθήκης Ἀλεξίου Κολυβά, διαστάσεων 178×135 χιλ.⁴⁹, ἀποτελεῖται ἀπὸ 208 φύλλα (1χ.ἀ.+207), ἐκ τῶν ὁποίων τὰ φ. 205-207 ἄγραφα. Εἶναι σταχωμένο μὲ χαρτόνι ἐπενδυμένο μὲ μαρμαρόκολλα. Στὴ δερμάτινη ράχη ὑπάρχουν χρυσὰ κοσμήματα, ὁ τίτλος: *ΕΛΕΓΧΟΣ ΕΙΣ [...] καὶ στὴ βάση τὰ ἀρχικὰ Θ.Α.* Τὸ χειρόγραφο φέρει ἀρχικὴ ἀρίθμηση ἀνὰ σελίδα καὶ νεότερη ἔντυπη ἀνὰ φύλλο. Στὸ πρῶτο φύλλο ὁ τίτλος, κατανεμημένος σὲ ἀράδες σὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ ἐξώφυλλο ἐντύπου: *ΕΛΕΓΧΟΣ ΕΙΣ/ ΤΑΣ ΔΕΚΑ ΤΟΥ/ ΘΕΟΥ ΕΝΤΟΛΑΣ. Συντεθεὶς παρὰ τοῦ Ἑλλο/γιμωτάτου ἐν Ἱερεῦσι Κ(υρίο)υ/ ΑΝΤΩΝΙΟΥ/ ΣΠΙΝΟΛΑ/ τοῦ Κερκυραίου. [κόσμημα] Κατὰ τὸ αψοβ'. Ἔτος/ τὸ Κοσμοσωτήριον/ 1772.* Στὸ verso τοῦ φύλλου τοῦ τίτλου, ὁ στίχος: *Ἐν ταῖς ἐντολαῖς σου ἀδολεσχῆσω.* Στὸ τέλος (φ. 204v), τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα: *1797. ἀπριλλ(ι)ου 19 ε.π. Ἀντέγραψα τὸ παρὸν. Ἰω(άννης) Ἱερέυς Δένδειας⁵⁰.* Ἀκολουθεῖ, στὸ ἴδιο φύλλο, διαγραμμένο, τὸ ἀκόλουθο σημεῖωμα σὲ τέσσερις στίχους: *1801(;) ὀκτωβρίου ... τὸ παρὸν βιβλ(ι)ον ἐδώθη/ δωρεάν παρ' ἐμοῦ του γράψαντος, τοῦ ἀρχιδια/κόνου Φιλαρέτου Μπόικου χάριν δωρεᾶς./ Ἰωάννης σκευοφύλαξ Δένδειας.* Ὁ ἴδιος γραφέας, μὲ τὸ ἴδιο μελάνι, ἔσβησε κατόπιν τὸ σημεῖωμα καθιστώντας ἔτσι τὴν ἀνάγνωσή του ἰδιαίτερα δύσκολη⁵¹. Τὸ χειρόγραφο τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς Πλατυτέρας Κέρκυρας ἔχει διαστάσεις 210×150 χιλ.⁵², ἀποτελεῖται ἀπὸ 111 φύλλα καὶ εἶναι κολοβό. Εἶναι

49. Τὸ χειρόγραφο περιγράφηκε γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ τὸν ΛΑΜΠΡΟ, «Κώδικες Κολυβά», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 15 (1921), σ. 420, ὁ ὁποῖος δίνει διαστάσεις 185×135 χιλ. πού ἀναποκρίνονται στὶς διαστάσεις τοῦ ἐξωφύλλου.

50. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κώδικες Κολυβά», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 15 (1921), σ. 420.

51. Ὁ Σπυρίδων Λάμπρος, στὴν περιγραφή τοῦ χειρογράφου, ἀναφέρει τὸ διαγραμμένο σημεῖωμα καὶ σημειώνει ὅτι διακρίνεται «ὅτι τῷ 1801 ὁ γράψας παρεχώρησε τὸ βιβλίον εἰς ἀρχιδιάκονον τινὰ Ἰαρίωνα χάριν δωρεᾶς εἰς τὸ σκευοφυλάκιον» (ΛΑΜΠΡΟΣ, ὁ.π., σ. 420). Ὁ ἀναφερόμενος ὡς δωρολήπτης Φιλάρετος Μπόικος εἶναι γνωστὸς ὡς ἐφημέριος στὸν ναὸ τοῦ Παντοκράτορος στὴν πόλη τῆς Κέρκυρας τὸ ἔτος 1820 (ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Γεωγραφία*. σ. 51).

52. Βλ. ἀναλυτικὴ περιγραφή εἰς Π. ΤΖΙΒΑΡΑ – Σ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Πλατυτέρας Κέρκυρας. Χειρόγραφα – Ἐντυπα – Ἀρχεῖο*, Ἀθήνα 2010, σσ. 191-192.

γραμμένο στο τέλος του 19ου αιώνα. Η κατάσταση του χειρογράφου είναι μέτρια. Από το φ. 80 και μετά, τα φύλλα είναι κατεστραμμένα στην έσωτερική τους πλευρά. Από το τέλος του χειρογράφου έχει έκτεσει τουλάχιστον ένα φύλλο που περιείχε το τέλος του τελευταίου λόγου. Στο φ. 1r ο τίτλος του έργου με κεφαλαία γράμματα: *ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΕΙΣ ΤΟΝ ΔΕΚΑΛΟΓΟΝ*, χωρίς δήλωση συγγραφέα. Η ταύτισή του έγινε έπειτα από αντιβολή του περιεχομένου του με το περιεχόμενο του χειρογράφου του Βυζαντινού Μουσείου. Η παραβολή του κειμένου της Πλατυτέρας προς εκείνο του Βυζαντινού Μουσείου δείχνει ότι δεν έχουν κοινή καταγωγή. Παρατηρούνται παραλείψεις αλλά και προσθήκες ολόκληρων παραγράφων στο κείμενο, συνήθως παρενθετικών ή εισαγωγικών μιάς διαπραγματεύσεως. Επίσης το χειρόγραφο της Πλατυτέρας φέρει σημειώσεις στα περιθώρια που λείπουν από εκείνο του Βυζαντινού Μουσείου, συμπληρώνοντας με τον τρόπο αυτό τα κενά του χειρογράφου, ή παραλείπει σημειώσεις. Ως προς την όρθογραφία, παρατηρούνται χαρακτηριστικές ομοιότητες, αν και στο χειρόγραφο της Πλατυτέρας ένιοτε ή όρθογραφία είναι πλησιέστερη στο όρθο και οι λέξεις δεν φαίνεται να αποδίδουν την προφορική έκφορά τους (π.χ. *Ίσδραήλ* στο Βυζ. Μουσείου, *Ίσραήλ* στο χειρόγραφο της Πλατυτέρας).

Η *Άπολογία εις την Ούρανιαν έπιστολήν του Βολταίρου*. Επρόκειτο για αντιρρητικού χαρακτήρα κείμενο που αφορούσε το περιεχόμενο της έπιστολής προς Ούρανιαν του Βολταίρου Δέν έντοπίστηκε χειρόγραφο του έργου. Προφανώς το αυτόγραφο του Σπίνολα άκολούθησε άλλους δρόμους από εκείνους των ύπολοίπων, τα όποια είχαν την τύχη να αντιγραφούν. Ένα άνωνυμο έργο το όποιο περιλαμβάνεται στον κατάλογο των έλληνικών χειρογράφων της βιβλιοθήκης του Frederick North κόμη του Guilford, που συντάχθηκε γύρω στο 1817, φέρει τον άκόλουθο τίτλο: *Η Κοπίς των Βολταιρικών στραγγαλίδων, τούτέστιν άπάντησις εις τας θεοστυγείς τούτου βλασφημίας περιεχομένας έν τή έπιστολή αυτου, Προς Ούρανιαν, πονηθείσα παρά τινος των έν Κερκύρα όρθοδόξων Ίερέων, προτροπή του τότε Παναϊδεσιμοτάτου Πρωτοπαπᾶ έτει 1768*⁵³. Η Βασιλική Σταμάτη, ή όποια δημοσίευσε διπλωματικά τον κατάλογο, έπισημαίνει ότι τα χειρό-

53. Β. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, «Έλληνικά χειρόγραφα στη συλλογή του Frederick North κόμη του Guilford», στο *Πολύπτυχον, άφιέρωμα στον Ίωάννη Χασιώτη*, Κέντρο Βυζαντινών Νεοελληνικών και Κυπριακών Μελετών, Γρανάδα 2008, σ. 408 [401-422].

γραφα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν καταγραφή τους βρίσκονταν στὴν Ἀγγλία, ταξίδεψαν ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Κέρκυρα καὶ μεταφέρθηκαν ἐκ νέου στὴν Ἀγγλία ἀπὸ τὸν κληρονόμο τοῦ Guilford ὅπου καὶ πούληθηκαν σὲ δημοπρασίες γύρω στὸ 1830. Ἡ Σταμάτη, ὑπομνηματίζοντας τὸ περιεχόμενο τοῦ καταλόγου, σημειώνει γιὰ πολλὰ χειρόγραφα τὴν μετέπειτα τύχη τους, ὄχι ὅμως καὶ γιὰ τὸ συγκεκριμένο χειρόγραφο γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν κατόρθωσε νὰ ἐντοπίσει κανένα ἶχνος. Τὸ ἴδιο ἀκαρπες ἦταν καὶ οἱ δικές μας προσπάθειες ἐντοπισμοῦ του στοὺς ἔντυπους καὶ ἠλεκτρονικούς καταλόγους τῶν βιβλιοθηκῶν.

Παρὸτι δὲν ἔχουμε τὸ χειρόγραφο μπροστὰ μας, ὁ τίτλος τοῦ ἔργου ποὺ περιέκλειε στίς σελίδες του τὸ χειρογράφο Guilford, ὅπως παραδίδεται στὸν κατάλογο, εἶναι ἰδιαίτερα εὐγλωττος. Ὅλα τὰ στοιχεῖα συνάδουν στὴν ταύτιση τοῦ ἔργου μὲ τὸ λανθάνον ἔργο τοῦ Σπινόλα, καθὼς πέρα ἀπὸ τὸ κοινὸ θέμα του, ἔχει γραφεῖ στὴν Κέρκυρα μέσα στὴ δωδεκαετία κατὰ τὴν ὁποία συντάχθηκαν καὶ τὰ ἄλλα ἔργα, καὶ ἐπιπλέον ἀντικαθρεπίζει τὸν τρόπο συγγραφῆς τῆς *Χριστιανικῆς Διδασκαλίας*, κατὰ προτροπὴ δηλαδὴ τοῦ τότε μεγάλου πρωτοπαπᾶ Ἀλοῖζιου Καππάδοκα. Βέβαια ὁ τίτλος διαφέρει ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ παραδίδει ὁ Ζαβίρας, καθὼς δὲν περιέχεται ὁ ὅρος «ἀπολογία», σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀναφορὰ Σάθα, ὁ ὁποῖος, ἄγνωστο ἀπὸ ποῦ ἀντλώντας, ἐπιλέγει τὸν ὄρο «ἀπάντησις». Θεωρῶ ὅτι δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἐπιμείνει κανεὶς στίς διαφορὲς αὐτές, ἄλλωστε ὁ ὄρος «ἀπολογία» χρησιμοποιοῦνταν γιὰ ἀνάλογοι περιεχομένου κείμενα, λίγο μάλιστα ἀργότερα ἐπιλέχθηκε ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Πάριο στὸ ἔργο «Χριστιανικὴ Ἀπολογία» ἢ «Ἀπολογία Χριστιανικὴ», ὁ ὁποῖος στὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα πρὸς τοὺς ἀναγνώστες ἔγραφε πὼς ὀνόμασε τὸ ἔργο του «Ἀπολογία» «μιμούμενος τοὺς παλαιούς ὁποῦ συνέγραψαν εἰς παρομοίαν ὑπόθεσιν», πρὸς ὑπεράσπιση δηλαδὴ τῆς χριστιανικῆς πίστεως, καθὼς «ὁ πρὸς τινα κατηγορίαν γινόμενος λόγος, ἀπολογίας ἔχει καὶ τάξιν καὶ χῶραν», πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἀπολογία «ὑπὲρ τῆς ἀληθείας»⁵⁴.

54. *Χριστιανικὴ ἀπολογία. Συντεθεῖσα μὲν ὑπὸ τινος φιλαδέλφου χριστιανοῦ πρὸς ὠφέλειαν τῶν εὐσεβῶν... Ἐπιθεωρηθεῖσα δὲ καὶ πολλαχῶν ... ἐπιδιορθωθεῖσα ... Ἐν τῷ τοῦ Πατριάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τυπογραφείῳ ἔτει αψζη'*, σσ. 5-7. Γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ συγγραφέα καὶ τὶς ἐκδόσεις τοῦ 1800 καὶ 1805 βλ. Δ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Χριστιανικὴ Ἀπολογία (1798) Ἀπολογία Χριστιανικὴ (1805)», *Ὁ Ἑραμιστής* 23 (2001), σσ. 326-328 ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

Τὰ ἔργα τοῦ Σπίνολα διασώθηκαν χάρι στήν ἀντιγραφή τους ἀπό τὸν ἱερέα Ἰωάννη Δένδια, γνωστὸ βιβλιόφιλο καὶ κάτοχο βιβλιοθήκης⁵⁵. Ὁ γραφέας σημειώνει, ὅπως εἶδαμε, τὸ ὄνομά του στὸ σημεῖωμα τοῦ χειρογράφου Κολουβᾶ ἀρ. 185⁵⁶. Ὅπως προέκυψε ἀπὸ τὴ συγκριτικὴ ἐξέταση τῆς γραφῆς τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ μὲ τὰ χειρόγραφα Κολουβᾶ ἀρ. 194 καὶ Μυρτιδιώτισσας ἀρ. 2, γραφέας καὶ τῶν τριῶν εἶναι ὁ Ἰωάννης Δένδιας⁵⁷.

Ὁ γραφέας ἦταν καὶ ὁ ἀρχικὸς κτήτορας τῶν τριῶν χειρογράφων, στὸ χειρόγραφο μάλιστα τῆς Μυρτιδιώτισσας δηλώνεται ὡς κτήτορας στὸ φύλλο τίτλου, παρεμβάλλοντας τὸ ὄνομά του μετὰ τὸν τίτλο καὶ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, κατὰ τέτοιο τρόπο ὥστε τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα νὰ ἀποτελεῖ ὀργανικὸ μέρος τοῦ τίτλου. Καὶ τὰ τρία χειρόγραφα χαρακτηρίζονται ἀπὸ κοινὴ αἰσθητικὴ τόσο στὴ μορφή τοῦ κειμένου ὅσο καὶ στὴ σχεδίαση τῶν φύλλων μὲ τὸν τίτλο τῶν ἔργων, πού μιμοῦνται τὰ φύλλα τίτλου τῶν ἐκδόσεων τῆς ἐποχῆς τῆς ἀντιγραφῆς τους: χρησιμοποιοῦνται κεφαλαῖα καὶ πεζὰ γράμματα, ἀνθοειδῆ κοσμήματα, καὶ στὸ τέλος συμπληρώνεται τὸ «ἔτος τὸ κοσμοσωτήριον», τὸ ὁποῖο θεωρῶ ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἀντιστοιχεῖ στὸ ἔτος συγγραφῆς τοῦ κάθε ἔργου. Εἶναι γνωστὸς ὁ χρόνος ἀντιγραφῆς μόνον τοῦ ἐνὸς χειρογράφου, πιστεύω ὅμως ὅτι στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα θὰ πρέπει νὰ ἀντιγράφησαν καὶ τὰ ἄλλα δύο, ἀφοῦ, πέραν τῆς γραφῆς, τὰ συνδέουν ἐπίσης ἡ ποιότητα τοῦ χαρτιοῦ, τὸ χρῶμα τοῦ μελανιοῦ, καθὼς καὶ ἡ γενικότερη αἰσθητικὴ τους. Εἶναι μάλιστα πιθανὸν καὶ τὸ τέταρτο, λανθάνον σήμερα, ἔργο τοῦ Σπίνολα νὰ εἶχε ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Δένδια καὶ νὰ εἶχε βρεῖ θέση στὴ βιβλιοθήκη του, ἕνα ἔργο τὸ ὁποῖο θεματολογικὰ εἶχε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον.

Ὁ ἱερέας Ἰωάννης Δένδιας ἢ Δέντιας ἦταν γιὸς τοῦ Σταματίου⁵⁸. Ἐμφανίζεται συχνὰ στὰ νοταρικὰ κατὰστιχα ἀπὸ τὸ 1767 ἕως καὶ τὸ ἔτος 1803 μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ μάρτυρα σὲ προικοσύμφωνα καὶ διαθήκες, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προκύπτει ὅτι συνδεόταν καὶ μὲ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειας Σπί-

55. Π. ΤΖΙΒΑΡΑ, *Χαμένες καὶ Κρυμμένες Βιβλιοθήκες. Ἰδιωτικὲς βιβλιακὲς συλλογὲς στὴ βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16ος-18ος αἰ.)*, τ. Α', Ἀθήνα: Ἄτων, Ἀναγνωστικὴ Ἑταιρία Κερκύρας, 2022, σσ. 379-381 καὶ τ. Β', σσ. 255-256.

56. Α. ΠΟΛΙΤΗΣ – Μ. ΠΟΛΙΤΗ, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αἰώνα. Συνοπτικὴ καταγραφή», *Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου* 6 (1988-1992), σ. 471 [313-645].

57. ΤΖΙΒΑΡΑ-ΚΑΡΥΔΗΣ, *Βιβλιοθήκη Μυρτιδιώτισσης*, σ. 25.

58. Βλ. τὴν ιδιόχειρη ὑπογραφή του σὲ διαθήκη τῆς 15ης Μαΐου 1779 (Α.Ν.Κ., Συμβ., φάκ. Ζ.27, βιβλίο 3, φ. 6r). Βλ. καὶ Συμβ., φάκ. Α.426, βιβλίο 4, φ. 10r (πράξη τοῦ 1807).

νολα⁵⁹. Ὁ Ἰωάννης Δένδιας τὸ 1767 ἦταν ἐφημέριος στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴ Γαρίτσα⁶⁰, στὴν ἐφημερία τοῦ ὁποῦ ἀπαντᾶ καὶ στὶς 11 Ἀπριλίου 1793⁶¹. Ἐπίσης τὸ ἔτος 1771 ἦταν ἐφημέριος στὸν ναὸ τῆς Τριμάρτυρος στὴ Γαρίτσα⁶². Τὸ 1801 κατεῖχε τὸ ἀξίωμα τοῦ σκευοφύλακα. Τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὸ σημείωμα στὸ τέλος τοῦ φ. 204ν τοῦ χειρογράφου Κολουβά ἀρ. 185, πὸν εἶδαμε προηγουμένως.

Πέραν τῆς ἀντιγραφῆς τῶν ἔργων, δὲν εἶναι διαθέσιμες ἄλλες μαρτυρίες πὸν νὰ δικαιολογοῦν τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τοῦ γραφέα γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Σπίνολα. Εἶναι πιθανὸν νὰ ὑπῆρξε μαθητῆς του, τοῦτο ὅμως μόνον ἢ συστηματικὴ μελέτη τῶν ἀρχαικῶν τεκμηρίων τῆς ἐποχῆς ἴσως τὸ δεῖξει. Ὁ Δένδιας ἦταν βιβλιοφίλος καὶ πιθανὸν ἐμπλούτιζε τὴ βιβλιοθήκη του καὶ μὲ τὴν ἀντιγραφή ἔντυπων βιβλίων καὶ χειρογράφων. Ἦταν κτήτορας τοῦ χειρογράφου Παλαιοκαστρίτσας ἀρ. 9, τὸ ὁποῖο περιέχει τὸ ἔργο «Βιβλίον καλούμενον Ἰδέα τοῦ ἀληθῶς μετανοοῦντος», ἀντιγραμμένο προφανῶς ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ 1774⁶³. Ἀπὸ τὴν ἀντιβολὴ μάλιστα τῆς γραφῆς τοῦ ἀνωτέρω χειρογράφου μὲ τὰ χειρόγραφα πὸν ἤδη ἀναφέραμε προκύπτει ὅτι ὁ ἱερέας Ἰωάννης Δένδιας, ἐκτὸς ἀπὸ κτήτορας ἦταν καὶ ὁ γραφέας του.

59. Ὑπογράφει ὡς μάρτυρας στὶς 13 Ἰουνίου 1767 στὴ διαθήκη τῆς Θεοδούλας συζύγου τοῦ Ἀντρία Μουμούρη (Α.Ν.Κ., Συμβ., φάκ. Ζ.27, βιβλίο 1, φ. 12r βλ. καὶ φ. 31v, 32r, 45r), στὴ διαθήκη τῆς Εριέτας κόρης Παύλου Δετζώρτζη τῆς 20ῆς Αὐγούστου 1773 (δ.π., βιβλίο 2, φ. 2r), σὲ διαθήκη τῆς 3ῆς Ἀπριλίου 1775 (δ.π., βιβλίο 2, φ. 13r), σὲ διαθήκη τῆς 27ῆς Ἀπριλίου 1778 (δ.π., βιβλίο 2, φ. 37v), στὴ διαθήκη τῆς Κιαρέτας κόρης τοῦ Ἀναστασίου Μάνεση τῆς 15ῆς Μαΐου 1779 (δ.π., βιβλίο 3, φ. 6r). Ἐπίσης, σὲ προικοσύμφωνο τῆς 22ας Αὐγούστου 1780 (Α.Ν.Κ., Συμβ., φ. Ζ.16, βιβλίο 22, ἐνθετο χ.ά.), στὴ διαθήκη τῆς Ἄννας θυγατέρας τοῦ ποτὲ Ἀνδρέα Σπίνολα καὶ γυναίκας τοῦ Ματθαίου Κουρῆ τῆς 12ῆς Μαρτίου 1781 (Α.Ν.Κ., Συμβ., φάκ. Ζ.27, βιβλίο 3, φ. 19rv), στὴν παράδοση ἐπιδιαθήκης τοῦ Σπυρίδωνος Σπίνολα τῆς 21ῆς Ἰουνίου 1787 (δ.π., βιβλίο 5, φ. 34v), στὴν παράδοση ἄλλης ἐπιδιαθήκης τῆς 11ῆς Δεκεμβρίου 1781 (δ.π., βιβλίο 6, φ. 19v-20r), σὲ διαθήκη τῆς 4ῆς Μαΐου 1792 (Α.Ν.Κ., Συμβ., φάκ. Ζ.28, βιβλίο 7, φ. 45r), στὴν παράδοση ἐπιδιαθήκης τῆς 11ῆς Ἀπριλίου 1793 τοῦ Σπυρίδωνος Σπίνολα (δ.π., βιβλίο 8, φ. 13v-14r), σὲ διαθήκη τῆς 13ῆς Μαΐου 1799 (δ.π., βιβλίο 10, φ. 22r-24r). Ἦταν μάρτυρας σὲ νοταρικὴ πράξη τῆς 3ῆς Ὀκτωβρίου 1803 (Α.Ν.Κ., Συμβ. Α.80, φ. 26v).

60. Α.Ν.Κ., Συμβ., φάκ. Ζ.27, βιβλίο 1, φ. 12r.

61. Α.Ν.Κ., Συμβ., φάκ. Ζ.28, βιβλίο 8, φ. 13v-14r.

62. Α. Χ. ΤΣΙΤΣΑΣ, «Τριμάρτυρος». Ναὸς τῶν Κρητῶν προσφύγων στὴν Κέρκυρα», *Δελτίο Ἀναγνωστικῆς Ἐταιρίας Κερκύρας* 19 (1982), σ. 184 [167-188].

63. Π. ΤΖΙΒΑΡΑ – Σ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Παλαιοκαστρίτσας Κερκύρας*, Ἀθήνα 2001, σσ. 78-79.

Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν νὰ ἀντέγραψε τὰ μελετώμενα ἔργα ἀπὸ προσωπικὸ ἐνδιαφέρον, ἴσως ἀπὸ τὰ αὐτόγραφα τοῦ Σπίνολα, τὰ ὁποῖα σήμερα λανθάνουν.

4. Τὸ περιεχόμενο τῶν ἔργων

α. Ἡ Χριστιανικὴ Διδασκαλία κατ' ἐρωταπόκρισιν

Πρώτη ἐκτενὴ ἀναφορὰ στὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Σπίνολα ἔκανε ὁ Μ. Μανούσακας, στὴν ἐργασία του γιὰ τὸ ἀνάλογο ἔργο τοῦ Ἰωάννη Μπενιζέλου⁶⁴. Ἡ συγγραφή της, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, ἔγινε «προστάξει τοῦ παναιδεσιμωτάτου μεγίστου πρωτοπαπᾶ ... κυρίου Ἀλοῖζίου Καππάδοκα» καὶ ἀποσκοποῦσε «εἰς ὠφέλειαν τῶν προβεβηκότων νέων, καὶ μάλιστα τῶν διευθετιζομένων ἀναβιβασθῆναι εἰς τὴν ἱερωσύνης μέγα ἀξίωμα». Ἡ Χριστιανικὴ Διδασκαλία λοιπὸν ἀπευθυνόταν στοὺς μεγαλύτερους στὴν ἡλικία νέους, κυρίως στοὺς ὑποψήφιους κληρικούς, καὶ ἀποτελεῖ ἀπόρροια τῆς ἀνάγκης γιὰ τὴ στελέχωση τῆς κερκυραϊκῆς Ἐκκλησίας μὲ μορφωμένους κληρικούς. Ἡ πρωτοπαπαδικὴ ἐντολὴ γιὰ τὴ σύνταξή της προσδιορίζει τὶς κατευθύνσεις καὶ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς τότε ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς γιὰ τὸ ἐπίπεδο μόρφωσης τῶν κληρικῶν, τὴν ἀναγνώριση τῆς ἀδυναμίας χρήσης τῆς Κατήχησης τοῦ Νικολάου Βούλγαρη ὡς ἐγχειριδίου, καὶ τὴν ἀνάγκη συγγραφῆς ἐνὸς ἔργου συνοπτικότερου καὶ πιὸ εὔχρηστου⁶⁵. Ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν ἔκταση τῆς συγγραφῆς, ὁ Σπίνολας ἀπέβλεπε στὴ σύνταξη ἐνὸς σύντομου ἀλλὰ περιεκτικῶς ἐγχειριδίου στηριζόμενος πάνω στὸ γνωστὸ πρότυπο τῶν χριστιανικῶν διδασκαλιῶν κατ' ἐρωταπόκριση ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὴν ἐποχὴ του, μὲ ἐπεξεργασμένο ὅμως θεολογικὰ τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιμέρους ἐνοτήτων, οἱ ὁποῖες φέρουν τοὺς τίτλους τῶν τριῶν «θεολογικῶν ἀρετῶν», τῆς πίστεως, τῆς ἐλπίδας καὶ τῆς ἀγάπης. Στὴν πρώτη ἐνότητα ὁ συγγραφέας δίνει τὸν ὀρισμὸ

64. Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Ἡ “Διδασκαλία Χριστιανικὴ κατ' ἐρωταπόκρισιν”, ἀγνοημένο αὐτόγραφο ἔργο (1780) τοῦ Ἰωάννου Μπενιζέλου. Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ συγγραφέα (1780-82) μὲ τὸ Δωρόθεο Βουλῆμα καὶ ἡ ἰδιοποίησις καὶ ἔκδοσις (1841) τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Πρόκοπιον Δενδρινόν», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 3 (1990), σσ. 20-21 σημ. 60 [7-96].

65. Γιὰ τὸ θέμα βλ. βλ. S. KARYDIS, «Il clero ortodosso delle Isole Ionie sotto la dominazione veneziana nel 17o e 18o secolo. Un mondo di contrasti», στὸ *Collegio Flangini 350 anni - Κολλέγιο Φλαγγίνη 350 χρόνια*, Ἀτене-Βενεζία 2016, σσ. 225-285.

τῆς πίστεως καὶ ἀναπτύσσει τὸ Σύμβολο τῆς πίστεως καὶ τὰ Μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας. Στὴ δευτέρη ἐνότητα, ἔπειτα ἀπὸ σύντομο ὄρισμὸ τῆς ἐλπίδας, ἐρμηνεύονται ἡ Κυριακὴ Προσευχὴ καὶ οἱ Μακαρισμοί. Στὴν τρίτη καὶ τελευταία ἐνότητα δίνεται ὁ ὄρισμὸς τῆς ἀγάπης, δικαιολογεῖται ἡ ὑπεροχὴ τῆς ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες ἀρετὲς καὶ τονίζεται ὁ διττός τῆς χαρακτῆρας: ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸ καὶ ἀγάπη πρὸς τὸν πλησίον. Ἡ διπλὴ αὐτὴ ἀγάπη, κατὰ τὸν συγγραφέα μας, πληροῦται μὲ τὴν τήρηση τῶν ἐντολῶν. Ἀκολουθεῖ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Δεκαλόγου, τῶν εὐαγγελικῶν προτροπῶν ἢ συμβουλῶν ποὺ ὁδηγοῦν στὴν τελειότητα, καθὼς καὶ τῶν ἐκτὸς Δεκαλόγου ἐντολῶν τῆς Ἐκκλησίας. Τέλος, δίνονται οἱ ὄρισμοὶ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἀμαρτίας, διακρίνονται τὰ ἀμαρτήματα σὲ «θανάσιμα» καὶ «ἀθανάσιμα ἤτοι συγγνωστά» καὶ περιγράφονται οἱ περιστάσεις ποὺ προσδιορίζουν τὴ βαρῦτητα ἐνὸς ἀμαρτήματος. Σὲ κάθε ἐνότητα παρεμβάλλονται ἐρωταποκρίσεις ποὺ ἀφοροῦν δύσκολα σημεῖα τῆς Γραφῆς.

Ὁ συγγραφέας εἶναι ἄριστος γνώστης τῆς Γραφῆς καὶ τῆς πατερικῆς γραμματείας, μὲ καλὴ γνώση τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ μὲ ιδιαίτερη εὐχέρεια στὴ διαπραγμάτευση θεμάτων νομοκανονικῶν, κάποια ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναπτύσσει καὶ στὰ ἄλλα ἔργα του. Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο, ἡ κατανομὴ τῆς ὕλης καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῶν τριῶν ἀρετῶν δὲν ἀποτελοῦν πρωτοτυπία τοῦ συγγραφέα, καθὼς ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλα ἔργα προγενέστερά του, ὁ βαθμὸς ὅμως ἀνάλυσης τῶν θεμάτων καθιστᾷ τὴ Διδασκαλία τοῦ Σπινόλα μοναδική. Ὁ συγγραφέας ἀπευθύνεται σὲ ἀναγνωστικὸ κοινὸ τὸ ὁποῖο ἀφενὸς εἶναι ἐξοικειωμένο μὲ τὴ δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀφετέρου προετοιμάζεται γιὰ νὰ ἀναλάβει ρόλο ποιμαντικὸ, γι' αὐτὸ καὶ ἡ προσέγγιση τῶν θεμάτων εἶναι ιδιαίτερα λεπτομερὴς καὶ ἀπαιτητικὴ. Αὐτὸ τὸ κοινὸ ἔχοντας κατὰ νοῦ ὁ συγγραφέας χρησιμοποιοῖ πληθώρα παρασελίδιων παραπομπῶν στὴ Γραφὴ καὶ σὲ ἔργα Πατέρων, οἱ ὁποῖες λειτουργοῦν ἀποδεικτικὰ καὶ παράλληλα δίνουν τὴ δυνατότητα στὸν ἀναγνώστη νὰ ἐμβαθύνει περισσότερο στὴ διδασκαλία, ἀνατρέχοντας στὰ σχετικὰ κείμενα.

β. Τὸ Νομικὸν Σύνταγμα

Ὁ λόγος καὶ ὁ τρόπος σύνταξης τοῦ Νομικοῦ Συντάγματος καθὼς καὶ τὸ κοινὸ στὸ ὁποῖο κυρίως ἀπευθυνόταν δηλώνονται μὲ σαφήνεια στὴν ἐπιστολὴ «*Τοῖς ὀσιωτάτοις, καὶ σεβασμιωτάτοις, πνευματικοῖς πατράσι...*», τὴν

όποια ο Σπίνολας προτάσσει του έργου του. Σύμφωνα με αυτή, στόχος του ήταν να βοηθήσει τους πνευματικούς πατέρες στην επίτευξη του έργου τους, επισημαίνοντας τη σημασία της γνώσης των αποφάσεων και των κανόνων των ιερών συνόδων. Η ύλη του είναι κατανεμημένη αλφαβητικά, κατά «στοιχείον» και κατά κεφάλαια. Ως προς τη θεματική, ο μεγαλύτερος αριθμός των κεφαλαίων αναφέρονται σε ζητήματα που αφορούν τον κληρο, τις ανδρικές και γυναικείες μονές, τη λειτουργική ζωή, τα μυστήρια, και κυρίως το Βάπτισμα, τον γάμο και τους βαθμούς συγγενείας. Φυσικά δὲν λείπουν οι αναφορές, στην αδελφοποιία, τους λατίνους, τον ὄρκο, τον πάπα, τὰ συγχωροχάρτια, τὸν τόκο, τις εικόνες, τὴ νηστεία καθὼς καὶ τὴν ἐφάρμαρτη ἀνθρώπινη δραστηριότητα (μοιχεία, φόνο, μαντεία κ.ἄ.). Ὁ Σπίνολας σὲ κάθε κεφάλαιο ἀναπτύσσει τὸ θέμα του παραθέτοντας τοὺς κανόνες καὶ τὰ σχόλια τῶν ἐρμηνευτῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Γραφή, ἀξιοποιεῖ ἀγιολογικὰ καὶ λειτουργικὰ κείμενα, ἔργα πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν, κείμενα τῆς βυζαντινῆς γραμματείας καθὼς καὶ ἔργα τῆς νεότερης καὶ τῆς σύγχρονης του γραμματείας.

Τὸ *Νομικὸν Σύνταγμα*, ὡς ἀνθολόγημα γνωστῶν νομοκανονικῶν συλλογῶν, ἀφήνει ἀναπάντητα ἐρωτήματα γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς σύνταξής του, καθὼς ἤδη κυκλοφοροῦσαν νομοκανονικὰ κείμενα σὲ ἔντυπη μορφή, τὰ ὁποῖα μπορούσαν νὰ καλύψουν τις ἀνάγκες τῶν πνευματικῶν πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπευθύνεται. Ὁ προσανατολισμὸς ὁμῶς τοῦ έργου στὴ στήριξη τοῦ κλήρου καὶ ἡ συγγραφή του ἀπὸ ἓνα ιερέα μὲ μακρόχρονη παρουσία σὲ μιὰ ἀπὸ τις σημαντικότερες συναδελφικὲς καὶ ἐνοριακὲς ἐκκλησίες τῆς Κέρκυρας, τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Ξένων στὸ προάστιο τῆς Γαρίτσας, καὶ πιθανότατα πνευματικό, τὸ καθιστοῦν χρήσιμο ἐργαλεῖο στὴν ἀναζήτηση τῶν εἰδικότερων ζητημάτων πρὸς τὰ ἀπασχολοῦσαν τὸ πλῆρωμα τῆς κερκυραϊκῆς Ἐκκλησίας στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα, παρότι ὁ ἴδιος ὁ Σπίνολας ἀποφεύγει νὰ θίξει εὐθέως τὴ σύγχρονή του πραγματικότητα.

γ. Ὁ Ἑλεγχος εἰς τὰς δέκα τοῦ Θεοῦ ἐντολάς

Πρόκειται μᾶλλον γιὰ συλλογὴ λόγων, μὲ τὴν πρόταξη ἐκτενοῦς εἰσαγωγῆς στὴν ὁποία ὁ συγγραφέας ἀπευθυνόμενος στὸν ἀναγνώστη τὸν εἰσάγει στὴ θεματικὴ τοῦ έργου του. Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ τίτλου, ὁ Ἑλεγχος συναρμόστηκε τὸ 1772 στὴ μορφή «μικροῦ πονηματίου» μὲ σκοπὸ πιθανὸν νὰ τυπωθεῖ. Τὸ κείμενο τοῦ Ἑλέγχου περιέχει ἀρκετὲς μαρτυρίες

πού βεβαιώνουν ότι αποτελεί τή γραπτή αποτύπωση σειράς όμιλιών του συγγραφέα με κοινό θέμα και με παρεμβάσεις στη δομή και στο λεκτικό. Δέν είναι γνωστός ώστόσο ούτε ό χρόνος κατά τόν όποιο έκφωνήθηκαν ούτε τó κοινό στό όποιο άπευθυνόταν ό όμιλητής.

Ός πρós τó περιεχόμενο, τó έργο χωρίζεται σέ δέκα ένότητες, όσες και οί έντολές. Ό Έλεγχος έντάσσεται στό πλαίσιο τής έντονης κηρυκτικής δραστηριότητας πού παρατηρείται στην Κέρκυρα αλλά και γενικότερα στόν Ιόνιο χώρο κατά τόν 18ο αιώνα. Τó κήρυγμα στίς μεγάλες γιορτές, και ιδιαίτερα κατά την Μεγάλη Τεσσαρακοστή, καθώς και ή έξεύρεση τών κατάλληλων προσώπων αποτελούσε μέριμνα τής Κοινότητας τής Κέρκυρας, τó Συμβούλιο τής όποίας φρόντιζε για τήν άποζημίωση τών ιεροκλήρων. Οί ιεροκλήρες ήταν συνήθως Κερκυραίοι, αλλά και γνωστοί κήρυκες άπό τά άλλα νησιά, οί όποιοι είτε παρεπιδημούσαν στό νησί, είτε καλούνταν ειδικά για νά κηρύξουν, είτε πάλι, έχοντας έκλεγεί ως δάσκαλοι στό δημόσιο σχολείο τής Κοινότητας, αναλάμβαναν μαζί με τή διδασκαλία και τó κήρυγμα⁶⁶. Η έρμηνεία τών δέκα έντολών, έφόσον πράγματι αποτέλεσε τόν κεντρικό άξονα σειράς λόγων, άποκαλύπτει έπιπλέον πτυχές τής κηρυκτικής δραστηριότητας στόν Ιόνιο χώρο και έμπλουτίζει τίς γνώσεις μας, παρότι δέν είναι γνωστός ό χρονικός όρίζοντας έκφώνησης τών λόγων ή ή συγκυρία πού τούς προκάλεσε. Τó θέμα τής έρμηνείας του Δεκαλόγου δέν αποτελεί συχνό θέμα στη νεότερη όρθόδοξη θεολογική γραμματεία, σέ αντίθεση με τή ρωμαιοκαθολική, στην όποια άπαντούν πολλά έργα στα λατινικά ή στα ιταλικά. Τó πρότυπο άλλωστε του Σπινόλα άνιχνεύεται σέ αντίστοιχα έργα τής δυτικής γραμματείας, τά όποια σέ μεγάλο βαθμό άκολουθεί προσαρμόζοντάς τα στα δεδομένα τής όρθόδοξης θρησκευτικότητας.

δ. Άπολογία στην έπιστολή στην Ούρανία του Βολταίρου

Ό Κ. Θ. Δημαράς, άναφερόμενος στους Έλληνες διανοούμενους οί όποιοι έγραψαν κατά του Βολταίρου, συγκαταλέγει και έναν συγγραφέα κερκυραϊκής προέλευσης, ό όποιος έγραψε περί τó 1780, τó έργο του όμως παρέμεινε άνέκδοτο και πέρασε άπαρατήρητο. Ό Δημαράς άντλεί τήν πληροφορία άπό τόν Γ. Ζαβίρα, στόν όποιο παραπέμπει, και, χωρίς νά δίνει λε-

66. ΤΖΙΒΑΡΑ, Σχολεία, σ. 427 έξης.

πτομέρειες για τὸ θέμα τοῦ ἔργου, ἀναφέρει σὲ ὑποσημείωση τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα ὅπως αὐτὸ ὑπάρχει στὸ ἔργο τοῦ Ζαβίρα, δηλαδή Σπυρίδων Σπίνολας⁶⁷. Τὸ ἔργο εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀναφορά του καὶ στὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως. Προφανῶς ἀναφέρεται στὸ ἔργο τοῦ Βολταίρου Ἐπιστολὴ στὴν Οὐρανία. Τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο ἐνδιαφέρον δοκίμιο τοῦ θεϊστῆ Βολταίρου, τὸ ὁποῖο τυπώθηκε τὸ 1738 στὴ Χάγη, ἐνῶ κυκλοφοροῦσε γιὰ πολλὰ χρόνια καὶ σὲ χειρόγραφα, καὶ ἕως τὸ 1760 γνώρισε πολλὲς ἐκδόσεις σὲ διάφορες γλῶσσες, προκαλώντας ἀντιδράσεις. Παρόλα αὐτὰ ὑπάρχουν πολλὰ προβλήματα ποὺ μένουν νὰ ἀπαντηθοῦν καὶ ἀφοροῦν τὸν χρόνο τῆς συγγραφῆς του (τὸ 1722 ἢ τὸ 1731), τὸν τίτλο του (ἀπαντᾷ ἀρχικὰ μὲ τὸν τίτλο *Épître Julie*, ἀργότερα *Épître Uranie* καὶ τέλος *Le pour et le contre ou Épître à Uranie*), τὶς συνθήκες κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες γράφτηκε καὶ τὶς πηγές του⁶⁸.

Τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου τοῦ Βολταίρου εἶναι ἀντιχριστιανικό. Ἡ ἐπιστολὴ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ φυσικὴ θρησκεία καὶ ἠθικὴ εἶναι ἀρκετές, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς, μὲ τὸν τυραννικὸ θεὸ του, εἶναι ἀπεχθής. Ὁ συγγραφέας πιστεύει στὸν Θεὸ καὶ θαυμάζει τὸν Χριστό, χωρὶς ὅμως νὰ ὑποχρεώνεται νὰ πιστεύει στὴ θεότητα τοῦ Χριστοῦ⁶⁹. Ὑποθέτουμε λοιπὸν ὅτι ὁ Σπίνολας στὸ συγκεκριμένο ἔργο του θὰ προέβαινε σὲ ἀνασκευὴ τῶν θέσεων τοῦ Βολταίρου. Ἄν τὸ χειρόγραφο τῆς συλλογῆς Guilford, ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως, ταυτίζεται πράγματι μὲ τὸ σχετικὸ ἔργο τοῦ Σπίνολα, τότε, στηριζόμενοι στὰ στοιχεῖα τοῦ τίτλου τοῦ χειρογράφου, θὰ μπορούσαμε νὰ ὀρίσουμε τὴ συγγραφὴ καὶ τοῦ ἔργου αὐτοῦ στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἔργα. Ἄν ὄντως τὸ ἔργο γράφτηκε τὸ 1768, ὅπως σημειώνεται στὸν κατάλογο τῆς συλλογῆς Guilford, τότε ἡ ὀρθόδοξη ἀντίδραση στὰ γραφόμενα τοῦ Βολταίρου ἦλθε ἔπειτα ἀπὸ σαράντα περίπου χρόνια, καὶ τὸ ἐρώτημα βέβαια ποὺ προβάλλει, εἶναι ἀφενὸς γιατί, καὶ ἀφετέρου

67. C. DIMARAS, «La fortune de Voltaire en Grèce», *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier à l'occasion du 25e anniversaire de leur arrivée en Grèce*, τ. 1, Athènes 1956, σ. 206. Βλ. ἐπίσης τὴν ἀνατύπωση τῆς μελέτης εἰς C. DIMARAS, *La Grèce au temps des Lumières*, Genève 1969, σ. 71 καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου: Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, 3η ἔκδοση, Ἀθήνα 1983, σσ. 153 καὶ 448.

68. M. BENÍTEZ, «Voltaire libertin: l'Épître à Uranie», *Revue Voltaire* 8 (2008), σσ. 99-135.

69. C. J. BETTS, *Early deism in France. From the so-called "deistes" of Lyon (1564) to Voltaire's Lettres philosophiques (1734)*, Χάγη 1984, σ. 240.

ἀπὸ ποῦ γνώριζε ὁ μέγας πρωτοπαπᾶς τὸ ἔργο καὶ σὲ ποιά γλώσσα τὸ μελέτησε ὁ Σπίνολας. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα, παράλληλα μὲ τὰ ἰταλικά, οἱ γόννοι τῶν «εὐγενῶν» κερκυραϊκῶν οἰκογενειῶν μάθαιναν καὶ γαλλικά, στίς δὲ ἰδιωτικὲς βιβλιοθῆκες στὰ ἰόνια νησιά πρὸς τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα καταγράφονται καὶ γαλλικὰ βιβλία καθὼς καὶ βιβλία τοῦ Βολταίρου⁷⁰. Δὲν θὰ πρέπει ἐπομένως νὰ μᾶς προβληματίζει οὔτε τὸ γεγονός ὅτι ἕνας κερκυραῖος ἱερέας γνώριζε καὶ διάβασε τὸ βολταιρικὸ ἔργο οὔτε ὅτι γνώριζε τὴ γαλλικὴ γλώσσα, ὅπως γράφει ὁ Ζαβίρας, πληροφορία ποῦ δὲν ἔχουμε λόγο νὰ ἀμφισβητήσουμε. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίζουμε τὴν ἔκδοση τὴν ὁποία θὰ μπορούσε νὰ εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ Σπίνολας. Ἡ ἐπιστολὴ στὴν Οὐρανία δὲν φαίνεται νὰ διαδόθηκε σὲ ἀντίγραφα πρὶν τὸ 1731. Ἡ ἐπιστολὴ περιλήφθηκε στὴν ἔκδοση *Lettre Philosophique*, Παρίσι 1747⁷¹, τὴν ὁποία εἶναι πιθανὸν νὰ εἶχε ὑπόψη τοῦ ὁ Σπίνολας.

Ἐφόσον ἡ ταύτιση μὲ τὸ χειρόγραφο Guilford ἰσχύει, ἡ πρωτοβουλία τοῦ μεγάλου πρωτοπαπᾶ Ἀλοΐζιου Καππάδοκα καὶ ἡ ἀνάθεση ἢ προτροπὴ τῆς σύνταξης ἔργου ἀναιρετικῶν τῶν θέσεων τοῦ Βολταίρου, τονίζει τὸ ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον τοῦ τότε ἀρχηγοῦ τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας τῆς Κέρκυρας γιὰ τὸ ποιμνίό του, γεννᾷ ὅμως παράλληλα ἐρωτηματικὰ ἀναφορικὰ μὲ τὸν λόγο ἢ τὴν ἐπιτακτικότητα τῆς στιγμῆς, τὴ διάδοση τῶν ἔργων τοῦ Βολταίρου στὸν ἑλληνικὸ χῶρο στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ ἐρωτήματα ἀναφορικὰ μὲ τοὺς ἀποδέκτες, ποῦ φυσικὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπαντηθοῦν ὅσο τὸ ἔργο λανθάνει.

5. Μιὰ πρώτη ἀποτίμηση

Τὸ ἔργο τοῦ Σπίνολα δὲν γνώρισε τὴν ἐπιθυμητὴ διάδοση μὲ τὸν τύπο ἢ μὲ τὴν ἀντιγραφὴ, δὲν χάνει ὅμως τὴ σημασία του, καθόσον σὲ αὐτὸ ἀποτυπώνεται ἡ σκέψη καὶ ἡ γενικότερη στάση ἐνὸς πνευματικῶ ἀνθρώπου στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰῶνα, ὁ ὁποῖος διετέλεσε πνευματικὸς πατέρας, ἱεροκήρυκας καὶ δάσκαλος. Ἐπίσης, τὸ ἔργο του εἶναι σημαντικὸ, καθὼς σὲ αὐτὸ ἀντανακλάται τὸ γενικότερο κλίμα μέσα στὸ ὁποῖο παρήχθη. Ἄς μὴν

70. DIMARAS, «La fortune», σ. 218. TZIBARA, *Βιβλιοθήκες*, σσ. 102, 103, 106.

71. *Lettre Philosophique*, par Mr de V***, avec plusieurs pièces galantes et nouvelles de différens auteurs, Παρίσι 1747, σσ. 75-82.

ξεχνάμε ότι δύο από τα τέσσερα γνωστά έργα του συντάχθηκαν κατ' εντολή του μεγάλου πρωτοπαπᾶ Ἀλοΐζιου Καππάδοκα, για τὴν κάλυψη προφανῶς συγκεκριμένων ἀναγκῶν, καὶ τὰ ἄλλα δύο ἀποκαλύπτουν τὰ εἰδικότερα ἐνδιαφέροντα τοῦ συγγραφέα μας, στὸν χῶρο τῆς ἐρμηνείας καὶ τοῦ κηρύγματος τὸ ἓνα καὶ τοῦ κανονικοῦ δικαίου τὸ ἄλλο.

Ὁ Σπίνολας, στὴ διαπραγμάτευση τῶν θεμάτων του χαρακτηρίζεται ἀπὸ νηφαλιότητα. Μοιάζει μὲ ἀκάματο ἱεροκήρυκα, προσηλωμένο στὴν πατερικὴ παράδοση, τὴν ὁποία ἀνανεώνει νοθετώντας τὸ ἀκροατήριό του. Εἶναι σταθερὸς στὶς θέσεις του καὶ ἐπικριτικὸς τῶν ἐσφαλμένων ἢ αἰρετικῶν θέσεων καὶ ἀπόψεων τῶν ἄλλων. Ὡς πρὸς τὸ εὖρος τῆς κριτικῆς του, δὲν φαίνεται νὰ τὸν ἀπασχολεῖ ὁ προτεσταντικὸς κόσμος καὶ οἱ δογματικὲς ἀποκλίσεις του. Περιορίζεται στὸν ρωμαιοκαθολικὸ κόσμο καὶ στὶς παλαιότερες αἵρέσεις. Ἐπίσης, ἐμφανίζεται ἀποστασιοποιημένος ἀπὸ τὴν κερκυραϊκὴ πραγματικότητα. Στὸ ἔργο του δὲν γίνεται ρητὴ ἀναφορὰ στὴν ἰδιάζουσα ἐκκλησιαστικὴ κατάσταση τοῦ νησιοῦ ἢ στὶς συνήθειές του, ποὺ συχνὰ ἀπέκλιναν ἀπὸ τοὺς κανόνες. Ἴσως ὀρισμένα θέματα μὲ τὰ ὁποῖα καταπιάνεται νὰ ἀντανακλοῦν τὸν προβληματισμὸ τῆς ἐποχῆς, τὸν ὁποῖο ἐμεῖς ἀγνοοῦμε, γενικότερα ὅμως ὁ συγγραφέας εἶτε δὲν λαμβάνει ὑπόψη εἶτε δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ ἐπικαιροποιήσῃ τὰ παραδείγματά του εἶτε κρίνει ὅτι τὰ παλαιότερα ἀνταποκρίνονται *mutatis mutandis* καὶ στὰ δεδομένα τῶν χρόνων του. Δὲν λείπουν πάντως οἱ περιπτώσεις, ὅπου ἡ περιγραφή του φτάνει ἕως τὶς μέρες του, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὸ ζήτημα τῶν ἀπολελυμένων χειροτονιῶν καὶ στὸ ζήτημα τοῦ βαπτίσματος τῶν αἰρετικῶν, ὅπου ἐμφανίζεται γνώστης τῆς πρόσφατης βιβλιογραφίας.

Ὁ Σπίνολας ζεῖ καὶ δημιουργεῖ στὸν 18ο αἰῶνα, μιὰ περίοδο ἢ ὁποῖα σημαδεύεται ἀπὸ τὴν παρουσία πλειάδας λογίων, λαϊκῶν καὶ κληρικῶν, τόσο στὸν τουρκοκρατούμενο ὅσο καὶ στὸν λατινοκρατούμενο ἑλληνικὸ χῶρο, ἢ θεολογικὴ σκέψη τῶν ὁποίων ἀποτυπώνεται στὸ ἐκδεδομένο καὶ στὸ ἀνέκδοτο ἔργο τους. Τὸ ἔργο τοῦ Σπίνολα, δὲν ἀφίσταται τῆς γενικότερης τάσης ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ὀρθόδοξη θεολογία καὶ τὴ συγγραφικὴ παραγωγή τῶν χρόνων του. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἢ ἐνασχόλησή του μὲ τὴν ἀναίρεση τῶν θέσεων τοῦ Βολταίρου, κάτι ποὺ τὸν ἐντάσσει στοὺς πρῶτους ποὺ ἄσκησαν κριτικὴ στὸν εὐρωπαϊκὸ διαφωτισμὸ καὶ στοὺς ἐκπροσώπους του. Ἡ ἀνάθεση μάλιστα τῆς συγγραφῆς τοῦ ἀντιρρητικοῦ ἔργου ἀπὸ τὴν κερκυραϊκὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ βεβαιώνει τὴ γενικότερη ἐκτίμησή ποὺ ἔχαιρε αὐτὸς στὸν πνευματικὸ κόσμο τῆς Κέρκυρας, ἀλλὰ καὶ τὴν

ἀναγνώριση τῆς γνωστικῆς του ἐπάρκειας γιὰ νὰ ἀνταπεξέλθει στὶς ἀπαιτήσεις ἐνὸς τέτοιου ἐγχειρήματος.

Τὸ ἔργο τοῦ Σπινόλα ποῦ ἔχει διασωθεῖ ἐτοιμάζεται πρὸς ἔκδοση ἀπὸ τὸν γράφοντα μὲ στόχο ἀφενὸς νὰ ἀναδειχθεῖ ἡ σκέψη ἐνὸς ἀγνοημένου ἕως τῶρα θεολόγου τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ ἀφετέρου νὰ δοθεῖ ἡ δυνατότητα στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα γιὰ περαιτέρω μελέτη τοῦ ἔργου. Εὐελπιστοῦμε ὅτι ἕως τὴ στιγμὴ ἐκείνη θὰ ἔχουμε τὴν τύχη νὰ συμπεριλάβουμε καὶ τὸ λανθάνον, ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον ἔργο γιὰ τὸν Βολταῖρο.

Riassunto

Teologando al tempo dei Lumi. Prolegomeni all'opera del dotto sacerdote e maestro Antonios Spinolas

Questo breve studio riassume i risultati di una ricerca a lungo termine su uno degli studiosi meno conosciuti di Corfù nel XVIII secolo. Antonios Spinolas fu un sacerdote, con una presenza importante nelle questioni ecclesiastiche ed educative del suo tempo, autore di almeno quattro opere di contenuto dottrinale, interpretativo, canonico e polemico, che rimase all'ombra dei suoi grandi contemporanei, e la sua opera, non solo non fu pubblicata, ma anche fu attribuita a Spyridon, suo fratello minore ed erede.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΣΤΕΦ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ

Status praesens Ecclesiae Graecae:
Ορθόδοξη Εκκλησία και Παιδεία στις αρχές του 18ου αι.

Περίληψη

Το 1714, κυκλοφορήθηκε στο Altdorf, το έργο *Status praesens Ecclesiae Graecae...*, κείμενο απολογητικό τής Ορθοδοξίας και της ελληνικής παιδείας. Ο συντάκτης του Αλέξανδρος Ελλάδιος, Ορθόδοξος, υπήκοος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ιατροφιλόσοφος με πανεπιστημιακές σπουδές στην Αγγλία και τη Γερμανία, προσπάθησε με φιλολογικά επιχειρήματα, να αποκαταστήσει το κύρος των σπουδών και να υπερασπιστεί το επίπεδο εκπαίδευσης των ελληνόφωνων στην καθ' ημάς Ανατολή, υπεραμυνόμενος κατά της μεταγλώττισης της Καινής Διαθήκης στη νέα ελληνική γλώσσα. Το έργο του παρότι επικρίθηκε και δεν στερείται υπερβολών αποτελεί εξαιρετική πηγή γνώσεων για τις αρχές του 18ου αι., σε θέματα παιδείας, εκδοτικής παραγωγής και διαχριστιανικών σχέσεων. Λέξεις κλειδιά: Αλέξανδρος Ελλάδιος, Ορθόδοξη Εκκλησία, μετάφραση Καινής Διαθήκης, παιδεία μετά την Άλωση, λογισύνη, εκδόσεις, τυπογραφία, ελληνική γλώσσα, προφορά ελληνικής γλώσσας.

*Status praesens Ecclesiae Graecae*¹ είναι ο τίτλος τού έργου τού Αλέξανδρου Ελλάδιου², του Λαρισαίου λόγιου – ιατρού, ιατροφιλοσόφου, το ο-

1. *Status praesens Ecclesiae Graecae: In quo etiam causae exponuntur cur Graeci moderni Novi Testamenti editiones in graeco-barbara lingua factas acceptare recusent. Praeterea addibus est in fine status nonnullarum controversiarum ab Alexandro Helladio, nat. Graec. Impressus A.R.S. MDCCXIV.*

2. Για το πρόσωπο και το έργο του βλ. τα σύγχρονα έργα, όπου και η προηγούμενη

ποίο κυκλοφορήθηκε στην Αλτόρφη (Αλτντορφ – Altdorf ή Altorf της Βαυαρίας, *Παλαιοκώμην* στην ελληνική γλώσσα, κατά τον ίδιο), το Πανεπιστήμιο του Δήμου της Νυρεμβέργης, το Πάσχα του 1714³.

Τα ομώνυμα έργα

Το βιβλίο ακολουθεί τον τίτλο ανάλογων έργων, τα οποία εκδόθηκαν μεταξὺ του τέλους τού 17ου και των αρχών τού 18ου αι., με σχετική σε γενικές γραμμές θεματολογία: την παρούσα κατάσταση – το παρόν καθεστώς τής Ελληνικής Εκκλησίας, εννοείται της Ορθόδοξης – Γραικικής – Ρωμαϊκής, οπωσδήποτε αυτής τού ορθόδοξου δόγματος⁴. Ενδεικτική είναι η σχετική εκδοτική παραγωγή: Ο γραμματέας τής αγγλικής πρεσβείας⁵ στην Κωνσταντινούπολη και μετέπειτα πρόξενος στη Σμύρνη Paul Rycaut /

σχετική βιβλιογραφία: Β. Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ (επιμ.), *Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισαίος, Διεθνής Διημερίδα (Λάρισα, 4-5 Σεπτεμβρίου 1999) Πρακτικά*, Λάρισα: Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, 2003· Β. Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Greek Orthodox Compensatory Strategies towards Anglicans and the West at the Beginning of the Eighteenth Century», στο Ρ. Μ. ΔΟΛΛ (επιμ.), *Anglicanism and Orthodoxy 300 years after the "Greek College" in Oxford*, Oxford – Bern: Peter Lang, 2006, σσ. 270-276· Δ. Σ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισαίος: Σπουδή στο έργο του Status praesens*, Acta varia academica 5, Θεσσαλονίκη: Ostrakon, 2014.

3. Βλ. σχετ. Α. Π. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Επιστολή Μάρκου του Κυπρίου προς τον Αλέξανδρον Ελλάδιον», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 44 (1979-1980), σ. 335 σημ. 6, όπου το ορθόδοξο Πάσχα τού 1714 προσδιορίζεται κατά το Ιουλιανό ημερολόγιο, στις 28 Μαρτίου. Για τη χρήση τού ημερολογίου στον Ελλάδα βλ. Β. Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, Γ. Ε. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗΣ, Ε.-Φ. ΣΧΟΥΛΤΧΕΙΣ, «Ένα δίγλωσσο και αβιβλιογράφητο ευχετήριο ποίημα του Αλεξάνδρου Ελλάδίου», στο Β. Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ (επιμ.), *Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισαίος, Διεθνής Διημερίδα (Λάρισα, 4-5 Σεπτεμβρίου 1999) Πρακτικά*, Λάρισα: Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, 2003, σσ. 286-287.

4. Για την ορολογία, η οποία αφορά τόσο το θρησκευτικό όσο και το εθνικό όνομα βλ. ενδ. Ι. ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΣ, «Η αντίληψη του συλλογικού εαυτού στον κόσμο των παροίκων. Ζήτημα λέξεων;», στο Ο. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING – Α. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ – Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ – Β. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ (επιστ. επιμ.), *Έλλην Ρωμικός Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Ιστορήματα 7 / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα: Εκδόσεις Ευρασία, 2018, σσ. 397-415.

5. Γενικά βλ. Β. Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Τα πρώιμα χρόνια τού Αλεξάνδρου Ελλάδίου στον τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο: στοιχεία και υποθέσεις», στο Β. Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ (επιμ.), *Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισαίος, Διεθνής Διημερίδα (Λάρισα, 4-5 Σεπτεμβρίου 1999) Πρακτικά*, Λάρισα: Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, 2003, σ. 30.

Ricaut (1628-1700), είχε δημοσιεύσει το 1679, στο Λονδίνο, το έργο *The present state of the Greek and Armenian churches*⁶. Ο αγγλικανός εφημέριος στην Κωνσταντινούπολη Thomas Smith (1638-1710), εξέδωσε το 1680, στο Λονδίνο, το έργο *An account of the Greek Church...*⁷ και το 1695 το *Status praesens Nationis et Ecclesiae Graecae...*⁸. Στο Παρίσι, από το 1695 και μετά, αρκετές εκδόσεις είχε το έργο *État présent des Nations et Églises Grecque Arménienne et Maronite en Turquie...*⁹, του διπλωματικού υπάλληλου στην Κωνσταντινούπολη François Pétis de la Croix (1653-1713). Ενδιαφέρουσα είναι επίσης, η συμπερίληψη κειμένου, με τον τίτλο: *Carte de la Grèce contenant l'état présent de l'Église grecque et de ce que regarde les Ecclésiastiques*, στον πέμπτο τόμο του *Atlas Historique*, ο οποίος εκδόθηκε το 1719, από τον γιο τού Henri Abraham, τον Zacharias Châtelain, με χάρτες οι οποίοι βασιζόνταν στο χαρτογραφικό υλικό τού Guillaume Delisle και κείμενα του αντικληρικαλιστή Nicholas de Gueudenville¹⁰. Αυτό το τελευταίο όμως έργο αποτελεί συμπλήρωμα του κεφαλαίου *Estat présent de l'Église Gréque*, το οποίο περιλαμβάνεται στον πρώτο τόμο, που εκδόθηκε στο Παρίσι, το 1717, του περιηγητικού έργου *Relation*

6. P. RICAUT, *The present state of the Greek and Armenian churches, anno Christi 1678 written at the command of His Majesty by ...*, London 1679. Πρβλ. U. MOENNIG, «Το *Status praesens* του Αλέξανδρου Ελλάδιου – ένας λίβελος κατά των Ευσεβιστών τής Χάλης», στο Β. Ν. ΜΑΚΡΙΑΔΗΣ (επιμ.), *Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισραίος, Διεθνής Διημερίδα (Λάρισα, 4-5 Σεπτεμβρίου 1999) Πρακτικά*, Λάρισα: Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, 2003, σ. 103.

7. T. SMITH, *An account of the Greek Church, as to its doctrine and rites of worship with several historical remarks interspersed, relating thereunto: to which is added an account of the state of the Greek Church, under Cyrillus Lucaris Patriarch of Constantinople, with a relation of his sufferings and death*, London 1680. Το έργο είχε αρχικό τίτλο: *De Graecae Ecclesiae Hodierno Statu Epistola*, Oxford 1676, μεταφράστηκε από τον συγγραφέα ως *An account* και μετά τον θάνατό του επανεκδόθηκε στο έργο: *Opuscula Thomæ Smithii*, Rotterdam, 1716.

8. *Status praesens Ecclesiae Graecae*, Εισαγωγή, σ. 16.

9. F. PÉTIS DE LA CROIX, *État présent des Nations et Églises Grecque, Arménienne et Maronite en Turquie, par le Sieur...*, A Paris MDCCXV (διάβαζε MDCXCV). Πρβλ. MOENNIG, «Το *Status praesens*», σ. 103.

10. Βλ. αναλυτικά Δ. Σ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, «Η παρουσίαση της Ορθόδοξης Εκκλησίας σε παγκόσμιο άτλαντα του 18ου αιώνα», στο *Μνήμη π. Γεωργίου Δ. Μεταλληνού*, Αθήνα: εκδ. Λουριδείων Ίδρυμα «Μνήμες της Πόλης», 2021, σσ. 341-357.

d'un voyage du Levant..., του Joseph Pitton de Tournefort¹¹. Τέλος, ο επίσης αγγλικανός εφημέριος στην Κωνσταντινούπολη John Covell (1638-1722), δημοσίευσε στο Cambridge, το 1722, το έργο *Some Account of the present Greek Church, with Reflections on their present Doctrine and Discipline...*¹², αλλά τότε πια το ενδιαφέρον για την Ορθόδοξη Εκκλησία είχε εξατμιστεί στη Βρετανία¹³.

Σύμφωνα με τις επιταγές τής εποχής, στα πλαίσια του Εγκυκλοπαιδισμού, την «ακόρεστη εγκυκλοπαιδική περιέργεια» κυκλοφορήθηκαν τα έργα, τα οποία προσφέρουν πληροφοριακό υλικό σχετικά με την άγνωστη, ανατολική και εξωτική Ορθόδοξη Εκκλησία. Οι ευρωπαίοι συντάκτες τους είχαν κατά κάποιο τρόπο συνδεθεί με το χώρο τής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ως αυτόπτες, προσπάθησαν να μεταφέρουν στο αναγνωστικό τους κοινό τις εμπειρίες τους. Στα κείμενά τους συνήθως, δεν ενδιαφέρονται για τις δογματικές διαφορές, ούτε και την πατερική παράδοση, αλλά αναφέρονται στη δομή και την εκκλησιαστική τάξη, την ιεραρχία και τους βαθμούς της ιεροσύνης. Περιγράφουν τα εξωτερικά στοιχεία της ορθόδοξης λατρείας, τα λειτουργικά ενδύματα, τα μυστήρια, τις ακολουθίες και τα πανηγύρια. Αναζητούν και επίσης περιγράφουν τα αρχαία κυρίως μνημεία, καθώς και τους ναούς και τις μονές, όπως τα άλλα αξιόλογα κτίσματα. Η κατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας όμως, η οποία αποτελεί το κεντρικό και κύριο θέμα των έργων, διεκτραγωδεύεται με έμφαση στην πνευματική καλλιέργεια των ιερωμένων, την έλλειψη παιδείας τού κλήρου δηλαδή και τις δεισιδαιμονίες. Σηηλιτεύεται ακόμη το φαινόμενο της ανηλικιότητας των χειροτονουμένων, της εξαγοράς των εκκλησιαστικών αξιωμάτων και της σιμωνίας. Ως σταθερή επωδός παραμένει η αίτια της κακοπραγίας, η οποία δεν είναι άλλη από την οθωμανική κατάκτηση, αφού από αυτήν απορρέουν η αμάθεια, η πενία και η αταξία, για τις οποίες κατηγορούνται οι Ορθόδοξοι, ιερωμένοι όπως και λαϊκοί. Οι επισημάνσεις και οι κρίσεις βέβαια, άλλοτε με κατανόηση και άλλοτε με ειρωνεία, παρότι

11. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, «Η παρουσίαση», σ. 348 σημ. 32, σ. 354 σημ. 49.

12. J. COVELL, *Some Account of the present Greek Church, with Reflections on their present Doctrine and Discipline; particularly in the Eucharist, and the rest of their seven pretended Sacraments, compared with Jac. Goar's Notes upon the Greek Ritual, or Εύχολόγιον*, London MDCCXXII.

13. Ε. ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, «Βιβλιοκρισία», *Ελληνικά* 52 (2002), σ. 170.

φανερώνουν δυτική αντίληψη, δεν απέχουν πολύ από την πραγματικότητα, η οποία είχε διαμορφωθεί. Γεγονός παραμένει όμως, ότι οι πληροφορίες των κειμένων αυτών παγιώθηκαν, αναπαράχθηκαν και καθόρισαν τις αντιλήψεις σχετικά με την Ορθόδοξη Εκκλησία, και τους Έλληνες ενδεχομένως, όχι μόνον στην εποχή τους, αλλά ίσως διατηρούνται έως και σήμερα.

Το έργο *Status praesens Ecclesiae Graecae*¹⁴ του Αλέξανδρου Ελλάδιου από την άλλη πλευρά, αν και ομώνυμο, έχει την ιδιαιτερότητα ότι συντάχθηκε από Ορθόδοξο, έλληνα υπήκοο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και δεν εμπίπτει στην προαναφερθείσα κατηγορία έργων του Εγκυκλοπαιδισμού αλλά αποτελεί κείμενο απολογητικό τής Ορθοδοξίας και της ελληνικής παιδείας.

Αλέξανδρος Ελλάδιος

Ο ίδιος ο Αλέξανδρος, αυτοπαρουσιαζόμενος στις σελίδες τού βιβλίου του *Status praesens*, προσφέρει τις κυριότερες πληροφορίες για τη ζωή του. Η βιογραφία του συμπληρώνεται από ευάριθμες αναφορές σε αυτόν, συνήθως με αφορμή το έργο του και παραμένει άδηλη η πορεία του μετά την έκδοση αυτού.

Γεννήθηκε στη Λάρισα, στο δεύτερο μισό του 17ου αι., περί το 1686, όπως προκύπτει από υπολογισμούς στα γραφόμενά του¹⁵. Αρχικά φέρεται και αυτοπροδιορίζεται ως «Θεσσαλός» και «Λαρισαίος» και αργότερα ως *Ελλάδιος*, χωρίς να είναι τελικά γνωστό το οικογενειακό του όνομα, όπως και άλλες, σαφείς, πληροφορίες για την οικογένειά του¹⁶. Ο ίδιος αναφέρει τη μητέρα του, τον για 25 χρόνια ηγούμενο στην ι. μονή των ανάργυρων αγ. Κοσμά και Δαμιανού, *Polyater* της Λάρισας παππού του, τον μητροπο-

14. Ν. Κ. ΨΗΜΜΕΝΟΣ, «Η μαρτυρία τού Αλεξάνδρου Ελλάδιου για την παιδεία του Γένους στην αυγή τού Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο Β. Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ (επιμ.), *Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισαίος, Διεθνής Διημερίδα (Λάρισα, 4-5 Σεπτεμβρίου 1999) Πρακτικά*, Λάρισα: Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, 2003, σσ. 521-522.

15. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Τα πρώιμα χρόνια», σσ. 29-31· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 20, 23-24.

16. Αναλυτικά ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Τα πρώιμα χρόνια», σσ. 26-29· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 20-24, 26, 33-34.

λίτη θείο του, αδελφό του παππού του, και άλλους οικείους του, γενικά¹⁷. Παιδί μαθήτευσε κάπου εκτός της Λάρισας, ίσως στα Τρίκαλα ή τον Τύρναβο (άλλες κατά καιρούς έδρες του μητροπολίτη Λαρίσσης), την Αδριανούπολη και ίσως την Κωνσταντινούπολη, έφηβος στη Λάρισα, μετέφηβος πάλι στην Αδριανούπολη, την Κωνσταντινούπολη και για κάποιο διάστημα στο Βουκουρέστι, και πριν κλείσει τα 16 του χρόνια, ξεκίνησε, το 1702, από την Κωνσταντινούπολη για να φθάσει μετά 13 μήνες, το 1703, στο Λονδίνο¹⁸.

Στο Λονδίνο παρέμεινε περίπου τρία ή τέσσερα χρόνια, ως υπότροφος του νεοϊδρυθέντος «Ελληνικού Κολλεγίου» (ή «Ελληνικού Φροντιστηρίου», Greek College) στην Οξφόρδη¹⁹.

Μετά την αποχώρησή του από την Αγγλία²⁰, μετέβη στην ανθυγιεινή για τους Έλληνες, εξαιτίας του κλιματός της, Χάλλη (η διαμονή του διάρκεσε ένα περίπου έτος – από τα μέσα του 1706 έως περίπου τα μέσα του 1707), αφού είχε περιπλανηθεί σε διάφορες πόλεις (αναφέρει ότι παρέμεινε για ένα και μισό έτος στο Άμστερνταμ). Ο ίδιος σημείωσε επίσης, ότι συνέχισε, για δύο ή τρία χρόνια, τις σπουδές του στην Πράγα, παρακολουθώντας μαθήματα Λογικής, Φυσικής, Μεταφυσικής και Θεολογίας (*Logica, Physica, Metaphysica, Theologica*).

Βέβαιη είναι το 1709, η εγγραφή του στο Πανεπιστήμιο του Altdorf και η εκεί παραμονή του έως το 1714²¹. Σπούδασε τότε ιατρική (*studiosus Medicinae*)²², με εξαιρετική επίδοση για την οποία βραβεύτηκε (1712) και δη-

17. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Τα πρώιμα χρόνια», σσ. 31-37, 40· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 26-34.

18. Αναλυτικά ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Τα πρώιμα χρόνια», σσ. 23-49· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 21, 23-24, 30, 32-34, 47 σημ. 92.

19. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 34-37, 56. Για την ίδρυση του Κολλεγίου βλ. επίσης ενδ. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Greek Orthodox», σσ. 260-261.

20. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Εισαγωγή», σ. 18· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 47, 56.

21. Β. Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Ένα ποιητικό κείμενο του Αλεξάνδρου Ελλάδιου περί της ψυχής των ζώων», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 32 (1997), σσ. 258-259· Ε.-F. SCHULTHEISS, «Alexander Helladius als Student an der Reichsstädtisch-Nürnbergischen Universität Altdorf (1709-1714)», στο Β. Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ (επιμ.), *Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισάιος, Διεθνής Διημερίδα (Λάρισα, 4-5 Σεπτεμβρίου 1999) Πρακτικά*, Λάρισα: Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, 2003, σσ. 195-284, αναλυτικά· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 48, 56.

22. Β. Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Στοιχεία για τις σχέσεις του Αλεξάνδρου Ελλάδιου με τη Ρωσία», *Μνήμων* 19 (1997), σσ. 26-27· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 50-51.

μοσιεύθηκε η Disputatio του σχετικά με την ακοή. Στο ίδιο Πανεπιστήμιο δημοσιεύθηκαν κείμενα και συγγράμματά του²³:

- Christophorus Sonntag - Alexandros Helladios, *Ἠθικὴν πανάρετον τῶν ἀκριβῶς περιπατούντων Χριστιανῶν, ἐν τῇ Παλαιοκώμῃσιν Ἀκαδημία πρὸς διάλεξιν τὴν δημοσίᾳ τῇ ἕκτῃ μεσοῦντος τοῦ Πυανεψιῶνος, ,αψθ', καθέδρας τῆς Θεολογικῆς ἐπιβιβάσουσιν ὁ προστάτης Χριστοφόρος ὁ Σωντάγιος ὁ τῆς Θεολογίας Πρωτοδιδάσκαλος καὶ Πρωτοεκκλησιαστής, ὁ τῶν Ἑλληνικῶν Ἐπιστάτης, καὶ ὁ Θεσιοφύλαξ Ἀλέξανδρος Ἑλλάδιος ὁ Θεσσαλός ... Altdorf 1709²⁴,*
- Alexandros Helladios, *Σταχυολογία Τεχνολογικὴ τῆς Ἑλλάδος φωνῆς ἤτοι Γραμματικὴ Ἑλληνικὴ κατερωταπόκρισιν hoc est Spicilegium Technologicum Graecismi sive Grammatica Graeca per Questiones et Responsiones, Graece et Latine... Nunc primum hac nova methodo edita in formam dialogi de pronunciatione in Europa hujus linguae, Noribergae 1712²⁵,*
- Στο ἔργο τοῦ J. M. Hoffmann, *Disquisitio corporis humani anatomico-pathologica rationibus et observationibus veterum et recentiorum singulari studio collectis confirmata*, Altdorfii-Noricorum 1713, ἐμπεριέχεται το κείμενο τῆς Disputatio, ὡς *Specimen XIX*, σσ. 452-455²⁶.
- Alexandros Helladios, *Status praesens Ecclesiae Graecae: In quo etiam*

23. SCHULTHEISS, «Alexander Helladius», σσ. 207-210· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ἑλλάδιος*, σσ. 48-52. Εργογραφία του βλ. ἐπίσης σε http://www.kenef.phil.uoi.gr/test_new/webpages/dokimi/Sygggraf.php?Name_ID=763&Letter=%CE%95 (ἡμερ. πρόσβασης: Ἀπρίλιος 2023).

24. Βλ. Φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τοῦ ἔργου σε SCHULTHEISS, «Alexander Helladius», σσ. 243-253. M. FRIEDENTHAL – H. MARTI – R. SEIDEL, *Early Modern Disputations and Dissertations in an Interdisciplinary and European Context*, Brill, χ.τ. 2021, σ. 776.

25. Βλ. Φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τοῦ ἔργου σε Γ. Ε. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗΣ, «Οἱ ἀπόψεις τοῦ Ἀλέξανδρου Ἑλλάδιου γιὰ τὴν προφορὰ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς καὶ οἱ θεωρίες τῶν συγχρόνων τοῦ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα», στο Β. Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ (ἐπιμ.), *Αλέξανδρος Ἑλλάδιος ὁ Λαρισαῖος, Διεθνὴς Διημερίδα (Λάρισα, 4-5 Σεπτεμβρίου 1999) Πρακτικά*, Λάρισα: Λαογραφικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο Λάρισας, 2003, σσ. 352-413. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Ἐνα ποιητικὸ κείμενο», σ. 257· SCHULTHEISS, «Alexander Helladius», σσ. 230-231· ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗΣ, «Οἱ ἀπόψεις», σσ. 341-340· ΨΗΜΜΕΝΟΣ, «Ἡ μαρτυρία», σσ. 521-522· ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Greek Orthodox», σσ. 275-276· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ἑλλάδιος*, σσ. 49-50.

26. Βλ. Φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τοῦ ἔργου σε SCHULTHEISS, «Alexander Helladius», σσ. 255-275, 277-280. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Στοιχεῖα», σ. 26 σημ. 58.

*causae exponuntur cur Graeci moderni Novi Testamenti editiones in graeco-barbara lingua factas acceptare recusent. Praeterea addibus est in fine status nonnullarum controversiarum ab... Altdorf 1714*²⁷.

Καθώς και διάφορα άλλα ποιήματά του - γνωστά είναι τα ποιητικού χαρακτήρα²⁸:

α) δίγλωσσο ευχετήριο για τους γάμους τού Sigmund Friedrich Behaim και της Anna Maria Furer, θυγατέρας τού σχολάρχη τού Πανεπιστημίου τού Altdorf (Νυρεμβέργη, 1709)²⁹, και

β) το κείμενο «*ἔπη περὶ τῆς ψυχῆς τῶν ἀλόγων ζώων*» (1713), ἐνθετο στο ἔργο τού Jenkinus Thomasius / Jenkin Thomas Philipps, *Tractatus Philosophico – Apologeticus, de Anima Brutorum, qua asseritur, eam non esse materialem, contra Cartesianam imprimis et vulgarem quoque Theologorum atque Philosophorum opinionem. Opera et Studio ...* όπου επαινεί τις απόψεις τού συγγραφέα για την αθανασία τῆς ψυχῆς των ζώων. Ο Thomasius ἀντέκρουε τις καρτεσιανές θεωρίες και με σύμμαχο τη φυσική θεολογία, υποστήριζε την ἄυλη ψυχή των ζώων, με το σκεπτικό ὅτι ἡ ἀπειρη σοφία και παντοδυναμία τού Θεοῦ δεν θα επέτρεπε την ολοκληρωτική εξαφάνιση των δημιουργημάτων του³⁰.

Λανθάνουν ὅμως ἄλλα ἔργα τού Αλέξανδρου, ὅπως κάποια θεολογική του πραγματεία σχετικά με την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος, καθώς και η εκτενής του ομολογία πίστεως της Ορθόδοξης Εκκλησίας, μέρος της οποίας παρέθεσε στο *Status praesens*³¹. Και οπωσδήποτε το ἔμμετρο, με ομηρικό χαρακτήρα, σε δεκαπεντασύλλαβους στίχους, ἔργο με τα ιστορικά στοιχεία για τις διπλωματικές σχέσεις τῆς Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας μετὰ τη συνθήκη τού Κάρλοβιτς, το οποίο τον ἀπέτρεψε ο Φραγκίσκος

27. SCHULTHEISS, «Alexander Helladius», σσ. 232-239.

28. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 22, 51, 52.

29. ΜΑΚΡΙΔΗΣ – ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗΣ – SCHULTHEISS, «Ένα δίγλωσσο», σσ. 285-332, όπου και έκδοση - ανάλυση του κειμένου και φωτομηχανική ανατύπωση του ποιήματος.

30. Βλ. Φωτομηχανική ανατύπωση του έργου σε SCHULTHEISS, «Alexander Helladius», σσ. 282-284. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Ένα ποιητικό κείμενο», σσ. 257-278· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 96-98.

31. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Ένα ποιητικό κείμενο», σ. 275· ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Εισαγωγή», σσ. 19-20· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 98-100.

Προσαλέντης να εκδώσει και μέρη του επίσης εμπεριέχονται στο *Status praesens*³².

Η δημοσίευση του *Status praesens* προκάλεσε αντιδράσεις και έγινε πιθανώς η αιτία τής αναχώρησης του Αλέξανδρου από το Altdorf. Δεν αποκλείεται να επέστρεψε τότε στη Βλαχία, πριν την μετάβασή του στη Ρωσία, από το Κίεβο στη Μόσχα, το 1715³³. Θεωρείται όμως, ότι πριν το 1732, θα πρέπει να είχε εγκαταλείψει τη Ρωσία. Πρόωρα άραγε απεβίωσε ή αυτοθέλητα εξαφανίστηκε κάπου στην οθωμανική επικράτεια³⁴; Τα ίχνη του χάνονται, και είναι αρκετά παράξενο το γεγονός ότι, μετά τόση δραστηριότητα σε τόσο νεαρή ηλικία, επικρατεί στη συνέχεια σιγή για το πρόσωπό του. Ομώνυμοι λόγιοι βέβαια, ιατροί με φιλολογικά ενδιαφέροντα, εμφανίζονται αργότερα (1757, 1765), αλλά η ταύτισή τους μαζί του δεν είναι δυνατό να τεκμηριωθεί³⁵.

Στα μαθητικά του χρόνια ο Αλέξανδρος συνδέθηκε και συναναστάθηκε λογίους, ιερωμένους και λαϊκούς. Αναφέρονται μεταξύ άλλων, ο μητροπολίτης θείος του – ίσως ο Λαρίσσης Παρθένιος Β'³⁶ – ο μητροπολίτης

32. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Ένα ποιητικό κείμενο», σσ. 273-275· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 40-41, 95-96.

33. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Στοιχεία», σσ. 28-29· ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Τα πρώιμα χρόνια», σ. 44· Α. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Ο Αλέξανδρος Ελλάδιος στην Βλαχία και άλλα τινά», στο Β. Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ (επιμ.), *Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισαίος, Διεθνής Διημερίδα (Λάρισα, 4-5 Σεπτεμβρίου 1999) Πρακτικά*, Λάρισα: Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, 2003, σσ. 96-97· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 44, 53, 56.

34. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Στοιχεία», σσ. 22-25, 28, 35, 38.

35. Μάλλον απίθανη, εξαιτίας της προχωρημένης ηλικίας στην οποία τότε θα βρισκόταν, αλλά όχι αδύνατη μπορούσε να είναι η ταύτιση του Αλέξανδρου Ελλάδιου με τον γιατρό Αλέξανδρο, ο οποίος ζούσε στην Κωνσταντινούπολη, το 1765-1766 και είχε φιλολογικά ενδιαφέροντα. Βλ. σχετ. Δ. Σ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, «Κωνσταντινούπολη – Χαλέπι – Βενετία: Η διαθήκη ενός ιερωμένου», στο Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ – Θ. Β. ΚΟΥΤΚΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Ελληνισμός και Βαλκάνια – αμφίδρομες σχέσεις: γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019): Πρακτικά 4ου Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών (Κομοτηνή, 22-24 Νοεμβρίου 2019)*, τ. Γ1', Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης – Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών – Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Μελέτες Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας 15Α, Κομοτηνή: Παρατηρητής της Θράκης, 2022, σσ. 409, 413. Ανάλογη πληροφορία για την ύπαρξη λογίου Αλεξάνδρου, το 1757, βλ. ΜΑΚΡΙΔΗΣ «Τα πρώιμα χρόνια», σ. 26.

36. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Τα πρώιμα χρόνια», σσ. 33-37· Ι. Ε. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΟΥ, «Ο ελληνικός ιατρικός περίγυρος του Αλέξανδρου Ελλάδιου του Λαρισαίου στη Ρωσία (αρχές του 18ου

Αδριανουπόλεως Αθανάσιος (μετέπειτα Οικουμενικός Πατριάρχης Αθανάσιος Ε΄ Μαργούνιος)³⁷, ο κερκυραίος δάσκαλός του Φραγκίσκος Προσαλέντης³⁸, ο ανώνυμος κωνσταντινουπολίτης Χρυσόσκουλος³⁹, και φυσικά ο λόρδος William Paget⁴⁰, πρεσβευτής τού βασιλιά τής Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη, με τον οποίο και ταξίδεψε στο Λονδίνο. Κατά τη διάρκεια του μακροχρόνιου ταξιδιού, διερχόμενοι από τη Βλαχία, την Τρανσυλβανία, την Ουγγαρία, έως να φθάσουν στη Βιέννη⁴¹, γνωρίστηκε με διάφορα σημαίνοντα πρόσωπα και κρατούσε σημειώσεις⁴² για την κατάσταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μετά την ταπεινωτική γι' αυτήν συνθήκη του Κάρλοβιτς⁴³. Τις σημειώσεις του αυτές, όπως προαναφέρθηκε, χρησιμοποίησε αργότερα στη έκδοση του *Status praesens*, όταν επιχειρηματολόγησε για χάρη τής πνευματικής ανόδου τού γένους, ειδικά στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, με την ύπαρξη ελληνικής τυπογραφικής παρα-

αίωνα)», στο Β. Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ (επιμ.), *Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισσιός, Διεθνής Διημερίδα (Λάρισα, 4-5 Σεπτεμβρίου 1999) Πρακτικά*, Λάρισα: Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, 2003, σσ. 539-540.

37. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Τα πρώιμα χρόνια», σσ. 37-38· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, σσ. 30-32. Για τη Σχολή τής Αδριανουπόλεως βλ. ενδ. <http://dlab.phs.uoa.gr/index.php/scholes-tou-genous/details/1/75> (ημερ. πρόσβασης: Απρίλιος 2023).

38. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Τα πρώιμα χρόνια», σ. 41· Γ. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, «Αναφορά στο δάσκαλο του Αλεξάνδρου Ελλάδιου Φραγκίσκο Προσαλέντη τον Κερκυραίο», στο Β. Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ (επιμ.), *Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισσιός, Διεθνής Διημερίδα (Λάρισα, 4-5 Σεπτεμβρίου 1999) Πρακτικά*, Λάρισα: Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, 2003, σσ. 69-77· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 21, 24, 32, 37, 38, 62-65.

39. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Τα πρώιμα χρόνια», σσ. 39-40, 42, 45· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 21, 32-33.

40. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Τα πρώιμα χρόνια», σσ. 30-31· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 23-24, 35-36.

41. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Τα πρώιμα χρόνια», σ. 42· ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Ο Αλέξανδρος Ελλάδιος στην Βλαχία», σσ. 90-92· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 40-44.

42. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Ο Αλέξανδρος Ελλάδιος στην Βλαχία», σ. 92· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 36-37, 39-45.

43. Τους επαχθείς για την Οθωμανική Αυτοκρατορία όρους της συνθήκης βλ. Ι. Γ. ΚΑΤΑΠΟΔΗΣ, *Τέσσερις αιώνες διπλωματικής δραστηριότητας στον ευρωπαϊκό χώρο. Από την Ειρήνη της Βεστφαλίας στις Συνθήκες Λονδίνου και Ζυρίχης 1648-1959. Σύνομη ιστορική περιγραφή και ανάπτυξη πολλών από τις κυριώτερες Διεθνείς Διπλωματικές Συμβάσεις, Συμφωνίες και Συνθήκες στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, από τις αρχές του 17ου αιώνας μέχρι τις ημέρες μας*, Αθήναι 1996, σσ. 77-81.

γωγής. Σχετίστηκε ή και αλληλογραφούσε με σημαντικούς, πρωτοπόρους του νεοελληνικού διαφωτισμού, τον Κωνσταντίνο Βράνκοβανου (Μπασσαράμπα)⁴⁴, τον Κύπριο Μάρκο Πορφυρόπουλο⁴⁵, τον Πάριο Ματθαίο Λέφα⁴⁶, τον Ναουσαίο Αναστάσιο Μιχαήλ⁴⁷, τον ιατρό Ευστάθιο Πλακίδα⁴⁸, τον μητροπολίτη Φιλιππουπόλεως Νεόφυτο⁴⁹, ακόμη και κάποιον ομώνυμό του Αλέξανδρο στην Αδριανούπολη⁵⁰, κ.ά. Σημείωσε ο ίδιος επίσης, στο έργο του, τους Συμρναίους οι οποίοι τότε φοιτούσαν στο «Ελληνικό Κολλέγιο», Συμεών και Γεώργιο Όμηρο, Γεώργιο και Ιωάννη Αρταλί, Γεώργιο Μαρούλη, Μιχαήλ Damiral και Στέφανο Κωνσταντίνου⁵¹, καθώς και άλλους⁵², ενώ ανέφερε και διάφορα πρόσωπα ακόμη, ορισμένα με

44. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Τα πρώιμα χρόνια», σσ. 42-45· ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Ο Αλέξανδρος Ελλάδιος στην Βλαχία», σσ. 84-87, 90-91· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 40, 42-43.

45. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Επιστολή Μάρκου», σσ. 331-344· ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Τα πρώιμα χρόνια», σσ. 45-46· Α. Π. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Σχέσεις Αλεξάνδρου Ελλάδιου και Μάρκου Κυπρίου», στο Β. Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ (επιμ.), *Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισαίος, Διεθνής Διημερίδα (Λάρισα, 4-5 Σεπτεμβρίου 1999) Πρακτικά*, Λάρισα: Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, 2003, σσ. 54-59· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 51, 57-61.

46. Β. Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Ανέκδοτη επιστολή Ματθαίου Λέφα του Παρίου προς Αλέξανδρον Ελλάδιον», στο Β. Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ (επιμ.), *Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισαίος, Διεθνής Διημερίδα (Λάρισα, 4-5 Σεπτεμβρίου 1999) Πρακτικά*, Λάρισα: Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, 2003, σσ. 151-177· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 85-86.

47. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Ανέκδοτη επιστολή», σσ. 160-163· ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Greek Orthodox», σσ. 283-285· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 23, 51, 67. Για το πρόσωπό του, βλ. Χ. Α. ΜΗΝΑΟΓΛΟΥ, *Ο Αναστάσιος Μιχαήλ ο Μακεδών και ο Λόγος περί Ελληνισμού*, Εναλλακτικές Εκδόσεις – Ιστορική Μνήμη, (Αθήνα) 2014, σσ. 12-16, όπου και η παλαιότερη για το πρόσωπό του βιβλιογραφία· Ο ΙΔΙΟΣ, <https://clioturbata.com/%CE%B1%CF%80%CF%8C%CF%88%CE%B5%CE%B9%CF%82/first-greek-academic/> (ημερ. πρόσβασης: Απρίλιος 2023).

48. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Τα πρώιμα χρόνια», σ. 42· ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Ο Αλέξανδρος Ελλάδιος στην Βλαχία», σσ. 97-98· ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Ανέκδοτη επιστολή», σσ. 164-166, 168-169· ΠΑΝΑΓΩΠΙΔΟΥ, «Ο ελληνικός ιατρικός περίγυρος», σ. 544· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 24, 65-67.

49. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Τα πρώιμα χρόνια», σσ. 46-49· ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Ανέκδοτη επιστολή», σ. 166· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 61-62.

50. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Τα πρώιμα χρόνια», σ. 40· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σ. 34.

51. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Ο Αλέξανδρος Ελλάδιος στην Βλαχία», σσ. 92-93· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 35-36.

52. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Ο Αλέξανδρος Ελλάδιος στην Βλαχία», σ. 98· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 67-68.

αρνητικό χαρακτήρα, όπως τον Λιβέριο Κολέτη⁵³ και τον Σεραφείμ Μυτιληναίο⁵⁴. Συναναστράφηκε επίσης με ξένους λόγιους, ελληνιστές⁵⁵, όπως τον Heinrich Wilhelm Ludolf⁵⁶ και τον August Hermann Francke⁵⁷ στη Χάλλη, τον Christoph (VII) Fürer von Haimendorf⁵⁸, σχολάρχη τού Πανεπιστημίου τού Altdorf, τους καθηγητές στο ίδιο Πανεπιστήμιο, Christophorus Sonntag⁵⁹ και Johann Moritz Hoffmann⁶⁰, τον Christian Gottfried Schwartz⁶¹, τον Johann Wilhebn Baier⁶², τον G.G. Zeltner και άλλους. Η σχέση του τέλος, με τον τσάρο της Ρωσίας, Μέγα Πέτρο, στον οποίο με

53. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Στοιχεία», σσ. 35-38.

54. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Στοιχεία», σσ. 19-20, 33-35· ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Τα πρώιμα χρόνια», σ. 49· ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Ο Αλέξανδρος Ελλάδιος στην Βλαχία», σσ. 95-96· ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Ανέκδοτη επιστολή», σσ. 169-170· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 54-55. Για το πρόσωπό του βλ. Ν. ΠΙΣΣΗΣ, «Ο Σεραφείμ ο Μυτιληναίος ως πικαρικός ήρωας», στο Α. ΠΑΠΑΔΙΑΛΛΑ, Μ. Δ. ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Π. ΚΟΝΟΡΤΑΣ, Δ. Μ. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΗΣ, Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Ι. ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΣ, Β. ΣΙΡΗΝΙΔΟΥ (επιστ. επιμ.), *Ο Νέος Ελληνισμός: Οι κόσμοι του και ο κόσμος. Αφιέρωμα στην Ολγα Κατσαρδή-Hering*, Ιστορήματα 8 / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα: Εκδόσεις Ευρασία, 2021, σσ. 149-159.

55. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Ανέκδοτη επιστολή», σσ. 166-167, 170, 172· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 22, 51.

56. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Ανέκδοτη επιστολή», σσ. 160-162· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 78 σημ. 173. Για τη συμβολή του στην έκδοση της Καινής Διαθήκης τού Σεραφείμ Μυτιληναίου βλ. U. MOENNIG, «Η δεύτερη έκδοση της Καινής Διαθήκης σε μετάφραση του Μαξιμου Καλλιουπολίτη (Λονδίνο 1703): Πληροφορίες για τη χρηματοδότηση», στο ΤΡ. Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ – Κ. Κ. ΣΤΑΪΚΟΣ (επιμ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001)*, Αθήνα 2004, σσ. 205-216.

57. U. MOENNIG, «Τρεις αυτόγραφες επιστολές του Ελλάδιου προς τον August Herman Francke (ανέκδοτο συμπληρωματικό υλικό και ένα σχόλιο στο Κεφ. XVIII του *Status praesens*)», στο Β. Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ (επιμ.), *Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισιαίος, Διεθνής Διημερίδα (Λάρισα, 4-5 Σεπτεμβρίου 1999) Πρακτικά*, Λάρισα: Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, 2003, σσ. 125-147· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 83-85.

58. ΜΑΚΡΙΔΗΣ – ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗΣ – SCHULTHEISS, «Ένα δίγλωσσο», σσ. 289-295.

59. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Ένα ποιητικό κείμενο», σσ. 268-270· ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Στοιχεία», σ. 23 σημ. 49· SCHULTHEISS, «Alexander Helladius», σ. 227.

60. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Στοιχεία», σ. 26 σημ. 58· SCHULTHEISS, «Alexander Helladius», σ. 225· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 23, 49.

61. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Ένα ποιητικό κείμενο», σ. 270· SCHULTHEISS, «Alexander Helladius», σ. 226· ΜΑΚΡΙΔΗΣ – ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗΣ – SCHULTHEISS, «Ένα δίγλωσσο», σσ. 293-295.

62. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Ένα ποιητικό κείμενο», σσ. 270-271.

εξαιρετικές φιλοφρονήσεις, αφιέρωσε το *Status praesens*, είναι επίσης σημαντική και ενδιαφέρουσα⁶³.

Η αιτία της έκδοσης

Ο Αλέξανδρος Ελλάδιος προχώρησε στη συγγραφή του *Status praesens* όταν ζούσε στη Γερμανία, σε περιβάλλον έντονων θεολογικών διενέξεων. Η προσέγγιση των Προτεσταντών θεολόγων τής Τυβίγγης στον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιερεμία Β΄ τον Τρανό, η οποία είχε στα τέλη του 16ου αιώνα επιχειρηθεί, δεν είχε επιτευχθεί⁶⁴. Στις αρχές του 18ου αιώνα δε, όταν είχε εμφανισθεί το θρησκευτικό κίνημα του Πιετισμού, οι Ευσεβιστές Γερμανοί θεολόγοι τής Halle, της Χάλλης (το Πανεπιστήμιό της σήμερα έχει συγχωνευθεί με αυτό της Βιτεμβέργης, όπου δίδασκε και ο Μαρτίνος Λούθηρος και φέρει το όνομά του), φρόντιζαν για την ανατύπωση της μεταφρασμένης - μεταγλωττισμένης από τον Μάξιμο Καλλι(ου)πολίτη⁶⁵ Καινής Διαθήκης, υποστηρίζοντας την άποψη ότι οι Έλληνες, οι οποίοι βρίσκονταν στο σκοτάδι της αμάθειας υποδουλωμένοι στους Οθωμανούς, δεν ήσαν πλέον σε θέση να την κατανοήσουν από το πρωτότυπο. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Johannes Mich. Heinecke ότι οι Έλληνες *ignari et linguae graecae et latinae et omnium scientiarum sunt* – είναι άσχετοι ελληνικής και λατινικής γλώσσας και κάθε επιστήμης⁶⁶. Χωρίς όμως, οπωσδήποτε να αμφισβητείται η εκτίμησή τους για τη σχέση των σύγχρο-

63. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Στοιχεία», σσ. 9-22· ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Ο Αλέξανδρος Ελλάδιος στην Βλαχία», σσ. 94-95, 96· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 52-53.

64. Βλ. σχετικά, όπου και η νεότερη για το θέμα βιβλιογραφία, Μ. Β. ΚΟΛΟΒΟΠΟΥΛΟΥ, *Από Τυβίγγης, έτη σωτηρίας αφογ΄. Η θεολογική αλληλογραφία των Λουθηρανών Θεολόγων της Τυβίγγης προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιερεμία Β΄ τον Τρανό*, τ. Α΄ Εισαγωγή - Κείμενα, Αθήνα: Έννοια, 2019.

65. Βλ. ενδ. ΑΙ. ΤΣΑΛΑΜΠΟΥΝΗ, «*Διὰ τὰ ἐγνωρίζει πᾶσα μικρὸς ἄνθρωπος μέρος ἀπὸ τὴν ἁγίαν γραφήν*»: οι πρώτες απόπειρες μεταγλώττισης της Αγίας Γραφής κι η μετάφραση του Μάξιμου Καλλιουπολίτη», στο Κ. Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ – Μ. ΣΙΚ (επιμ.), *Βιβλικές μεταφράσεις. Ιστορία και πράξη. Επετειακός επιστημονικός τόμος για τα διακόσια χρόνια της ελληνικής Βιβλικής Εταιρείας*, Αθήνα: Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, 2021, σσ. 175-202· Γ. ΤΣΕΒΑΣ, «Η μετάφραση της Καινής Διαθήκης από τον Μάξιμο Καλλιουπολίτη και οι εκδόσεις της από τη Βιβλική Εταιρεία», στο *ίδιο έργο*, σσ. 203-222, όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

66. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Σχέσεις», σσ. 56-57.

ών τους Ελλήνων με την αρχαία ελληνική γλώσσα, βέβαιη ήταν η ανησυχία των εκδοτών για την αποδοχή του εγχειρήματός τους στην ορθόδοξη Ανατολή⁶⁷.

Ο Αλέξανδρος ενοχλημένος, συνέταξε το πόνημά του στην τότε διεθνή των λογίων, λατινική γλώσσα, ως ισχυρή απάντηση στις διάφορες σχετικές κατηγορίες, αλλά και για να αποδείξει ότι οι σύγχρονοι του Ορθόδοξοι δεν στερούνταν παιδείας⁶⁸. Τις κατηγορίες μάλιστα τις αναπαράγει ο ίδιος, προκειμένου να τις ανασκευάσει: *ecclesiam Graecam tanquam rebellem, blasphemam, haereticam, impiam, schismaticam, rudem, barbaram ac novam passim debecchantur*, εν ολίγοις δηλαδή εκκλησία βλάσφημη, αιρετική, ασεβή, σχισματική, βάρβαρη κ.λπ...

Χρειάζεται στο σημείο αυτό να αναφερθεί ότι του Αλέξανδρου είχε προηγηθεί ο κερκυραίος δάσκαλός του και συμφοιτητής του στην Οξφόρδη, Φραγκίσκος Προσαλέντης, όταν το 1706, δημοσίευσε στο Άμστερνταμ το έργο: *Ο αιρετικός διδάσκαλος, υπό του ορθοδόξου μαθητού ελεγχόμενος*, αφιερωμένο στον Οικουμενικό Πατριάρχη Γαβριήλ Γ'⁶⁹. Ο Προσαλέντης με τον Αλέξανδρο είχαν παρακολουθήσει μαθήματα στο «Ελληνικό Κολλέγιο» της Οξφόρδης και μάλιστα του ιδρυτή του, Benjamin Woodroffe, ο οποίος είναι ο ελεγχόμενος αιρετικός διδάσκαλος. Η διδασκαλία στο Κολλέγιο αποσκοπούσε στον προσηλυτισμό των νεαρών ορθόδοξων φοιτητών, όπως σχετικά ενημέρωσε τον Πατριάρχη, πριν την έκδοση του βιβλίου του ο Προσαλέντης. Το κείμενο του Κερκυραίου δεν έχει ομοιότητες στη δομή και την επιχειρηματολογία με το *Status praesens*. Κοινή όμως ήταν η επιδίωξή τους, και ο Αλέξανδρος γνώριζε την έκδοσή του. Σε μορφή ερωταποκρίσεων, το έργο τού Προσαλέντη, είναι μαχητικό και απολογητικό τόσο της Ορθόδοξης Εκκλησίας, όσο και της ελληνικής γλώσσας. Το ζήτημα της μετάφρασης – μεταγλώττισης της Καινής Διαθήκης αποτελεί το κομβικό σημείο ανάδειξης της κατανόησης της αρχαίας γλώσσας από τους Έλληνες, παρά τις επιπτώσεις της οθωμανικής κατάκτησης⁷⁰.

Οι Ευσεβιστές της Χάλλης ενδιαφέρονταν να διεισδύσουν στην ορθό-

67. ΤΣΑΛΑΜΠΟΥΝΗ, «Οι πρώτες απόπειρες μεταγλώττισης», σσ. 195-196.

68. ΨΗΜΜΕΝΟΣ, «Η μαρτυρία», σσ. 519-520.

69. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, «Αναφορά στο δάσκαλο», σσ. 72-76, 78-79' ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 63-64. 268-270.

70. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, «Αναφορά στο δάσκαλο», σσ. 69-70.

δοξη Ανατολή, το ίδιο χρονικό διάστημα, όπως και οι Αγγλικοί. Ο λόρδος William Paget, ο οποίος είχε οδηγήσει τον Αλέξανδρο στο Λονδίνο, και ο Benjamin Woodroffe, ο αιρετικός διδάσκαλος του Προσαλέντη, συνδέονταν με τον Heinrich Wilhelm Ludolf, ο οποίος είχε ταξιδέψει στη Ρωσία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία και είχε αναπτύξει διεκκλησιαστικές δραστηριότητες. Ιδέα τού τελευταίου ήταν η ίδρυση του «Ανατολικού Θεολογικού Κολλεγίου» (Collegium orientale theologicum), στη Χάλλη, αντίστοιχο του θνησιγενούς «Ελληνικού Κολλεγίου» της Οξφόρδης. Ο σκοπός και των δύο (όπως άλλωστε και του «Ελληνικού Κολλεγίου τού Αγίου Αθανασίου», της Ρώμης, από τους Λατίνους) ήταν οπωσδήποτε προσηλυτιστικός⁷¹. Τους Ευσεβιστές και τον ηγέτη τους, August Hermann Francke, είχε ενημερώσει ο Ludolf για τη δυνατότητα να καλύψει η Χάλλη την αδυναμία τού Λονδίνου. Έλληνες σπουδαστές (ενήλικες μάλλον, κληρικοί και λαϊκοί) θα προσελκύνονταν από μισσιοναρίους, με υποτροφίες, και στη συνέχεια θα χρησιμοποιούνταν για χάρη των Ευσεβιστών⁷².

Ο Αλέξανδρος από την πλευρά του, αποτυπώνει τη δυσαρέσκεια, ίσως και αγανάκτηση, από τις μεθοδεύσεις των διαφόρων Δυτικών, καταγράφοντας τις δυσάρεστες εμπειρίες, τις δικές του και άλλων Ορθόδοξων⁷³. Η προσπάθειά του στοχεύει στην αποκατάσταση της παιδείας στην ορθόδοξη Ανατολή και την ανάδειξη των ορθόδοξων θέσεων στα θεολογικά ζητήματα της εποχής, ένα από τα οποία είναι και η μεταγλώττιση της Καινής Διαθήκης. Ήδη στον πλήρη τίτλο τού βιβλίου του, είχε εκθέσει την πρόθεσή του: *In quo etiam causae exponuntur cur Graeci moderni Novi Testamenti editiones in Graeco-barbara lingua factas acceptare recusant*, ποιά

71. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Greek Orthodox», σσ. 259-260.

72. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Ανέκδοτη επιστολή», σσ. 160-162, 164 για το πρόγραμμα σπουδών τού Collegium' R. WILSON, «Early Modern Diasporas and their Encounters in the Ottoman Empire: Greeks, German Pietists, and the Society for Promoting Christian Knowledge», στο Β. Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ (επιμ.), *Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισαίος, Διεθνής Διημερίδα (Λάρισα, 4-5 Σεπτεμβρίου 1999) Πρακτικά*, Λάρισα: Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, 2003, σσ. 181-194' ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 80-83.

73. ΜΟΕΝΝΙΓ, «To *Status praesens*», σ. 113-116' ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Ανέκδοτη επιστολή», σσ. 165-167' Β. Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Η υποδοχή του *Status praesens* του Αλεξάνδρου Ελλάδιου στη Δύση: εκτιμήσεις, εντυπώσεις, αντιδράσεις», στο Β. Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ (επιμ.), *Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισαίος, Διεθνής Διημερίδα (Λάρισα, 4-5 Σεπτεμβρίου 1999) Πρακτικά*, Λάρισα: Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, 2003, σσ. 415-417' ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 82-83.

δηλαδή είναι η αιτία τής απόρριψης εκ μέρους των Ελλήνων των εκδόσεων της Καινής Διαθήκης σε δημώδη μετάφραση. Το κύριο επιχείρημά του ήταν ότι οι σύγχρονοι του Έλληνες διάβαζαν και κατανοούσαν την Καινή Διαθήκη από το πρωτότυπο και για το λόγο αυτό δεν είχαν ανάγκη μεταφράσεων (στην πραγματικότητα μεταγλωττίσεων), τις οποίες άλλωστε καταδίκασε και η επίσημη Ορθόδοξη Εκκλησία ως «ανόητες και ανωφελείς». Χαρακτηριστική είναι σχετικά η στάση των σύγχρονών του Οικουμενικών Πατριαρχών, Καλλινίκου Β΄ του Ακαρνάνος και Γαβριήλ Γ΄, σχετικά με την επικινδυνότητα του εγχειρήματος και την καταδίκη του⁷⁴.

Κατά άλλη άποψη βέβαια, ως κίνητρο του Αλέξανδρου δεν θεωρείται τόσο ο ζήλος του για την Ορθοδοξία ή το μέλημά του για τη συνέχεια της γλώσσας και το ενδιαφέρον του για τον φωτισμό τού λαού αλλά η ιδιοτέλεια, επειδή ήθελε ο ίδιος να αναλάβει το έργο τού μεταγλωττίστη τής Καινής Διαθήκης, όπως υποστηρίζεται με βάση την αλληλογραφία του με τον υπεύθυνο της έκδοσης, γερμανό ευσεβιστή, ιδρυτή τού Ορφανοτροφείου τής Χάλλης (έδρα τού εκδοτικού οίκου, *ἐν Ἄλα τῆς Σαξονίας, ἐν τῷ τυπογραφείῳ τοῦ Ὀρφανοτροφείου*), August Hermann Francke και από την ύπαρξη στο έργο του δείγματος καλύτερης μεταφραστικής προσπάθειας⁷⁵.

Ο ίδιος ο Αλέξανδρος όμως, δηλώνει στο κείμενό του ότι φοβόταν μεν τις επικρίσεις σε όσα έγραφε, ήταν όμως πρόθυμος να υποστεί τις συνέπειες. Ως επικριτές του θεωρούσε τους άλλους συγγραφείς, τους οποίους μάλιστα κατονομάζει, όσους είχαν ήδη δημοσιεύσει έργα με αντικείμενο τα εκκλησιαστικά θέματα στην οθωμανοκρατούμενη Ανατολή, κατηγορώντας τους ότι διαιώνιζαν προκαταλήψεις, αντιγράφοντας ο ένας τον άλλον, χωρίς μάλιστα να έχουν στερεά γνώση των πραγμάτων⁷⁶. Ο Αλέξανδρος, με ζήλο, επιδίωκε να ανασκευάσει αυτές τις λανθασμένες εντυπώσεις⁷⁷.

74. Βλ. ενδ. ΤΣΑΛΑΜΠΟΥΝΗ, «Οι πρώτες απόπειρες μεταγλώττισης», σσ. 182-184, 191 σημ. 53.

75. ΜΟΕΝΝΙΓ, «Τρεις αυτόγραφες επιστολές», σσ. 126, 133-134.

76. ΨΗΜΜΕΝΟΣ, «Η μαρτυρία», σσ. 522-523· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σ. 71.

77. ΜΟΕΝΝΙΓ, «Το *Status praesens*», σσ. 103-104.

Το *Status praesens*

Το *Status praesens Ecclesiae Graecae*, αποτελεί το πιο αναγνωρίσιμο έργο του Αλέξανδρου Ελλάδιου. Κυκλοφορήθηκε, όπως προαναφέρθηκε, σύμφωνα με τη σημείωση του προοιμίου, το *Anno Diem 1714 ipsis diebus Pascalis, more vetusto*, γραμμένο στη λατινική γλώσσα και αφιερωμένο στον τσάρο Μέγα Πέτρο, τον *ecclesiae orientalis orthodoxae Graecorum-que defensori et Υπερασπιστή*⁷⁸. Διαιρείται σε 19 κεφάλαια και έξι σύντομες θεολογικές αντιλογίες στο τέλος του⁷⁹, με συνολική έκταση 404 σελίδων, έχει πολεμικό και απολογητικό χαρακτήρα και αποτελεί πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τον 18ο αι., σχετικά με τη λογιосύνη, την εκπαίδευση και την εκδοτική παραγωγή στον ελληνο-ορθόδοξο χώρο, καθώς και τα πρόσωπα, τα οποία εμπλέκονται στα θέματα αυτά.

Ο Αλέξανδρος, στο πρώτο μέρος τού κειμένου του εστιάζει σε γενικές πληροφορίες ενώ στο δεύτερο επικεντρώνεται στο ζήτημα των μεταφρασμένων – μεταγλωττισμένων εκδόσεων της Καινής Διαθήκης. Πολλές από τις πληροφορίες για τα εκκλησιαστικά σχετίζονται άμεσα με το εκπαιδευτικό σύστημα και συνυφαίνονται οι θεματικοί άξονες με τέτοιο τρόπο ώστε Εκκλησία και παιδεία να αλληλεπιδρούν⁸⁰. Το ζήτημα της γλώσσας για τον Αλέξανδρο είναι ένας ακόμη θεμελιώδης πολιτιστικός άξονας και η ανάλυση για την πραγματικότητα της εποχής του αξιοπρόσεκτη. Πρώτη διαπίστωσή του είναι ότι δεν υπάρχει καμμία κοινή δημώδης ελληνική, παρά μόνον τοπικές διάλεκτοι και, όπως υποστηρίζει, η ελληνική είναι μία ενιαία γλώσσα στην οποία έλαβαν χώρα μεταβολές, όμως η αρχαία διασώζεται στη λόγια και με αυτήν την έννοια η νέα συνεχίζει την αρχαία⁸¹. Οι διάλεκτοι διακρίνονται σε αυτές της στεριάς και εκείνες των νησιών και των παραθαλάσσιων περιοχών. Αν και δεν σχολιάζει τις πρώτες, θεωρεί ότι οι νησιωτικές διάλεκτοι δεν είναι δόκιμα ελληνικά επειδή έχουν νοθευτεί σε

78. *Status praesens Ecclesiae Graecae*, σ. 2 αφιέρωση.

79. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Η υποδοχή», σ. 417· ΨΗΜΜΕΝΟΣ, «Η μαρτυρία», σσ. 520, 523-525 αναλυτικά· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 69-70 επιγραμματικά, 87.

80. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σ. 72.

81. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗΣ, «Οι απόψεις», σσ. 340-341· ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Greek Orthodox», σσ. 274-276· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σ. 102.

υπερβολικό βαθμό από ξένες λέξεις και συντακτικούς «ξενισμούς». Διαχωρίζει μάλιστα τους ομιλητές των ελλαδικών διαλέκτων στους *Graeci* της στεριάς και τους *Italo-Graeci* των νησιών. Σύμφωνα με τα εθωνύμια του ίδιου, ως *Graecus* φέρεται ο οθωμανός υπήκοος, ελληνόφωνος και ορθόδοξος, ενώ το πρόθεμα *italo-* προφανώς δηλώνει τους μη αμιγώς Έλληνες, μη αμιγώς Ορθόδοξους με ροπή προς τη Λατινική Εκκλησία. Δείγμα ακατάλληλου γλωσσικού εργαλείου μάλιστα, θεωρεί τις εκδόσεις των βενετικών τυπογραφείων και προκειμένου να στηρίξει την άποψή του, προσφέρει πολλά σχετικά παραδείγματα. Στο σημείο αυτό διευκρινίζονται οι άξονες της γλώσσας και της Εκκλησίας, αφού όπως υποστηρίζει, η γλώσσα της μετάφρασης της Καινής Διαθήκης δεν ήταν τα «δόκιμα Ελληνικά», αλλά τα «Ιταλοελληνικά» και τελικά οι Ευρωπαίοι, δηλαδή οι Διαμαρτυρόμενοι, οι οποίοι χρηματοδότησαν το εγχείρημα, απατήθηκαν από τους Λατίνους και τους «παπόφιλους»⁸².

Ο Αλέξανδρος αντιδιαστέλλει τα «δόκιμα» και «μη Ελληνικά» και αναφέρεται σε αναγνωρισμένη και μη παιδεία. Αναγνωρισμένη ήταν η συγκεκριμένη συστηματική, δηλαδή ανάγνωση και γραφή, γραμματική και συντακτικό, την οποία απέκτησε ο ίδιος με βασική εκπαίδευση στις *scholae triviales* και δευτεροβάθμια στα *gymnasia*. Η συστηματική αντιδιαστέλλεται από την εμπειρική, χωρίς δηλαδή γραμματικούς κανόνες και συντακτικό, η οποία εφαρμοζόταν στα μοναστήρια. Δηλώνει δε με αρκετή υπερβολή⁸³, ότι στην εποχή του λειτουργούσαν σχολεία σε όλες τις πόλεις της Ελλάδας, και παραθέτει το περιεχόμενο των διδασκόμενων μαθημάτων και των συγγραμμάτων τους, καθώς και την παιδαγωγική λειτουργία σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης⁸⁴. Όσοι όμως είχαν μάθει γράμματα εμπειρικά, ήταν κατά τον Αλέξανδρο κατά κανόνα ανορθόγραφοι, άρα ουσιαστικά χωρίς εκπαίδευση, όπως κατ' επέκταση και ο μεταφραστής τής Καινής Διαθήκης Μάξιμος Καλλιπολίτης και οι ομοϊδέατες καταγγελ-

82. ΜΟΕΝΝΙΓ, «Το *Status praesens*», σσ. 104-107· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 72-73.

83. ΨΗΜΜΕΝΟΣ, «Η μαρτυρία», σ. 526.

84. ΨΗΜΜΕΝΟΣ, «Η μαρτυρία», σσ. 526-536· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 105-115.

λόμενοι συνεχιστές του, ο Σεραφεΐμ Μυτιληναίος⁸⁵ και ο Λιβέριος Κολέτης⁸⁶.

Στην ανατύπωση – διόρθωση της μετάφρασης του Καλλιπολίτη, με τους Ευσεβιστές τής Χάλλης είχε βέβαια συνεργαστεί ο σπουδαίος φιλόλογος, μέλος τής Ακαδημίας τού Βραδεμβούργου, Αναστάσιος Μιχαήλ. Ο Αλέξανδρος δικαιολογεί την ανάμειξη του τελευταίου, υποστηρίζοντας ότι δεν γνώριζε ότι το έργο, το οποίο επιμελήθηκε, θα χρησιμοποιόταν για τον σκοπό αυτό. Ο Αναστάσιος Μιχαήλ, φίλος και συνεργάτης τού Αλέξανδρου, είχε παρόμοιες με αυτόν απόψεις, όπως φαίνεται στο έργο του *Λόγος περί Ελληνισμού*, όπου παρουσίαζε την ελληνική λογιόσύνη και παιδεία, και υποστήριζε τη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας από την αρχαιότητα έως την εποχή του. Άποψή του ήταν ότι η ελληνική παιδεία δεν είχε εκλείψει, αλλά αντίθετα η ελληνική γλώσσα, όπως ομιλούταν στην υπόδουλη Ανατολή και χρησιμοποιούταν από την Ορθόδοξη Εκκλησία, αποτελούσε παράγοντα ενότητας όχι μόνον για τους Έλληνες, αλλά και για τους λαούς, όσους βρίσκονταν κάτω από την οθωμανική κυριαρχία και αναζητούσαν την ταυτότητά τους. Ο Αλέξανδρος στο *Status praesens* σημειώνει τις ταλαιπωρίες τού Αναστασίου Μιχαήλ και μνημονεύει κάποιο αποσυρμένο βιβλίο τού τελευταίου. Αν αυτό ήταν ο *Λόγος περί Ελληνισμού* και είχε κυκλοφορήσει περί το 1710, τότε θα αποτελούσε τον προάγγελο του *Status praesens*⁸⁷.

Ο Αλέξανδρος τέλος, θεωρεί την έκδοση της μετάφρασης της Καινής Διαθήκης ανάμειξη στις ορθόδοξες υποθέσεις ξένων, με προσηλυτιστικές

85. Για τη μεταφραστική του προσπάθεια βλ. ΤΣΑΛΑΜΠΟΥΝΗ, «Οι πρώτες απόπειρες μεταγλώττισης», σσ. 192-194.

86. ΜΟΕΝΝΙΓ, «Το *Status praesens*», σσ. 107-108· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 73-75, 77-80.

87. ΜΟΕΝΝΙΓ, «Το *Status praesens*», σ. 113· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 80. Έκδοση και σχολιασμό τού έργου του *Περιηγηματικόν Πυκτάτιον – Λόγος περί Ελληνισμού*, βλ. ΜΗΝΑΟΓΛΟΥ, *Αναστάσιος Μιχαήλ*. Για τη μεταφραστική του προσπάθεια βλ. ΤΣΑΛΑΜΠΟΥΝΗ, «Οι πρώτες απόπειρες μεταγλώττισης», σσ. 192, 195-197. Για τις απόψεις του για την παιδεία, επίσης Ι. Κ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, «Αναζητώντας εσωτερικές και εξωτερικές μαρτυρίες για τον εθνικό προσδιορισμό των Ελλήνων κατά την πρώτη Τουρκοκρατία», στο Ο. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, Α. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Β. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ (επιστ. επιμ.), *Έλλην Ρωμής Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Ιστορήματα 7 / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα: Εκδόσεις Ευρασία, 2018, σ. 309, όπου η προηγούμενη βιβλιογραφία.

προθέσεις. Αναφέρεται εκτενώς στο περιβάλλον των λογίων τής Οξφόρδης, του Greek College, όπως και της Χάλλης, του Collegium orientale theologicum και με τον τρόπο αυτό γίνεται φανερή η πνευματική σύνδεση των δύο ιδρυμάτων. Παρουσιάζει επίσης την οικονομική παράμετρο στη διαδικασία έκδοσης της μετάφρασης, αντιδιαστέλλοντας τη δική του και των άλλων υποτρόφων ανέχεια⁸⁸. Φανερό είναι ότι γνωρίζει πρόσωπα και πράγματα αλλά εξαντλείται σε αινιγματικούς υπαινιγμούς για κινδύνους και απειλές για τον ίδιο, εξαιτίας των οποίων επιφυλάσσεται να προβεί σε περισσότερες αποκαλύψεις όταν βρεθεί σε ασφαλές έδαφος. Διακηρύττει κλείνοντας, ότι δεν μπορεί να σιωπά όταν χρειάζεται «να υποστηρίξει την πατρίδα και τους συμπατριώτες του και μάλιστα όταν αυτοί παθαίνουν από αδικία συμφορές. Ο χρόνος άλλαξε πολλά, αλλά οι Έλληνες δεν έπαψαν να είναι Έλληνες»⁸⁹.

Το ζήτημα της προφοράς τής ελληνικής γλώσσας αποτελεί τέλος, ένα ακόμη μεγάλο, επανερχόμενο θέμα στη σκέψη του Αλέξανδρου. Ήδη στη *Σταχυολογία* παρωδεί τον Έρασμο προσπαθώντας να ανασκευάσει το μοντέλο τής ερασμιακής προφοράς⁹⁰. Το συμπέρασμα του Αλέξανδρου είναι ότι η προφορά τής ελληνικής από τους ευρωπαίους καθορίζεται από τις φωνητικές τους ιδιαιτερότητες και αδυναμίες. Αντιδρά μάλιστα στην αντιμετώπιση της ελληνικής κάτω από το πρίσμα τής αρχαίας, σε αντίθεση με την πρακτική που ακολουθείται στη μελέτη των άλλων ευρωπαϊκών γλωσσών και υποστηρίζει ότι δεν θα πρέπει να επιβληθεί στους σύγχρονους Έλληνες η προφορά τής αρχαίας. Ενδιαφέρουσα είδηση για την εποχή προσφέρει στο θέμα αυτό ο Ricaut, όταν δηλώνει ότι ορθόδοξες ιερουργίες τελούνται σε *vulgar tongue*, άποψη η οποία συχνά παρανοείται ως ενδεικτική τής χρήσης μεταφράσεων στη Θεία Λατρεία, ενώ προφανώς απηχεί την μη ερασμιακή προφορά των Νεοελλήνων, τη *vulgata pronuntiatio*⁹¹!

88. MOENNIG, «To *Status praesens*», σσ. 108-117· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 76-77.

89. MOENNIG, «To *Status praesens*», σσ. 110-116. Βλ. επίσης ΧΑΣΙΩΤΗΣ, σ. 308.

90. SCHULTHEISS, «Alexander Helladius», σσ. 210-212· ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗΣ, «Οι απόψεις», σσ. 334-340, 342-345, όπου και γλωσσολογική κριτική· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 101-104.

91. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗΣ, «Οι απόψεις», σ. 335· ΤΣΑΛΑΜΠΟΥΝΗ, «Οι πρώτες απόπειρες μεταγλώττισης», σ. 199.

Η υποδοχή και η επίδραση του έργου

Ο Αλέξανδρος αναμίχθηκε στη διεκυστίδα μεταξύ των Προτεσταντών, όταν το Πανεπιστήμιο του Altdorf αντιπροσώπευε τη συντηρητική προτεσταντική ορθοδοξία και οι Ευσεβιστές τη ριζοσπαστική μεταρρύθμισή της. Δεν ευνοεί τους Ευσεβιστές και η επίθεσή τους ήταν αναμενόμενη. Ηθικός αυτουργός ήταν ο κύκλος τού ηγέτη των Ευσεβιστών τής Χάλλης, August Hermann Francke, ο οποίος με ιεραποστολικό ζήλο, προσπαθούσε να διεισδύσει στην ορθόδοξη Ανατολή προσφέροντας υποτροφίες σε Έλληνες σπουδαστές⁹². Ενδιαφέρουσα είναι βέβαια, η άποψη του Ludolf, σε επιστολή του στον Francke, σχετικά με τον Αλέξανδρο, όπου τον χαρακτηρίζει *tardioris ingenii* – αργόστροφο⁹³!

Το *Status praesens Ecclesiae Graecae* γρήγορα επικρίθηκε, με σφοδρότερο πολέμιο τον κλασικό φιλόλογο και παιδαγωγό Johann Matthias Gesner, σε μία εκτενή κριτική, δημοσιευμένη σε δύο μέρη, σε συλλογικό τόμο, το 1716, στη Λειψία⁹⁴. Σκοπός του ήταν όχι μόνον να κρίνει, να αντικρούσει και να ανασκευάσει τις απόψεις τού Αλέξανδρου για τα γλωσσικά και άλλα θέματα, αλλά να αποκαλύψει την αλαζονεία, την αγνωμοσύνη και τα απώτερα ταπεινά κίνητρά του, τα οποία τον είχαν οδηγήσει στη συγγραφή τού έργου, καθώς και να αποκαθάρει τους Ευσεβιστές τής Χάλλης στην αντιπαράθεσή τους με τους Προτεστάντες του Altdorf, οι οποίοι είχαν αποδεχθεί την έκδοση. Στηλιτεύει την έλλειψη δομής, τάξης και συνοχής στο κείμενο του Αλέξανδρου, τους πλατειασμούς, την ύπαρξη επαναλήψεων, ανακριβειών και τυπογραφικών λαθών, ειρωνευόμενος την επιστημοσύνη, όπως και τη σωφροσύνη του. Η επιχειρηματολογία του γίνεται μάλιστα αρκετά πειστική, ιδιαίτερα όταν μνημονεύει τις προθέσεις τού Οικουμενικού Πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρι σχετικά με τη μετάφραση της Καινής Διαθήκης, την πραγματική έλλειψη λογιωσύνης η οποία

92. MOENNIG, «Το *Status praesens*», σσ. 116-117· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σ. 90.

93. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 81-82.

94. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗΣ, «Οι απόψεις», σσ. 338-340· ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Η υποδοχή», σσ. 417-419, 419-422 βιογραφικά στοιχεία, 422-439 η κριτική αναλυτικά, 451-515 φωτομηχανική ανατύπωση της κριτικής του Gesner· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 87-91.

αποδεικνύεται από την υποτυπώδη τυπογραφική παραγωγή και την σπανιότητα των εκδόσεων κλασικών έργων, όπως και την αργοπορία στην ανάπτυξη της φιλοσοφίας και των μαθηματικών στην ελληνόφωνη Ανατολή. Θεωρεί επίσης ότι η ελληνική γλώσσα των τότε Νεοελλήνων ονομαζόταν και ήταν «βαρβαροελληνική – βαρβαρογραικική», επειδή είχε ενσωματώσει πλήθος ξένων λέξεων, (π.χ. ιταλικές, τουρκικές).

Το γεγονός ότι οι ειδήσεις για το πρόσωπο του Αλέξανδρου και την έκδοση του *Status praesens* συνήθως συνοδεύονται από την κριτική τού Gesner είναι τελικά ενδεικτικό τής απήχησης του έργου τού δεύτερου. Γρήγορα όμως εμφανίστηκαν και άλλα δημοσιεύματα, τα οποία παρουσίαζαν το *Status praesens* και αναπαρήγαν τις πληροφορίες του. Ενδεικτική είναι η βιβλιοκρισία – εκτενέστατη περίληψη, η οποία δημοσιεύθηκε (1716) στο Παρίσι, στο περιοδικό *Le Journal des Sçavans*⁹⁵. Ακολούθησαν και άλλα ανάλογα – ουδέτερα ή περισσότερο αιχμηρά κείμενα, σύγχρονα ή μεταγενέστερα, με παρόμοιες επισημάνσεις, αμφισβητήσεις και ειρωνείες. Η κριτική τού *Journal de Trévoux* (1718) μάλιστα, προχωρούσε και σε δογματικού περιεχόμενου αμφισβήτηση, όπως και άλλοι συγγραφείς αργότερα όταν χρησιμοποιούσαν το *Status praesens* προκειμένου να αναφερθούν στην Ορθόδοξη Εκκλησία⁹⁶.

Η κριτική έτρωσε το κύρος και ακύρωσε γενικά την προσπάθεια του Αλέξανδρου, θεωρείται όμως αμφίβολο ο ίδιος να ενημερώθηκε γι' αυτήν⁹⁷.

Ο Αλέξανδρος Ελλάδιος αυτοπαρουσιάζεται σε κείμενό του ως: *Γραμματικός γάρ ήμιν, ούκ ἄν νυνί γένοιο, τσαῦτα περὶ τὴν φιλοσοφίαν πρότερον, καὶ θεολογίαν πεπονηκώς· καὶ νῆ Δία, καὶ περὶ τὴν ἰατρικὴν τρίτον τοῦτον ἐνιαυτὸν διατρίβων ἔχεις...*⁹⁸, περιγραφή η οποία συνιστά το υπόδειγμα του λόγιου, του ιατροφιλόσοφου με φιλολογικά ενδιαφέροντα.

Αυτός όπως και άλλοι λόγιοι της εποχής του, παρουσιάζει στο έργο του *Status praesens* μια οπωσδήποτε εξωραϊσμένη εικόνα τής πνευματικής κα-

95. *Le Journal des Sçavans* pour l'année MDCCXVI, chez Pierre Witte, A Paris, IX (Δευτέρα, 2 Μαρτίου 1716), σσ. 129-134 και X (Δευτέρα 9 Μαρτίου 1716), σσ. 145-150.

96. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Η υποδοχή», σσ. 439-447· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αλέξανδρος Ελλάδιος*, σσ. 91-94.

97. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Η υποδοχή», σ. 418· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, σ. 88.

98. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗΣ, «Οι απόψεις», σ. 358.

τάστασης του ελληνόφωνου χώρου, είναι υπερβολικός, σκωπτικός, επικριτικός και τελικά μη πειστικός. Προβαίνει όμως, παράλληλα, σε απολογία του υπόδουλου ελληνισμού κατά τού πνευματικού και θρησκευτικού κόσμου της Δύσης. Το έργο του παραμένει σήμερα πλούσια πηγή πληροφοριών: για την εκδοτική παραγωγή και τα ελληνικά βιβλία, όσα κυκλοφορούσαν την εποχή εκείνη, για θέματα παιδείας στον ελληνόφωνο χώρο στις αρχές του 18ου αιώνα, για θέματα σχέσεων της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τα άλλα δόγματα (Λατίνους και Διαμαρτυρόμενους) και αποτελεί ασφαλώς, μεγάλη συμβολή στο ζήτημα της μετάφρασης – μεταγλώττισης της Καινής Διαθήκης στη νεοελληνική γλώσσα.

Τα ίχνη τού Αλέξανδρου Ελλάδιου χάνονται δυστυχώς, στη Ρωσία τού Μεγάλου Πέτρου, λίγο μετά τη δημοσίευση του *Status praesens*. Ίσως εκεί ακολούθησε τον Αναστάσιο Μιχαήλ, τον λόγιο φίλο του με τις ίδιες απόψεις, στην προσπάθεια και των δύο να απεμπλακούν από το απαξιωτικό και επιθετικό γι' αυτούς, δυτικό περιβάλλον. Ίσως και να πληροφορήθηκε την αρνητική κριτική στο έργο του, να απογοητεύθηκε και να αποστασιοποιήθηκε από τα φιλολογικά, εξασκώντας στη συνέχεια, μόνον την ιατρική. Βέβαιο είναι ότι αποτελεί «εξαιρετική περίπτωση λογίου, έντιμου, ειλικρινούς και πατριώτη»⁹⁹.

99. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Ο Αλέξανδρος Ελλάδιος στην Βλαχία», σ. 99.

Riassunto

Status praesens Ecclesiae Graecae: Chiesa Ortodossa ed Educazione
all'inizio del XVIII secolo

Nel 1714, fu pubblicata ad Altdorf l'opera Status praesens Ecclesiae Graecae..., un testo di apologia dell'Ortodossia e dell'educazione greca. Il suo autore, Alessandro Helladios, ortodosso e suddito dell'Impero Ottomano, medico-filosofo con studi universitari in Inghilterra e in Germania, cercò di ripristinare l'autorevolezza degli studi greci e di sostenere il livello di istruzione dei grecofoni in Oriente, opponendosi alla traduzione del Nuovo Testamento nella nuova lingua greca con argomenti filologici. La sua opera, sebbene criticata e non priva di esagerazioni, rappresenta una fonte eccezionale di conoscenze per gli inizi del XVIII secolo, sulle questioni riguardanti l'istruzione, la produzione editoriale e le relazioni interconfessionali tra cristiani.

Βετεράνοι του Πολέμου της Κύπρου (1570-1571):
αιχμαλωσία, απελευθέρωση και αποκατάσταση διά της
επανάσταξής τους στις βενετικές ένοπλες δυνάμεις*

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη άπτεται των συνεπειών του βενετο-οθωμανικού Πολέμου της Κύπρου (1570-1571), εστιάζοντας σε μία κατηγορία βετεράνων του, που απαρτιζόταν αφενός από γηγενείς κύπριους μη επαγγελματίες μαχητές και πολιτοφύλακες που είχαν πολεμήσει στο πλευρό των βενετών κυριάρχων, και αφετέρου από υπηκόους της Γαληνοτάτης με καταγωγή από άλλες περιοχές του βενετικού *stato da mar* που υπηρετούσαν ως επαγγελματίες στρατιωτικοί στις ένοπλες δυνάμεις της Κύπρου κατά τη φάση του Πολέμου (*stradioti*). Κύρια ζητήματα διερεύνησης συνιστούν, εν πρώτοις, η αιχμαλωσία τους από τους Οθωμανούς και οι διαδικασίες εξαγοράς τους* και, κατά δεύτερον, οι μεταγενέστερες διεκδικήσεις τους για αποκατάσταση μέσω της επανάσταξής τους στις βενετικές ένοπλες δυνάμεις. Οι πρωτογενείς πηγές στις οποίες βασίζεται η μελέτη είναι οι ανέκδοτες αιτήσεις των βετεράνων στις βενετικές αρχές σε συνδυασμό με άλλο υλικό (νοταριακά έγγραφα, δικογραφίες, αποφάσεις διαφόρων αρχών κ.ά.) από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας.

Λέξεις-κλειδιά: Πόλεμος της Κύπρου (1570-1571), βετεράνοι, αιχμαλωσία, απελευθέρωση, επανάσταξη στις βενετικές ένοπλες δυνάμεις.

* Η μελέτη συνιστά επικαιροποιημένη μορφή προγενέστερης δημοσίευσης στην αγγλική: S. BIRTACHAS & C. PAPADAMOU, «Veterans of the War of Cyprus (1570-71): Captivity, Liberation and Restitution through their Recruitment into the Venetian Armed Forces. A First Approach», *Nuova Antologia Militare. Rivista interdisciplinare della Società Italiana di Storia Militare* 1/3 (Ιούνιος 2020), σσ. 113-133.

Ο βενετο-οθωμανικός Πόλεμος της Κύπρου (1570-1571)¹ και η οθωμανική κατάκτηση του νησιού είχε σημαντικές γεωπολιτικές, πολιτικές και οικονομικές συνέπειες για τη Βενετία και, φυσικά, για τις τοπικές κοινωνίες. Εκτός από τις ανθρώπινες απώλειες, ένα σεβαστό μέρος του πληθυσμού αιχμαλωτίστηκε και οδηγήθηκε στα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής· και, προφανώς, η αιχμαλωσία τόσο Βενετών όσο και ανθρώπων που βρίσκονταν στην υπηρεσία της Γαληνοτάτης αποστερούσε την τελευταία από πο-

1. Για τις βενετο-οθωμανικές πολεμικές αναμετρήσεις από τα τέλη του 15ου έως τις αρχές του 18ου αιώνα βλ. το ακόλουθο ενημερωμένο βιβλιογραφικά και πρόσφατα δημοσιευθέν αφιερωματικό τεύχος του ελεύθερης πρόσβασης διεθνούς περιοδικού *Nuova Antologia Militare. Rivista interdisciplinare della Società Italiana di Storia Militare*, anno 3, fascicolo speciale 1 (luglio 2022): *Venetian–Ottoman Wars*, επιμ. St. Birtachas, <[https://www.nam-sism.org/fascicoli/NAM%20Fascicolo%20Speciale%201%202022%20Venetian-Ottoman%20War%20\(Ed.%20by%20Stathis%20Birtachas\).pdf](https://www.nam-sism.org/fascicoli/NAM%20Fascicolo%20Speciale%201%202022%20Venetian-Ottoman%20War%20(Ed.%20by%20Stathis%20Birtachas).pdf)> (πρόσβαση στις 4/8/2022). Από την πλούσια ιστοριογραφική παραγωγή αναφορικά με τον Πόλεμο της Κύπρου – που εντάσσεται στο πλαίσιο του Τέταρτου βενετο-οθωμανικού Πολέμου (1570-1573), ο οποίος ολοκληρώθηκε με τη Ναυμαχία της Ναυπάκτου και την υπογραφή συνθήκης ειρήνης μεταξύ των δύο πλευρών το 1573 – βλ. τις ακόλουθες εργασίες, όπου μνημονεύονται οι κυριότερες πηγές: S. ROMANIN, *Storia documentata di Venezia*, τ. 6, Βενετία: Pietro Naratovich, 1857, σσ. 259-340· P. HERRE, *Europäische Politik im Cyprischen Krieg 1570-1573. I. Vorgeschichte und Vorverhandlungen*, Λειψία: Dieterich (T. Weicher), 1902· G. A. QUARTI, *La guerra contro il Turco a Cipro e a Lepanto, MDLXX-MDLXXI. Storia documentata*, Βενετία: G. Bellini, 1935· G. HILL, *A History of Cyprus*, τ. III, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 1948 (ανατ. 1972), σσ. 878-1040· M. LESURE, *Lépante, la crise de l'Empire ottoman*, Παρίσι: Julliard, 1972· G. BENZONI (επιμ.), *Il Mediterraneo nella seconda metà del Cinquecento alla luce di Lepanto*, Φλωρεντία: Leo S. Olschki, 1974· F. BRAUDEL, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, τ. 2, Παρίσι⁴: A. Colin, 1979, σσ. 330-430· K. M. SETTON, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, τ. 4, *The Sixteenth Century from Julius III to Pius V*, Φιλαδέλφεια: The American Philosophical Society, 1984, σσ. 922-1104· R. CANOSA, *Lepanto. Storia della "Lega Santa" contro i Turchi*, Ρώμη: Sapere 2000, 2000· G. GRIVAUD, «Η κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς», στο Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. 6, *Τουρκοκρατία*, Λευκωσία: Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' / Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, 2013, σσ. 1-182. Πρβλ. τη βιβλιογραφία που επισημαίνεται στην ακόλουθη πρόσφατη μελέτη: C. PΑΠΑΔΑΜΟΥ, «The Multifaceted Role of the Cypriot Élite in the Defense of Cyprus before and during the Venetian–Ottoman War (1570–1571)», *Nuova Antologia Militare. Rivista interdisciplinare della Società Italiana di Storia Militare*, anno 3, fascicolo speciale 1 (luglio 2022): *Venetian–Ottoman Wars*, επιμ. Stathis Birtachas, σσ. 103-139, <<https://www.nam-sism.org/Articoli/Articoli%202022/NAM%20N.%20Sp1%202022.%204.%20PAPADAMOU%20The%20Multifaceted%20Role%20of%20the%20Cypriot%20C3%89lite.pdf>> (πρόσβαση στις 4/8/2022).

λύτιμους ανθρώπινους πόρους. Στους αιχμαλώτους που δεν προέρχονταν από τις τάξεις του άμαχου πληθυσμού συγκαταλέγονταν: α) βενετοί και εν γένει ιταλοί μισθοφόροι στρατιώτες και αξιωματικοί του βενετικού στρατού, β) γηγενείς μη επαγγελματίες μαχητές και πολιτοφύλακες που συμμετείχαν στις συρράξεις κατά τις πολιορκίες της Λευκωσίας και της Αμμοχώστου, και γ) υπήκοοι με καταγωγή από άλλες περιοχές του βενετικού Κράτους της Θάλασσας (*stato da mar*) που υπηρετούσαν ως επαγγελματίες στρατιωτικοί στις ένοπλες δυνάμεις της Κύπρου κατά τη φάση του Πολέμου (*stradioti*)². Η παρούσα μελέτη εστιάζει στο φαινόμενο της αιχμαλωσίας και στις διαδικασίες απελευθέρωσης ατόμων από τις δύο τελευταίες κατηγορίες βετεράνων του Πολέμου της Κύπρου, καθώς και στη μετέπειτα

2. Αναφορικά με τη στρατολόγηση από μέρους της Βενετίας σωμάτων ελαφρύ ιππικού των *stradioti* για τη διεξαγωγή πολέμων στην ιταλική ενδοχώρα και για την επάνδρωση των φρουρών παράκτιων περιοχών του *stato da mar* στην Ανατολή βλ. τις ακόλουθες μελέτες, όπου συγκεντρωμένη η βιβλιογραφία: S. BIRTACHAS, «La memoria degli *stradioti* nella letteratura italiana del tardo Rinascimento», στο Ζ. ΖΟΓΡΑΦΙΔΟΥ (επιμ.), *Tempo, spazio e memoria nella letteratura italiana. Omaggio ad Antonio Tabucchi / Χρόνος, τόπος και μνήμη στην ιταλική λογοτεχνία. Τιμή στον Antonio Tabucchi*, Θεσσαλονίκη: Università Aristotele di Salonicco – Aracne – University Studio Press, 2012, σσ. 124-142· S. BIRTACHAS, «*Stradioti, Cappelletti, Compagnie or Milizie Greche*: ‘Greek’ Mounted and Foot Troops in the Venetian State (Fifteenth to Eighteenth Centuries)», στο Γ. ΤΗΣΟΤΟΚΙΣ & Α. ΥΙΛΔΙΖ (επιμ.), *A Military History of the Mediterranean Sea: Aspects of War, Diplomacy and Military Elites*, Λέιντεν & Βοστώνη: Brill, 2018, σσ. 325-346. Πρβλ. τη μεταγενέστερη μελέτη της Κ. ΚΟΡΡΕ, *Μισθοφόροι stradioti της Βενετίας. Πολεμική και κοινωνική λειτουργία (15ος-16ος αιώνας)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2018. Για την παρουσία τους στην Κύπρο βλ. επίσης: G. GRIVAUD, «Formes et mythe de la strateia à Chypre», *Études Balkaniques* 5 (1998), σσ. 33-54· Ν. ΠΑΤΑΠΟΥ, «Η κάθοδος των Ελληνοαλβανών *stradioti* στην Κύπρο (ΙΣΤ΄ αι.)», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 24 (1998), σσ. 161-209· Α. ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ, «Ενίσχυση των οχυρώσεων και η εγκατάσταση ελληνοαλβανών στρατιωτών στην Κύπρο (1514-1516)», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 26 (2000), σσ. 195-203· Ν. ΠΑΤΑΠΟΥ, «Υπερασπιστές της Αμμοχώστου το 1570-1571 από τη Μεθώνη: οικογένεια Μεθωναίου (Da Modon) και οικογένεια Λυκούρηση», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 34 (2008), σσ. 167-188· Σ. ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Βενετική Κύπρος (1489-1571): Οι Εκθέσεις των αξιωματούχων του ανώτατου διοικητικού σχήματος της κτήσης / Venetian Cyprus: The Reports by the dominion’s supreme administrative officials*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2020, *passim* (βλ. ευρετήριο, σ. 522, λήμματα «stradiot(t)o/i» και «strat(h)ia»).

διεκδίκηση αποκατάστασης από μέρους τους διά της επανένταξής τους στις βενετικές ένοπλες δυνάμεις.

Αιχμαλωσία και απελευθέρωση των βετεράνων

Μολονότι είναι αδύνατον να εξαγάγει κανείς ασφαλή συμπεράσματα αναφορικά με τον ακριβή αριθμό των αιχμαλώτων που απέσπασαν οι Οθωμανοί – μια και τα δεδομένα των πηγών αποκλίνουν πολύ μεταξύ τους – αυτός ανερχόταν αναμφίβολα σε αρκετές χιλιάδες ψυχές³. Διά του συνδυασμού διαφόρων διαθέσιμων πηγών έρχονται στο φως στοιχεία για τις προσωπικές και οικογενειακές ιστορίες και περιπέτειες των αιχμαλώτων. Τέτοια αντλούνται επί παραδείγματι από τεκμήρια του Κρατικού Αρχείου της Βενετίας (Archivio di Stato di Venezia), του Archivio Segreto Vaticano, του Archivo General de Simancas κ.ά.⁴ Πληροφορίες για το θέμα αυτό αντλούνται, επίσης, από διάφορους καταλόγους αιχμαλώτων, στρατιωτών ή και αμάχων, που κυκλοφόρησαν στην Κωνσταντινούπολη ύστερα από τον Πόλεμο της Κύπρου κυρίως στο περιβάλλον του εκεί βενετού βάλιου με σκοπό την απελευθέρωση όσο το δυνατόν περισσότερων προσώπων⁵.

3. Βλ. λ.χ. Ε. AYSAN (επιμ.), *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, τ. III/3, *Kısım Eki: Kıbrıs Seferi 1570-1571*, Άγκυρα: Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmî yayınlari, 1971, σ. 100· GRIVAUD, «Η κατάκτηση της Κύπρου», σσ. 84-85, 171. Ενδεικτικά μνημονεύεται εδώ ότι ένας από τους αιχμαλώτους στην Κωνσταντινούπολη, ο Ettore Podocataro, σημείωνε σε επιστολή του προς τον εκεί βενετό βάλιο Marcantonio Barbaro ότι στις πόλεις σκοτώθηκαν 40.000 άτομα και ότι 15.000 αιχμάλωτοι μεταφέρθηκαν στην οθωμανική πρωτεύουσα από τον ναύαρχο Piyale Paşa. Archivio di Stato di Venezia (στο εξής: ASV), Senato, Dispacci degli ambasciatori e residenti a Costantinopoli, filza 5, φφ. 282r-286r, 15 Νοεμβρίου 1570. Πρβλ. GRIVAUD, «Η κατάκτηση της Κύπρου», σ. 171· V. COSTANTINI, «Famagusta in Early Ottoman Sources», στο M. J. K. WALSH (επιμ.), *City of Empires: Ottoman and British Famagusta*, Κέμπριτζ: Cambridge Scholar Publishing, 2015, σσ. 5-7 [2-12].

4 Βλ. λ.χ. W. H. RUDT DE COLLEMBERG, «Les litterae hortatoriae accordées par les papes en faveur de la rédemption des Chypriotes captifs des Turcs (1570-1597) d'après les fonds de l'Archivio Segreto Vaticano», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 11 (1981-1982), σσ. 13-167· Ι. ΧΑΣΙΩΤΗΣ (επιμ.), *Πηγές της κυπριακής ιστορίας από το ισπανικό αρχείο Simancas. Από τη μικροϊστορία της κυπριακής διασποράς κατά τον ΙΣΤ΄ και ΙΖ΄ αιώνα*, Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2000. Για έναν εκτενή κατάλογο *stradioti* που πολέμησαν στην Κύπρο και αιχμαλωτίστηκαν βλ. ΚΟΡΡΕ, *Μισθοφόροι stradioti*, σσ. 229-278.

5. V. COSTANTINI, «Old Players and New in the Transition of Cyprus to Ottoman Rule», στο V. COSTANTINI & M. KOLLER (επιμ.), *Living in the Ottoman Ecumenical Community*.

Ο πρώτος κατάλογος με ονόματα αιχμαλώτων συντάχθηκε στις 18 Απριλίου 1571 και αφορούσε άτομα προερχόμενα από τη Λευκωσία⁶.

Πληροφορίες για αιχμαλώτους αντλούνται, ομοίως, από τα «χρονικά» του Πολέμου της Κύπρου, δηλαδή από πονήματα που συντάχτηκαν υπό τη μορφή εκθέσεων ή ημερολογίων από μέρους αυτοπτών μαρτύρων των γεγονότων και κυρίως αιχμαλώτων στρατιωτικών που κατόρθωσαν να απελευθερωθούν. Από τη συναφή φιλολογία μνημονεύονται τα ακόλουθα ενδεικτικά παραδείγματα:

– Ο στρατιώτης Angelo Gatto από το Ορβιέτο πολέμησε στην Αμμόχωστο, διετέλεσε υπό καθεστώς αιχμαλωσίας στην Κωνσταντινούπολη και η αφήγησή του περιέχει κατάλογο πεσόντων, διασωθέντων και προσώπων που αιχμαλωτίστηκαν στην Αμμόχωστο, καθώς και αιχμαλώτων που εν συνεχεία μεταφέρθηκαν και κρατούνταν στον Πύργο της Μαύρης Θάλασσας⁷.

– Στη δική του αφήγηση ο επίσης στρατιωτικός κόμης Nestore Martingengo παραθέτει έναν κατάλογο πεσόντων, καθώς και τριάντα δύο *caripiani* του πεζικού που αιχμαλωτίστηκαν στην Αμμόχωστο⁸.

Essays in honour of Suraiya Faroqhi, Λέιντεν & Βοστώνη: Brill, 2008, σσ. 374-376 [373-388].

6. ASV, Collegio, Relazioni di ambasciatori, rettori e altre cariche, b. 84, φφ. χ.α., 18 Απριλίου 1571. Ο μνημονευθείς κατάλογος περιλαμβάνει και ονόματα νεκρών και έχει εκδοθεί από τη Χ. Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Η περιπέτεια ενός ελληνόφωνου Βενετού της Κύπρου (1571)», στο Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ & Β. ΕΓΚΛΕΖΑΚΗΣ (επιμ.), *Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. 2, Λευκωσία: Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 1986, σσ. 236-239 [215-239].

7. A. GATTO, *Narratione del terribile assedio e della resa di Famagosta nell'anno 1571 da un manoscritto del capitano Angelo Gatto da Orvieto*, επιμ. P. CATIZZANI, Ορβιέτο, 1895. Βλ. και τη νεότερη έκδοση του έργου: A. GATTO, *Narratione del Capitan Angelo Gatto da Orvieto del successo dell'assedio di Famagosta*, επιμ. M. PERLA DE FAZI, San Benedetto del Tronto: Istituto di Ricerca delle Fonti per la Storia della Civiltà Marinara Picena, 2005, φφ. 170v-186v, 198v-201r. Πρβλ. ελληνική μτφρ. του έργου: *Διήγησις της τρομεράς Πολιορκίας και Αλώσεως της Αμμοχώστου κατά το έτος 1571 εκ του χειρογράφου τινός του στρατηγού Αγγέλου Γάττου εξ Ορβιέτου [...]*, μτφρ. Π. Α. Δάνδολος, Κάιρο: Τύπος Ι. Πολίτου, 1926.

8. N. MARTINENGO, *Relatione di tutto il successo di Famagosta: Dove s'intende minutissimamente tutte le Scaramucchie, Batterie, Mine, & Assalti dati ad essa Fortezza. Et ancora i nomi de i Capitani, et numero delle Genti morte, cosi de Christiani, come de Turchi; Et medesimamente di quelli, che sono restati prigioni*, Βενετία: Appresso Giorgio Angelieri, 1572, φφ. 8r-v. Βλ. και τη νεότερη έκδοση του έργου: G. MONELLO (επιμ.), *Accade a Fa-*

– Ο Giovanni Sozomeno, που είχε αναλάβει τη διεύθυνση έργων του μηχανικού του στρατού στη Λευκωσία και απελευθερωθεί ύστερα από την καταβολή λύτρων αξίας 1.000 δουκάτων, σημειώνει στο τέλος του χρονικού του κατάλογο πεσόντων και αιχμαλωτισθέντων στην πόλη, αλλά και διαφυγέντων στην Αμμόχωστο⁹.

– Ο δε δομινικανός μοναχός Angelo Calerio παραθέτει ονόματα πεσόντων και αιχμαλώτων στη Λευκωσία και στην Αμμόχωστο¹⁰.

Έτερες πηγές μεγαλύτερου ενδιαφέροντος συνιστούν: α) οι 1.017 εκκλήσεις (*litterae hortatoriae*) προς τον πάπα για τη συλλογή χρημάτων προς απελευθέρωση Κύπριων αιχμαλώτων¹¹. β) οι πράξεις (*atti*) του βενετού βάλιου στην Κωνσταντινούπολη, όπου είναι καταγεγραμμένες εξαγορές αιχμαλώτων¹² και γ) ο κατάλογος 13.719 αιχμαλώτων που απόκειται στο Πρωθυπουργικό Αρχείο της οθωμανικής περιόδου στην Κωνσταντινούπολη (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri). Στον κατάλογο αυτό σημειώνονται τα ονόματα (όχι όμως και τα επώνυμα) αιχμαλώτων από τη Λευκωσία, καθώς επίσης και η αξία του καθενός¹³.

Τέλος, εξίσου σημαντικές πηγές άντλησης στοιχείων για το θέμα συνιστούν οι μεμονωμένες αιτήσεις των ίδιων των αιχμαλώτων ή συγγενικών και φιλικών τους προσώπων σε πρώτο χρόνο προς τον βενετό βάλιου στην

magosta. *Appendice: La relazione di Nestore Martinengo*, Κάλιαρι: Scerpi e Mattana, 2007. Παρά τις ανακρίβειές του, το έργο του Martinengo χρησιμοποιήθηκε ευρέως από τους ιστορικούς του Πολέμου της Κύπρου και μεταφράστηκε σε διάφορες ευρωπαϊκές γλώσσες. GRIVAUD, «Η κατάκτηση της Κύπρου», σ. 16 και σημ. 45-46.

9. G. SOZOMENO, *Narratione della guerra di Nicosia, fatta nel Regno di Cipro da' Turchi l'anno MDLXX*, Μπολόνια: Per Biagio Bignami Bolognese, 1571.

10. A. CALEPIO, «Vera et fidelissima narratione del successo dell'espugnatione, & defensione del Regno de Cipro; Fatta per il Reuer. Padre F. Angelo Calepio di Cipro Theologo dell'Ord. de Predicatori, Vicario Generale della Prouin. de terra Santa. Ad istantia del R. P. F. Stefano Lusignano Lettor dell'istesso Ordine», στο S. LUSIGNANO, *Chorografia, et breue historia universale dell'isola de Cipro principiando al tempo de Noè per in fino al 1572*, Μπολόνια: Per Alessandro Benaccio, 1573, φφ. 110r-112r, 120r-121v [92v-112r, 112v-123v].

11. COLLENBERG, «*Les litterae hortatoriae*». Ο συγγραφέας παραθέτει έναν ονομαστικό κατάλογο 291 προσώπων.

12. ASV, Bailo a Costantinopoli, Atti-Protocolli, bb. 263-267.

13. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Mâliyeden Müdevver, 5471. Πρβλ. V. COSTANTINI, «Destini di guerra. L'inventario ottomano dei prigionieri di Nicosia (settembre 1570)», *Studi Veneziani* n.s. 45 (2003), σσ. 229-241, όπου περιγραφή του καταλόγου.

Κωνσταντινούπολη για την απελευθέρωσή τους και σε δεύτερο χρόνο (ύστερα από την απελευθέρωση) προς τις μητροπολιτικές βενετικές αρχές για την αποκατάστασή τους διά της επανένταξής τους στον βενετικό στρατό, της χορήγησης οικονομικού βοηθήματος ή της παραχώρησης γης. Από τις περιγραφές των απελευθερωθέντων αιχμαλώτων αντλούνται πληροφορίες αναφορικά με τα ακόλουθα: τον τόπο προέλευσης και την προγενέστερη κοινωνική τους ταυτότητα· τις υπηρεσίες που είχαν παράσχει στις βενετικές δυνάμεις πριν από τον Πόλεμο, αλλά και κατά τη διάρκεια αυτού· τους ανωτέρους ή τους συμπολεμιστές τους· τα ανδραγαθήματά τους (πραγματικά ή και διογκωμένα) στο πεδίο της μάχης· τον τόπο αιχμαλωσίας τους· τις συνθήκες διαβίωσής τους· ενίοτε τον κύριο στον οποίο ανήκαν· τους συγκρατούμενούς τους σε περίπτωση κράτησης σε κάποια φυλακή· το χρονικό διάστημα της αιχμαλωσίας τους· και άλλα γεγονότα και στοιχεία σχετιζόμενα με τον βίο και τους οικείους τους στην πατρίδα, στον τόπο αιχμαλωσίας τους ή και στο νέο τόπο εγκατάστασης ύστερα από την απελευθέρωσή τους. Τα σύντομα, αλλά περιεκτικά βιογραφικά σημειώματα που παρέθεταν οι αιτούντες στις βενετικές αρχές στόχευαν κυρίως στην ανάδειξη της ευπείθειας και της αφοσίωσής τους στη Γαληνοτάτη, δεδομένων των σημαντικών υπηρεσιών που είχαν παράσχει σ' αυτήν κατά την κρίσιμη ώρα του Πολέμου¹⁴.

Στην απελευθέρωση των αιχμαλώτων ιδιαίτερα σημαντικός υπήρξε ο ρόλος του βενετού βάλιου στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος ανέλαβε όλες τις συναφείς διαδικασίες. Με κονδύλια που ελάμβανε από τη βενετική μητρόπολη αυτός προσπαθούσε να απελευθερώσει όσο το δυνατόν περισσότερα πρόσωπα. Η διαδικασία για την απελευθέρωση ενός αιχμαλώτου εκκινούσε από τον ίδιο ή από κάποιον αντιπρόσωπό του, ο οποίος απέστελλε επιστολή στον βάλιο αιτούμενος τη βοήθειά του. Αυτός με τη σειρά του διερευνούσε τα όσα υποστήριζε ο αιτών, ότι δηλαδή πολέμησε στην Κύπρο, και καλούσε μάρτυρες για την πιστοποίησή τους. Εάν τα επιχειρήματα του αιτούντος αποδεικνύονταν εν τέλει αληθή, τότε καταβάλλονταν τα λύτρα της εξαγοράς του. Για την απομάκρυνσή του από την Κωνσταντινούπολη τού χορηγείτο πιστοποιητικό απελευθέρωσης είτε από τον ίδιο τον βάλιο, είτε από το οθωμανικό δημόσιο. Ας σημειωθεί δε ότι υπήρ-

14. Σε διάφορες αρχειακές σειρές του Κρατικού Αρχείου της Βενετίας απόκεινται εκατοντάδες τέτοιες αιτήσεις, που σταδιακά αποδελτιώνονται από μέρους μας.

χαν διάφορες υπηρεσίες και λειτουργοί που πιστοποιούσαν την απελευθέρωση ενός αιχμαλώτου ανάλογα με το πού είχε τοποθετηθεί κατά την περίοδο της αιχμαλωσίας του. Εάν, επί παραδείγματι, αυτός υπηρετούσε ως κωπηλάτης σε γαλέρα, του χορηγείτο βεβαίωση από τον γραφέα του πλοίου. Η υποβολή εκκλήσεων βετεράνων του Πολέμου της Κύπρου για απελευθέρωση εκκινεί αμέσως ύστερα από τη λήξη του Πολέμου και αυξάνεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1570. Ορισμένοι είχαν την τύχη να απελευθερωθούν σε σύντομο χρονικό διάστημα από την αιχμαλωτίσή τους, αλλά η πλειονότητα αυτών παρέμενε υπό καθεστώς αιχμαλωσίας επί σειρά ετών¹⁵.

Εκτός του σημαίνοντος ρόλου που διαδραμάτισε ο βάιλος, αξίζει να μνημονευθεί, επίσης, η συνεισφορά τόσο του ορθόδοξου Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης όσο και μεμονωμένων προσώπων που προσπάθησαν να συνδράμουν τους αιχμαλώτους. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του πατριάρχη Ιερεμία Β΄ Τρανού (1572-1579) και κάποιου Zorzi Livadi. Ο τελευταίος υπήρξε *stradioto* στη Λευκωσία, πολέμησε εκεί, αιχμαλωτίστηκε και κατέληξε στην Κωνσταντινούπολη. Ύστερα από την εξαγορά του, ο Livadi ανέπτυξε ένα δίκτυο σε συνεργασία αφενός με τον βενετό βάιλο και αφετέρου με τον προρρηθέντα πατριάρχη –ο οποίος του παρείχε οικονομική βοήθεια– κατορθώνοντας σε σύντομο χρονικό διάστημα να εξαγοράσει αρκετούς επικεφαλής σωμάτων *stradioti* προτού οι Οθωμανοί αντιληφθούν την αξία τους και ζητήσουν περισσότερα λύτρα. Στον μακρύ κατάλογο εκείνων που απελευθέρωσε ο Livadi συγκαταλέγονται και τρεις σημαντικές προσωπικότητες του Πολέμου της Κύπρου: οι *stradioti* Andrea Rontac(c)hi, Nicolò Vlami and Zuan Licuressi¹⁶.

Όσον αφορά τους μαχητές που αιχμαλωτίστηκαν στη Λευκωσία και στην Αμμόχωστο, οι περισσότεροι μεταφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη. Εκτός από την οθωμανική πρωτεύουσα, ωστόσο, ένας αριθμός αιχμαλώτων διοχετεύτηκε στα παράλια της Μικράς Ασίας και στα σκλαβοπάζαρα της Μπαρμπαριάς. Όσοι μεταφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη χωρίστηκαν σε δύο κατηγορίες: στους σκλάβους των ιδιωτών (*schiavi pri-*

15. Βλ. λ.χ. COSTANTINI, «Old Players», σσ. 374-376· ΚΟΡΡΕ, *Μισθοφόροι*, σσ. 252-254.

16. Για τη δράση του Livadi βλ. ΚΟΡΡΕ, *Μισθοφόροι*, σσ. 257-259. Όλα τα ονόματα βετεράνων του Πολέμου της Κύπρου που μνημονεύονται στην εργασία ακολουθούν τη γλώσσα και την ορθογραφία των αρχειακών τεκμηρίων.

vati ή *domestici*) και στους σκλάβους του δημοσίου (*schiaivi pubblici*). Όσον αφορά τους σκλάβους των ιδιωτών, αυτοί ανήκαν κυρίως σε γενίτσαρους, οι οποίοι τους πωλούσαν σε κερδοσκόπους, που και αυτοί με τη σειρά τους επιδίωκαν να αποκομίσουν μεγαλύτερα κέρδη από τη μεταπώλησή τους. Ως προς τους σκλάβους του δημοσίου, αυτοί ανήκαν κυρίως στον σουλτάνο ή στον αρχιστράτηγο των οθωμανικών δυνάμεων εισβολής στην Κύπρο Lala Mustafa Paşa και κρατούνταν σε φυλακές, όπως λ.χ. στα αποκαλούμενα «λουτρά» (λόγω της παλαιάς τους χρήσης) του ναυπηγείου της Κωνσταντινούπολης, με σκοπό να προωθηθούν εν συνεχεία στις γαλέρες, στα δημόσια έργα και στις καλλιέργειες. Τα ως άνω «λουτρά» αποτελούσαν έναν περίκλειστο χώρο με υψηλά τείχη, που διαμορφώθηκαν κατάλληλα από την οθωμανική διοίκηση για να χρησιμοποιηθούν ως κέντρο κράτησης αιχμαλώτων. Κατά τον 16ο αιώνα, στην οθωμανική πρωτεύουσα διαμορφώθηκαν κατά τον ίδιο τρόπο αρκετοί ακόμη χώροι, ώστε να στεγάσουν τους πολυάριθμους σκλάβους¹⁷.

17. Σύντομη αναφορά στον χώρο κράτησης των «λουτρών», όπου κρατούνταν αιχμάλωτοι του Πολέμου της Κύπρου, πραγματοποιεί ο προαναφερθείς στρατιωτικός Angelo Gatto (βλ. παραπάνω, σημ. 7). Πρβλ. M. LENCI, *Corsari. Guerra, schiaivi, rinnegati nel Mediterraneo*, Ρώμη: Carocci, 2006, σ. 121. Για τους σκλάβους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο βλ. κυρίως τα ακόλουθα έργα: A. W. FISHER, «The sale of Slaves in the Ottoman Empire: Markets and State Taxes on Slave Sales, some Preliminary Considerations», *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Beşeri Bilimler* 6 (1978), σσ. 149-174· A. W. FISHER, «Chattel slavery in the Ottoman empire», *Slavery and Abolition* 1/1 (1980), σσ. 25-45· A. W. FISHER, «Studies in Ottoman Slavery and Slave Trade, II: Manumission», *Journal of Turkish Studies* 4 (1980), σσ. 49-56· H. SAHILLIOĞLU, «Slaves in the social and economic life of Bursa in the late 15th and early 16th centuries», *Turcica* 17 (1985), σσ. 43-112· R. JENNINGS, «Slaves and Slavery», στου ΙΔΙΟΥ, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, Νέα Υόρκη & Λονδίνο: New York University Press, 1993, σσ. 240-247· E. R. TOLEDANO, *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, Σιάτλ: University of Washington Press, 1998· M. AKİF ERDOĞRU, «Chattel Slavery in Ottoman Cyprus (1580-1680)», *Archiv Orientalní* 66, Supplementa VIII (1998), σσ. 121-128· N. VATIN, «Une affaire interne: Le sort et la libération des personnes de condition libre illégalement retenues en esclavage sur le territoire ottoman (XVIe siècle)», *Turcica* 33 (2001), σσ. 149-190· R. C. DAVIS, «Slave Redemption in Venice, 1585-1797», στο J. MARTIN & D. ROMANO (επιμ.), *Venice reconsidered. The History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797*, Βαλτιμόρη: The Johns Hopkins University Press, 2002, σσ. 454-487· M. C. ZILFI, «Servants, Slaves and the Domestic Order in the Ottoman Middle East», *Hawwa* 2/1 (2004), σσ. 1-33· M. C. ZILFI, «Slavery», στο G. ÁGOSTON & B. MASTERS (επιμ.), *Encyclopedia of the*

Περιπτώσεις αποκατάστασης βετεράνων διά της επανένταξής τους στις βενετικές ένοπλες δυνάμεις

Όπως ήδη ελέχθη, ύστερα από την απελευθέρωση των παραπάνω βετεράνων του Πολέμου της Κύπρου, κατόπιν αιτήματός τους η βενετική διοίκηση προχωρούσε είτε στη χορήγηση κάποιου επιδόματος, είτε στην παραχώρηση γης, είτε και στην επανένταξή τους στις ένοπλες δυνάμεις. Με την απονομή στους ικανούς στρατεύσης απελευθερωθέντες ενός νέου στρατιωτικού οφικίου ή και την τοποθέτησή τους σε κάποια ήσσονος σημασίας θέση στο στράτευμα, η Βενετία ναι μεν στόχευε στην ενίσχυση των στρατιωτικών της δυνάμεων με βετεράνους πολεμιστές, αλλά παράλληλα και στην οικονομική αποκατάσταση των τελευταίων ενίοτε δε και στην εκτόνωση της κρίσης που δημιουργείτο στους τόπους υποδοχής τους. Κάτι τέτοιο συνέβη λ.χ. στην Κρήτη, όταν έφτασε στο νησί κύμα Κύπριων προσφύγων. Εκεί, οι αρμόδιοι βενετοί αξιωματούχοι (οι γενικοί προβλεπτές και ανακριτές της Κρήτης Giacomo Foscarini και Luca Michiel), σε συνεργασία με τις μητροπολιτικές αρχές, τοποθέτησαν μερικές εκατοντάδες ικανών στρατεύσης ανδρών είτε στις χερσαίες στρατιωτικές δυνάμεις του νησιού ως απλούς στρατιώτες ή και ως χαμηλόβαθμους αξιωματικούς, είτε και στις γαλέρες επιτήρησης της ακτογραμμής του νησιού ως υπαξιωματικούς, ναύτες ή και κωπηλάτες δίχως αλυσίδες (*scapoli*). Στην περίπτωση, λοιπόν, αυτή, αφενός μεν οι προσληφθέντες εξασφάλισαν τροφή και εργασιακή απασχόληση, και αφετέρου οι Βενετοί επάνδρωσαν τις ένοπλες δυνάμεις τους με νέο αξιόμαχο και εμπειροπόλεμο δυναμικό¹⁸. Ένα επιχειρησιακό μέτωπο που επωφελήθηκε, επίσης, από το μέτρο της επανένταξης των στρατεύσιμων ανδρών στις βενετικές ένοπλες δυνάμεις ήταν εκείνο

Ottoman Empire, Νέα Υόρκη: Facts on File, 2009, σσ. 530-533· E. R. TOLEDANO, «Enslavement in the Ottoman Empire in the Early Modern Period», στο D. ELTIS & S. L. ENGERMAN (επιμ.), *The Cambridge World History of Slavery*, τ. 3, AD 1420-AD 1804, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2011, σσ. 25-46.

18. Κ. Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, «Κύπριοι πρόσφυγες στην Κρήτη στα τέλη του 16ου αιώνα. Προβλήματα εγκατάστασης», στο Χ. Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ (επιμ.), *Κύπρος – Βενετία: κοινές ιστορικές τύχες. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου (Αθήνα, 1-3 Μαρτίου 2001)*, Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας – Κυπριακή Πρεσβεία / Σπίτι της Κύπρου – Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, 2002, ιδίως σσ. 185-196 [175-207].

της Δαλματίας, όπου ύστερα από τον Πόλεμο της Κύπρου εκδηλώνονταν έντονη επιθετική δραστηριότητα από μέρους των Οθωμανών και των Μορλάκων υπηκόων τους¹⁹.

Λόγω του περίπλοκου και χρονοβόρου βενετικού γραφειοκρατικού μηχανισμού η επανένταξη των απελευθερωθέντων βετεράνων στο στράτευμα δεν ήταν άμεση, αλλά ούτε και βέβαιη. Όπως και κατά την απελευθέρωσή τους, αυτού του είδους η αποκατάστασή τους προϋπέθετε την πιστοποίηση της προγενέστερης ένοπλης υπηρεσίας τους και της ευπειθείάς τους στη Γαληνοτάτη, και, ασφαλώς, εξαρτάτο σε μεγάλο βαθμό από τις διασυνδέσεις με δίκτυα και ανθρώπους οικονομικά και πολιτικά ισχυρούς, που είχαν πρόσβαση στους μηχανισμούς απελευθέρωσης και λήψης των αποφάσεων, αλλά και –όπως θα καταστεί εναργές στη συνέχεια– από τις προγενέστερες κοινωνικές τους ταυτότητες. Καίτοι η παρούσα εργασία περιορίζεται στην εξέταση όσων απηύθυναν αιτήσεις στο βενετικό κράτος, πρέπει να επισημανθεί, εντούτοις, ότι οι ως άνω χρονοβόρες διαδικασίες και η δυσμενής οικονομική κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει ωθούσαν αρκετούς από τους απελευθερωθέντες αιχμαλώτους να απευθύνουν παρόμοια αιτήματα στρατολόγησης στον ισπανό βασιλιά²⁰.

Ορισμένοι άλλοι είχαν υποχρεωθεί κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας τους να προσφέρουν υπηρεσία ως κωπηλάτες στα οθωμανικά πολεμικά πλοία και να λάβουν μέρος στη Ναυμαχία της Ναυπάκτου. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση μίας ομάδας αιχμαλώτων, οι οποίοι ανήκαν στην κατηγορία των σκλάβων του δημοσίου. Κατά τη διάρκεια της Ναυμαχίας

19. Βλ. λ.χ. ASV, Senato, Deliberazioni, Secrete, reg. 80, φ. 79r, 11 Νοεμβρίου 1575. Πρβλ. Τ. ΜΑΥΗΕΒ, *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule: Contado di Zara 1645-1718*, Ρώμη: Viella, 2008, σσ. 25-29· Κ. ΚΟΡΡΕ, «L' 'intollerabile liquidità' della frontiera dalmata e gli *stradioti* della Serenissima», στο Ε. ΚΑΠΟΥΖΟ & Β. ΚΡΕΒΑΤΟ-ΣΕΛΒΑΓΓΙ (επιμ.), *Atti del VI convegno internazionale Venezia e il suo Stato da mar / Venice and its Stato da Mar (Venezia / Venice, 22-24 febbraio / February 2018)*, Ρώμη: Società Dalmata di Storia Patria, 2019, σσ. 55-70.

20. Χ. ΠΑΠΑΔΑΜΟΥ, *Κύπριοι πρόσφυγες στη Βενετία μετά τον Πόλεμο της Κύπρου (1570-71). Ανασυγκρότηση του βίου, κοινωνική και πολιτισμική ένταξη (1570-1650)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2019, σσ. 113-114 και σημ. 212. Πρβλ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ (επιμ.), *Πηγές της κυπριακής ιστορίας*, σσ. 27-42, 66-77, 85-87, 100-101, 122-124· Ι. ΧΑΣΙΩΤΗΣ (επιμ.), *Ισπανικά έγγραφα της κυπριακής ιστορίας (ιστ' -ιζ' αι.)*, Λευκωσία²: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2003, σσ. 1-2, 19-20.

αυτοί είχαν κατορθώσει να δραπετεύσουν και να επιβιβαστούν στη γαλέρα του *capitano* του βενετικού στόλου Julio Rosa Zarrettino. Ύστερα από τη νίκη των χριστιανικών δυνάμεων είχαν παραμείνει στην εν λόγω γαλέρα εξακολουθώντας να εκτελούν διάφορα καθήκοντα. Τρία και πλέον έτη αργότερα εξακολουθούσαν να βρίσκονται στο πλοίο, το οποίο ήταν αγκυροβολημένο στη Ζάρα. Από εκεί αφενός ενημέρωναν τις βενετικές αρχές αναφορικά με την πλημμελή καταβολή του μισθού τους και με τη συνακόλουθη κατάσταση πλήρους ένδειας στην οποία είχαν περιέλθει, και αφετέρου αιτούσαν τη μεσολάβησή τους προκειμένου να επιβιώσουν. Την αίτηση υπέγραφαν εννέα πρόσωπα: οι Francesco de Janni, Zegno, Thodori de Luchi, Jacomo de Giulio Martinengo, Filippo de Piero, Zorzi de Perin, Marco di Lario, Manoli di Alexi και Francesco. Η υπόθεσή τους εξετάστηκε στις 24 Μαΐου 1574 από τον *provveditore all'armar*, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για τη μισθοδοσία των πληρωμάτων των πολεμικών πλοίων και θα μεριμνούσε για την ικανοποίηση του αιτήματός τους²¹.

Στην πλειονότητά τους, πάντως, οι συμμετέχοντες στον Πόλεμο της Κύπρου ζητούσαν ύστερα από την απελευθέρωσή τους την τοποθέτησή τους στις βενετικές ένοπλες δυνάμεις. Στις γραμμές που ακολουθούν παρουσιάζεται ενδεικτικά μία περιπτώσιολογία αυτών, που περιλαμβάνει αιτούντες βετεράνους διαφόρων κοινωνικών κατηγοριών, γηγενείς Κύπριους ή και υπηκόους με καταγωγή από άλλες περιοχές του βενετικού *stato da mar*, που υπηρετούσαν κατά τη φάση του Πολέμου στις ένοπλες δυνάμεις της Κύπρου. Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζονται εν πρώτοις περιπτώσεις γόνων ευγενών οικογενειών του νησιού, όπως λ.χ. του Alessandro Rodocataro, υιού του Filippo. Τα αιτήματα τέτοιων προσώπων γίνονταν σχεδόν πάντοτε δεκτά λόγω της αριστοκρατικής καταγωγής τους, αλλά, ασφαλώς, και σε ένδειξη αναγνώρισης για τις υπηρεσίες που είχαν παράσχει οι οικογένειές τους στη βενετική διοίκηση της Κύπρου κατά τη διάρκεια του Πολέμου, αλλά και πριν από αυτόν (καταβολή μεγάλων χρηματικών ποσών υπό τύπον δανείου και παροχή προμηθειών σε σιτηρά και εργατικών χεριών για την εκπόνηση των νέων οχυρωματικών έργων στη Λευκωσία)²². Όσον αφορά τον Alessandro, παρά τις παραδοσιακές προβληματικές και ανταγωνιστικές σχέσεις ανάμεσα στις διοικήσεις αλλά και στις Κοι-

21. ASV, Collegio, Supplice di dentro, filza 5, φ. 263r.

22. ΠΑΠΑΔΑΜΟΥ, «The Multifaceted Role of the Cypriot Élite», σσ. 115-130.

νότητες των δύο σημαντικότερων κυπριακών πόλεων²³, αυτός από κοινού με τον πατέρα και τον αδελφό του Tuzio ήταν οι μοναδικοί ευγενείς που είχαν δεχθεί να εγκαταλείψουν τη Λευκωσία πριν από την εκδήλωση του Πολέμου και να μεταβούν στην Αμμόχωστο, προκειμένου να προσφέρουν εκεί τις στρατιωτικές υπηρεσίες τους και να ενισχύσουν την άμυνα της πόλης όχι μόνον προσωπικά, αλλά και στρατολογώντας μαχητές που τους πλήρωναν με ίδιους πόρους. Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Αμμοχώστου, ο Alessandro διετέλεσε διοικητής λόχου γηγενών οπλοφόρων και αιχμαλωτίστηκε κατά την παράδοσή της, ενώ ο αδελφός του Tuzio σκοτώθηκε²⁴. Ο Alessandro παρέμεινε αιχμάλωτος για τριάντα επτά ημέρες και απελευθερώθηκε ύστερα από τη μεσολάβηση του Γάλλου προξένου στην Τρίπολη της Συρίας και την καταβολή από μέρους του τελευταίου λύτρων αξίας 325 τσεκινιών. Εν συνεχεία, μέσω Τριπόλεως και νήσου Μήλου προωθήθηκε στη Βενετία στις 24 Δεκεμβρίου 1571²⁵. Εκεί συνέταξε μία έκθεση για τα γεγονότα του Πολέμου με παραίνεση του βενετού πατρικίου Melchior Michiel, ο οποίος είχε πιθανότατα διατελέσει κατά το παρελθόν καπιτάνος της Αμμοχώστου (1541-1543)²⁶. Σ' αυτήν ο Alessandro εξιστορούσε τις πολεμικές προπαρασκευές, τα οχυρωματικά έργα, τις μάχες στις οποίες είχε λάβει μέρος και παράλληλα τη στρατιωτική συμμετοχή της οικογένειάς του σε αυτές, τις θέσεις των οθωμανικών στρατευμάτων έξω

23. Βλ. λ.χ. Σ. ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Κοινωνία, πολιτισμός και διακυβέρνηση στο βενετικό Κράτος της Θάλασσας: το παράδειγμα της Κύπρου*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2011, σσ. 32-33, 101, 134· ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Βενετική Κύπρος (1489-1571): Οι Εκθέσεις, passim*, ιδίως σσ. 24-25.

24. Σημαντικά στοιχεία για τη συνεισφορά του Alessandro στην άμυνα της Αμμοχώστου εξάγονται από την αίτηση που υπέβαλε στις βενετικές αρχές. ASV, Senato, Deliberazioni, Mar, filza 50, φφ. χ.α., 16 Φεβρουαρίου 1572 (1571 m.v.). Πρβλ. GRIVAUD, «Η κατάκτηση της Κύπρου», σ. 18.

25. A. PODOCATARO, *Relazione di Alessandro Podocataro de' successi di Famagosta dell' anno 1571 ora per la prima volta pubblicata*, επιμ. A. TESSIER, Βενετία: Giovanni Cecchini, 1876. Βλ. και τη νεότερη έκδοση του έργου: «Relazione di Alessandro Podocataro de' successi di Famagosta dell'anno 1571 / Έκθεση του Αλεξάνδρου Ποδοκάθαραυ για τα γεγονότα της Αμμοχώστου του έτους 1571», στο Π. Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ (επιμ.), *Κυπριακές πηγές για την άλωση της Αμμοχώστου*, Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2011, σσ. 76-83 [37-87].

26. Εάν πρόκειται τελικώς για τον Melchior (Marchio) Michiel. ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Βενετική Κύπρος (1489-1571): Οι Εκθέσεις*, σ. 392 και σημ. 29. Πρβλ. GRIVAUD, «Η κατάκτηση της Κύπρου», σ. 18 και σημ. 53.

από την πόλη, τη στρατιωτική δύναμη των επιτιθέμενων και των αμυνόμενων κ.ά. Παρά το γεγονός ότι η εν λόγω έκθεση περιέχει εσφαλμένες χρονολογήσεις και αρκετές ανακρίβειες, εντούτοις η αξία της είναι δεδομένη: προσφέρει μία εναργή εικόνα του πολεμικού κλίματος και περιγράφει τα συναισθήματα των υπερασπιστών της Αμμοχώστου κατά τη διάρκεια της μακράς πολιορκίας της²⁷.

Στη Βενετία ο Alessandro προσέφυγε στις αρχές προκειμένου να εξασφαλίσει οικονομική βοήθεια και την τοποθέτησή του σε κάποια στρατιωτική θέση. Στην αίτησή του, εκτός από τη συνεισφορά του ιδίου και της οικογένειάς του στην άμυνα της Κύπρου, σημείωνε πως, καίτοι ο ίδιος είχε κατορθώσει να απελευθερωθεί, μία αδελφή του από κοινού με τον ανεψιό του, καθώς ομοίως και ένας άλλος συγγενής του εξακολουθούσαν να βρίσκονται υπό καθεστώς αιχμαλωσίας. Στις 16 Φεβρουαρίου 1572, η βενετική Γερουσία τού χορήγησε αφενός το ποσό των 100 δουκάτων για τις πρώτες ανάγκες του και αφετέρου συστατική επιστολή, ώστε να απευθυνθεί στον γενικό προβλεπτή της θάλασσας Giacomo Foscarini. Κατόπιν τούτων, υπηρέτησε επί δέκα μήνες στη γαλέρα του τελευταίου²⁸. Εν συνεχεία, ο Alessandro προσέφυγε εκ νέου στις αρχές, αιτούμενος αυτή τη φορά την παραχώρηση γης στην Κρήτη. Αναγνωρίζοντας την αριστοκρατική καταγωγή του, την αφοσίωσή του στη Γαληνοτάτη και τις υπηρεσίες που είχε παράσχει σ' αυτήν τόσο ο ίδιος όσο και εν γένει η οικογένειά του, αλλά και λαμβάνοντας επίσης υπ' όψιν την απώλεια των περιουσιακών του στοιχείων και τη δυσχερή οικονομική του κατάσταση, η Γερουσία αποφάσισε να ικανοποιήσει το αίτημά του. Ειδικότερα, στις 8 Αυγούστου 1573 του απονεμήθηκε η ιδιότητα του ευγενούς της Κρήτης και του παραχωρήθηκε η διοίκηση της Καστελλανίας της Πεδιάδας για διάστημα δέκα ετών²⁹.

27. G. GRIVAUD, «Ο πνευματικός βίος και η γραμματολογία κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας», στο Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. 5, *Μεσαιωνικών βασιλείων - Ενετοκρατία*, Λευκωσία: Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' / Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, 1996, σσ. 1173-1174 [863-1207]. Π. Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Κυπριακή Λογιοσύνη 1571-1878: Προσωπογραφική θεώρηση*, Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2002, σσ. 225-226. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ (επιμ.), *Κυπριακές πηγές για την άλωση της Αμμοχώστου*, σσ. 22-29.

28. ASV, Senato, Deliberazioni, Mar, reg. 40, φφ. 190r-v (*olim* 156r-v), και filza 50, φφ. χ.α., 16 Φεβρουαρίου 1572 (1571 m.v.). Πρβλ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, «Κύπριοι πρόσφυγες στην Κρήτη», σσ. 175-176.

29. Ό.π., σσ. 176-177.

Πέραν τούτων, από νοταριακές πράξεις που έχουν συνταχτεί στη βενετική μητρόπολη αντλούμε στοιχεία αναφορικά με τη μέριμνα που επέδειξε ο ίδιος ο Alessandro ύστερα από την αποκατάστασή του για την απελευθέρωση αιχμαλώτων του Πολέμου της Κύπρου. Ειδικότερα, σε νοταριακή πράξη που συντάχθηκε στις 23 Μαρτίου του 1581 ο Alessandro εμπλεκόταν σε δύο συναφείς υποθέσεις: στην απελευθέρωση του ανειπιού του Jacomo Corner έναντι καταβολής λύτρων 200 τσεκινιών και του Zuan Renier έναντι καταβολής λύτρων 300 τσεκινιών³⁰.

Τέλος, εκτός από τη διοίκηση της Καστελλανίας της Πεδιάδας στην Κρήτη, μερικά έτη αργότερα (1590) ο Alessandro ανέλαβε στρατιωτική υπηρεσία ως *capitano* του πεζικού στο San Felice της Βερόνας ως απόρροια νέου αιτήματός του για την αύξηση του μηνιαίου μισθού του από 20 σε 25 δουκάτα³¹.

Ένας ακόμη κύπριος αριστοκράτης, ο φεουδάρχης Giacomo Strambali, αιχμαλωτίστηκε, εστάλη στην Κωνσταντινούπολη και αφού απελευθερώθηκε διά των προαναφερθέντων διαδικασιών, μετέβη στη Βενετία, όπου ζήτησε από τις αρχές την πρόσληψή του στις ένοπλες δυνάμεις. Προφανώς για τους ίδιους λόγους με τον προαναφερθέντα Alessandro Rodocataro, το αίτημά του έγινε δεκτό: τοποθετήθηκε το 1573 στο Μπέργκαμο ως *capitano* σώματος πεζικάριων. Το 1581 ο Giacomo κατέθεσε νέα αίτηση για την έγκριση ενοικίασης γης από μέρος του στην περιοχή της δαλματικής Ζάρας, προβάλλοντας κατά τρόπο εμφατικό τις υπηρεσίες που είχε παράσχει στη διάρκεια του Πολέμου της Κύπρου και την καταστροφή που είχαν υποστεί ο ίδιος και η οικογένειά του³². Δύο έτη αργότερα η Γερουσία ενέκρινε την αύξηση από 15 σε 18 δουκάτα του μηνιαίου μισθού του Giacomo, που υπηρετούσε πλέον στη Βερόνα ομοίως ως *capitano* του πεζικού³³.

Σε άλλη περιοχή της βενετικής ενδοχώρας απαντάται έτερος βετεράνος του Πολέμου της Κύπρου, ο T(h)omaso Selumi, υιός του Francesco,

30. ASV, Notarile, Atti, b. 4859, φφ. 97v-98v.

31. ASV, Senato, Deliberazioni, Terra, reg. 59, φ. 200v (*olim* 170v), 27 Ιανουαρίου 1590 (1589 m.v.).

32. ASV, Collegio, Suppliche di fuori, filza 335, φφ. χ.α., 7 Μαΐου 1581. Πρβλ. Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της βενετοκρατίας (1554-1600)*, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1985, σ. 65.

33. ASV, Senato, Deliberazioni, Terra, reg. 54, φ. 145r (*olim* 104r), και filza 87, φφ. χ.α., 31 Μαρτίου 1583.

από τη Λευκωσία. Ο Thomaso εγκαταστάθηκε αρχικά στη Βενετία και ακολούθως στην Πάδοβα. Λόγω των εξαιρετικών συστάσεων που είχε λάβει γι' αυτόν, ο καπιτάνος της Πάδοβας Andrea Foscarini εισηγούνταν στη μητροπολιτική διοίκηση την τοποθέτηση του Selumi στη φύλαξη μίας πύλης της πόλης, στη θέση του αποβιώσαντος Alesio di Beni (όπερ και εγένετο το έτος 1584)³⁴.

Μετατοπίζοντας το ενδιαφέρον στο βενετικό *stato da mar*, τρεις υπήκοοι με καταγωγή από τη Μεθώνη, που είχαν υπηρετήσει στις στρατιωτικές δυνάμεις της Κύπρου και είχαν λάβει μέρος στην πολιορκία της Αμμοχώστου, διεκδίκησαν το 1574 την εκ νέου στρατολόγησή τους από το βενετικό κράτος. Στο πλαίσιο αυτό, ο ευγενούς καταγωγής Angelo Podocataro³⁵ παρουσιάστηκε στο δουκικό μέγαρο για να πιστοποιήσει ότι οι τρεις αιτούντες αδελφοί Belissario, Marco και Vico ήταν *stradioti*, είχαν πολεμήσει υπό τις διαταγές των Astore Baglioni και Andrea Rontac(c)hi στην Αμμόχωστο και αιχμαλωτιστεί από κοινού με τις οικογένειές τους ύστερα από την παράδοση της πόλης. Έως την αποπληρωμή των λύτρων απελευθέρωσής τους ύψους 360 τσεκινιών είχαν κρατηθεί όμηροι η σύζυγος και τα παιδιά του ενός εξ αυτών. Εις επίρρωσιν των όσων ισχυρίζονταν οι αιτούντες, παρουσιάστηκαν στις αρχές συνολικά δώδεκα πρόσωπα. Οι τρεις αδελφοί τοποθετήθηκαν εν τέλει σε στρατιωτικές μονάδες της Κεφαλονιάς. Στο νέο τόπο εγκατάστασής τους εντόπισαν μία εύπορη Κύπρια, τη Marchesina, κόρη του Christofori Nestora, με την οποία τους ένωσε στενή φιλία από τον καιρό που υπηρετούσαν στην Κύπρο. Η τελευταία τους διευκόλυνε παραχωρώντας τους χαμηλότοκο δάνειο για το νέο τους ξεκίνημα³⁶.

Πιο περιπετειώδης και τυχοδιωκτικός παρουσιάζεται ο βίος του Pietro Antonio Brachimi, ομοίως υπερασπιστή της Αμμοχώστου. Αυτός ανήκε σε

34. ASV, Senato, Deliberazioni, Terra, reg. 54, φφ. 234r-v (*olim* 193r-v), και filza 89, φφ. χ.α., 7 Ιανουαρίου 1584 (1583 m.v.).

35. Ο Angelo Podocataro υπήρξε αιχμάλωτος στη Ρόδο από κοινού με την οικογένειά του. Ύστερα από αίτησή του στον πάπα (22 Ιουλίου 1573), εξασφάλισε τα απαιτούμενα λύτρα και απελευθερώθηκε. Κατέληξε στη Βενετία. Κ. ΚΟΡΡΕ (επιμ.), *Τα πρακτικά των συνελεύσεων της ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας: Εκλογές και Αποφάσεις. Βιβλίο Α' (1558-1601)*, Αθήνα & Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2012, σσ. 166-167.

36. ASV, Notarile, Atti, busta 4854, φφ. χ.α., 5 Μαΐου 1579.

κυπριακή οικογένεια αστικής προελεύσεως με απώτερη καταγωγή από τη Συρία. Κατά τη διάρκεια του Πολέμου είχε υπηρετήσει σε διάφορες θέσεις: ως επικεφαλής σώματος της πολιτοφυλακής, εν συνεχεία στο σώμα του Costanzo Cauriol και πριν από την κατάληψη της πόλης στον λόχο του κόμη Nestore Martinengo³⁷. Λόγω της στρατιωτικής πείρας του και κατόπιν υποβολής συναφούς αιτήματός του στις βενετικές αρχές, προσελήφθη ως *capitano* στις στρατιωτικές δυνάμεις της Κέρκυρας και ειδικότερα στο άρτι ολοκληρωθέν Νέο Φρούριο της πόλης. Ωστόσο, ο βάιλος στην Κωνσταντινούπολη Giovanni Moro (1588-1590) ενημέρωνε τη διοίκηση του νησιού και τις μητροπολιτικές αρχές ότι, σύμφωνα με εμπιστευτικές πληροφορίες του, ένας *capitano* του Νέου Φρουρίου εμπλεκόταν σε μυστικές συνεννοήσεις για την κατάληψη του νησιού από τους Οθωμανούς³⁸. Ειδικότερα, σε επικείμενη εμφάνιση του οθωμανικού στόλου ο στρατιωτικός αυτός θα αναλάμβανε υπονομευτική δράση εντός του φρουρίου και θα προέβαινε σε δολιοφθορές, διευκολύνοντας το έργο των επίδοξων κατακτητών. Στις 19 Δεκεμβρίου 1588 ο Brachimi συνελήφθη ως κύριος ύποπτος. Μαζί του συνελήφθησαν και οι δύο υιοί του, που υπηρετούσαν ομοίως στο Νέο Φρούριο. Οι τοπικές αρχές δεν προέβησαν στη διεξαγωγή ανακρίσεων, αλλά απέστειλαν αμέσως τους τρεις Κύπριους στη Βενετία από κοινού με επιστολές και έγγραφα που βρέθηκαν στην οικία τους. Της υπόθεσής τους επιλήφθηκαν οι Επικεφαλής του Συμβουλίου των Δέκα, αλλά, ύστερα από την πάροδο τεσσάρων περίπου μηνών και την ενδελεχή εξέταση των υπόπτων, πληροφορούσαν τον βάιλο στην Κωνσταντινούπολη ότι δεν είχαν προκύψει επιβαρυντικά στοιχεία σε βάρος των τελευ-

37. Αυτός υπηρέτησε στην Αμμόχωστο από τον Μάρτιο ή τον Απρίλιο του 1570 έως και την κατάληψη της πόλης τον Αύγουστο του 1571. Αιχμαλωτίστηκε, αλλά απέκτησε την ελευθερία του ύστερα από σαράντα δύο ημέρες χάρη στη βοήθεια του Γάλλου προξένου στην Τρίπολη της Συρίας. Εν συνεχεία, μέσω Τριπόλεως και Κρήτης (με ενδιάμεση στάση στο κυπριακό Ακρωτήριο των Γάτων [Κάβο Γάτα]) μετέβη στη Βενετία. Στις 7 Δεκεμβρίου 1571 ανέπτυξε ενώπιον του βενετικού Κολλεγίου την αναφορά του για την οθωμανική πολιορκία και κατάκτηση της Αμμοχώστου. Αυτή αποτέλεσε τη βάση για τη συγγραφή του έργου του που εκδόθηκε το επόμενο έτος. Γι' αυτό βλ. παραπάνω, σημ. 8. Πρβλ. GRIVAUD, «Η κατάκτηση της Κύπρου», σσ. 15-16.

38. ASV, Consiglio dei Dieci, Deliberazioni, Parti Secrete, filza 24, φφ. χ.α., 24 Μαΐου 1589' ASV, Senato, Dispacci degli ambasciatori e residenti a Costantinopoli, filza 28, αρ. 42, φφ. 301r-302r.

ταίων. Θα εξακολουθούσαν, εντούτοις, να τους κρατούν δέσμιους, ωστόσο έλθουν σε γνώση τους νέα στοιχεία προερχόμενα είτε από τον ίδιο τον βάιλο, είτε από τον προβλεπτή και καπιτάνο της Κέρκυρας, είτε και από άλλες πηγές³⁹.

Η μη ανάμειξη, εν τέλει, του Pietro Antonio Brachimi σε έγκλημα καθοσιώσεως κατά του βενετικού κράτους τεκμαίρεται όχι απλώς από τη μη θανάτωσή του, αλλά και από την επιστροφή του στην υπηρεσία: ο ευπειθείς, λοιπόν, στη Γαληνοτάτη Pietro Antonio από το 1592 έως το 1599 απαντάται εκ νέου στην Κέρκυρα ως *capitano* του πεζικού στην Κοιλάδα του Αγίου Γεωργίου. Η πληροφορία αντλείται από δικογραφία που σχηματίστηκε λόγω των κατηγοριών σε βάρος του από μέρους αγροτών της περιοχής για κατάχρηση εξουσίας⁴⁰.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον από πλευράς υψηλών συστάσεων και στρατιωτικής σταδιοδρομίας παρουσιάζει η τελευταία περίπτωση βετεράνου του Πολέμου της Κύπρου που παρουσιάζεται εδώ, ο οποίος επιδίωξε το 1591 την αποκατάστασή του διά της στρατολόγησής του στις βενετικές ένοπλες δυνάμεις. Πρόκειται για τον Κύπριο Hieronimo Emanuel, τις εξαιρετικές αρετές και υπηρεσίες, την εντιμότητα και την ευπείθεια του οποίου στη Γαληνοτάτη κατά τη στρατιωτική του σταδιοδρομία πιστοποιούσαν επιφανή πρόσωπα: το 1576 ο προαναφερθείς κύπριος ευγενής Giacomo Strambali, *capitano* του πεζικού (ο Hieronimo Emanuel είχε υπηρετήσει υπό τις διαταγές του στο Bergamo)· και το 1579 ο ομοίως προαναφερθείς βενετός γενικός προβλεπτής και ανακριτής της Κρήτης Luca Michiel (πιστοποιεί την υπηρεσία του Hieronimo Emanuel στην Κρήτη υπό τις διαταγές δύο *capitani*: του Bernardino Ergati από τη Βερόνα και του Bernardin Cecchati ομοίως από τη Βερόνα). Από ό,τι φαίνεται, ο Hieronimo εγκατέλειψε τις βενετικές ένοπλες δυνάμεις το 1583 και εγκαταστάθηκε στο Πριγκιπάτο της Μάσσα και Μαρκεζάτο της Καράρρα, όπου υπηρέτησε ως συνταγματάρχης, επικεφαλής του συνόλου της κρατικής πολιτοφυ-

39. ASV, Consiglio dei Dieci, Deliberazioni, Parti Secrete, filza 24, φφ. χ.α., 24 Μαΐου 1589.

40. ASV, Avogaria di Comun, Penale, b. 4041, αρ. 18. Για την υπόθεση του Brachimi πρβλ. C. PΑΠΑΔΑΜΟΥ, «A Secret War: Espionage in Venetian Corfu during the Construction of the San Marco Fortress», στο G. THEOTOKIS & A. YILDIZ (επιμ.), *A Military History of the Mediterranean Sea. Aspects of War and Military Elites*, Λέιντεν & Βοστώνη: Brill, 2018, σσ. 362-364 [347-370].

λακής, τόσο του πεζικού όσο και του ιππικού, ενώ το 1588 υπηρέτησε στη φρουρά του παλατιού του ηγεμόνα Αλβέριχου Α΄ του οίκου των Cybo-Malaspina. Όπως ήδη ελέχθη, ωστόσο, το 1591 επανήλθε –άγνωστο για ποιο λόγο– αιτούμενος την επανένταξή του στο βενετικό στρατό⁴¹. Καίτοι δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν τεκμήρια της έκβασης του αιτήματός του, η επαναπρόσληψή του θα πρέπει να θεωρηθεί πολύ πιθανή, αν λάβει κανείς υπ΄ όψιν την πλούσια προϋπηρεσία και τις εξαιρετικές συστάσεις που διέθετε ο αιτών.

Συμπεράσματα

Ο Πόλεμος της Κύπρου δημιούργησε μία νέα πολιτική και κοινωνική τάξη πραγμάτων στο νησί. Εν πρώτοις, κατά τη διάρκειά του επέφερε αναστατώσεις μεγάλης εμβέλειας στην τοπική κοινωνία και, από κοινού με την επιδημία πανώλους που ακολούθησε⁴², προξένησε σε διάστημα δύο ετών σοβαρή δημογραφική κάμψη, η οποία υπολογίζεται περίπου στο ένα τρίτο του νησιωτικού πληθυσμού. Σοβαρές καταστροφές υπέστησαν σε υποδομές κυρίως τα δύο αστικά κέντρα, η Λευκωσία και η Αμμόχωστος, ενώ σημαντικές υπήρξαν, επίσης, οι ζημιές στο οικολογικό και οικονομικό σύστημα του νησιού⁴³. Στις συνέπειες του Πολέμου συγκαταλέγονται οι τραυματίες και οι ανάπηροι, καθώς και το μεγάλο προσφυγικό ρεύμα διασωθέντων υπηκόων της Γαληνοτάτης προς τη βενετική μητρόπολη, την υπόλοιπη βενετική επικράτεια, την ιταλική χερσόνησο και τη Δύση εν γένει, οι οποίοι προέρχονταν κατά κύριο λόγο από τις τάξεις των τοπικών αριστοκρατών και του αστικού πληθυσμού. Το φαινόμενο αυτό μόλις πρόσφατα κατέστη συστηματικό αντικείμενο μελέτης από μέρους τού ενός εκ των δύο συντακτών της παρούσας μελέτης⁴⁴. Η αποκατάσταση και η αφομοίωση αυτών των κύπριων βενετών υπηκόων αποδείχτηκαν διαδικασίες δυσχερείς και χρονοβόρες· και τούτο, παρά τα συναφή ευεργετικά μέτρα

41. ASV, Capi del Consiglio dei Dieci, Notatorio, b. 12 bis, φφ. χ.α., 1 Φεβρουαρίου 1591 (1590 m.v.).

42. PIETRO VALDERIO, *La guerra di Cipro*, επιμ. G. GRIVAULD & N. ΠΑΤΑΡΙΟΥ, Λευκωσία: Centre de Recherches Scientifiques, 1996, σσ. 91, 137 σημ. 459, 265, 283 σημ. 131-132.

43. GRIVAULD, «Η κατάκτηση της Κύπρου», σσ. 171-172· COSTANTINI, «Old Players», σ. 374.

44. ΠΑΠΑΔΑΜΟΥ, *Κύπριοι πρόσφυγες στη Βενετία*.

που εξήγγειλε τα αμέσως επόμενα έτη η Βενετία. Εις επίρρωσιν τούτων μνημονεύουμε τις ακόλουθες αποφάσεις: του Μειζονος Συμβουλίου (5 Ιουλίου του 1573)· των *Cinque Savi alla mercanzia* (1 Δεκεμβρίου του 1575)· και της Γερουσίας (20 Δεκεμβρίου του 1578)⁴⁵.

Η παρούσα μελέτη επιχείρησε να διερευνήσει την πορεία μέρους των διασωθέντων του Πολέμου, οι οποίοι σε μεγάλο βαθμό αιχμαλωτίστηκαν (ο αριθμός τους δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί με ακρίβεια επί τη βάση των σημερινών ερευνητικών δεδομένων) και κατέστησαν αντικείμενο συναλλαγής μεταξύ αφενός των Οθωμανών κυρίων τους και αφετέρου του βενετικού κράτους, του ορθόδοξου Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, δυτικών ηγεμόνων και προξενικών αρχών, του πάπα, του αποστολικού νούντσιου στη Βενετία, καθώς και ιδιωτών συμπατριωτών, συγγενών και άλλων οικείων προσώπων των αιχμαλώτων. Η απελευθέρωση μέρους των τελευταίων ανέδειξε μία κατηγορία ανθρώπων του Πολέμου, που είχαν παράσχει διαφόρων ειδών στρατιωτικές υπηρεσίες στη Βενετία κατά τη σύγκρουση με τις οθωμανικές δυνάμεις εισβολής: αφενός γηγενείς Κύπριους μη επαγγελματίες μαχητές που είχαν υποχρεωθεί από τις συνθήκες να πολεμήσουν είτε ως πολιτοφύλακες, είτε ως αντικαταστάτες πεσόντων επαγγελματιών στρατιωτών, είτε και ως κατέχοντες θέσης ευθύνης στο στράτευμα, συγκροτώντας και χρηματοδοτώντας παράλληλα έκτακτα στρατιωτικά σώματα· και αφετέρου υπηκόους με καταγωγή από άλλες περιοχές του βενετικού *stato da mar*, που υπηρετούσαν στην Κύπρο ως επαγγελματίες στρατιωτικοί κατά τη φάση του Πολέμου (*stradioti*). Σε ανταπόδοση της ευπειθείάς τους προς τη Γαληνοτάτη και των εξαιρετικών υπηρεσιών που είχαν παράσχει σ' αυτήν, αλλά και λόγω της έσχατης ένδειας στην οποία είχαν περιέλθει ύστερα από το καθεστώς αιχμαλωσίας και τις αλλεπάλληλες υλικές απώλειες που είχαν υποστεί, αυτοί οι βετεράνοι του Πολέμου της Κύπρου διεκδίκησαν σε μεγάλο ποσοστό την αποκατάστασή τους στον βενετικό στρατό. Εμείς σε πρώτο χρόνο – επί τη βάση μιας ποικιλίας εκδεδομένων και ανέκδοτων πηγών– αναδείξαμε τη διαδι-

45. ASV, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima Serie, b. 136, φφ. 66v-67r· ASV, Senato, Deliberazioni, Mar, reg. 44, φφ. 97r-100r (*olim* 67r-70r)· Χ. Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ (επιμ.), *ire debeas in rettorem Caneaе: Η εντολή του δόγη Βενετίας προς τον ρέκτορα Χανίων 1589*, Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2002, σσ. 234-236. Πρβλ. ΠΑΠΑΔΑΜΟΥ, *Κύπριοι πρόσφυγες στη Βενετία*, σσ. 169-170 και σημ. 345-348.

κασία και τους μηχανισμούς απελευθέρωσής τους· και σε δεύτερο χρόνο – επί τη βάση σημαντικών ανέκδοτων αρχειακών τεκμηρίων (των αιτήσεων που αυτοί υπέβαλαν στις μητροπολιτικές βενετικές αρχές για αποκατάστασή τους στο στράτευμα)– παρουσιάσαμε μία ενδεικτική περιπτώσιολογία αυτών με βάση ορισμένα κριτήρια: τις προγενέστερες κοινωνικές τους ταυτότητες, τις πολεμικές τους δεξιότητες και το είδος των στρατιωτικών υπηρεσιών που είχαν παράσχει κατά τη διάρκεια του Πολέμου, τη μεταγενέστερη στρατιωτική τους σταδιοδρομία σε επαγγελματικό επίπεδο, τις διασυνδέσεις και τις συστάσεις που διέθεταν, καθώς και τη χωρική διασπορά τους σε στρατιωτικές μονάδες και θέσεις της βενετικής επικράτειας. Το συμπέρασμα που εξάγεται από την εξέταση αυτών των περιπτώσεων είναι ότι η αποκατάσταση των βετεράνων του Πολέμου της Κύπρου στις βενετικές ένοπλες δυνάμεις συχνά συνιστούσε λύση βιοπορισμού, δίχως αυτό να αποκλείει μία επιτυχημένη σταδιοδρομία στο στράτευμα σε θέσεις απλών στρατιωτών ή χαμηλόβαθμων αξιωματικών. Οι δε διασωθέντες επαγγελματίες *stradioti*, από την άλλη, ύστερα από την εμπειρία τους στην Κύπρο και την απελευθέρωσή τους από το καθεστώς αιχμαλωσίας συνέχισαν να παρέχουν τις υπηρεσίες τους σε άλλες περιοχές της βενετικής μεθορίου. Εντούτοις, η παρούσα ανακοίνωση δεν συνιστά παρά μία πρώτη απόπειρα προσέγγισης του ζητήματος, το οποίο χρήζει αναμφίβολα περαιτέρω διερεύνησης. Η εξαγωγή ασφαλών ποσοτικών και ποιοτικών συμπερασμάτων προϋποθέτει τη συστηματική αποδελτίωση των εκατοντάδων εκκλήσεων και αιτημάτων που υπέβαλαν στη βενετική Γερουσία οι απελευθερωθέντες αιχμάλωτοι, καθώς και χήρες πεσόντων μαχητών για τη στρατολόγηση των τέκνων τους στη θέση των τελευταίων, και ο συσχετισμός τους με δικαστικά, αλλά και νοταριακά κυρίως έγγραφα, τα οποία προσφέρουν έναν πλούτο πληροφοριών, που προάγουν, επίσης, τη μελέτη της προσωπογραφίας.

Abstract

Veterans of the War of Cyprus (1570-1571): Captivity, Redemption and Restitution through their Recruitment into the Venetian Armed Forces

This essay deals with the consequences of the Venetian-Ottoman War of Cyprus (1570-1571), focusing on a category of veterans that comprised native Cypriot non-professional combatants and militiamen who had fought alongside the Venetian rulers, as well as subjects of the Most Serene Republic originating from former territories in the Venetian Maritime State (such as the Morea) who served as professional military personnel in the army of Cyprus (stradioti). The principal issues explored are, firstly, their captivity in the hands of the Ottomans and the procedures for their redemption; and, secondly, their subsequent claims to restitution through their recruitment into the Venetian armed forces. The primary sources on which the study is based are the veterans' unpublished petitions to the Venetian authorities, in combination with other types of documents (notarial documents, court cases, deliberations by various councils and magistracies etc.) from the Venetian State Archives.

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

Προξενικό δίκτυο και επαναστατική ιδεολογία: οι πρόξενοι της Επτανήσου Πολιτείας στην Τεργέστη (1803-1807)

Περίληψη

Οι ελληνικές παροικίες και κοινότητες στην Ιταλική χερσόνησο διαδραμάτισαν κεντρικό ρόλο στην πνευματική και ιδεολογική προετοιμασία της ελληνικής επανάστασης. Και τούτο καθώς φιλοξενούσαν για αιώνες Έλληνες από τις οθωμανικές και βενετικές επικράτειες ενώ από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα ο πληθυσμός τους αυξήθηκε χάρη στην ιδιαίτερη ανάπτυξη του εμπορίου ανάμεσα στα λιμάνια της Ιταλικής χερσονήσου και της Ανατολικής Μεσογείου. Η παρούσα συμβολή αφορά δύο μελέτες περίπτωσης που εκτιμώ ότι έχουν ξεχωριστό ενδιαφέρον για την υπό εξέταση περίοδο, καθώς αφορούν τους προξενους της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807) στην Τεργέστη, μια πόλη με μεγάλη σημασία για τον ελληνισμό της διασποράς.

Λέξεις κλειδιά: επαναστατική ιδεολογία, προξενικό δίκτυο, Επτάνησος Πολιτεία, Λουδοβίκος Σωτήρης, Γεώργιος Παλατίνος.

Για να φτάσουν οι Έλληνες στις επαναστατικές ιδέες χρειάστηκε να περάσουν από μονοπάτια που περιλάμβαναν τον Διαφωτισμό στις διάφορες εκδοχές του, την οργάνωση σε μυστικές εταιρείες, την αποδοχή των γαλλικών επαναστατικών ιδεών, τη σύνδεση με τα ρωσικά συμφέροντα κ.ά. Οι ελληνικές παροικίες και κοινότητες στην Ιταλική χερσόνησο είχαν κεντρικό ρόλο σε όλες αυτές τις διαδικασίες. Και τούτο καθώς φιλοξενούσαν από αιώνες Έλληνες από τις οθωμανικές και τις βενετικές επικράτειες, ενώ είδαν από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα τον πληθυσμό τους να αυξά-

νεται εξαιτίας της ξεχωριστής ανάπτυξης των εμπορικών συναλλαγών της Ιταλικής χερσονήσου με τα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου.

Για τους Έλληνες που δραστηριοποιήθηκαν στα ιταλικά κράτη προετοιμάζοντας πνευματικά, ιδεολογικά και πολιτικά την κινητοποίηση των ομοεθνών τους έχουν δημοσιευθεί σημαντικά έργα, ειδικά σε σχέση με τη μελέτη της ελληνικής διασποράς στα ιταλικά αστικά κέντρα (Τεργέστη, Λιβόρνο, Νάπολη), πέραν βεβαίως της Βενετίας που συνιστά ειδική περίπτωση. Σχετικά με αυτά τα πρόσωπα γνωρίζουμε λίγα για πολλούς και πολλά για λίγους. Για να διακρίνουμε ωστόσο τις κύριες τάσεις από τις αποκλίσεις απαιτείται ένα μεγάλο δείγμα περιπτώσεων που θα έχουν αναλυθεί με σχετική επάρκεια. Και θα ήταν για παράδειγμα μια καλή ιδέα, αναφορικά με τα πρόσωπα που εργάστηκαν για την προετοιμασία της ελληνικής επανάστασης, να καταρτιστεί ένα συλλογικό έργο που θα ακολουθεί έστω στις γενικές του προδιαγραφές το *Dizionario biografico degli Italiani*, θα δημοσιεύεται κυρίως ηλεκτρονικά και θα παρέχει έτσι τη δυνατότητα διαρκών επικαιροποιήσεων, ενσωματώνοντας τις νεότερες έρευνες.

Η δική μου συμβολή εδώ θα περιοριστεί σε δύο μελέτες περίπτωσης με ξεχωριστό για τη μελετώμενη περίοδο ενδιαφέρον. Η πρώτη από αυτές αφορά τον Λουδοβίκο Σωτήρη, ένα πρόσωπο με πολλές και ενδιαφέρουσες διαδρομές μεταξύ Ιταλίας, βενετικών και οθωμανικών επικρατειών, Επτανήσου Πολιτείας και Ρωσίας. Αν για κάτι έχει μείνει περισσότερο γνωστός ο Σωτήρης είναι για την ιδιότητα του πράκτορα των Ρώσων και ειδικότερα για τον ρόλο του στη στρατολόγηση Ελλήνων κατά τα Ορλωφικά και το κίνημα του Λάμπρου Κατσώνη, αλλά και για το λόγιο έργο του από το οποίο ξεχωρίζει η *Απολογία ιστορικοκριτική συντεθείσα μεν ελληνιστί υπότινος φιλογενούς Έλληνος επεξεργασθείσα δε εις την κοινήν διάλεκτον των Ελλήνων, μετά τινων σημειωμάτων υπό Αναστασίου, ιερέως και Οικονόμου των Αμπελακίων, ων επί των Θετταλικών Τεμπών κειμένων παρ' ου και ιδία δαπάνη εξεδόθη χάριν των ομογενών. Δι' επιστασίας Σπυρίδωνος Πρεβέτου Ζακυνθίου, εν τη Τυπογραφία Γάσπαρος Βάις, εν Τριεστίω 1814*¹. Το

1. Ειδικές μελέτες με αναφορά στον Λ. Σωτήρη βλ. σε Σ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, «Σταθάκης Παρούσης (c. 1745-1815). Ένας συνεργάτης του Λουδοβίκου Σωτήρη», *Πατριδογραφήματα*, Αθήνα: Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 2003, σσ. 129-150 [1η έκδοση στο περιοδικό *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 22 (1965), σσ. 115-126]. Τ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, «Ιστοριογραφία και εθνικές συνειδήσεις στο τέλος του 18ου αιώνα», στο Σ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, Α. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ & Δ. ΠΟ-

βιβλίο του Σωτήρη δημοσιεύθηκε σε επιμέλεια και μεταφορά στη νέα ελληνική του ιερέως Αναστασίου από τα Αμπελάκια, χωρίς ωστόσο να γίνεται κάποια αναφορά στον πραγματικό συγγραφέα². Συνιστά μετάφραση του πρωτότυπου έργου του Σωτήρη που γράφτηκε σε αρχαϊζούσα γλώσσα αλλά παρέμεινε ανέκδοτο³. Η *Απολογία ιστορικοκριτική* ανήκει στο λογοτεχνικό είδος που αποκαλείται βιογραφική γραμματολογία. Με αυτά τα κείμενα επιχείρησαν οι Έλληνες λόγιοι να υπερασπιστούν την εικόνα των ομοεθνών τους που είχε πληγεί στον ύστερο 18ο αιώνα, όταν δυτικοευρωπαίοι συγγραφείς δημοσίευσαν βιβλία με αρνητικά για εκείνους σχόλια.

Τα έργα των λεγόμενων «κατηγόρων του γένους» άρχισαν να κυκλοφορούν μετά τα Ορλωφικά –το πρώτο από αυτά γράφτηκε από τον Ολλανδό Cornelius de Pauw 1788– και διατύπωναν προβληματισμούς για τη σχέση των σύγχρονων Ελλήνων με τους αρχαίους προγόνους τους, τα αίτια της παρακμής τους, τις πραγματικές επιπτώσεις της οθωμανικής κυριαρχίας στους Έλληνες και τις δυνατότητες των τελευταίων για μια πραγματική πνευματική και πολιτική αναγέννηση⁴.

ΛΥΧΡΟΝΑΚΗΣ (επιμ.), *Λόγος και Χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18ος – 19ος αιώνας). Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη (Ρέθυμνο, 12-14 Απριλίου 2013)*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2015, σσ. 97-107· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Οι κατήγοροι του ελληνικού γένους και η "Απολογία ιστορικοκριτική" του Λουδοβίκου Σωτήρη (1727-1820)», εφημ. *Λευκαδίτικη Πνοή* 73 (2000), και, κυρίως, από τον Δ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗ, «Giuseppe Compagnoni σκηνές από τον βίο ενός κατήγορου του γένους», στο ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ & ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΗΣ (επιμ.), *Λόγος και Χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18ος – 19ος αιώνας)*, σσ. 373-428. Το έργο αναφοράς για τον Σωτήρη εξακολουθεί να είναι εκείνο του Ε. Γ. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗ, «Η επαναστατική κίνηση των Ελλήνων κατά τον δεύτερον επί Αικατερίνης Β' ρωσοτουρκικόν πόλεμον (1787-1792)», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* ΙΔ' (1959), σσ. 33-145. Από την παλιότερη βιβλιογραφία βλ. επίσης σε Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το επαναστατικόν κίνημα του 1770 και ο Γιαννιώτης Λουδοβίκος Σωτήρης», *Ηπειρωτική Εστία* 44 (Δεκέμβριος 1955), σσ. 1075-1077· Τ. Α. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι Ρώσοι εις το Αιγαίον κατά το 1770», *Αθηνά* 71 (1969-70), σσ. 101-103.

2. Στον Αναστάσιο οφείλονται ορισμένες προσθήκες και ένας κατάλογος ονομάτων Ελλήνων λογίων στο τέλος του τόμου. Ο Ηλιού αποδίδει στον Αναστάσιο και τη μετάφραση –προφανώς τη μεταφορά στη νέα ελληνική– του έργου. Βλ. Φ. ΗΛΙΟΥ, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-Φυλλάδια, Α'*, Αθήνα: Βιβλιολογικό Εργαστήρι – Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 1997, σσ. 387-388.

3. Σ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, «Ιωάννης Δονάς Πασχάλης», *Ο Ερανοστής* 1 (1963), σσ. 117-119 σημ. 1' ΗΛΙΟΥ, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, σ. 387.

4. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, «Giuseppe Compagnoni», σσ. 373-374.

Στις θετικές συνέπειες αυτής της μικρής βιβλιογραφικής παραγωγής περιλαμβάνεται η κινητοποίηση των Ελλήνων σε επίπεδο επιχειρημάτων και η συγκρότηση θέσεων που θα προετοιμάζαν την αυτοεικόνα των Ελλήνων αλλά και τη συζήτηση για τη συνέχεια του έθνους, σε μια περίοδο στην οποία είχαν προτάξει τον ρόλο τους ως κληρονόμων των αρχαίων Ελλήνων χωρίς όμως να έχουν έτοιμες απαντήσεις για το κενό που είχαν αφήσει οι μεσαιωνικοί χρόνοι και η περίοδος της Τουρκοκρατίας.

Στον ελληνικό χώρο ο πρώτος συγγραφέας που πήρε θέση υπέρ των Ελλήνων σε αυτή τη συζήτηση ήταν ο Κερκυραίος Ιωάννης Δονάς Πασχάλης (*Lettera di un marchese Francesco Albergati Capacelli in apologia alla lettera del signor Ab. Compagnoni quella che verte sulla conformità da lui ultimamente scoperta infra gli Ebrei e Greci*, Λειψία, 1793)⁵, ένας από τους εκπροσώπους, κατά τον Π. Κιτρομηλίδη⁶, του επαναστατικού ριζοσπαστισμού στα Επτάνησα. Το έργο του Δονά ήταν γνωστό στον Σωτήρη που το χρησιμοποίησε για να συνθέσει μια σειρά από βιογραφικά σημειώματα Ελλήνων λογίων σε μια αδιάσπαστη ενότητα από τον Όμηρο μέχρι τον Κοραή⁷. Προφανές στόχος αυτής της προσπάθειας ήταν η ενίσχυση της αντίληψης περί εθνικής συνέχειας που θεωρούσε ο συγγραφέας ότι είχε πληγεί από δημοσιεύματα των «ελληνοκατηγόρων Κομπανώνη και βερτόλδω». Πρόκειται ειδικότερα για τα έργα των Giuseppe Compagnoni, *Saggio sugli Ebrei, e sui Greci. Lettera del sig. Ab. Compagnoni a S.E. il sig. Marchese Francesco Albergati Capacelli*, Giacomo Storti: Βενετία, 1792, και τον Πρώσο Jacob Salomon Bartholdy που δημοσίευσε το έργο, *Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804*, Β', Παρίσι, 1807, το οποίο είχε νωρίτερα κυκλοφορήσει στα γερμανικά (1805).

5. Το έργο του Δονά κυκλοφόρησε και σε ελληνική μετάφραση το 1802. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, «Giuseppe Compagnoni», σ. 390.

6. Π. Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, «Επτανησιακός Διαφωτισμός: τα όρια της ιδιομορφίας», *Πρακτικά Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου (Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002)*, Πρώτο Τμήμα, Ζητήματα Πολιτισμικής Ιστορίας, Αθήνα 2004, σ. 247 [241-257].

7. Έργο ανάλογου χαρακτήρα επιχείρησε να προωθήσει το 1812 η Ιονική Ακαδημία της Κέρκυρας, όταν προκήρυξε τη συγγραφή μιας γραμματολογίας που θα κατέγραφε την πνευματική ζωή του Ελληνισμού μετά την Άλωση, σχέδιο το οποίο δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Κ. ΛΑΠΠΑΣ, «Επτανησιακά Βιογραφικά «Σχεδάρια» στον 19ο αιώνα», *Πρακτικά Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου (Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002)*, Πρώτο Τμήμα, Ζητήματα Πολιτισμικής Ιστορίας, Αθήνα 2004, σσ. 181-184 [181-194].

Ο Σωτήρης, αντίθετα με τον Δονά που είχε επιδοθεί σε μια αντιεβραϊκή επιχειρηματολογία, δεν ασχολήθηκε καθόλου με τους Εβραίους. Αφιέρωσε το έργο του σε μια συνολική απολογία του ελληνικού κόσμου, αρχαίου, βυζαντινού και νεότερου, αναδεικνύοντας τη συμβολή των αρχαίων Ελλήνων στον σύγχρονο πολιτισμό, τον ρόλο των Βυζαντινών στη διάδοση του χριστιανισμού και τις εν γένει συνεισφορές των Ελλήνων λογίων που έδρασαν στη Δύση⁸. Το επιθετικό ύφος του Σωτήρη, και άλλων απολογητών του Ελληνισμού εναντίον του Compagnoni, έχει εκτιμηθεί ως μάλλον άδικο με το επιχείρημα ότι ο Ιταλός συγγραφέας, ο οποίος ουδέποτε απάντησε σε αυτές τις επιθέσεις, επιδίωκε όχι τόσο να μειώσει τον ρόλο των Ελλήνων όσο να ανυψώσει τους Εβραίους και να εκθειάσει τα πολιτιστικά τους επιτεύγματα, παρά τη μακρά απουσία πολιτικής στήριξης και τη διαφαινόμενη πολιτική χειραφέτηση ως αποτέλεσμα της διάδοσης των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης⁹.

Μια άλλη μετάφραση του έργου του Σωτήρη, αυτή τη φορά πιο πιστή στο πρωτότυπο, δημοσιεύθηκε το 1818 στην ιταλική γλώσσα και κυκλοφόρησε στην Τεργέστη από τον Ζακύνθιο Σπυρίδωνα Πρεβετό, δάσκαλο στο σχολείο της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης (*Apologia storico critica composta in greco litterale dal sig. Luigi Sottiri, maggiore imperiale russo e dottore di medicina, e tradotta nell'italiano dal sig. Spiridione Prevetto, maestro dello scolastico greco Istituto in Trieste*, Τεργέστη 1818).

Πολλά χρόνια νωρίτερα, στην αφετηρία του δεύτερου ρωσοτουρκικού πολέμου (1787), ο Σωτήρης δημοσίευσε το έργο του *Θρίαμβος κατ' εικόνα της νύμφης Αικατερίνας Β'*, ένα είδος έγγραφης έκκλησης προς την αυτοκράτειρα της Ρωσίας Αικατερίνη Β' να μεσολαβήσει για την απελευθέρωση των Ελλήνων από τους Τούρκους. Την ίδια χρονιά δημοσίευσε και το έργο του *Λόγοι περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος*¹⁰. Το 1798

8. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, «Giuseppe Compagnoni», σ. 406.

9. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, «Giuseppe Compagnoni», σ. 406 κ.εξ. Το έργο του Μπαρτόλδου προκάλεσε την οργισμένη αντίδραση του Κοραή, του Κοδρικά και άλλων. Ό.π., σ. 406.

10. Ρ. ΕΝΕΡΕΚΙΔΗΣ, «Zwei Texte des 18. Jahrhunderts im Wiener Supplementum Grecum», *Jahrbuch der osterreichischen byzantinischen Gesellschaften* 9 (1960), σ. 62. Πρβλ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, «Σταθάκης Παρούσης (c. 1745-1815)», σσ. 129-150. Στο διαδίκτυο έχει αναρτηθεί σεμινάριο του Σ. ΑΣΔΡΑΧΑ για το πρώτο από τα δύο έργα σε <http://helios-eie.ekt.gr/EIE/handle/10442/16044> (πρόσβαση 20 Οκτωβρίου 2021). Βιβλιογραφία σχετικά με τα δύο αυτά έργα βλ. σε ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗ, «Η επαναστατική κίνηση των Ελλήνων», σ. 106.

κυκλοφόρησε στην Τεργέστη το βιβλίο του Σωτήρη *La Chiesa Militante*, ενώ το 1807, επίσης στην Τεργέστη, το *Il sostegno delle arti e dell'agricoltura favorita da Alessandro I Paulowitz, imperatore e autocrate di tutte le Russie ec.*¹¹

Ποιος είναι όμως ο Λουδοβίκος Σωτήρης, πέραν όσων αναφέρονται στον τίτλο της μετάφρασης του έργου του στην ιταλική γλώσσα το 1818 - ταγματάρχης του ρωσικού στρατού και Ιατρός (*maggiore imperiale russo e dottore di medicina*), και της ένταξής του από ερευνητές όπως ο Π. Κιτρομηλίδης στην ομάδα των εκπροσώπων του όψιμου Διαφωτισμού στην επτανησιακή λογοισύνη¹²;

Σύμφωνα με τον Εμμανουήλ Πρωτοψάλτη, ο Λουδοβίκος ή Λουίζης Σωτήρης γεννήθηκε γύρω στα 1727 στη Λευκάδα από τον Νικόλαο και την Αγγελική Καζίνη¹³. Υπήρξε μέχρι το 1753 ένας από τους σπουδαστές του Ελληνικού Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης. Το 1754 ολοκλήρωσε στη Νάπολη τις σπουδές του στην Ιατρική και τη Χειρουργική στο τοπικό πανεπιστήμιο. Παντρεύτηκε την Μαρία Κανέλλου με την οποία απέκτησαν πολλά παιδιά. Τα παιδιά τους απεβίωσαν όλα πλην του Νικόλαου, ο οποίος σε μικρή ηλικία υπηρέτησε στο ρωσικό ναυτικό και κατόπιν έγινε αξιωματικός στη Μαύρη Θάλασσα¹⁴.

Έχουμε την τύχη να διαθέτουμε ένα σύντομο οικογενειακό ιστορικό συνταγμένο από τον ίδιο τον Σωτήρη σε επιστολή του προς τις Ιονικές αρχές τον Φεβρουάριο του 1802, όπου σημειώνει τα εξής¹⁵:

11. Κ. ΣΑΘΑΣ, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαπρεψάντων Ελλήνων (1453-1821)*, εν Αθήναις 1868, σ. 619· Θ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci. - 1800)*, τ. Ι, Αθήνα 1984, αρ. 5315· ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ, «Η επαναστατική κίνησις των Ελλήνων», σ. 106.

12. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, «Επτανησιακός Διαφωτισμός», σσ. 246-247.

13. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ, «Η επαναστατική κίνησις των Ελλήνων», σ. 59. Διαφορετική άποψη είχε ο Κωνσταντίνος Μέρτζιος που υποστήριξε ότι ο Σωτήρης είχε γεννηθεί στη Νάπολη από μητέρα Λευκαδίτισσα. Ο ίδιος, χωρίς να παραπέμψει στις πηγές του, τον χαρακτηρίζει Γιαννιώτη, ενώ σε έγγραφο του Ρώσου ναυάρχου Σπυρίδωφ (Ιανουάριος 1771) που εκδίδει ο Μέρτζιος αποκαλείται ως Αλβανός. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το επαναστατικόν κίνημα του 1770», σσ. 1075-1077.

14. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ, «Η επαναστατική κίνησις των Ελλήνων», σ. 59. Βλ. επίσης ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το επαναστατικόν κίνημα του 1770», σσ. 1075-1077.

15. Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχεία Νομού Κερκύρας (στο εξής = ΓΑΚ, ANK), Επτάνησος Πολιτεία, φάκ. 45, δέση 8, αρ. 75, ένθετο έγγραφο χ.α.

Εγώ είμαι αδελφός σας, εγώ είμαι γνήσιος της πατρίδας, ναι μη και πατρικός εκ της Αγίας Μαύρας. Οι προγονείς μου έφθασαν να λάβουν από την Γαληνοτάτην την αριστοκρατείαν των Ενετών τόπον αξιωμασίας εις την αυτήν νήσον δια τον πόλεμον οπού αυτή είχε προτίση κατά της των Οθωμανών πόρτας επάνω εις τον Μορέαν. Αυτή η φιλοδωρία ευρίσκεται ακόμι την σήμερον εις χείρας μιας ανοιψιάς μου, θυγατρός του προαποθανόντος αδελφού μου... Η εξοχωτάτη του γένους Γερουσία προς στοχασμόν ότι κάποιαν δούλευσιν είχα προς την πατρίδα (φημιού του) έκλεινε να με επιλέξη μεταξύ άλλους συντρέχοντας, ύπατον της εξοχωτάτης πολιτείας εδώ εις Τεργέστιον και από την αυλική καγκελαρίαν Βοημίας τε και Αυστρίας έλαβα την υποβεβαίωσιν προς όψιν του χαρισστάτου διπλώματος και της του πρίγγιπος επιστολήν οπού αγαθοστάτως εδέχθη υπό του αυτοκράτορος, όστις προτού να υπογράψη την πρόοδον της αγάπης με την δημοκρατίαν των Γάλλων ηθέλησε να γνωρίση την νομοθεσίαν σας και να σας φανερόση λαόν ελεύθερον και ανεξάρτητον, λαός ούτος οπού με τους ίδιους νόμους του θέλει δείξει εις τον κόσμον την γεγηρασμένην του φρόνησιν, την σοφίαν των προπατόρων του και δικαιοσύνην αδιάλειπτον.

Έγραφε εν ολίγοις ο Λουδοβίκος Σωτήρης ότι ήταν Επτανήσιος και ότι ανήκε σε οικογένεια με υψηλή κοινωνική θέση, καθώς είχε ενταχθεί στους «ευγενείς» της βενετοκρατούμενης Λευκάδας. Τη θέση αυτή την όφειλε στις υπηρεσίες που είχαν προσφέρει οι πρόγονοί του στον πόλεμο για την κατάκτηση του Μοριά (1684), στο πλαίσιο του οποίου η Λευκάδα προσαρτήθηκε στο βενετικό κράτος.

Η ένταξη του Σωτήρη στην υπηρεσία των Ρώσων, όπως υποστηρίζει ο ίδιος, ξεκίνησε το 1770, όταν κατατάχθηκε στο πλευρό τους εναντίον των Οθωμανών. Η στρατολόγησή του από τους Ρώσους πραγματοποιήθηκε στα Γιάννενα όπου εργαζόταν ως γιατρός –μαρτυρείται πως άσκησε το ιατρικό επάγγελμα επίσης στη Ρούμελη και στην Πελοπόννησο. Από εκεί μετακινήθηκε στη Μήλο όπου ήλθε σε επαφή με τον κόμη Αλέξιο Ορλώφ. Ο τελευταίος του ανέθεσε να στρατολογήσει Έλληνες στην Ήπειρο, τους οποίους θα μετέφεραν στο Αιγαίο ρωσικά πλοία προκειμένου να στηρίξουν τις εκεί ρωσικές δυνάμεις. Σε επιστολή του της 17ης Μαρτίου 1791

από το Λιβόρνο όπου βρισκόταν προς τον Β. Ταμάρ, έναν από τους παλιότερους πράκτορες της Ρωσίας στον ελληνικό χώρο, αναφέρει ότι είχε στρατολογήσει εναντίον των Τούρκων περί τους 800 άνδρες που μεταφέρθηκαν στην Πάρο¹⁶.

Μετά την τραγική κατάληξη των Ορλωφικών ο Σωτήρης μετακινήθηκε στη Ρωσία και εντάχθηκε στον ρωσικό στρατό. Απασχολήθηκε στη μεταφορά Ελλήνων στη Ρωσία και ειδικότερα στην Κριμαία, όπου απέστειλε 300 περίπου Έλληνες στρατολογημένους στην Κωνσταντινούπολη. Το 1778 πολέμησε με τους Ρώσους εναντίον των Τατάρων στην Κριμαία και κατόπιν μετέβη στην Πετρούπολη όπου ανταμείφθηκε για τις υπηρεσίες του από την Αικατερίνη Β' με τον βαθμό του ταγματάρχη (μαγιόρου) και ένα ετήσιο χρηματικό ποσό 100 τσεκινιών¹⁷.

Από το 1780 ζούσε οικογενειακώς στη Νάπολη, όπου θα παρέμενε μέχρι το 1785, οπότε μετακινήθηκε στο Λιβόρνο. Το 1787 πολέμησε ξανά εναντίον των Οθωμανών¹⁸ και συντόνισε την εξέγερση στο Σούλι, την Ήπειρο και την «Αλβανία»¹⁹, ενώ τον Νοέμβριο του 1788 ενεπλάκη ως απεσταλμένος της Ρωσίας στη στρατολόγηση Ελλήνων στην Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τη Θεσσαλία. Το στρατηγικό κέντρο αυτών των επιχειρήσεων βρισκόταν στην Πρέβεζα όπου ο κύριος συνεργάτης του Σωτήρη ήταν ο Λευκάδιος Ευστάθιος Παρούσης. Μέσω αυτού οι Ρώσοι επιδίωξαν να προσεταιριστούν τους φορείς της στρατιωτικής εξουσίας και της κοινοτικής και της εκκλησιαστικής διοίκησης²⁰.

Για τον πολύπλευρο βίο του στην υπηρεσία της Ρωσίας, ειδικά κατά τον πρώτο και τον δεύτερο ρωσοτουρκικό πόλεμο, υπάρχει λεπτομερής μελέτη του Ε. Πρωτοψάλτη, βασισμένη σε αρχειακό υλικό που συντάχθηκε από τον ίδιο τον Σωτήρη ή εστάλη σε αυτόν και απόκειται σήμερα στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, στη Συλλογή Βλαχογιάννη²¹. Από αυτή τη

16. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ, «Η επαναστατική κίνηση των Ελλήνων», σ. 59 κ.εξ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Η επαναστατική κίνησης», σ. 1075.

17. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ, «Η επαναστατική κίνησης των Ελλήνων», σ. 61.

18. ΓΑΚ, ΑΝΚ, Επτάνησος Πολιτεία, φάκ. 45, δέση 8, αρ. 31.

19. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ, «Η επαναστατική κίνησης των Ελλήνων», σσ. 61-62.

20. Ο. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, «Ελληνικά Διαβήματα στο Βοναπάρτη. Η περίπτωση του Γεωργίου Παλατινίου», *Ο Ερασιστής* 14 (1977), σσ. 46-47· ΑΣΔΡΑΧΑΣ, «Σταθάκης Παρούσης (c. 1745-1815)», σσ. 129, 131.

21. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ, «Η επαναστατική κίνησης των Ελλήνων».

μελέτη για τον Σωτήρη διακρίνουμε έναν άνθρωπο αεικίνητο μεταξύ Ιταλικής χερσονήσου, Οθωμανικής αυτοκρατορίας και Ρωσίας, που στρατολογούσε για λογαριασμό των Ρώσων εκατοντάδες Έλληνες. Διακρίνουμε όμως και έναν άνθρωπο με ποικίλα ενδιαφέροντα και ταλέντα πέραν του στρατιωτικού αξιώματος.

Όπως συμβαίνει σε περιπτώσεις ανάλογες με του Σωτήρη, η σταδιοδρομία του στον ρωσικό στρατό και οι ειδικές σχέσεις του με πολιτικούς και στρατιωτικούς της Ρωσικής αυτοκρατορίας θα αξιοποιούνταν επ' ωφελεία και άλλων μελών της οικογένειάς του. Εν προκειμένω ο γιός του Νικόλαος Σωτήρης, όπως είδαμε, κατατάχθηκε ως αξιωματικός στο ρωσικό πολεμικό ναυτικό²².

Ο Λουδοβίκος Σωτήρης υπηρέτησε για κάποιο χρονικό διάστημα και τους Οθωμανούς, συμμάχους των Ρώσων στο πλαίσιο του δεύτερου αντιναπολεόντειου συνασπισμού. Τούτο συνέβη μέχρι το 1800, οπότε υπήρξε δραγουμάνος του Καδήρ μπέη, σερασκιέρη του οθωμανικού στόλου που ήταν αγκυροβολημένος στα ανοιχτά της Κέρκυρας:

Ευρεθείς άρχοντες εις την Αύγουστον Κερκύραν, αυτού διαμένοντας ότι να φθάση από την Βασιλεύουσαν την ποθητήν νομοδοσίαν και την σημαίαν της πολιτείας, μου έτυχε παρακινούμενος υπό του πρόποντος να δουλεύσω εν σχήματι γραφέως εις διάφορα περιστατικά στον Σερασκιέρη της οθωμανικής σκουάδρας, οπού ευρίσκετο αραμένη εις τον λιμένα σας...²³.

Λιγότερο γνωστές είναι οι υπηρεσίες του Σωτήρη στην Επτάνησο Πολιτεία την οποία υπηρέτησε με την ιδιότητα του προξένου στην Τεργέστη. Δύο λόγια εδώ για το κράτος και το προξενικό του δίκτυο. Η Επτάνησος Πολιτεία ιδρύθηκε στα 1800 ως αποτέλεσμα μιας πρόσκαιρης συμμαχίας

22. ΓΑΚ, ΑΝΚ, Επτάνησος Πολιτεία, φάκ. 45, δέση 8, αρ. 31· ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ, «Η επαναστατική κίνηση των Ελλήνων», σ. 59.

23. ΓΑΚ, ΑΝΚ, Επτάνησος Πολιτεία, φάκ. 45, δέση 8, αρ. 75, ένθετο έγγραφο χ.α. Σύμφωνα με τον ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗ, «Η επαναστατική κίνηση των Ελλήνων», σελ. 104, ο Σωτήρης ανέλαβε γραμματέας του ναύαρχου Καδή βέη έπειτα από πρόταση μελών της Ιόνιας Γερουσίας. Επίσης, σε Δ. Δ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, *Η Αγωγή του Πολίτη. Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο (1797-1799) και το έθνος των Ελλήνων*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2020, σ. 638 σημ. 192.

ανάμεσα στη Ρωσική και την Οθωμανική αυτοκρατορία, σε μια προσπάθειά τους να ανακόψουν την επέλαση του Ναπολέοντα Βοναπάρτη στην Ανατολική Μεσόγειο. Το κράτος αυτό, αν και τυπικά ανεξάρτητο υπό την προστασία της Ρωσίας και την εγγύηση της Υψηλής Πύλης, από το 1803 και μετά ετέθη κάτω από τον ασφυκτικό έλεγχο του πληρεξουσίου της Ρωσίας.

Το προξενικό δίκτυο της Επτανήσου Πολιτείας άρχισε να οργανώνεται συστηματικά από το 1803, μετά την ψήφιση ενός νόμου στη σύνταξη του οποίου κεντρικό ρόλο είχε διαδραματίσει ο Ιωάννης Καποδίστριας, γραμματέας εξωτερικών του ιονίου κράτους με ειδικό αντικείμενο τις εξωτερικές υποθέσεις, ο οποίος συνεργάστηκε στη συγκρότηση του προξενικού δικτύου με τον τσαρικό πληρεξούσιο Γεώργιο Μοτσενίγο²⁴.

Η θητεία του Σωτήρη στο προξενείο της Τεργέστης διήρκεσε από το 1801 μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1803. Η εκλογή του από την ιονική Γερουσία έγινε στις 24 Απριλίου 1801 και ήταν οριακή, καθώς υπήρχαν δύο ακόμη υποψηφιότητες επτανησίων ευγενών: του Ιωάννη Καλογερόπουλου από τη Ζάκυνθο και του Άγγελου Κατσαίτη από την Κεφαλονιά²⁵.

Το κύριο ζήτημα που απασχόλησε τον Σωτήρη στη διάρκεια της τριετίας που υπηρέτησε την Επτάνησο Πολιτεία ήταν η εξυπηρέτηση της εμπορικής ναυτιλίας στο λιμάνι της Τεργέστης και ιδίως η ενθάρρυνση Επτανησίων να αγοράζουν πλοία τόσο στην Τεργέστη όσο και σε άλλα γειτονικά λιμάνια όπως η Αγκώνα. Στις 17 Ιουνίου 1803 η επτανησιακή Γερουσία ζήτησε την παραίτησή του, καθώς διαπίστωσε ότι ο πρόξενος είχε παραβιάσει συστηματικά τους κανονισμούς για την έκδοση προσωρινών αδειών πλεύσης (*passavanti*), παραχωρώντας αυτές τις άδειες ακόμη και σε Επτανησίους που είχαν συντάξει πλαστά συμβόλαια αγοράς πλοίων²⁶.

Όσα ακολούθησαν κι εκείνα που προηγήθηκαν υποδηλώνουν τον συγκρουσιακό χαρακτήρα του Σωτήρη, καθώς ήλθε σε αντίθεση με πολλούς άλλους Έλληνες που εργάζονταν ως πράκτορες των Ρώσων ή είχαν κατα-

24. Για το προξενικό δίκτυο της Επτανήσου Πολιτείας ο γράφων ετοιμάζει ειδική μονογραφία.

25. ΓΑΚ, ΑΝΚ, Επτάνησος Πολιτεία, φάκ. 186, αρ. 96. Ο Σωτήρης υπέβαλε την αίτησή του για τη θέση του γενικού προξένου της Επτανήσου Πολιτείας στην Τεργέστη στις 13 Φεβρουαρίου 1801: ΓΑΚ, ΑΝΚ, Επτάνησος Πολιτεία, φάκ. 186, αρ. 3.

26. ΓΑΚ, ΑΝΚ, Επτάνησος Πολιτεία, φάκ. 194, αρ. 79.

λάβει υψηλά αξιώματα, όπως ο Δημήτριος Μοτσενίγος, πληρεξούσιος του Τσάρου στην Τοσκάνη ο γιος του Γεώργιος, τσαρικός πληρεξούσιος στην Επτάνησο Πολιτεία, ο Γεώργιος Παλατίνος, επίσης στρατιωτικός στην υπηρεσία της Ρωσίας²⁷, ο Λυμπεράκης Μπενάκης, ο πανίσχυρος πρόξενος της Ρωσίας στα νησιά του Ιονίου Πελάγους, και άλλοι²⁸.

Όταν ο Λουδοβίκος Σωτήρης πληροφορήθηκε την αντικατάστασή του, ζήτησε από τις επτανησιακές αρχές να τον τοποθετήσουν σε οποιαδήποτε άλλη αμειβόμενη θέση «εις ό,τι μέρος του κόσμου μαγάρι εις το Γιάφα, εις την Κύπρον, εις την Αλεξάνδριαν, εις το Τούνεσι, εις το Βόλο, φθάνει να είναι τόπος ορθοδόξων δια να ημπορώ και εγώ με την φαμέλιάν μου να προσφέρω του Θεού την δέησίν μου,.. μακάρι εις το Τζέριγο οπού είναι το μακρύτερο νησί οπού ήθελε είμαι ησυχότερος..»²⁹. Σε άλλο έγγραφο σημείωνε ότι θα μπορούσε να υπηρετήσει σε θέση διδασκάλου «της ρητορικής, της λογικής ή της ιατρικής ή της αττικής διαλέκτου ή της καθομιλουμένης ή της λατινικής» («...lettore di scienze sia in rettorica sia in logica sia in teoria medica o con dialetto latino o attico litterale..»)³⁰. Υποδηλώνουν τα παραπάνω έναν άνθρωπο με ξεχωριστή κλασική μόρφωση και παράλληλα εξοικειωμένο με το σύνολο του οθωμανικού μεσογειακού κόσμου.

Για τα επόμενα χρόνια δεν γνωρίζουμε πολλά για τις διαδρομές του Σωτήρη. Θα πρέπει να διατήρησε ως βάση του την Τεργέστη όπου το 1814 και το 1818 τυπώθηκαν τα έργα του και όπου θα ολοκλήρωνε τον βίο του το 1820³¹. Η Τεργέστη ευνοούσε πρόσωπα που εργάζονταν για λογαριασμό της Ρωσίας και συνέλεγαν χρήματα ή πληροφορίες που ενδιέφεραν τις

27. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ, «Η επαναστατική κίνησης των Ελλήνων», σσ. 68, 83-84.

28. Στους λόγους της διατάραξης των σχέσεών του με όλα αυτά τα σημαντικά πρόσωπα περιλαμβάνονται, πέραν των άλλων, ο ανταγωνισμός των Ελλήνων πρακτόρων της Ρωσίας και οι μεταξύ τους φατριασμοί και κατηγορίες εναντίον του Σωτήρη για την κατάχρηση χρηματικών ποσών που προορίζονταν για την οργάνωση αντιοθωμανικών συγκρούσεων. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ, «Η επαναστατική κίνησης των Ελλήνων», σσ. 68-69 και σημ. 3, σ. 89.

29. ΓΑΚ, ΑΝΚ, Επτάνησος Πολιτεία, φάκ. 16, αρ. 13.

30. ΓΑΚ, ΑΝΚ, Επτάνησος Πολιτεία, φάκ. 45, δέση 8, αρ. 39.

31. Αναφέρεται ότι έζησε από το 1803 έως το 1814 τόσο στην Τεργέστη όσο και στο Λιβόρνο, χωρίς ωστόσο να τεκμηριώνεται η πληροφορία. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, «Οι κατήγοροι του ελληνικού γένους και η "Απολογία ιστορικοκριτική" του Λουδοβίκου Σωτήρη (1727-1820)». Προφανώς και δεν ισχύει το 1812 ως έτος θανάτου του. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, «Σταθάκης Παρούσης (c. 1745-1815)», σ. 129.

ρωσικές υπηρεσίες. Με αυτά τα μέσα ενίσχυσαν τις εξεγέρσεις των Ορλώφ και αργότερα του Λάμπρου Κατσώνη (1788) εναντίον των Τούρκων, στους οποίους οι Έλληνες της εποχής είχαν εναποθέσει ελπίδες για την εθνική τους ανεξαρτησία³². Η πόλη από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και μέχρι την ελληνική επανάσταση είχε διαδεχθεί τη Βενετία ως εμπορικό και πολιτικό κέντρο του Ελληνισμού στην Ιταλική χερσόνησο. Ειδικότερα το χρονικό διάστημα από τα τέλη του 18ου αιώνα μέχρι τη διετία 1806-07, δηλαδή τα έτη ύπαρξης της Επτανήσου Πολιτείας, υπήρξε περίοδος εξαιρετικής ακμής για την τεργεστίνικη οικονομία και επιχειρηματικότητα³³.

Το δεύτερο πρόσωπο που θα μας απασχολήσει εδώ είναι ο Καίσαρας Πελεγκρίνης, διάδοχος του Σωτήρη στο επτανησιακό προξενείο της Τεργέστης. Ο Πελεγκρίνης, παράλληλα με τον διορισμό του, τιμήθηκε από την επτανησιακή Γερουσία με την ιδιότητα του Επτανησίου ευγενή³⁴. Είχε, στην πραγματικότητα, αναλάβει τα καθήκοντά του από τον Σεπτέμβριο του 1803, όταν παρέλαβε το αρχείο του προξενείου από τον Σωτήρη και άρχισε να αλληλογραφεί με τις ιονικές αρχές. Ο πατέρας του Κάρλος προερχόταν από την Κεφαλονιά και υπήρξε ο πρώτος Έλληνας μεσίτης στην Τεργέστη, ιδιότητα που αφορά και τον Καίσαρα στην πρώτη φάση της σταδιοδρομίας του³⁵.

Από τα παραπάνω θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι ο Πελεγκρίνης ανήκει σε διαφορετικό προφίλ προξένου από εκείνο του αξιωματικού των Ρώσων. Πέρα από ισχυρός έμπορος της Τεργέστης, διέθετε υψηλό κοινωνικό κύρος στην πόλη –ο Σωτήρης είχε σε ανύποπτο χρόνο εκφραστεί για εκείνον με μεγάλο σεβασμό³⁶– και είχε σημαντική πολιτική δράση στην

32. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ, «Η επαναστατική κίνηση των Ελλήνων», σ. 57.

33. Ο. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης*, τ. 1, Αθήνα 1986, σ. 16.

34. ΓΑΚ, ANK, Επτανήσος Πολιτεία, φάκ. 45, δέση 8, αρ. 23 και αρ. 27/43.

35. Σύμφωνα με την ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης*, τ. 1, σσ. 325-326, ο Καίσαρας Πελεγκρίνης είχε ιδρύσει εταιρεία το 1782. Υπήρξε επίσης πάρεδρος του εμποροδικείου της Τεργέστης, τέκτονας, αλλά και διευθυντής της Società Greca di Assicurazioni. Για τον πατέρα του Κάρλο, που έφτασε στην Τεργέστη το 1747, βλ. ό.π. σσ. 35-37.

36. Ο Πελεγκρίνης ανταπέδωσε κατά κάποιον τρόπο τις φιλοφρονήσεις προς το πρόσωπο του πρώην προξένου, όταν τον Σεπτέμβριο του 1803, λίγες μόλις εβδομάδες μετά από την ανάληψη των καθηκόντων του, ζήτησε από τις ιονικές αρχές να διευκολύνουν την

πόλη³⁷. Ήταν ωστόσο και κάτι παραπάνω ως προς τις σχέσεις του με τους Ρώσους, καθώς από το 1803 και για ένα έτος, πέρα από γενικός πρόξενος της Επτανήσου Πολιτείας, υπήρξε επιτετραμμένος της Ρωσίας. Επιπλέον στις 12 Οκτωβρίου 1804 ενημέρωνε τις ιονικές αρχές ότι ο πρέσβης της Ρωσίας στη Βιέννη κόμης de Rasorimoffsky τον τίμησε με το αξίωμα του προξένου της Ρωσίας στην Τεργέστη, αξίωμα που θα ασκούσε ταυτόχρονα με αυτό του ιονικού προξένου³⁸.

Οι σχέσεις του Πελεγκρίνη με τους Ρώσους δεν αφορούσαν μόνο τον ίδιο αλλά και μέλη της οικογένειάς του. Ο γιος του Κάρλος υπήρξε υποπρόξενος των Ρώσων στην Τεργέστη από το 1806, αποδεχόμενος πιθανότατα την πρόταση του πατέρα του, τον οποίο διαδέχτηκε στη θέση του προξένου των Ρώσων από το 1821, έτος θανάτου του Καίσαρα, αλλά και του Κάρλου που πέθανε λίγους μήνες μετά τον πατέρα του³⁹. Στο παραπάνω έγγραφο ο Πελεγκρίνης ενημέρωνε τον Καποδίστρια ότι στην Κέρκυρα είχε φτάσει ο γιος του αδελφού του (που το 1804 είχε ήδη αποβιώσει), ο οποίος έφερε το ίδιο ακριβώς ονοματοεπώνυμο μ' εκείνον. Ο ανεψιός του Καίσαρα Πελεγκρίνης είχε σπουδάσει στο αυτοκρατορικό κολλέγιο της Αγίας Πετρούπολης, αποχώρησε ωστόσο έπειτα από επιθυμία του πατέρα του και κατέφυγε στην Κέρκυρα, όπου επρόκειτο να αναλάβει κάποια θέση στον κρατικό μηχανισμό⁴⁰. Είναι πιθανότατα το πρόσωπο που

τοποθέτηση του προκατόχου του σε κάποιο ιονικό προξενείο. Επικαλέστηκε για τούτο την προχωρημένη ηλικία του Σωτήρη και την πενιχρή σύνταξη που λάμβανε ως πρώην αξιωματικός του τσάρου, που δεν επαρκούσε για να καλύψει τα έξοδα διαβίωσής του. ΓΑΚ, ANK, Επτανήσος Πολιτεία, φάκ. 45, δέσμη 8, αρ. 5.

37. Από το 1774 ήταν μέλος διαφόρων τεκτονικών στοών και ανήκε στους λεγόμενους Bonapartisti της πόλης. Τον Μάρτιο του 1797 πήρε μέρος στην επιτροπή που η πόλη της Τεργέστης έστειλε στον Βοναπάρτη, ζητώντας του να μειώσει την πολεμική αποζημίωση που είχε επιβάλει στους κατοίκους της. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης*, τ. 1, σσ. 318-322, 329.

38. ΓΑΚ, ANK, Επτανήσος Πολιτεία, φάκ. 45, δέσμη 8, αρ. 35, 38/54.

39. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης*, τ. 1, σσ. 305, 325-326.

40. Ο Πελεγκρίνης πρόσθετε για τον ανεψιό του ότι ήταν ένας νέος με καλλιέργεια αλλά και μεγάλη έπαρση (*superbia*). Για τούτο ζητούσε από τον Καποδίστρια ως προσωπική χάρη να τον προσέχει και να του χορηγήσει πενήντα τάληρα για λογαριασμό του. ΓΑΚ, ANK, Επτανήσος Πολιτεία, φάκ. 45, δέσμη 8, αρ. 38/54.

από τον Νοέμβριο του 1805 δίδασκε Μαθηματικά στην «προσωρινή» σχολή της Τενέδου στην Κέρκυρα⁴¹.

Ενδεικτικό των ειδικών σχέσεων του Πελεγκρίνη με τους Ρώσους αλλά και του ρόλου που είχε ο Ιωάννης Καποδίστριας στην εξωτερική πολιτική της Επτανήσου Πολιτείας είναι το γεγονός ότι οι αυστριακές αρχές της Βενετίας κατέτασαν τον Πελεγκρίνη μαζί με τον Μουστοξύδη και τον Σπυρίδωνα Ναραντζή, στους μισσιονάριους του Ιωάννη Καποδίστρια⁴².

Συμπερασματικά

Οι δύο περιπτώσεις που εξετάζονται εδώ έχουν χαρακτηριστικά διαφορετικά αλλά και αρκετά κοινά, όπως η υψηλή κοινωνική θέση, η δέσμευσή τους στην εξυπηρέτηση των ρωσικών συμφερόντων, έστω και με άλλους όρους, και μια αναπτυγμένη ελληνική συνείδηση που έβλεπε τη Ρωσία ως το μέσο για τον τελικό σκοπό. Ειδικά η περίπτωση του Σωτήρη συνδέεται με την υπηρεσία στον ρωσικό στρατό και τα παρελκόμενά της (κατασκοπεία, προξενικές υπηρεσίες, κινητικότητα κ.λπ.). Συνδέεται επίσης με σπουδές Ιατρικής και με βαθιά κλασική παιδεία που τον κατατάσσει στους ελάσσονες διανοούμενους του νεοελληνικού Διαφωτισμού, σε ένα πρόσωπο που συνδύαζε το θεωρητικό (δημοσίευση αιτημάτων προς τη Μεγάλη Αικατερίνη και του βιβλίου του) με το πρακτικό (στρατιωτική δράση στο πλευρό των Ρώσων).

Η περίπτωση Πελεγκρίνη συνδέεται με τους κύκλους και τις δικτύσεις ενός εμπόρου που πέρασε από όλα, σχεδόν, τα στάδια των αστών της πόλης του, εντασσόμενος αρχικά στις τεκτονικές στοές και στις γαλλικές επαναστατικές ιδέες και περνώντας κατόπιν στην εξυπηρέτηση των ρωσικών πολιτικών συμφερόντων, με τρόπο επίσημο, όπως υποδηλώνει η ιδιότητα του προξένου της Ρωσίας.

41. Ν. ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ, «Η παιδεία, η πνευματική ζωή και η καλλιτεχνική δραστηριότητα», *Η Επτανήσος Πολιτεία, Τα Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας* (1 Ιουνίου 2000), σ. 39· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της βρετανικής προστασίας (1816-1864)*, Αθήνα 2002, σσ. 68-69.

42. Α. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Η ελληνική κοινότητα Βενετίας (1797-1866)*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Φιλοσοφική Σχολή Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 1978, σ. 209.

Ένα από τα κεντρικά στοιχεία στην πορεία και των δύο είναι η ένταξή τους στο προξενικό δίκτυο της Επτανήσου Πολιτείας. Είναι, επίσης, η μακρά και μόνιμη διαμονή τους στις ιταλικές (για τον Πελεγκρίνη και τον Σωτήρη), τις οθωμανικές και τις ρωσικές επικράτειες (για τον Σωτήρη), η μετανάστευση και η διασπορά ως τρόπος ζωής σε ατομικό και οικογενειακό επίπεδο (και για τους δύο), η δημιουργία ενός πυρήνα συνεργατών από τον κύκλο των συμπατριωτών (και για τους δύο) κ.ά.

Σε ένα άλλο επίπεδο χρειάζεται να συνδυάσουμε τις παρατηρήσεις αυτές με τη συζήτηση για το έργο του προξένου, που ενσωματώνει πολλές και διαφορετικές λειτουργίες και προϋποθέσεις που έχουν στρέψει την έρευνα σε πεδία διαφορετικά από τα συνήθη. Με κύριες δραστηριότητες την προστασία, νομική κατά βάση και γραφειοκρατική των εμπορών και γενικά της κοινότητας των ομοεθνών, αλλά και τη συγκέντρωση της πληροφορίας για λογαριασμό του κράτους και όσων εκπροσωπούσε, ο πρόξενος εκκινεί ανάμεσα στο τοπικό και το δι-εθνικό συνδέοντας πρόσωπα και ομάδες προσώπων με διαφορετικά χαρακτηριστικά και κουλτούρες⁴³.

Σε περιόδους πολεμικής αναστάτωσης, όπως αυτή που μελετάμε εδώ, τα καθήκοντά του έκλιναν περισσότερο προς τη συγκέντρωση και τη διακίνηση της πληροφορίας, κυρίως της πολεμικής. Η συγκυριακή αυτή δέσμη καθηκόντων συνδυαζόταν κατά βάση με ανάλογο προφίλ. Ο πρόξενος-στρατιωτικός, ενεργός ή απόστρατος Ρώσος αξιωματικός, είναι ένα κυρίαρχο πρότυπο στα επτανησιακά πράγματα, παρόλο που στο ίδιο πρόσωπο θα μπορούσαν να συγκλίνουν πολλές και διαφορετικές ιδιότητες και κατ'επέκταση δικτύώσεις⁴⁴.

Το πεδίο έρευνας λοιπόν που αναδεικνύεται εδώ εκκινεί ακριβώς από την αξιοποίηση της προξενικής θέσης ως εργαλείου πρόσβασης σε πολλαπλά δίκτυα επαφών και συνεργασιών για την προώθηση έργου που συνδέεται με την πνευματική και ιδεολογική προετοιμασία των Ελλήνων και

43. Βλ. σχετικά σε Γ. Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, «Από το τοπικό στο δι-εθνικό: Πρόξενοι και προξενικά δίκτυα στην Αδριατική και την Ανατολική Μεσόγειο της Πρώιμης Νεότερης Εποχής», στο Α. ΔΙΑΛΕΤΗ, Ρ. ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ, Γ. ΠΛΑΚΩΤΟΣ (επιμ.), *Τοπικό, Διεθνικό και Παγκόσμιο στην Ευρωπαϊκή Ιστορία: Κινητικότητα, Συναντήσεις, Ιεραρχήσεις*, Αθήνα: Θεμέλιο. Ιστορική Βιβλιοθήκη, 2023, σσ. 108-122.

44. Α. ΔΡΟΥΛΙΑ, «Νοοτροπίες και δεκτικότητα του οικονομικού στην νοτιοανατολική Ευρώπη», *Προσεγγίσεις στις νοοτροπίες των βαλκανικών λαών, 15ος-20ός αι.: οικονομικές αντιλήψεις και συμπεριφορές*, Αθήνα 1988, σ. 19.

τη στρατιωτική προπαρασκευή των Ρώσων που είχαν θέσει υπό την προστασία τους το κράτος προέλευσης των προξένων.

Riassunto

Rete consolare e ideologia rivoluzionaria: i consoli della Repubblica Settinsulare a Trieste (1803-1807)

Le comunità greche nella penisola italiana ebbero un ruolo centrale nella preparazione intellettuale della rivoluzione ellenica. Esse, infatti, ospitavano da secoli greci provenienti dai territori ottomani e veneziani, mentre dalla seconda metà del XVIII secolo la loro popolazione greca crebbe grazie allo sviluppo particolare del commercio tra la penisola italiana e i porti del Mediterraneo orientale. Il mio contributo qui si limita a due casi di studio di particolare interesse per il periodo in esame, in quanto riguardano i consoli dello Stato ionico (1800-1807) a Trieste, città di grande importanza per l'ellenismo della diaspora.

Ὁ κώδικας ΜΙΕΤ 3 ὁ γραφέας του καὶ ἡ σχέση του με τὸν
κώδικα 42 τῆς Μονῆς Χοζοβιώτισσας Ἀμοργοῦ

Περίληψη

Ἡ ἀνά χειράς μελέτη ἐπιχειρεῖ, με στέρεα ἐπιστημονικὰ καὶ παλαιογραφικὰ δεδομένα, νὰ ἐπιλύσει ἕνα χρονίζον ἐρευνητικὸ ζητούμενο ποὺ ἀφορᾷ τὴν ταυτότητα τοῦ γραφέα ἐνὸς χειρόγραφου κώδικα τοῦ 17ου αἰώνα, ποὺ σήμερα φυλάσσεται στὸ Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο τοῦ ΜΙΕΤ στὴν Ἀθήνα καὶ φέρει τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 3, καὶ νὰ ἀναδείξει τὴ σχέση του με τὸν χειρόγραφο κώδικα 42 τῆς Μονῆς Χοζοβιώτισσας στὴν Ἀμοργό. Μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ἐν λόγω διερεύνησης ἀποκαλύπτεται γιὰ πρώτη φορὰ ὅτι ὁ κώδικας ἔχει ἐν τέλει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ δύο διαφορετικοὺς βιβλιογράφους καὶ μέσω ἐπισταμένης ἀντιβολῆς τῶν γραφῶν ἐντοπίζεται ὁ ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς. Ἐπιπλέον, ἔρχονται στὸ φῶς σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὰ ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς γραφῆς ἐπωνύμων κωδικογράφων τῆς ἐποχῆς, ξεδιπλώνονται ἄγνωστες πτυχὲς τῆς κωδικογραφικῆς τους δραστηριότητος καὶ ἀποδίδονται σὲ αὐτοὺς ἀνυπόγραφα χειρόγραφα, συμβάλλοντας ἔτσι στὴν προαγωγή τῶν γνώσεών μας γιὰ τὴ μεταβυζαντινὴ κωδικολογικὴ ἔρευνα καὶ κατ' ἐπέκταση γιὰ τὴν ἱστορία τῆς χειρόγραφης παράδοσης τῶν κειμένων.

Λέξεις κλειδιά: χειρόγραφο, αὐτόγραφο, ἀντιβολὴ γραφῶν, παλαιογραφία, βιβλιογράφος, Χοζοβιώτισσα, Ἀθήνα.

Τὸ 1983 τὸ περιοδικὸ *Παρνασσός* στὸν εἰκοστὸ πέμπτο τόμο του φιλοξένησε ἕνα ἐκτενέστατο καὶ ἄκρως ἀναλυτικὸ ἄρθρο τοῦ ἀείμνηστου καθηγητῆ Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη σχετικὰ με τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν ἐνδιαφέ-

ρουσα και περιπετειώδη ιστορική διαδρομή ενός χειρόγραφου κώδικα, ό οποίος από τη Ζάκυνθο όπου παρουσιάστηκε για πρώτη φορά από τον τότε Αρχιεπίσκοπο του νησιού Νικόλαο Κατραμή περί τὰ τέλη του 19ου αιώνα¹, και αφού άλλαξε διάφορους ιδιοκτήτες, κατέληξε να φυλάσσεται έως και σήμερα στη συλλογή του Μορφωτικού Ίδρύματος τής Έθνικής Τραπεζής με τον ταξινομικό αριθμό 3². Ο Κατραμής σε αυτή τη συνοπτική και συνάμα προβληματική περιγραφή του κώδικα υπέπεσε σε ποικίλες έσφαλμένες διαπιστώσεις και παραλείψεις, τις όποιες ώστόσο προσπάθησε να αποκαταστήσει ύποδειγματικά ό Παναγιωτάκης με στέρεα επιστημονικά και παλαιογραφικά επιχειρήματα. Στο άρθρο του αυτό ό Παναγιωτάκης, ανάμεσα σε άλλα απέδειξε αρχικά ότι ό Κατραμής παραπλανήθηκε και βεβιασμένα, ίσως και άπρόσεχτα, παρανάγνωσε τó άνυπαρκτο έπώνυμο του φερόμενου ως δημιουργού τής συναγωγής στιχουργημάτων του πρώτου μέρους του κώδικα σε «Βάρτζελλη», αντί του όρθου «Βαρτζάγγη»³, όπως επίσης ότι περιέγραψε εκ παραδρομής τον έν λόγω κώδικα χωριστά ως δύο διαφορετικούς κώδικες με τους αριθμούς ΛΣΤ' και ΛΗ', ένw ούσιαστικά πρόκειται για έναν και μοναδικό κώδικα⁴.

Η έσφαλμένη μεταγραφή του Κατραμή είχε ως άποτέλεσμα να άναπτυχθεί μία έντονη παραφιλολογία άναφορικά με την πατρότητα των στιχουργημάτων που περιλαμβάνονται στο πρώτο μέρος του κώδικα, πολλά χρόνια πριν άκόμη ό Παναγιωτάκης άσχοληθεί με τον κώδικα και τó περι-

1. Βλ. Ν. ΚΑΤΡΑΜΗΣ, *Φιλολογικά άνάλεκτα Ζακύνθου*, Ζάκυνθος: Ίερά Μητρόπολις Ζακύνθου και Στροφάδων, 1997², σσ. 187-189.

2. Για έξαντλητικές πληροφορίες βλ. Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, «Ίωσήφ Βαρτσέλης: άνυπαρκτος Ζακυθηνός στιχουργός του 17ου αιώνα», *Παρνασσός* 25/1 (1983), σσ. 125-145. Στο σημείο αυτό αισθάνομαι βαθιά ύποχρέωση να εύχαριστήσω θερμά τον παλαιό δάσκαλό μου Άγαμέμνονα Τσελίκα, τ. Προϊστάμενο του Παλαιογραφικού Άρχείου του ΜΙΕΤ, για την εύγενική παραχώρηση του σχετικού ύλικού από την ψηφιοθήκη του ίδρύματος και την καλοσύνη του να μου επιτρέψει να άσχοληθώ με αυτό, καθώς και για την ύπομονή του και τó χρόνο που διέθεσε να συζητήσει μαζί μου διάφορα θέματα παλαιογραφικής φύσης που άνέκυψαν κατά την πορεία τής έρευνάς μου. Έγκάρδιες εύχαριστίες όφείλονται και στη συνεργάτιδα του ΜΙΕΤ κ. Χ. Κόσσυβα για τον κόπο της να ψηφιοποιήσει τὰ άναγκαία για την παρούσα μελέτη χειρόγραφα. Όμοίως εύχαριστώ και την κ. Σοφία-Αϊκατερίνη Πανταζή, άναπληρώτρια διευθύντρια των Γ.Α.Κ.-Άρχείων Νομού Κερκύρας, για την προθυμία της να μοιραστούμε από κοινού τούς προβληματισμούς και τις σκέψεις μου.

3. Για τó θέμα βλ. ό.π., σσ. 126-127 και σσ. 136-140.

4. Βλ. ό.π., σσ. 126-129.

εχόμενό του. Προκειμένου μάλιστα να εξαλειφθεί κάθε ίχνος αμφιβολίας ή ένδοιασμού γύρω από το θέμα, η Έλένη-Κακουλίδη-Πάνου επιχείρησε σε σχετικό δημοσίευμά της το 1964 να αποκαταστήσει την πραγματικότητα. Παρά το γεγονός ότι η ίδια δεν είχε κατορθώσει την εποχή εκείνη να έχει πρόσβαση στον κώδικα, έκανε λόγο για συνειδητή παραποίηση του κειμένου από τον Ίωσήφ Βαρτζάγγη, τελευταίο ηγούμενο των χρόνων της βενετοκρατίας στη Μονή Καρδαμούτζας⁵, αποδεικνύοντας συγχρόνως ότι τα ποιήματα ανήκαν τελικά στον Κεφαλονίτη λόγιο ιερωμένο Άνθιμο Διακρούση⁶ και περιέχονταν στο βιβλίο του με τίτλο «*Βιβλίον ωραιότατον περιέχον στίχους πολιτικούς κατά πολλά ψυχωφελείς...*»⁷, το οποίο και είχε τυπωσει στη Βενετία το 1659, δηλαδή επτά χρόνια πριν από το έτος αντιγραφής του κώδικα⁸.

Πρός επίρρωση των συμπερασμάτων της μελέτης της Κακουλίδη, ο Παναγιωτάκης άρκετά χρόνια αργότερα έχοντας πλέον τη δυνατότητα μελέτης του κώδικα που ήδη είχε αγορασθεί σε δημοπρασία από το ΜΙΕΤ, προέβη σε πιστή αντιβολή του με το έντυπο, επισημαίνοντας λεπτομερώς τις ομοιότητες και τις διαφορές που εντόπισε κατά την αντιστοιχία των δύο κειμένων⁹, ενώ έκλεινε το άρθρο του με διάφορες εικασίες σχετικά με

5. Για τη Μονή του Τιμίου Σταυρού Καρδαμούτζας βλ. Δ. ΧΡΟΝΑΚΗ, «Μοναστήρια της περιοχής επάνω Μεραμπέλλου κατά τη Βενετοκρατία», *Θησαυρίσματα* 27 (1997), σσ. 251-254 [231-274].

6. Για τη ζωή και το έργο του Διακρούση βλ. λεπτομερώς Σ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ (Κριτική Έκδοση. Εισαγωγή, Σχόλια, Γλωσσάριο και Εύρετήριο), *Άνθιμος (Ακάκιος) Διακρούσης. Ο Κρητικός Πόλεμος. Διήγησις διὰ στίχων του δεινοῦ πολέμου του ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ γενομένου, εἰς τὴν ὁποίαν περιέχει τὴν σκληρότητα καὶ αἰχμαλωσίαν τῶν ἀθέων Ἀγαρηνῶν, καὶ πῶς ἐκυρίευσαν ὄχι μόνον τὰ Χανιά καὶ τὸ Ρέθυμνον, μὰ καὶ ὅλον τὸ νησί, καὶ ὅλον ἓνα πολεμοῦσιν καὶ αὐτὸ τὸ Μεγάλον Κάστρον*, Ἀθήνα: ΜΙΕΤ, 2008, σσ. 48-66.

7. Για τις εκδόσεις του εντύπου βλ. Θ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466-1806)*, τ. 1, [Πραγματεία της Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 48], Ἀθήνα: Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1984, ἀρ. 1985 καὶ Θ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία (1466-1806)*, (Παράρτημα): Προσθήκαι-Συμπληρώσεις-Διορθώσεις, τ. 2, [Πραγματεία της Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 48], Ἀθήνα: Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1986, ἀρ. 421α καὶ ἀρ. 434.

8. Βλ. Ε. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, «Τὸ “Βιβλίον Ὁραιότατον” καὶ ὁ συγγραφέας του», *Ἐρανιστής* 2/7 (1964), σσ. 26-29 ἢ Ε. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ-ΠΑΝΟΥ, *Συμβολές. Νεοελληνικὰ Μελετήματα*, Ἰωάννινα, 1982, σσ. 155-158.

9. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, «Ἰωσήφ Βαρτσέλης», σσ. 131-136.

τὴν ταυτότητα τοῦ γραφέα τοῦ κώδικα καὶ μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ ἀποκαλυφθεῖ κάποια στιγμή στὸ μέλλον μετὰ ἀπὸ σχετικὴ κωδικολογικὴ ἔρευνα τὸ πραγματικὸ του ὄνομα, προκειμένου νὰ ἐξαλειφθεῖ κάθε ἀμφιβολία γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς πατρότητος τοῦ γραφέα¹⁰ τοῦ κώδικα. Ὅπως ὑποστήριξε, λύση στὸ πρόβλημα ἴσως θὰ ἔδινε γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀντιβολὴ τοῦ γραφικοῦ χαρακτήρα τοῦ ἀντιγραφέα τοῦ κώδικα μὲ τὸν γραφικὸ χαρακτήρα τοῦ λογοκλόπου, ὅπως τελικὰ ἀποδείχτηκε, ἱερομονάχου Ἰωσήφ Βαρτζάγγη ἢ τοῦ ἱερέως Μιχαὴλ Ἀγαπητοῦ, γνωστοῦ συλλέκτη κωδίκων, ποὺ μετὰ τὴν πώση τοῦ Χάνδακα κατέφυγε τελικὰ στὴ Ζάκυνθο, δωρίζοντας στὴν κοινότητα τοῦ νησιοῦ τὴν ἀξιόλογη βιβλιοθήκη ποὺ εἶχε φέρει μαζί του¹¹. Τὸ ὄνομα ἄλλωστε τοῦ Ἀγαπητοῦ ὡς πιθανοῦ ἀντιγραφέα τοῦ κώδικα δὲν προτάθηκε τυχαία ἀπὸ τὸν Παναγιωτάκη, ἀφοῦ στὸν κώδικα συνυπάρχουν σὲ μοναδικὴ παράδοση ἀνέκδοτες «Ὀμιλίες» μὲ θέμα τὸν Ν΄ Ψαλμὸ τοῦ Δαβὶδ μεταφρασμένες ἀπὸ τὸν Κοσμᾶ συγγέλου Σερρῶν σὲ γλωσσικὴ ἐπιμέλεια τοῦ ἰδίου τοῦ Ἀγαπητοῦ (φ. 126^r-322^r)¹².

10. Βλ. ὅ.π., σσ. 144-145.

11. Πὰ τὸν Ἀγαπητὸ βλ. Δ. Ι. ΜΟΥΣΟΥΡΑΣ, *Αἱ Μοναὶ Στροφάδων καὶ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Κρημνῶν Ζακύνθου (Μελέτη φιλολογικὴ καὶ παλαιογραφικὴ)*, Ἀθήνα: Ἱερὰ Μονὴ Στροφάδων καὶ Ἁγίου Διονυσίου, 2003, σσ. 266-267, ἰδίως σημ. 56 καὶ Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, «Μιχαὴλ τοῦ Ἀγαπητοῦ εἰς τοὺς Ἁγίους Δέκα μεγαλομάρτυρας τῆς Κρήτης μαρτύριον», *Κρητικὰ Χρονικὰ* 23 (1971), σσ. 58-85 ἢ Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βενετοκρητικὰ Μελετήματα (1971-1994)*, Ἡράκλειον: Δῆμος Ἡρακλείου-Βικελαία Βιβλιοθήκη, 1996, σσ. 293-319. Εἶναι γνωστὲς τὴν περίοδο αὐτὴ ἀξιόλογες συλλογὲς ἔντυπων καὶ χειρόγραφων βιβλίων λογίων ἀνδρῶν ποὺ μὲ περιπετειώδη τρόπο διασκορπίστηκαν σὲ διάφορες ἀνά τὸν κόσμον βιβλιοθήκες ἢ ἀπολέσθησαν παντοτινά. Βλ. χαρακτηριστικά: Γ. Ι. ΠΗΛΕΪΔΗΣ, «Χειρόγραφα ἀπὸ τὸ Χάνδακα στὴ Βενετία τὸ 17ο αἰώνα. Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Francesco Zeno», στὸ Α. ΑΡΓΥΡΙΟΥ – Κ. Α. ΔΗΜΑΔΗΣ – Α. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ (ἐπιμ.), *Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Εὐρωπαϊκοῦ Συνεδρίου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν. Βερολίνο, 2-4 Ὀκτωβρίου 1998. Ὁ Ἑλληνικὸς Κόσμος ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση 1453-1981*, τ. Β΄, Ἀθήνα: Ἑλληνικὰ Γράμματα, 1999, σσ. 165-179· Χ. ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ, «Ὁ ἱερομόναχος Διονύσιος Πάμπους (1660 περ.-1730) καὶ ἡ βιβλιοθήκη του», *Θησαυρίσματα* 39/40 (2009/2010), σσ. 315-395· Α. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, «Λεῖψανα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ μητροπολίτου Φιλαδελφείας Γαβριὴλ Σεβήρου στὸ σιναϊτικὸ μετόχι τοῦ Καίρου», *Θησαυρίσματα* 34 (2004), σσ. 473-481· Χ. ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ, «Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Θωμᾶ Φλαγγίνη (1578-1648)», *Δελτίο Ἀναγνωστικῆς Ἑταιρίας Κερκύρας* 30 (2020-2021), σσ. 159-173· Δ. ΠΑΡΑΔΟΥΛΑΚΗΣ, *Γεράσιμος Βλάχος (1605/7-1685): ἡ ζωὴ του, τὸ ἔργο του καὶ ὁ κατάλογος τῆς βιβλιοθήκης του*, Ρέθυμνο, 2017, σσ. 29-43 (ἀνέκδοτη διπλωματικὴ ἐργασία). Ἡ ἐργασία εἶναι προσβάσιμη στὸ ἠλεκτρονικὸ ἀποθετήριο τοῦ κέντρου πληροφόρησης τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης.

12. Τὸ ἔργο πρόκειται νὰ μὲ ἀπασχολήσει σὲ μελλοντικὴ ἐργασία μου.

Στό σημείο αυτό, ωστόσο, όφειλω να έπισημάνω μία έπιπλέον σημαντική διάσταση του ζήτηματος που περιπλέκει άκόμη περισσότερο την όλη υπόθεση. Όπως ήδη άναφέρθηκε, στην προσπάθειά του ό Παναγιωτάκης να άποδειξει ότι πρόκειται για έναν και μοναδικό κώδικα και όχι για δύο χωριστούς, όπως λανθασμένα θεωρούσε ό Κατραμής, έκτός των άλλων, σημείωσε χαρακτηριστικά ότι ό κώδικας είναι γραμμένος έξ όλοκλήρου άπό τό ίδιο «καλλιγραφικότατο» χέρι του 17ου αιώνα¹³. Προσεκτικότερη όμως μελέτη του κώδικα και ένδεδλεχής παλαιογραφική έρευνα φανερώνει, όπως θα καταδειχθεί στη συνέχεια, ότι έχει γραφτεί άπό δύο διαφορετικούς γραφείς και μάλιστα κατά τη διαδικασία άντιγραφής του χρησιμοποιήθηκαν διαφορετικής άπόχρωσης μελάνια άπό τον κάθε γραφέα, γεγονός που ένισχύει, θεωρώ, άκόμη περισσότερο τη διαπίστωσή μου αυτή. Ό πρώτος και βασικός γραφέας του κώδικα άντιγράφει τά φύλλα 1^r-69^v και 126^r-322^r. Πρόκειται για μία περιποιημένη και καλλιτεχνική γραφή με έλαφριά δεξιά κλίση που προδίδει έναν ιδιαίτερα έμπειρο γραφέα και για τη σχεδιάσή της έχει χρησιμοποιηθεί μελάνι καστανού χρώματος. Τά φύλλα όμως 72^r-101^r και 104^r-125^r έχουν άντιγραφεί άπό έναν δεύτερο γραφέα, έπίσης πεπειραμένο καλλιγράφο. Ό τύπος μάλιστα τής γραφής του είναι άκόμη περισσότερο έπιμελημένος και εύανάγνωστος με στρογγυλόσημους καλοσχεδιασμένους χαρακτήρες που άποδίδονται στο χαρτί με μελάνι μαύρου χρώματος.

Βάσει των νέων αυτών δεδομένων που προέκυψαν στην πορεία τής έρευνάς μου και στηριζόμενος στις μαρτυρίες του Παναγιωτάκη, έπιχείρησα να διαλευκάνω, στο βαθμό του έφικτου, τό «μυστήριο» γύρω άπό τους γραφείς τελικά και όχι τον γραφέα του κώδικα και προχώρησα άμεσα στην άντιβολή του με τον γραφικό χαρακτήρα του Μιχαήλ Άγαπητου άφενός, και άφετέρου με αυτόν του Ίωσηφ Βαρτζάγγη, όπως άποτυπώνονται στον αυτόγραφο του Άγαπητου Μαρκιανό κώδικα Marc. gr. IV 60¹⁴ και στην ιδίόχειρη ύπογραφή του Βαρτζάγγη σε διαθήκη που σώζεται στα κατά-

13. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, «Ίωσηφ Βαρτσέλης», σ. 128.

14. Για την περιγραφή του κώδικα βλ. Ε. ΜΙΟΝΙ, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti. Codices in classes a prima usque ad quintam inclusi*. Pars Altera: Classis II, Codd. 121-198, v. 1, Ρώμη, 1972, σ. 248.

στιχα τοῦ νοταρίου τοῦ Χάνδακα Agostino Da Cipri ἀντίστοιχα¹⁵. Πὰ ποιό λόγο ὁ ἴδιος ὁ Παναγιωτάκης δὲν προέβη στὴν ἀντιβολὴ τῶν γραφῶν, ἐφόσον ἦταν γνώστης τουλάχιστον τῆς διαθήκης τοῦ Da Cipri¹⁶, δὲν εἶμαι σὲ θέση νὰ δώσω ἀπάντηση. Τελικῶς, ἡ ἀναγκαία ἐκ μέρους μου παλαιογραφικὴ σύγκριση τοῦ γραφικοῦ χαρακτήρα τοῦ Ἀγαπητοῦ καὶ τοῦ Βαρτζάγγη μὲ τὸν γραφικὸ χαρακτήρα τῶν ἀντιγραφῶν τοῦ κώδικα ἐπιβεβαίωσε ὡς ἓνα βαθμὸ τίς ἀρχικὲς μου ὑποψίες καὶ ἀπέφερε τὰ πρῶτα ἐπιθυμητὰ ἀποτελέσματα. Ἀπὸ τῆς μίας ἡ γραφὴ τοῦ Ἀγαπητοῦ δὲν ταυτίζεται ἐπ’ οὐδενὶ μὲ κάποια ἀπὸ τίς γραφὲς τοῦ κώδικα τοῦ MIET. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁμως, μολοντί ἡ ὑπογραφή τοῦ Βαρτζάγγη στὸ νοταρικὸ ἔγγραφο ἔχει ρέουσα μορφή καὶ ἀποτελεῖ ἓνα πολὺ μικρὸ δείγμα τοῦ γραφικοῦ χαρακτήρα του, ἐντούτοις δείχνει ἓναν ἔμπειρο λόγιό γραφέα καὶ ἐμφανίζει πολλὰ στοιχεῖα ὁμοιότητος μὲ τὸν κύριο γραφέα τοῦ κώδικα τοῦ MIET (βλ. γιὰ παράδειγμα τὸ σχεδιασμὸ τῶν συμπλεγμάτων *αρ, γγ* καὶ τῶν γραμμάτων *δ, ψ, ρ, ζ, γ*), γεγονός πὸ ἐπιτρέπει, νομίζω, νὰ ταυτίσουμε τὸ πρόσωπο.

Παρόλα αὐτά, τὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὸν δεῦτερο γραφέα τοῦ κώδικα ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται καὶ νὰ προβληματίζει. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Βαρτζάγγη, πὸ φαίνεται ὅτι ἀντιγράφει τὸ κυρίως μέρος τοῦ κώδικα, ποῖος ἄραγε εἶναι ὁ ἀντιγραφεὺς τοῦ λοιποῦ τμήματός του; Πρὸς τὸ παρὸν μόνον ὑποθέσεις μποροῦμε νὰ κάνουμε. Ἴσως – πὸ εἶναι καὶ τὸ πιθανότερο – νὰ πρόκειται γιὰ κάποιον συνεργάτη τοῦ Βαρτζάγγη ἢ ἀκόμη καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Βαρτζάγγη πὸ ὡς ἔμπειρος βιβλιογράφος εἶχε τὴν ἰκανότητα νὰ χρησιμοποιεῖ διαφορετικοὺς τύπους γραφῆς στοὺς κώδικες πὸ ἀντέγραφε, ὅπως ἄλλωστε συνήθιζαν νὰ πράττουν οἱ πεπειραμένοι κωδικογράφοι τῆς ἐποχῆς ἀνάλογα μὲ τὴ χρήση γιὰ τὴν ὁποία προορίζονταν οἱ κώδικες πὸ κάθε φορὰ φιλοτεχνοῦσαν. Εἶναι γνωστὲς ἄλλωστε οἱ περιπτώσεις τοῦ Ματ-

15. Ἡ ἐπίμαχη διαθήκη μετὰ τὴν τελευταία ἀρχεακὴ ταξινόμηση βρίσκεται σὲ νέα θέση καὶ ἡ σωστὴ παραπομπὴ τῆς εἶναι: Notai di Candia b. 87. Σύμφωνα μὲ τὰ ἔως σήμερα δεδομένα τῆς ἔρευνας ὁ Βαρτζάγγης ὑπογράφει ἐπίσης ὡς μάρτυρας σὲ προικοσύμφωνο (coria) στὸν Χάνδακα στίς 6 Ἰανουαρίου τοῦ 1655 πὸ σώζεται στὰ κατάστιχα τοῦ νοταρίου Zuane Darcà. Βλ. ΧΡΟΝΑΚΗ, «Μοναστήρια», σ. 254 σημ. 5. Ὁφείλω ἐδῶ ἓνα μεγάλο εὐχαριστῶ ἀπὸ καρδιάς στὸν καθηγητὴ Γ. Πηλεΐδη καὶ τὴν Ὑ.Δ. τοῦ Τμήματος Ἰταλικῆς Γλώσσας καὶ Φιλολογίας Δήμητρα Παπαγεωργίου πὸ ἐντόπισαν τὰ συγκεκριμένα δικαιπρακτικὰ ἔγγραφα καὶ μοῦ τὰ ἀπέστειλαν σὲ φωτοαντίγραφα. Χωρὶς τὴ βοήθειά τους ἡ παρούσα ἔρευνα ἴσως νὰ εἶχε ὀδηγηθεῖ σὲ ἐντελῶς λανθασμένες διαπιστώσεις.

16. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, «Ἰωσήφ Βαρτσέλης», σ. 140 σημ. 45.

θαίου Μυρέων πού χρησιμοποιούσε τρεῖς τύπους γραφῆς¹⁷, τοῦ λογίου Νεόφυτου Χριστόπουλου τοῦ Ἰβηρίτη¹⁸ καθὼς καὶ τῶν πολυγραφοτάτων ἱερομονάχων Ἀντωνίου τῆς μονῆς Ξηροποτάμου¹⁹ καὶ Ἰγνατίου τῆς μονῆς Διονυσίου²⁰ Ἁγίου Ὁρους, οἱ ὅποιοι χρησιμοποιοῦσαν συχνὰ ἀκόμη καὶ στὸ ἴδιο χειρόγραφο δύο διαφορετικοὺς τύπους γραφῆς.

Ἀναγκαία, ὡστόσο, εἶναι ἐδῶ νὰ γίνει μία ἐκ νέου παρέκβαση προκειμένου νὰ καταδειχθοῦν ὀρισμένα δεδομένα πού προέκυψαν κατὰ τὴ μελέτη μου αὐτή. Στὴ διάρκεια ἐκπόνησης τῆς διδακτορικῆς μου διατριβῆς, μοῦ δόθηκε ἡ δυνατότητα νὰ ἀσχοληθῶ μὲ ἕναν ἰδιαίτερα μεγάλο ἀριθμὸ αὐτογράφων πεζῶν δημῶδων κειμένων, τὰ ὅποια συντάχθηκαν ἀπὸ λογίους τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰῶνα καὶ ἀπόκεινται σὲ διάφορες ἀνὰ τὸν κόσμον δημόσιες καὶ μοναστηριακὲς βιβλιοθήκες²¹. Μεταξὺ τῶν λογίων πού ἐντόπισα, τὸ

17. Βλ. L. POLITIS, «Persistances byzantines dans l'écriture liturgique du XVIIe siècle», στὸ *La paléographie grecque et byzantine. Paris 1-25 Octobre 1974*, Παρίσι: Centre National de la Recherche Scientifique, 1977, σσ. 374-375 [371-381].

18. Τὸ θέμα τοῦ γραφικοῦ χαρακτήρα τοῦ Νεοφύτου θίγεται ἐπίσης γιὰ πρώτη φορὰ στὴ μεταδιδακτορική ἐργασία μου. Βλ. Α. Φ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, *Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸ ζωοποιὸν καὶ σωτηριῶδες πάθος καὶ τὴν ταφήν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τῇ Ἁγίᾳ καὶ Μεγάλῃ Παρασκευῇ. Ἐνα ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ ἐπισκόπου Κυθήρων Σωφρόνιου Πάγκαλου καὶ μία διασκευή του ἀπὸ τὸν λόγιον Νεόφυτον Χριστόπουλον τὸν Ἰβηρίτη. Συμβολὴ στὴ μεταβυζαντινὴ ὁμιλητικὴ πρακτικὴ*. Κριτικὴ ἔκδοση, Κέρκυρα: Ἰόνιος Ἐταιρεία Ἱστορικῶν Μελετῶν, 2023, σσ. 165-168.

19. Βλ. Μ. ΠΟΛΙΤΗ, «Βιβλιογράφοι 16ου-17ου αἰῶνα λογίων καὶ δημῶδων κειμένων. Μερικὲς περιπτώσεις», στὸ D. HOLTON, T. LENTAFI, U. MOENNING, P. VEJLESCOV (ἐπιμ.), *Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστὲς καὶ ἐκδότες. Χειρόγραφα καὶ ἐκδόσεις τῆς ὀνιμης Βυζαντινῆς καὶ πρώιμης νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Πρακτικὰ Συνεδρίου πού πραγματοποιήθηκε στὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς Δανίας στὴν Ἀθήνα, 23-26 Μαΐου 2002, πρὸς τιμὴν τῶν Hans Eideneier καὶ Arnold van Gemert*, Ἡράκλειο: Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, 2005, σσ. 92-93 [89-99]. Γιὰ τὸν Ἀντώνιον καὶ τὴ δράση του πέραν τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου βλ. τώρα V. G. TCHENTSOVA, «Antoine le Xéropotamite, scribe de charte adressée au Tsar au sujet de la translation à Moscou de l'icône de la Vierge d'Iviron», *Montfaucon* 1 (2007), σσ. 480-512.

20. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Ἰγνάτιο καὶ ἄλλους γραφεῖς πού ἀσκήθηκαν στὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον τῆς μονῆς Διονυσίου καὶ τὶς πρακτικὲς διγραφίας πού ἐφάρμοσαν βλ. λεπτομερῶς Μ. CACOUROS, «Le scriptorium et l'atelier de reliure à Dionysiou (Athos), 1580-1680: partage des tâches, pratiques de la digraphie, conceptions du livre manuscrit et de ses rapports avec le travail de reliure», στὸ *Πρῶτο Διεθνὲς Ἐπιστημονικὸ Ἐργαστήριον. Πρακτικὰ Ἐργαστηρίου Θεσσαλονίκης 9-10 Ὀκτωβρίου 2016*, Θεσσαλονίκη: Ἀγιορειτικὴ Ἔστια, 2021, σσ. 83-169.

21. Βλ. Α. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, *Πεζὰ κείμενα λογίων τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰ. σὲ δημῶδη ἑλλη-*

ἔργο τῶν ὁποίων εἶτε πρωτότυπο εἶτε ὡς ἀντιγραφικός μόχθος σώζεται σὲ ιδιόγραφους κώδικες, συγκαταλέγεται ὁ Γρηγόριος Μελισσηνός.²² Ὁ Μελισσηνός γεννήθηκε στὴν Κρήτη πιθανὸν στὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰῶνα καὶ τὰ ὅσα λιγοστά γνωρίζουμε γιὰ τὴ ζωὴ του προέρχονται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὰ κωδικογραφικὰ σημειώματα, τὰ ὁποῖα ἔγραψε στὰ χειρόγραφα καὶ τὰ ἔντυπα πὸν χρησιμοποιοῦσε, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιστολές καὶ τὰ γράμματα, τὰ ὁποῖα ἀντάλλαξε μὲ ἄλλους σημαντικούς λογίους τῆς ἐποχῆς του. Ὅποιαδήποτε ἐνδεχομένως σχέση του μὲ τὴ γνωστὴ οἰκογένεια τῶν Μελισσηνῶν τῆς Κρήτης δὲν μποροῦμε πρὸς τὸ παρὸν νὰ τὴν διαψεύσουμε οὔτε νὰ τὴν ἐπιβεβαιώσουμε²³. Σύμφωνα πάντως μὲ τὸν Στ. Κακλαμάνη

νικὴ γλώσσα βάσει αὐτόγραφων χειρόγραφων κωδίκων, ἀδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αἰγαίου, 2016.

22. Πὰ πληροφορίες σχετικές μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δραστηριότητά του βλ. Α. Π. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Ὁ λόγιος Συναΐτης μοναχὸς Γρηγόριος Μελισσηνός καὶ τὸ Ἀπάνθισμα Ὁραῖον τοῦ Μιχαὴλ Χορτακίου», *Παρνασσός* ΜΒ' (2000), σσ. 303-324 καὶ Μ. ΧΑΛΒΑΤΖΙΔΑΚΗ, «Γρηγόριος Μελισσηνός, λόγιος μεταφραστῆς καὶ κωδικογράφος τοῦ δεκάτου ἑβδομοῦ αἰῶνα», στὸ Ε. JEFFREYS – Μ. JEFFREYS (ἐπιμ.), *Neograeca Medii Aevi V. Ἀναδρομικὰ καὶ Προδρομικὰ. Approaches to Texts in Early Modern Greek. (Papers from the conference Neograeca Medii Aevi V. Exeter College, University of Oxford, September 2000)*, Οξφόρδη, 2005, σσ. 531-539.

23. Πὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Μελισσηνῶν βλ. γενικὰ Ι. Κ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, *Μακάριος, Θεόδωρος καὶ Νικηφόρος οἱ Μελισσηνοὶ (Μελισσοῦργοι) 16ος-17ος αἱ*, Θεσσαλονίκη: Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, 1966 καὶ ΣΤ. Δ. ΓΡΙΜΑΝΗΣ, «Συμβολὴ στὴ νεώτερη ἑλληνικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία καὶ φιλολογία. Δύο ἀνέκδοτες ἐπιστολές Νικηφόρου τοῦ Μελισσηνοῦ, Μητροπολίτη Παροναξίας (17' αἱ.)», στὸ Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ – Π. ΤΖΟΥΜΕΡΚΑΣ (ἐπιμ.), *Ἀλεξανδρινὸς Ἀμητός. Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Ι. Μ. Χατζηφώτη*, τ. Β', [Πηγές καὶ Τεκμήρια Πατριαρχικῆς Ἱστορίας 3], Ἀλεξάνδρεια: Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, 2009, σσ. 93-101 καὶ Σ. Δ. ΓΡΙΜΑΝΗΣ, «Ὁ Νικηφόρος Μελισσηνὸς Μητροπολίτης Παροναξίας (17' αἱ.) καὶ οἱ σχέσεις τῶν δύο Ἐκκλησιῶν. Ἐκδοσις δύο ἀνεκδοτῶν ἐπιστολῶν του πρὸς τὸν Διονύσιο Ἡρακλείας (1612)», *Δελτίο Ἐταιρείας Μελέτης τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς* 3 (2011), [Μνήμη Πηνελόπης Στάθης (1947-2008)], σσ. 177-195 ὅπου καὶ ὅλη ἡ πρόσφατη βιβλιογραφία. Ὁ κρητικὸς κλάδος τῆς οἰκογένειας ἀνῆκε ἀνάμεσα στὶς ἐξέχουσες ἑλληνορθόδοξες οἰκογένειες τοῦ νησιοῦ πὸν πρωτοστάτησαν σὲ ἐπαναστατικὰ κινήματα ἐναντίον τῶν Βενετῶν ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 13ου μέχρι τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνα. Βλ. Α. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΔΑΛΑ, *Ὁ θεσμὸς τῶν ἀστικῶν κοινοτήτων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (13ος-18ος αἱ.)*. *Μία συνθετικὴ προσέγγιση*, [Βιβλιοθήκη Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας - ἀρ. 24], Βενετία: Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας, 2004, σ. 57. Τὸ ἐπίθετο ἀπαντᾷ συχνὰ στὴν Κρήτη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βενετικῆς κυριαρχίας, ὅπως τεκμαίρεται ἀπὸ τὰ κατάστιχα τῶν διαφόρων συντεχνιῶν καὶ τῶν θρησκευτικῶν ἀδελφοτήτων πὸν

είχε συγγένεια με τον έπιφανή άνδρα τής έποχής Ίωάννη Μελισσηνό.²⁴ Στα έργα του υπέγραφε ως Γρηγόριος ιερομόναχος Μελισσηνός Κρής (ή εκ Κρήτης)²⁵ και Σιναΐτης. Σχετικά με την ιερατική πορεία του γνωρίζουμε ότι ήδη από το 1653 ανήκε στις τάξεις του σιναΐτικου κλήρου ως ιερομόναχος βάσει βιβλιογραφικού του σημειώματος στον αυτόγραφο Σιναΐτικό κώδικα 1148²⁶, έναν τίτλο που διατήρησε τουλάχιστον μέχρι το 1658, όπως επίσης τεκμαίρεται από βιβλιογραφικό του σημείωμα στον επίσης αυτόγραφο κώδικα ΜΠΤ 493²⁷. Την περίοδο που ο Πατριάρχης Ίεροσολύμων Νεκτάριος²⁸, με τον οποίο συνδεόταν φιλικά, του χάρισε το Λεξικό Σουΐδα ήταν ήδη ιεροδιάκονος, γεγονός που δείχνει ότι στη βαθμίδα αυτή ανήλθε μετά

συγκροτούσαν την κρητική κοινωνία τής έποχής. Βλ. Α. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, [Ελληνικό Ίνστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας Θωμάς Φλαγγίνης 7], Αθήνα-Βενετία: Έλληνικό Ίνστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2012, σσ. 250, 265, 267-268, 273, 277-278, 280, 282, 294, 296-297, 299, 327, 417, 424, ενώ σε κατάλογο νοταρίων του νησιού περιλαμβάνονται τα ονόματα του Κωνσταντίνου και Σταματίου Μελισσηνού. Βλ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο λόγιος Σιναΐτης», σ. 304. Μέλη της συμβάλλονται επίσης σε διάφορες δικαιοπραξίες τής περιόδου. Βλ. ένδεικτικά Σ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ – Σ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ (έκδ.), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος. Νοτάριος Χάνδακα (1506-1532). Διαθήκες. Απογραφές-Εκτιμήσεις*, [Βενετικές Πηγές τής Κρητικής Ίστορίας-1], Ήράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2003, σσ. 49, 272· Κ. ΗΛΙΑΚΗΣ (έκδ) – Γ. Κ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ – Δ. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ (έπιμ.), *παπα-Ίωάννης Κατζαράς. Νοτάριος Καστελίου Φουρνής. Κατάστιχο 43 (1607-1635)*, [Βενετικές Πηγές τής Κρητικής Ίστορίας-9], Ήράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2008, σσ. 601, 654· Α. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ (εισαγωγή-έκδοση), *Πέτρος Καστροφύλακας. Νοτάριος Χάνδακα. Πράξεις 1558-1559*, [Βενετικές Πηγές τής Κρητικής Ίστορίας-11. Τομέας Βυζαντινών Έρευνών Πηγές 16], Ήράκλειο-Αθήνα: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη & Ίνστιτούτο Ίστορικών Έρευνών / Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών, 2015, σσ. 169, 186, 314, 356, 366, 437 και Δ. Γ. ΣΕΡΕΜΕΤΗΣ, «Δικαιοπρακτικά και άλλα έγγραφα εκ των αρχείων του Έλληνικού Ίνστιτούτου Βενετίας περι Κυθήρων», *Θησαυρίσματα* 1 (1962), σσ. 121-122 [119-141], όπου ο νοτάριος ονόματι Νικόλαος Μελισσηνός συντάσσει και υπογράφει διάφορα νοταρικά έγγραφα.

24. Βλ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, *Ο Κρητικός Πόλεμος*, σελ. 54 σημ. 15.

25. Βλ. Σιναΐτικό κώδικα 1148 φ. 146.

26. Βλ. Σιναΐτικό κώδικα 1148 φ. 304 όπου ή δήλωση τής ιδιότητος, του χρόνου και του τόπου περάτωσης τής αντιγραφής αντίστοιχα.

27. Βλ. κώδικα ΜΠΤ 493 φ. 492ν.

28. Για τή ζωή και τὸ έργο του Νεκταρίου Ίεροσολύμων βλ. τώρα αναλυτικά Α. Σ. ΚΑΡΑΜΑΝΙΔΟΥ, *Νεκταρίου Πατριάρχου Ίεροσολύμων Ομιλίαιον*, Θεσσαλονίκη: Μέθεξις, 2015, σσ. 29-122 και 129-147.

τὸ ἔτος 1658²⁹. Ἡ ἄποψη τῆς Νικολοπούλου ὅτι ὁ Μελισσηνὸς τὸ ἔτος 1689 βρισκόταν ἀκόμη στὴ ζωὴ, σύμφωνα μὲ τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ κώδικα ΜΠΤ 643³⁰, μᾶλλον θὰ πρέπει νὰ ἀναθεωρηθεῖ. Κατόπιν αὐτοψίας τοῦ κώδικα διαπίστωσα ὅτι ἡ διαγραμμμένη ὑπογραφή καὶ τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Μελισσηνοῦ στὸ φύλλο 25^f ὀφείλεται στὴ γραφίδα τοῦ Νεόφυτου Νοταρᾶ, ἀδελφοῦ τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Χρυσάνθου Νοταρᾶ³¹, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα ποὺ φέρει τὸ ὄνομά του καὶ ἀκολουθεῖ ἀμέσως παρακάτω. Φαίνεται δηλαδὴ ὅτι ὁ ἐν λόγω κώδικας ἀποτελεῖ πιστὸ ἀντίγραφο τῶν αὐτόγραφων κωδίκων 251 καὶ 493 τοῦ Μελισσηνοῦ, στὸν ὁποῖο μάλιστα συμπληρώνεται καὶ ἓνα ἐπιπλέον ἡμιτελὲς κείμενο τοῦ Μελισσηνοῦ³². Ἡ τελευταία ἕως σήμερα γνωστὴ γραπτὴ μαρτυρία γιὰ τὸν Μελισσηνὸ περιέχεται στὰ κατάστιχα τοῦ νοταρίου τοῦ Χάνδακα Ματθαίου Πατσιδιώτη καὶ συγκεκριμένα σὲ μία ἀπο τὶς τελευταῖες ἀδημοσίευτες διαθήκες ποὺ συνέταξε ὁ νοτᾶριος στὶς 22 Νοεμβρίου τοῦ 1668 ὅπου ὁ χρυσοχόος Τζουάνες Πολεμάρχης ὄριζε τὸν Μελισσηνὸ ὡς ἐκτελεστὴ τῆς διαθήκης του³³. Μία ἐπιπλέον πληροφορία σχετικὴ μὲ τὴ δράση τοῦ Σιναῖτη πατρὸς Γρηγορίου Μελισσηνοῦ ποὺ ἀντλοῦμε ἀπὸ τὶς συμβολαιογραφικὲς πράξεις τοῦ Πατσιδιώτη εἶναι ἡ ιδιότητά του ὡς ἐξομολόγου τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τῶν Σιναϊτῶν³⁴.

29. Βλ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Ὁ λόγιος Σιναῖτης», σ. 305. Πὰ τὸ ιδιαίτερα ἀνεπτυγμένο δικτυο ἐπαφῶν τοῦ Νεκταρίου μὲ σημαίνουσες προσωπικότητες τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς βλ. διεξοδικὰ Α. Σ. ΚΑΡΑΜΑΝΙΔΟΥ, *Νεκταρίου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Ἐπιστολές (1650-1672)*, Θεσσαλονίκη: Μπαρμπουνάκη, 2019.

30. Βλ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Ὁ λόγιος Σιναῖτης», σ. 304.

31. Πὰ τὸν Χρυσάνθο Νοταρᾶ βλ. Π. ΣΤΑΘΗ, *Χρυσάνθος Νοταρᾶς Πατριάρχης Ἱεροσολύμων. Πρόδρομος τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Ἀθήνα: Σύνδεσμος τῶν ἐν Ἀθήναις Μεγαλοσχολιτῶν, 1999.

32. Πὰ τὸ θέμα βλ. ἐπίσης ΧΑΛΒΑΤΖΙΔΑΚΗ, «Γρηγόριος Μελισσηνός», σσ. 532-533.

33. Τὴν πληροφορία ὀφείλω στὸν ἐπικ. καθηγητὴ τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου Μανόλη Δρακάκη, ὁ ὁποῖος ἐτοιμάζει πρὸς ἔκδοση τὰ κατάστιχα τοῦ Πατσιδιώτη (ASV, notai di Candia b. 231). Πὰ μία πρώτη δειγματοληπτικὴ παρουσίαση τοῦ περιεχομένου τῶν διαθηκῶν ποὺ συνέταξε ὁ Πατσιδιώτης βλ. Μ. Γ. ΔΡΑΚΑΚΗΣ, «Οἱ διαθήκες τοῦ Matteo Pacidhioti (1650-1668). Διαθέσεις ἐλευθερίας στοὺς χρόνους τῆς πολιορκίας», στὸ Γ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ, Ε. ΛΥΔΑΚΗ, Ε. ΠΑΠΑΔΑΚΗ (ἐπ. ἐπιμ.), *Κρητικὸς Πόλεμος (1645-1669). Ἄγνωστες πτυχές*, Ἡράκλειο: Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη, 2021, σσ. 157-174.

34. ΔΡΑΚΑΚΗΣ, «Οἱ διαθήκες», σ. 167. Ὅπως ἐπίσης μὲ ἐνημέρωσε σχετικὰ ὁ Μ. Δρακάκης, ὁ Μελισσηνὸς ἐμφανίζεται ὡς ἐξομολόγος-πνευματικὸς στὴ διαθήκη τοῦ πατρὸς

Γνωρίζουμε επίσης ότι συμμετείχε ως ύποψήφιος για τη μητρόπολη Φιλαδελφείας στις άρχαιρεσίες της 25ης Μαρτίου του 1657, χωρίς όμως να επιτύχει την έκλογή του³⁵. Η πλειοψηφία όσων έχουν ασχοληθεί με το πρόσωπό του θεωρούν ότι ο αυτοπροσδιορισμός του ως Σιναΐτης πρέπει να συνδέσει το όνομά του μάλλον με το σιναϊτικό μετόχι της Αγίας Αικατερίνης στον Χάνδακα³⁶ και όχι με την περιώνυμη μονή στο όρος Σινά³⁷. Οι μαρτυρίες που διαθέτουμε για τις σπουδές του είναι και αυτές πενιχρές, πιστοποιούν όμως ένα ιδιαίτερος ύψηλο επίπεδο έγγραμματοσύνης. Είναι πλέον σχεδόν βέβαιο ότι παρακολούθησε μαθήματα κοντά στον Γεράσιμο

Αντωνίου Παπαδόπουλου ήγουμένου της μονής Βροντησίου το Δεκέμβριο του 1654, ενώ έτσι μνημονεύεται και στη διαθήκη της Ειρήνης Μαγκαριτζοπούλας στις 26 Δεκεμβρίου του 1665. Γενικότερα η παρουσία του Μελισσηνού είναι συχνή, όπως φαίνεται και από τη συμμετοχή του και σε άλλα ανέκδοτα δικαιοπρακτικά έγγραφα του εν λόγω νοταρίου. Θα ήθελα και από εδώ να ευχαριστήσω θερμά τον κ. Μ. Δρακάκη που έθεσε υπόψιν μου τις σημαντικές αυτές άγνωστες από άλλου πληροφορίες.

35. Βλ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο λόγιος Σιναΐτης», σσ. 305-306.

36. Για αναλυτικές λεπτομέρειες αναφορικά με το Σιναϊτικό μετόχι της Αγίας Αικατερίνης στο Ήράκλειο και τις διάφορες εικασίες που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί σχετικά με την υποτιθέμενη λειτουργία σχολής μέσα σε αυτό βλ. Β. Χ. ΤΖΩΓΑ, *Μελέτιος Πηγάς (1550-1601). Πατριάρχης Αλεξανδρείας. Βίος-Δράση-Εργογραφία*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Έθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2009, σσ. 84-99. Το μετόχι της Αγίας Αικατερίνης των Σιναϊτών γνώρισε μεγάλη ακμή, όπως φαίνεται από τα ιδιαίτερα προνόμια που απολάμβανε ήδη από τη βυζαντινή περίοδο μέχρι και τα πρώτα χρόνια της όθωμανικής κατάκτησης του Χάνδακα. Βλ. σχετικά Ε. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, «Τα προνόμια του μετοχίου της Αγίας Αικατερίνης του Σινά στον Χάνδακα», *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, Περίοδος Β' 21 (2002), σσ. 89-108. Για τη διαχρονική εθνική πολιτική που ακολούθησε η Βενετία απέναντι στο Σιναϊτικό μετόχι του Χάνδακα βλ. τώρα λεπτομερώς Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Η φιλοσιναϊτική πολιτική της Βενετίας και το μετόχι Αγίας Αικατερίνης των Σιναϊτών στην Κρήτη (13ος – μέσα 17ου αι.)*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Έρευνας του Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού, 2023. Ειδική μονογραφία για το Σιναϊτικό μετόχι του Χάνδακα βρίσκεται υπό εξέλιξη. Βλ. Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ & Ε. ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, «Ιερείς, μοναχοί και μονές στη δίνη του Κρητικού Πολέμου», στο Γ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ, Ε. ΛΥΔΑΚΗ, Ε. ΠΑΠΑΔΑΚΗ (έπ. έπιμ.), *Κρητικός Πόλεμος (1645-1669). Άγνωστες πτυχές*, Ήράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2021, σσ. 268-269, σημ. 95 [245-270].

37. Βλ. Ε. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ-ΠΑΝΟΥ, «Χαίρε νύμφη ανύμφευτε», στο *Όρθοδοξία και Οικουμένη. Χαριστήριος τόμος προς τιμήν του Οικουμενικού Πατριάρχου Βαρθολομαίου Α'*, Αθήνα: Άρμός, 2000, σ. 554 [553-565] ΧΑΛΒΑΤΖΙΑΔΑΚΗ, «Γρηγόριος Μελισσηνός», σ. 531 και Σ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, «Με τους Όθωμανούς και τους ιησούιτες ante portas: ο Γεράσιμος Βλάχος στα χρόνια του Κρητικού Πολέμου». *Κρητικά Χρονικά ΛΘ'* (2019), σ. 74 σημ. 17 [69-162].

Βλάχο, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ ἐπιγράμματα πού ἀφιέρωσε σὲ ἔργα τοῦ Βλάχου καὶ ἀπὸ δήλωσή του πού τὸν ἀποκαλεῖ καθηγητὴ του³⁸, ἐνῶ σὲ γράμμα του γραμμένο στὶς 3 Φεβρουαρίου τοῦ 1661 στὰ Ἰωάννινα³⁹ ἀναφέρει ὅτι μετέβη στὴν πρωτεύουσα τῆς Ἠπείρου μὲ σκοπὸ νὰ σπουδάσει κοντὰ στὸν γνωστὸ δάσκαλο τῆς ἐποχῆς Σπυρίδωνα Τραντάφυλλο⁴⁰. Στὸν κύκλο γνωριμιῶν του ἀνήκε καὶ ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Γεράσιμος Παλλαδᾶς⁴¹, μὲ τὸν ὁποῖο διατηροῦσε ἀλληλογραφία⁴². Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀντιγραφικὴ του δραστηριότητα ὁ Μελισσηνὸς κατέλιπε ἀρκετὰ ιδιόγραφα σημειώματα στὰ ἔντυπα ἐγχειρίδια πού κατεῖχε, καθὼς καὶ πρωτότυπες μεταφράσεις σὲ γλώσσα δημῶδη⁴³. Ἀπὸ τὸ πρωτότυπο μεταφραστικὸ ἔργο του ἔχει ἔως τώρα δημοσιευθεῖ ἡ «*Ὠραιότητα ἐξήγησις τοῦ ὠραιότατου θεολογικοῦ ἀπανθίσματος τοῦ Μιχαὴλ Χορτακίου*» πού γράφτηκε στὰ 1658 καὶ ἀπόκειται στὰ φύλλα 507-526 τοῦ κώδικα ΜΠΤ 493⁴⁴ καὶ τὸ δημοφιλὲς κείμενο τῶν «*Χαιρετισμῶν*» πού περιέχεται στὸν ὑπ' ἀριθμ. 42 κώδικα τῆς Μονῆς Χοζοβιτίσσης Ἀμοργοῦ (σσ. 397-408) καὶ δημοσιεῦτηκε ἀρχικὰ

38. Βλ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Ὁ λόγιος Σιναΐτης», σσ. 304-305.

39. Βλ. Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, *Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἰωάννινα: Ἐταιρεία Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν, 1960, σσ. 121-122.

40. Π' αὐτὸν βλ. Π. ΤΖΙΒΑΡΑ, «Τὸ “Ὑμνολογίδιον” τοῦ Νικολάου Τραντάφυλλου (1724). Ἡ ἱστορία μίας ἐκδοσης», στὸ *Πρακτικὰ ΚΓ' Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου 24-26 Μαΐου 2002*, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 141-142 σημ. 17 [137-152] καὶ Π. ΤΖΙΒΑΡΑ, *Χαμένες καὶ κρυμμένες βιβλιοθήκες. Ἰδιωτικὲς βιβλιακὲς συλλογὲς στῆ βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16ος-18ος αἰ.)*, τ. Α', Ἀθήνα: Ἄτων – Ἀναγνωστικὴ Ἐταιρεία Κερκύρας, 2022, σ. 225 σημ. 125.

41. Πὰ τὸν Παλλαδᾶ βλ. λεπτομερῶς Ε. ΧΑΤΖΟΓΛΟΥ-ΜΠΑΛΤΑ, *Γεράσιμος Β' Παλλαδᾶς. Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας (±1625/30-1714). Ὁ βίος καὶ τὸ συγγραφικόν του ἔργον*, Ἀθήνα: Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, 2006.

42. Βλ. ὁ.π., σσ. 42, 45.

43. Πὰ πληροφορίες σχετικὲς μὲ τὰ ἔργα πού ἀντέγραψε ἢ μετέφρασε, ὅπως καὶ γιὰ τὶς ιδιόχειρες σημειώσεις πού κρατοῦσε στὰ ἐγχειρίδια πού μελετοῦσε βλ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Ὁ λόγιος Σιναΐτης», σσ. 307-309. Κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Μελισσηνοῦ ἐντόπισα πρόσφατα σὲ ἔντυπο τοῦ ἔτους 1504 (ἐκδ. Ἄλδου Μανούτιου) πού σήμερα ἀπόκειται στῆ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας μὲ ταξινομικὸ ἀριθμὸ (D392D125/Gregorii episcopo Nazanzeni Carmina ad bene, beatéque uiuendum ultissima nuper e graeco in latinum ad verbum ferè tralata...) καὶ περιέχει ὕμνους τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ σὲ λατινικὴ μετάφραση. Συγκεκριμένα στὸ φύλλο 2r σημειώνεται: *Ἐκ τῶν τοῦ Γρηγορίου ἱερομονάχου τοῦ Κρητός. ec ton tu grigoriu Mellissimu tu Critos.*

44. Βλ. ὁ.π., σσ. 310-324, ὅπου καὶ ἡ ἐκδοσις τοῦ ἔργου.

τὸ 1988)⁴⁵. Ἡ διδακτικὴ αὐτὴ μετάφραση ἐκδόθηκε ἐκ νέου ἀπὸ τὸ ἴδιο χειρόγραφο τὸ 2000⁴⁶.

Ὁ Μελισσηνὸς εἶναι ἐπίσης γνωστὸς ὡς συντάκτης ἀρχαιογλωσσῶν ἐπιγραμματῶν ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀφιερώνει στὸν Γεράσιμο Βλάχο καὶ τὸν Νεκτάριο Ἱεροσολύμων⁴⁷. Σὲ αὐτὰ πρέπει πλέον νὰ προστεθεῖ στὴν ἔρευνα καὶ ἓνα ἀκόμη ἐπίγραμμα τοῦ Μελισσηνοῦ γιὰ τὸν σπουδαῖο ἰατροφιλόσοφο τοῦ 17ου αἰῶνα Γεώργιο Κορέσσιο⁴⁸. Τὸ ἐπίγραμμα σώζεται στοὺς κώδικες ΜΠΤ 253, 265 καὶ Ἰβήρων Ἁγίου Ὁρους 649 καὶ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Στουπάκη⁴⁹. Θὰ ἤθελα ὅμως στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ προβῶ σὲ μία ἀναγκαία διευκρίνιση. Μελετώντας τοὺς δύο κώδικες ΜΠΤ καὶ τὸν Ἰβηρικό, ποὺ περιέχουν τὸ ἐπίμαχο ἐπίγραμμα⁵⁰, συμπεράνα ὅτι σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς τρεῖς κώδικες ἡ ὑπογραφή τοῦ Μελισσηνοῦ δὲν ταυτίζεται μὲ τὸν γραφικὸ τοῦ χαρακτήρα, ἀλλὰ ὅλες ἀποτελοῦν προῖον ἀντιγραφῆς. Ἐπιπλέον, θὰ πρέπει νὰ διορθωθεῖ ἡ μεταγραφή τῆς ἐν λόγω ὑπογραφῆς σὲ «*Γρηγόριος ἱερομόναχος ὁ ἐκ Κρήτης καὶ Σιναΐτης μέλπεται*», ἀντὶ τοῦ «*Γρηγόριος Ἱεροσολυμίτης ὁ ἐκ Κρήτης καὶ Σιναΐτης μέλπεται*» ποὺ ἐκ παραδρομῆς μεταγράφει ὁ Στουπάκης στὴ διατριβή του⁵¹. Ἄλλωστε, πέραν τῆς λανθασμένης μεταγραφῆς δὲν ὑπάρχει καμία ἔνδειξη ἢ πληροφορία, τουλάχισ-

45. Βλ. Ι. Ε. ΣΤΕΦΑΝΗΣ, «Δημῶδες μετάφραση τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου», στὸ *Ἀφιέρωμα στὸν Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶ. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου (3 Ἀπριλίου 1987)*, Θεσσαλονίκη: Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, 1988, σσ. 134-142 [131-142].

46. Βλ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ-ΠΑΝΟΥ, «Χαίρε νύμφη ἀνύμφευτε», σσ. 555-565.

47. Βλ. ΧΑΛΒΑΤΖΙΔΑΚΗ, «Γρηγόριος Μελισσηνός», σσ. 535-536. Ἐὰς συμπληρωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἐπίγραμμα τοῦ Μελισσηνοῦ ἀφιερωμένο στὸν Πατριάρχη Νεκτάριο περιέχεται καὶ στὸν ἑλληνικὸ κώδικα 1270 (φ. 255-256) τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας στὸ Βουκουρέστι. Γιὰ τὴν περιγραφή τοῦ κώδικα βλ. Μ. CARATAȘU, *Catalogul Manuscriselor Grecești din Biblioteca Academiei Române*, v. iii, Βουκουρέστι, 2005, σσ. 278-286.

48. Γιὰ τὸν Κορέσσιο βλ. Ν. Μ. ΣΤΟΥΠΑΚΗΣ, *Γεώργιος Κορέσιος (1570 ci.-1659/60). Ἡ ζωὴ, τὸ ἔργο του καὶ οἱ πνευματικοὶ ἀγῶνες τῆς ἐποχῆς του*, Χίος: Ὁμηρεῖο Πνευματικὸ Κέντρο Δήμου Χίου, 2000.

49. Βλ. ὁ.π., σσ. 209, 259 σημ. 14 καὶ 259-262 ὅπου ἡ ἔκδοσή του καὶ ἡ ἐλεύθερη ἀπόδοσή του.

50. Τοὺς κώδικες ΜΠΤ μελέτησα ἐξ αὐτοψίας στὴν ΕΒΕ, ἐνῶ δείγμα τοῦ κώδικα Ἰβήρων εἶχε τὴν καλοσύνη γιὰ ἀκόμη μία φορὰ νὰ μοῦ ἀποστείλει ὁ ὑπεύθυνος τῆς βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς π. Θεολόγος. Τίς εὐχαριστεῖς μου εὐχαριστεῖς τοῦ ἐκφράζω καὶ ἀπὸ ἐδῶ.

51. Βλ. ὁ.π., σ. 259 σημ. 14.

στον έως σήμερα, για τὸ ὅτι ὁ Μελισσηνὸς ὑπηρετήσε τὴν ἀγιοταφικὴ ἀδελφότητα στὰ Ἱεροσόλυμα. Ὅπως φαίνεται, ὁ Κορέσσιος ἀνῆκε τελικὰ στὸν στενὸ κύκλο τῶν γνωριμιῶν τοῦ Μελισσηνοῦ, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἀντιγράφει στὸν Σιναΐτικὸ κώδικα 1148 (φφ. 176^f-184^f) τὸ σύντομο ἀντιρρητικὸ ἔργο τοῦ Κορέσσιου ἐν εἶδει ἐπιστολῆς «*Eis τὸν Κορυθαλλὸν ὁποῦ στέργει τὰ τοῦ Καλβίνου καὶ ὄχι τὰ τῶν Γραικῶν*». Στὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἔργου ποῦ ἔχει δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὸν Κ. Δυοβουνιώτη τὸ 1936 πρέπει πλέον νὰ συμπεριληφθεῖ καὶ ὁ Σιναΐτικὸς κώδικας 1148 ποῦ ἐπίσης τὸ περιέχει⁵².

Ἄξιζει νομίζω νὰ ἀναφερθοῦμε ἐδῶ σὲ κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο ἐπίσης γίνεται λόγος γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἔρευνα καὶ ποῦ ἀποκαλύπτει πιθανότατα μία ἄλλη πτυχὴ τῆς προσωπικότητος τοῦ Γρηγορίου Μελισσηνοῦ, αὐτὴ τοῦ μικρογράφου⁵³. Ὑποθέτουμε ὅτι τὰ εἰκονογραφήματα καὶ τὰ σχεδιαγράμματα ποῦ κοσμοῦν τὰ χειρόγραφα βιβλία ποῦ ἀποδίδονται στὴ γραφίδα του⁵⁴, ἔχουν φιλοτεχνηθεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο κατὰ τὴ διαδικασία κατασκευῆς τῶν κωδίκων ποῦ ἀντέγραψε, προκειμένου νὰ καταστῆ τὸ τελικὸ κείμενο περισσότερο εὐληπτο ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη κατὰ τὴν προσφιλή συνήθεια τῆς ἐποχῆς⁵⁵. Τὸ θέμα σὲ κάθε περίπτωση χρήζει περαιτέρω ἔρευνας ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς ἐπιστήμονες καὶ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς τέχνης γιὰ πιὸ ἀσφαλὴ συμπεράσματα.

Τὸ 1988 ὁ Ἰ. Στεφανῆς ἀπέδωσε στὴ γραφίδα τοῦ Μελισσηνοῦ τοὺς τέσσερις ἀκόλουθους κώδικες: ΜΠΤ 251, 493, 418, 643, ἐνῶ ἐπισήμανε ὅτι δύο Νανιανοὶ κώδικες καὶ ὁ Σιναΐτικὸς 63 [1927] φέρουν κτητορικὰ σημει-

52. Πὰ τὴν ἔκδοση, τὸ περιεχόμενο καὶ τοὺς κώδικες ποῦ σώζουν τὸ κείμενο βλ. ὁ.π., σ. 394.

53. Γενικὰ γιὰ μία ἐπισκόπηση σχετικὰ μὲ τὰ εἰκονογράφημα χειρογράφα βιβλία βλ. Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Εἰκονογραφήματα ἀναγνώσματα τὴν ἐποχὴ τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴ χειρόγραφη στὴν ἔντυπη λογοτεχνία», στὸ Π. ΑΓΑΠΗΤΟΣ – Μ. ΠΙΕΡΗΣ (ἐκδοτ. ἐπιμ.), *Πρακτικὰ τοῦ 4ου Διεθνοῦς Συνεδρίου Νεογραικα Medii Aevi* (Νοέμβριος 1997, Λευκωσία). Τ' ἀδόνιν κείνον ποῦ γλυκὰ θλιβᾶται. Ἐκδοτικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ ζητήματα τῆς δημῶδους ἑλληνικῆς λογοτεχνίας στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα στὴν Ἀναγέννηση (1400-1600), Ἡράκλειο: Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, 2002, σσ. 597-613.

54. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὸν Σιναΐτικὸ κώδικα 1148 (φφ. 97, 98, 99) καὶ τὸν κώδικα ΜΠΤ 493 (φφ. 529, 532, καὶ 533).

55. Πὰ τὸ θέμα βλ. Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, *Ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴ χαμένη βασιλεία. Σελίδες εἰκονογραφημένης χρονολογίας τοῦ 17ου αἰῶνα*, Ἀθήνα: Πατάκη-Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, 1996, σσ. 87-88.

ώματά του⁵⁶. Στὸν γνωστὸ κατάλογο Πολίτη τῶν βιβλιογράφων τοῦ 17ου-18ου αἰώνα ὁ ἱερομόναχος Γρηγόριος Μελισσηνὸς ἀναφέρεται ὡς κωδικογράφος τριῶν μόνο κωδίκων⁵⁷. Πρόκειται γιὰ τοὺς κώδικες ΜΠΤ 251, 493 καὶ τὸν Σιναϊτικὸ 1927 (RR 769 ἀρ. 63), ἐνῶ παραλείπονται οἱ κώδικες ΜΠΤ 418 καὶ 643, καθὼς καὶ ὁ κώδικας Χοζοβιώτισσας 42, παρόλο πὺ ἡ ὕπαρξή του ἦταν γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τὸ ἔτος 1976⁵⁸ καὶ εἶχε προηγηθεῖ καὶ ἡ δημοσίευση τοῦ Στεφανῆ, ὅπου τὸν ἀνέδειξε. Ἡ Ἀγγελικὴ Νικολοπούλου τὸ 2000 στὸ ἄρθρο της γιὰ τὸν λόγιό ἱερωμένο ἐπιβεβαίωσε τὶς πληροφορίες τοῦ Στεφανῆ διαχωρίζοντας ὅμως τοὺς κώδικες, πὺ ἐξ ὀλοκλήρου ἢ ἐν μέρει ἔχουν ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο, ἀπὸ ὅσους ἀπλῶς φέρουν κτητορικὰ σημειώματά του ἢ ὀρισμένα ἐπιγράμματα. Ὡστόσο, στὴ μελέτη της προσέθεσε ἕνα ἐπιπλέον αὐτόγραφο κώδικα πὺ ἡ ἴδια ἐντόπισε καὶ ἀναλυτικὰ παρουσίασε, τὸν Σιναϊτικὸ 1148⁵⁹. Τὴν ἴδια χρονιὰ ἡ Μ. Χαλβατζιδάκη, ἔχοντας ὑπόψιν της μόνο τὴ μελέτη τοῦ Στεφανῆ⁶⁰, ἀνέφερε ὅτι οἱ κώδικες ΜΠΤ 251 καὶ 493 προέρχονται ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Μελισσηνοῦ⁶¹, ἐνῶ στὸν λανθάνοντα σήμερα κώδικα ΜΠΤ 418⁶² ἀναγράφονται μόνο κτητορικὰ σημειώματά του καὶ κάποια αὐτόγραφα ἐπιγράμματα, ἀναφέροντας βέβαια καὶ τὸν 42 κώδικα τῆς Ἀμοργοῦ⁶³. Ἐξέφρασε τέλος κάποιες ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸ ἂν ὁ Σιναϊτικὸς κώδικας 63 [1927] φέρεται ἀπλῶς κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Μελισσηνοῦ, ἢ ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο ὅπως δηλώνεται στὸν κατάλογο Πολίτη⁶⁴. Σχετικὰ μὲ τὸν προαναφερθέντα Σιναϊτικὸ κώδικα 63 [1927]⁶⁵ ὀφείλουμε νὰ παρουσιάσουμε τὰ νέα

56. Βλ. ΣΤΕΦΑΝΗΣ, «Δημῶδης μετάφραση», σ. 133.

57. Βλ. Α. ΠΟΛΙΤΗΣ καὶ Μ. ΠΟΛΙΤΗ, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αἰώνα. Συνοπτικὴ Καταγραφή», ΔΙΠΑ ΣΤ' (1994), σ. 401 [313-645].

58. Βλ. Α. ΠΟΛΙΤΗΣ, *Συνοπτικὴ ἀναγραφή χειρογράφων ἐλληνικῶν συλλογῶν*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 75

59. Βλ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Ὁ λόγιος Σιναϊτης», σσ. 307-308, 310.

60. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι προφανῶς λόγω τῆς κοινῆς χρονιᾶς ὅπου συνέπεσε ἡ δημοσίευση τῶν μελετῶν τους γιὰ τὸν Μελισσηνὸ οἱ δύο ἐρευνητρίες δὲν εἶχαν ἐνημερωθεῖ σχετικὰ καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ μία δὲν μνημονεύει τὴν ἐργασία τῆς ἄλλης.

61. Βλ. ΧΑΛΒΑΤΖΙΔΑΚΗ, «Γρηγόριος Μελισσηνός», σ. 531.

62. Βλ. ὀ.π., σ. 536.

63. Βλ. ὀ.π., σσ. 534-535.

64. Βλ. ὀ.π., σ. 533.

65. Βλ. V. BENEŠEVIĆ, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in monte Sina asservantur. Codices manuscripti notabiliores bibliothecae*

δεδομένα της έρευνάς μας προς άποφυγήν περαιτέρω παρερμηνειών σχετικά με την πατρότητά του. Καταρχάς, πρέπει να διορθωθεί ό ταξινομικός αριθμός του κώδικα από 1927 σε 1926⁶⁶. Άκόμη και ό συνοπτικός περιγραφικός κατάλογος Bayer που χρησιμοποιείται για έσωτερική χρήση του Πανεπιστημίου του Ίσραήλ λανθασμένα τον καταγράφει με τον αριθμό 1927 αντί του όρθου 1926⁶⁷. Ό κώδικας 1927 περιέχει ό,τι αναφέρεται για τον 1926 και τό αντίστροφο⁶⁸. Σύμφωνα με την περιγραφή του Benešević ό κώδικας περιέχει τους άνέκδοτους «Ψαλμούς» του Δαβίδ σε παράφραση από τον Μελέτιο Συρίγο⁶⁹, χωρίς να δηλώνεται ή ταυτότητα του γραφέα του, ενώ σε καμία περίπτωση δέν πρέπει να θεωρείται ότι είναι αυτόγραφος του Μελισσηνού, αλλά φέρει άπλά αυτόγραφο κτητορικό του σημείωμα «*Εκ τών του Γρηγορίου Μελισσηνού του Κρητός*» στο έπάνω περιθώριο του φ. 1⁷⁰.

Σύμφωνα έπομένως με τά δεδομένα της έως τώρα έρευνας σχετικά με την αντιγραφική δραστηριότητα του Μελισσηνού, άποδίδονται με βεβαιότητα στη γραφίδα του τρεις χειρόγραφοι κώδικες. Ό ΜΠΤ 251 ό όποϊος αντιγράφηκε τά έτη 1660-1661 και περιέχει διάφορα θεολογικά και φιλοσοφικά έργα⁷¹, ό ΜΠΤ 493 ό όποϊος αντιγράφηκε κατά τό έτος 1658 και

manasterii Sinaitici ejusque metochii Cahirensis, ab archimandrita Porphyrio (Uspenskiio) descripti, τ. I, Πετρούπολη: Izdanie Imperatorskoj Akademii Nauk, 1911 [άνατύπωση Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1965], σ. 77.

66. Την πληροφορία όφείλω στον έπιστημονικό συνεργάτη της Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ και υπεύθυνο λειτουργίας του Κέντρου Σιναϊτικών Μελετών του Ίστορικού Τομέα του Τμήματος δρα Άθανάσιο Κάμη. Του όφείλω έπίσης και από έδώ θερμές εύχαριστίες για την ψηφιακή άποστολή δείγματος του κώδικα.

67. Βλ. B. BAYER, *Checklist of the manuscripts in the library of the Monastery of St. Catherine in Sinai*, The Jewish National and University Library Jerusalem 1968, σ. 41.

68. Πά τό περιεχόμενο του κώδικα 1927 βλ. V. BENEŠEVIĆ, *Catalogus codicum manusccriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in Monte Sina asservantur. Codices numeris 1224-2150 signati*, τ. III. 1, Πετρούπολη: Izdanie Imperatorskoj Akademii Nauk, 1917 [άνατύπωση Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1965], σ. 272.

69. Πά τον Συρίγο και τό έργο του βλ. Α. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, «Ένας άγνωστος αυτόγραφος κώδικας του Μελετίου Συρίγου», *Περί Ιστορίας* 8 (2017), σσ. 123-132 με τη σχετική βιβλιογραφία συγκεντρωμένη.

70. Το ίδιο έργο έντοπίζεται στον έπίσης Σιναϊτικό κώδικα 2066. Βλ. BENEŠEVIĆ, *Catalogus codicum*, τ. III. 1, σ. 313.

71. Πά την περιγραφή του κώδικα βλ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Τεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη, ήτοι κατάλογος τών έν ταϊς βιβλιοθήκαις του άγιωτάτου άποστολικού τε και*

περιέχει και αυτός κείμενα ποικίλης θεολογικής και φιλοσοφικής ύλης⁷², αλλά και μία πρωτότυπη μετάφραση του Μελισσηνού, όπως ήδη αναφέραμε και ο 1148 Σιναϊτικός κώδικας των ετών 1653-1655 στον οποίο παραδίδονται θεολογικού ενδιαφέροντος κείμενα που προέρχονται από το χέρι του, είτε ανήκουν σε άλλους επιφανείς λογίους της εποχής, όπως ο Γεώργιος Κορέσιος και ο Γεράσιμος Βλάχος. Ανάμεσα σε αυτά διακρίνεται το αντιρρητικό έργο του Γερασίμου Βλάχου με τίτλο «Σκοτοδίνη» γραμμένο σε λόγο δημώδη και το οποίο εντάσσεται στο γενικότερο κλίμα της εποχής κατά την οποία πληθαίνουν συνεχώς οι επώνυμες μεταφράσεις εκλαϊκευτικών κειμένων τόσο της θύραθεν, αλλά κυρίως της εκκλησιαστικής γραμματείας, σε μία συντονισμένη προσπάθεια της Ανατολικής Εκκλησίας να προβάλλει τα βασικά ιδεώδη της πίστεώς της ενάντια στην έντονη και οργανωμένη φιλοπαπική προπαγάνδα της Δύσης⁷³. Το έργο περιγράφηκε αναλυτικά και εκδόθηκε για πρώτη φορά το 2004 από την Α. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου μόνο βάσει του έν λόγω κώδικα, παρά το γεγονός ότι γνώριζε την ύπαρξη και του κώδικα 47 του πρώην Έλληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως που επίσης το περιέχει (18ος αι.), καθώς τότε της ήταν απρόσιτος⁷⁴. Πρόσφατα ο Στ. Κακλαμάνης προέβη σε νεώτερη κριτική έκδοση με σχόλια και υπομνηματισμό του έργου βάσει και των δύο γνωστών έως σήμερα κωδίκων⁷⁵. Ο κώδικας μάλιστα κάποια

καθολικού ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἐλληνικῶν κωδίκων, τ. Δ', Ἁγία Πετροῦπολις, 1899 [ἀνατύπωση Bruxelles 1963], σσ. 217-218.

72. Γιὰ τὴν περιγραφή τοῦ κώδικα βλ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, ἦτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἐλληνικῶν κωδίκων*, τ. Ε', Ἁγία Πετροῦπολις, 1915 [ἀνατύπωση Bruxelles 1963], σσ. 52-54.

73. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Α. Φ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, «Ἡ δημώδης παραλλαγή τοῦ βίου τοῦ ἀγίου Παντελεήμονος στὸν ζακυνθινὸ κώδικα Στροφάδων-Ἁγίου Διονυσίου 11», στὸ Β. ΒΑΪΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, Σ. ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ (ἐπιμ.), *Τόμος ἀφιερωμένος στὸν ἀκαδημαϊκὸ δάσκαλο Κωνσταντῖνο Ντόκο*, Ἀθήνα: Ἡρόδοτος 2022, σσ. 675-679 [675-712], μὲ ἐξαντλητικὴ βιβλιογραφία.

74. Βλ. Α. ΣΚΑΡΒΕΛΗ-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Γερασίμου Βλάχου τοῦ Κρητὸς “Σκοτοδίνη”», *Παρνασσὸς ΜΣΤ'* (2004), σσ. 135-170.

75. Βλ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, «Μὲ τοὺς Ὄθωμανούς», σσ. 104-162, ὅπου ἡ έκδοση τοῦ έργου καὶ ἀναλυτικὴ περιγραφή τῶν κωδίκων.

στιγμή χρησιμοποιήθηκε από τὸν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Καλλίνικο Γ' (Δ') ἀπὸ Προϊλάβου τὴν περίοδο τῆς ἐξορίας του στὸ Σινᾶ⁷⁶, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ιδιόγραφη ἐνθύμηση καὶ ὑπογραφή του στὸ τελευταῖο φύλλο τοῦ κώδικα (φ. 326^v) τοῦ ἔτους 1757.

Χωριστὴ μνεῖα θεωρῶ πρέπει νὰ γίνει γιὰ τὸν κώδικα 42 τῆς Μονῆς Χοζοβιώτισσας Ἄμοργοῦ, τὰ κωδικογραφικὰ σημειώματα τοῦ ὁποῖου θὰ μπορούσαν νὰ λειτουργήσουν παραπλανητικὰ καὶ εὐκολὰ κάποιος νὰ τὸν θεωρήσει αὐτόγραφο τοῦ Μελισσηνοῦ. Πρόκειται γιὰ ἓναν πολυσέλιδο ὀγκώδη κώδικα τοῦ 17ου αἰῶνα καὶ ὄχι τοῦ 16ου, ὅπως ἀναφέρεται στὴ συνοπτικὴ περιγραφή του ἀπὸ τὸν Λίνο Πολίτη⁷⁷, στὸν ὁποῖο περιέχονται ἐκκλησιαστικὰ καὶ λειτουργικὰ κείμενα εἴτε πρωτότυπα εἴτε μεταφρασμένα σὲ γλῶσσα ἀπλή⁷⁸, ὅπως ἡ μετάφραση τοῦ δημοφιλέστατου κειμένου τῶν «Χαιρετισμῶν», ποὺ ὅπως ἤδη ἀναφέραμε φιλοπόνησε ὁ Γρηγόριος. Στὸν τίτλο τῆς μετάφρασης τῶν «Χαιρετισμῶν» διαβάζουμε ἐνδεικτικὰ: «Ὡραιοτάτη ἐξήγησις τῶν εἰκοσιτεσσάρων ὕμνων ... μεταφραστεῖσα εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν ... παρὶς' ἐμοῦ γρηγορίου τοῦ κρητός». Καὶ στὴ συνέχεια δηλώνεται ἐκ νέου ἡ ταυτότητα τοῦ μεταφραστῆ: «Τῆ μακαριωτάτη ... καὶ ἀειπαρθένω μητρὶ ... καὶ δεσποίνῃ πάσης τῆς κτίσεως, ὁ ἀχρεῖος ἰκέτης, γρηγόριος ἱερομόναχος ὁ μελισσηνὸς ἀπονέμει ... καὶ ἀφιερώνει καὶ τὴν κοινὴν ταύτην ἐξήγησιν ... εἰς κοινὴν τῶν ἐκείνης δούλων ὠφέλειαν». Ἄν ὅμως κάποιος παρατηρήσει τὸν γραφικὸ χαρακτήρα τοῦ ἐν λόγω κειμένου, θὰ διαπιστώσει μὲ τὴν πρώτη ματιὰ ὅτι σὲ καμία περίπτωση δὲν δύναται νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν γραφικὸ χαρακτήρα τοῦ Μελισσηνοῦ, ὅπως αὐτὸς ἀπο-

76. Γιὰ τὸν Πατριάρχη Καλλίνικο καὶ τὴν πολύπαθη καὶ περιπετειώδη ζωὴ του βλ. Ε. Ι. ΛΙΝΑΡΙΤΑΚΗΣ, *Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Καλλίνικος Γ' (Δ')* καὶ τὸ θέμα τοῦ ἀναβαπτισμοῦ, ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1996. Εἰδικὰ γιὰ τὸ θέμα τῆς παραμονῆς του στὸ Σινᾶ καὶ τὴν ἐπεισοδιακὴ ἐπιστροφή του στὴν Κωνσταντινούπολη βλ. Α. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, (ἐκδ.), *Καλλινίκου Γ' Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Τὰ κατὰ καὶ μετὰ τὴν ἐξορίαν ἐπισυμβάντα καὶ ἔμμετροι ἐπιστολαί*, Ἀθήνα: ΜΙΕΤ, 2004.

77. Βλ. Α. ΠΟΛΙΤΗΣ, *Συνοπτικὴ ἀναγραφή*, σ. 75.

78. Λεπτομερὴ περιγραφή τοῦ κώδικα πρόκειται νὰ δημοσιεῖσω στὸ μέλλον σὲ συνεργασία μὲ τὴ συνάδελφο Μ. Χαλβατζιδάκη. Εἰλικρινεῖς καὶ ἐγκάρδιες εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν Ἡγούμενο τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Χοζοβιώτισσας Ἄμοργοῦ π. Σπυρίδωνα Δεναξᾶ καὶ στὸν κ. Π. Γρίσπο γιὰ τὴν καλοσύνη καὶ τὸν κόπο τους νὰ μοῦ ἀποστείλουν ὀρισμένες ἀναγκαῖες γιὰ τὴ μελέτη μου ψηφιακὲς λήψεις τοῦ κώδικα.

τυπώνεται στους αποδεδειγμένα από την έρευνα αυτόγραφους του κώδικες ΜΠΤ 251, 493 και τὸν Σιναΐτικὸ 1148 ἢ ἀκόμη καὶ μὲ τὰ ιδιόγραφα κτητορικά του σημειώματα σὲ κώδικες καὶ ἔντυπες ἐκδόσεις πού εἶχε στήν κατοχή του⁷⁹. Ἡ γραφή τοῦ Μελισσηνοῦ, ἂν καὶ εὐανάγνωστη, δὲν εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη καὶ διακρίνεται ἀπὸ ἀρκετὰ μεγάλους καὶ στρογγυλόσχημους χαρακτήρες μὲ τὰ πρωτογράμματα ἀπλὰ στὴ σχεδιάσή τους χωρὶς κάποια διακόσμηση. Ἰδιαίτερος εἶναι ὁ σχεδιασμὸς τῶν πλαγιασμένων γραμμάτων <ε> καὶ <π>. Ἀντίθετα, τὰ τμήματα τοῦ Ἀμοργινοῦ κώδικα πού θεωρητικὰ θὰ μπορούσαν νὰ οφείλονται στὸ χέρι τοῦ Μελισσηνοῦ, ἐμφανίζουν ἐντελῶς διαφορετικὴ σχεδίαση καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ταυτίζονται μὲ τὸν γραφικὸ του χαρακτήρα. Κατόπιν σχετικῆς κωδικολογικῆς ἔρευνας κατέληξα στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ κώδικας ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τοὺς δύο ἴδιους ἀντιγραφεῖς τοῦ κώδικα ΜΙΕΤ 3, τὸν Ἰωσήφ Βαρτζάγγη δηλαδὴ καὶ κάποιον πιθανὸ συνεργάτη του, ὅπως ἤδη σημειώσαμε στὴν ἀρχὴ τῆς παρουσιάσῆς μας⁸⁰, γεγονός νομίζω πού ἐνισχύει περαιτέρω τὴν ἄποψή μου ὅτι ὁ Βαρτζάγγης καὶ ὄχι ὁ Μελισσηνὸς εἶναι τελικῶς ὁ γραφέας μέρους καὶ τοῦ κώδικα ΜΙΕΤ 3. Τὸ πιθανότερο σενάριο εἶναι ὅτι ὁ Βαρτζάγγης, ἐκτὸς ἀπὸ ἔνοχος κλοπῆς ξένης πνευματικῆς ιδιοκτησίας, εἶναι καὶ ὁ βασικὸς αἴτιος τῆς αὐτολεξεί ἀντιγραφῆς τῆς μετάφρασης τῶν «Χαιρετισμῶν» στὸν κώδικα τῆς Χοζοβιώτισσας. Φαίνεται δηλαδὴ ὅτι ὁ Βαρτζάγγης ἔχει ἀντιγράψει ἀπὸ ιδιόχειρο κώδικα τοῦ Μελισσηνοῦ ἀτόφια ἀκόμη καὶ τὰ κωδικογραφικὰ του σημειώματα. Δὲν εἶναι ἄλλωστε λίγες οἱ περιπτώσεις κατὰ τίς ὁποῖες οἱ ἀντιγραφεῖς μεταφέρουν ἀπὸ τὸ πρωτότυπο πού ἀντιγράφουν αὐτούσια καὶ τὰ ἀναγραφόμενα κωδικογραφικὰ σημειώματα δημιουργώντας ἔτσι ἐσφαλμένη ἐντύπωση γιὰ τὴν πατρότητα ἐνὸς ἔργου. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὸν κώδικα 96 τοῦ Ἁγίου Στεφάνου Μετεώρων, ὅπου ὁ ἀντιγραφεὺς του Νικόλαος Μυροκοβίτης ἀντιγράφει ἐπακριβῶς τὸ κωδικογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ συντάκτη τῆς μεταφράσεως τῶν «Ψαλμῶν» τοῦ ἱερομονάχου Παντελεήμονος τοῦ Χίου πού περιέχεται σὲ αὐτόν⁸¹. Στὸν

79. Ὀλόθερες καὶ εἰλικρινεῖς εὐχαριστίες ἐκφράζονται καὶ ἀπὸ ἐδῶ στὸν Σιναΐτη μοναχὸ π. Ἰουστῖνο ὑπεύθυνο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Σινᾶ γιὰ τὴν περισσή του μέριμνα καὶ εὐγένεια νὰ μοῦ ἀποστείλει δείγματα ἀπὸ κτητορικά σημειώματα τοῦ Μελισσηνοῦ πού σώζονται σὲ ἔντυπες ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφους κώδικες τῆς Μονῆς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης.

80. Μόνο οἱ σσ. 633-636 τοῦ κώδικα ἀνήκουν σὲ ἕναν τρίτο γραφέα.

81. Γιὰ ἀναλυτικὴ περιγραφή τοῦ κώδικα βλ. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς*

κώδικα επίσης Bodl. Ms. Canon. gr. 117 ὁ γραφέας Γεώργιος Λουμπάνος ὁ Κρής⁸² ἀντιγράφει τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ πραγματικοῦ συντάκτη τῶν ἱερῶν κανόνων περὶ νηστείας μὲ τὴ φράση «ἀπὸ ἐμένα τὸν ἐλάχιστο ἐν ἱερομονάχοις νικηφόρον πασχαλέα»⁸³. Μία ἀντίστοιχη περίπτωση πιστῆς μεταφορᾶς ἀκόμη καὶ τοῦ τίτλου ἀντιγραφόμενου ἔργου ἐντοπίζεται καὶ στὸν σύμμεικτο κώδικα Μεταξοχωρίου Ἀγυῖας Λαρίσης ὅπου ὁ ἀντιγραφέας ἱερεὺς Εὐστρατίκης ἀποδίδει τὸ διασκευασμένο σὲ δημῶδη γλῶσσα πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου Δαμιανοῦ συναξάριο πού ἀντιγράφει, στὸν γνωστὸ λόγιό τοῦ 17ου αἰῶνα Μάξιμο Πελοποννήσιο⁸⁴ γράφοντας χαρακτηριστικά: «τὸ συναξάριον ἐξηγηθὲν εἰς ἀπλήν φράσιν, παρ' ἐμοῦ μαξίμου ἱερομονάχου τοῦ πελοποννησίου»⁸⁵. Ἄν ἐπομένως δὲν γνωρίζαμε τὸν γραφικὸ χαρακτήρα τῶν πραγματικῶν δημιουργῶν αὐτῶν τῶν ἔργων ἢ ἀκόμη ἂν οἱ ἀντιγραφεῖς τους δὲν δῆλωναν σὲ κάποιο ἄλλο σημεῖο τοῦ κώδικα ρητὰ

τῶν Μετεώρων. *Τὰ χειρόγραφα τῆς μονῆς Ἁγίου Στεφάνου*, τ. Γ', Ἀθήνα: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, 1986, σσ. 302-305.

82. Πὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ κώδικα καὶ τὸν γραφέα του βλ. Β. ΛΑΟΥΡΔΑΣ, «Κρητικά Παλαιογραφικά 3. Τὸ Ὑμνολόγιον' τοῦ Γεωργίου Λουμπάνου», *Κρητικά Χρονικά Γ'* (1949), σσ. 583-590.

83. Πὰ τὸ θέμα βλ. σχετικὰ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, *Πεζὰ κείμενα*, σσ. 23-24. Πὰ τὸν ἱερέα Νικηφόρο Πασχαλέα καὶ τὸ ἔργο του βλ. Γ. Ι. ΒΛΑΧΑΚΗΣ, (Εἰσαγωγή, Κείμενο, Σχόλια, Γλωσσάρι). *Νικηφόρου Πασχαλέως Εγχειρίδιον Μεθοδικόν. Ὡφέλιμον κατὰ πολλὰ καὶ ἀναγκαῖον, περὶ τοῦ Μυστηρίου τῆς Μετανοίας καὶ ἐξετάσεως τῆς συνειδήσεως ἐκείνων ὁποῦ ἐπιθυμοῦσι νὰ ἐξομολογηθοῦν ὀρθὰ καὶ πιστὰ [Βενετία 1622]*, Ἀθήνα: Ἄρμος, 2022, σσ. 23-31.

84. Πὰ τὸν Μ. Πελοποννήσιο καὶ τὸ συγγραφικὸ ἔργο του βλ. Α. Π. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Μαξίμου τοῦ Πελοποννησίου ἐξήγησις τοῦ Κατὰ Ἰουδαίων ἔργου τοῦ Μελετίου Πηγᾶ», *Παρνασσὸς ΛΖ'* (1995), σσ. 308-346 καὶ Ε. Κ. ΛΙΤΣΑΣ, «Μάξιμος Πελοποννήσιος. Μία πρώτη σκιαγραφία τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του», *Κληρονομία* 30 (1998), σσ. 115-125.

85. Βλ. σχετικὰ Ε. ΚΟΝΤΟΥΔΑΚΗ, *Ἅγιος Δαμιανὸς ὁσιομάρτυρας ὁ Νέος. Κριτικὴ Ἐκδοσις Ἀκολουθίας, Συναξαρίου καὶ Λόγου Παραινετικοῦ ἀπὸ τὸν κώδικα 184 τῆς Ι. Μ. Φιλοθέου*, ἀδημοσίευτη διπλωματικὴ ἐργασία, Ἴονιο Πανεπιστήμιο, 2006. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν καλὴ φίλη καὶ συνάδελφο Ἑλλάδα Κοντουδάκη γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῆς διπλωματικῆς τῆς ἐργασίας καὶ γιὰ τὶς χρήσιμες βιβλιογραφικὰς καὶ ἄλλες πληροφορίες πού μοῦ παρέιχε. Λεπτομέρειες γιὰ τὴν περιγραφή τοῦ συναξαρίου, τὸ περιεχόμενό του, τὸν τόπο καὶ χρόνον συγγραφῆς του, καθὼς καὶ τὸν συγγραφέα του βλ. Ν. ΔΡΟΣΟΣ (ἀρχιμανδρίτης), *Ἄγιοι οἱ ὁσιομάρτυρες Ἱερᾶς Μητροπόλεως Λαρίσης*. Διπλωματικὴ Ἐργασία ὑποβληθεῖσα εἰς τὸ Τμήμα Ποιμαντικῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ἀθήνα: Φύλλα, 1999, σσ. 47-52.

τὸν ἀκριβῆ χρόνον περάτωσης τοῦ μόχθου τοὺς καὶ τὴν ταυτότητά τοὺς, θὰ εἶχαμε ἐντελῶς λανθασμένη ἀντίληψη περὶ τῆς πατρότητάς τοὺς.

Πρέπει ὅμως ἐδῶ νὰ σταθοῦμε σὲ ἓνα σημεῖο πού ἀξίζει ιδιαίτερης προσοχῆς καὶ γόνιμου προβληματισμοῦ γιὰ περαιτέρω συζήτηση. Στὴν τελευταία ἀράδα τοῦ κωδικογραφικοῦ σημειώματος τοῦ Ἀμοργινοῦ κώδικα πού ἀναφέραμε, διαφαίνεται ἐνδεχομένως μία πιθανὴ πρόθεση ἀπόδοσης τοῦ ἔργου σὲ κάποιον ὀνόματι Νταφγιορέντζα καὶ ὄχι στὸν Γρηγόριο Μελισσηνὸ καὶ δηλώνεται μὲ τὴ φράση «*ἕτερη δὲ λέγουσι πὼς εἶναι ποίημα νταφγιορέντζα*»⁸⁶. Ὁ Στεφανῆς, στὴν κατακλείδα τοῦ ἄρθρου του γιὰ τὴ δημῶδη μετάφραση τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου στὴ Θεοτόκο, σχολιάζει τὸ πρόβλημα τῆς πατρότητος τῆς ἐν λόγῳ μετάφρασης πού δημιουργεῖ ἡ τελευταία αὐτὴ φράση τοῦ βιβλιογραφικοῦ σημειώματος καὶ πιθανολογεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ἱεροδιδάσκαλο Νικόλαο Φιορέντζα, γνωστὸ ἀπὸ τὰ δύο ἀφιερωματικὰ ἐπιγράμματά του στὴν ἔκδοση τοῦ «*Βασιλιὰ Ροδολίνου*» τοῦ Ἀνδρέα Τρώιλου τὸ 1647⁸⁷. Πιθανολογεῖ ἐπιπλέον ὅτι ἡ διεκδίκηση τῆς πατρότητος τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Φιορέντζα ἴσως νὰ ὀφείλεται σὲ παρανόηση λόγῳ ἐνδεχομένως τῆς ὑπαρξῆς κάποιας ἄλλης παρόμοιας μετάφρασης μὲ αὐτὴ τοῦ Μελισσηνοῦ πού ἐκπόνησε ὁ Φιορέντζας, γεγονός πού ὀδήγησε σὲ αὐτὴ τὴν πλάνη⁸⁸. Ἀναπόφευκτα ὅμως ἐγείρονται διάφορα ἐρωτήματα, ὅπως γιὰ τὸ ποιὸς πραγματικὰ εἶναι ὁ ὑπεύθυνος γιὰ αὐτὴ τὴν ἐπεξηγηματικὴ ἀναφορὰ σχετικὰ μὲ τὸν δημιουργὸ τῆς δημοφιλοῦς ὡς φαίνεται μετάφρασης τῶν «*Χαιρετισμῶν*». Εἶναι ἄραγε ὁ ἴδιος ὁ Μελισσηνὸς πού προβαίνει σὲ μία τέτοια διευκρινιστικὴ δήλωση θέλοντας νὰ διαχωρίσει τὴ δική του μετάφραση ἀπὸ κάποια ἄλλη μὲ παρεμφερὲς περιεχόμενο πού κυκλοφοροῦσε τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Νταφιορέντζα, ἢ μήπως ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ προσθήκη-παρέμβαση τοῦ ἀντιγραφέα τοῦ ἔργου Ἰωσήφ Βαρτζάγγη, γνωστοῦ ὑπαίτιου γιὰ τὶς παρεμβάσεις του σὲ ξένα ἔργα;

86. Βλ. κώδικα Ἀμοργοῦ 42, σ. 397.

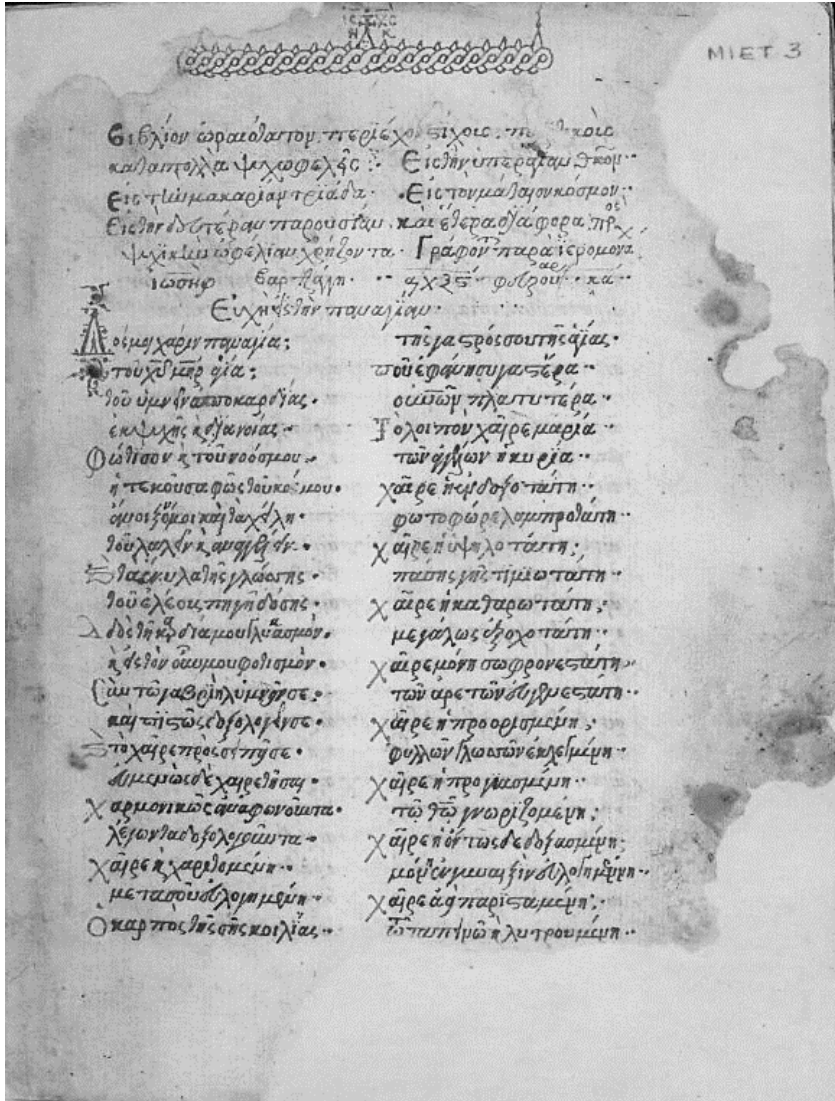
87. Βλ. Τ. Μ. ΜΑΡΚΟΜΙΧΕΛΑΚΗ, «Σχόλια ποιητικῆς στὴν τραγωδία τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου Βασιλεὺς ὁ Ροδολίνος 1647», στὸ *Ζητήματα Νεοελληνικῆς Φιλολογίας. Μετρικά, Ὑφολογικά, Κριτικά, Μεταφραστικά. Πρακτικά ΙΔ' Διεθνoῦς Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης 27-30 Μαρτίου 2014. Μνήμη Ε. Α. Κοκόλη*, Θεσσαλονίκη: Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμῆμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικῶν καὶ Νέων Ἑλληνικῶν Σπουδῶν, 2016, σσ. 63-77. Βιογραφικὰ εἰδικὰ γιὰ τὸν δημιουργὸ τοῦ ἔργου βλ. Γ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ, «Νέες εἰδήσεις γιὰ τὸν ποιητὴ τοῦ 'Ροδολίνου' Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρώιλο», *Ἀριάδνη* 5 (1989), σσ. 297-305.

88. Βλ. ΣΤΕΦΑΝΗΣ, «Δημῶδης μετάφραση», σ. 142.

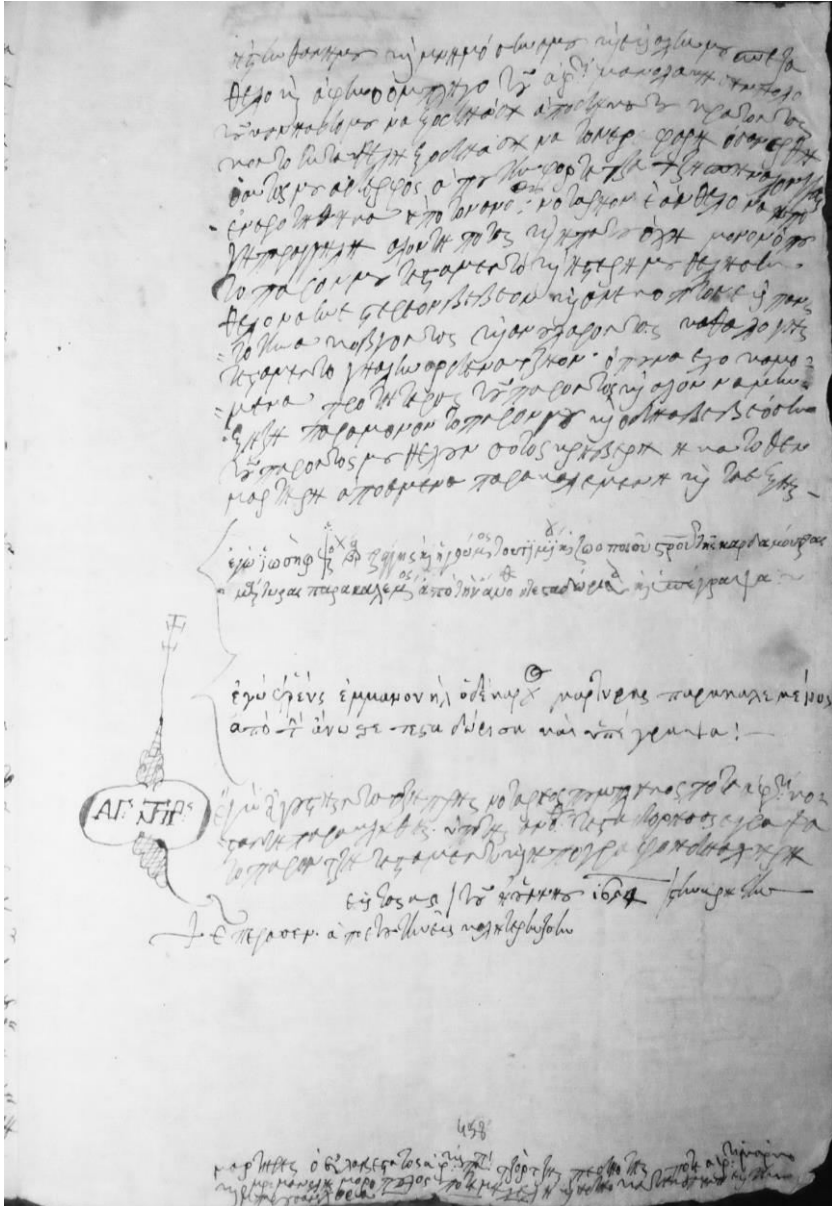
Μήπως ό ίδιος δηλαδή ό Βαρτζάγγης έπιχειρεί με τή δήλωση αυτή νά αποδώσει έμμέσως για κάποιο λόγο τή μετάφραση στόν Νταφιορέντζα; Σε κάθε περίπτωση ότι και άν ισχύει, πρός τό παρόν μόνο ύποθέσεις μπορούμε νά κάνουμε και νά θέσουμε προβληματισμούς για μελλοντική διερεύνηση τού θέματος. Φαίνεται πάντως ότι ή μετάφραση τής Άμοργού ύπήρξε ένα διαδεδομένο κείμενο εκείνη τήν έποχή πού μπορεί νά προκάλεσε και διάφορες διενέξεις σχετικά με τά πνευματικά δικαιώματα τού έργου, όπως άλλωστε φάνηκε από τήν ανάγκη τού μεταφραστή ή έν τέλει τού αντιγραφέα της νά σπεύσει έξ άρχης νά αποσαφηνίσει στό άναγνωστικό κοινό ή στό έκκλησίασμα, στό όποίο ένδεχομένως άπευθυνόταν ή μετάφραση, ότι πρόκειται συγκεκριμένα για έργο τού Μελισσηνού και όχι τού Νταφιορέντζα.

Κλείνοντας τή μικρή αυτή συμβολή μας στή μεταβυζαντινή κωδικολογική έρευνα και στήν ιστορία τής χειρόγραφης παράδοσης τών κειμένων, έπιχειρήσαμε νά έπιλύσουμε έστω και έν μέρει τόν προβληματισμό τού Νικολάου Παναγιωτάκη με τήν προσδοκία ή μελλοντική έρευνα νά φέρει στό φώς νέα άποκαλυπτικά στοιχεία σχετικά με τήν ταυτότητα και τού δεύτερου γραφέα τών κωδικών ΜΙΕΤ 3 και Άμοργού 42. Πάντως όλα τά δεδομένα συνηγορούν στό ότι τά έμπλεκόμενα πρόσωπα πού αναφέρθηκαν είτε ως μεταφραστές και συγγραφείς τών έργων είτε ως βιβλιογράφοι, άνήκουν σε ένα κοινό περιβάλλον και σχετίζονται άμεσα μεταξύ τους. Έκπροσωπούν όλοι τόν έκκλησιαστικό χώρο με λαμπρές για τήν έποχή σπουδές και έχοντας κοινά ένδιαφέροντα, δρούν ένεργά μέσα στόν δοκιμαζόμενο από τήν πολιορκία Χάνδακα⁸⁹, όπου εκτός τού κώδικα ΜΙΕΤ 3 φαίνεται ότι αντιγράφεται και ό 42 κώδικας τής Χοζοβιώτισσας και πού μετά τήν όθωμανική κατάληψη τής πόλης μέσα από πολλές και περιπετειώδεις διαδρομές κατέληξαν ό ένας στήν Άθήνα και ό άλλος στό αίγαιοπελαγίτικο κυκλαδονήσι τής Άμοργού όπου και φυλάσσονται μέχρι σήμερα.

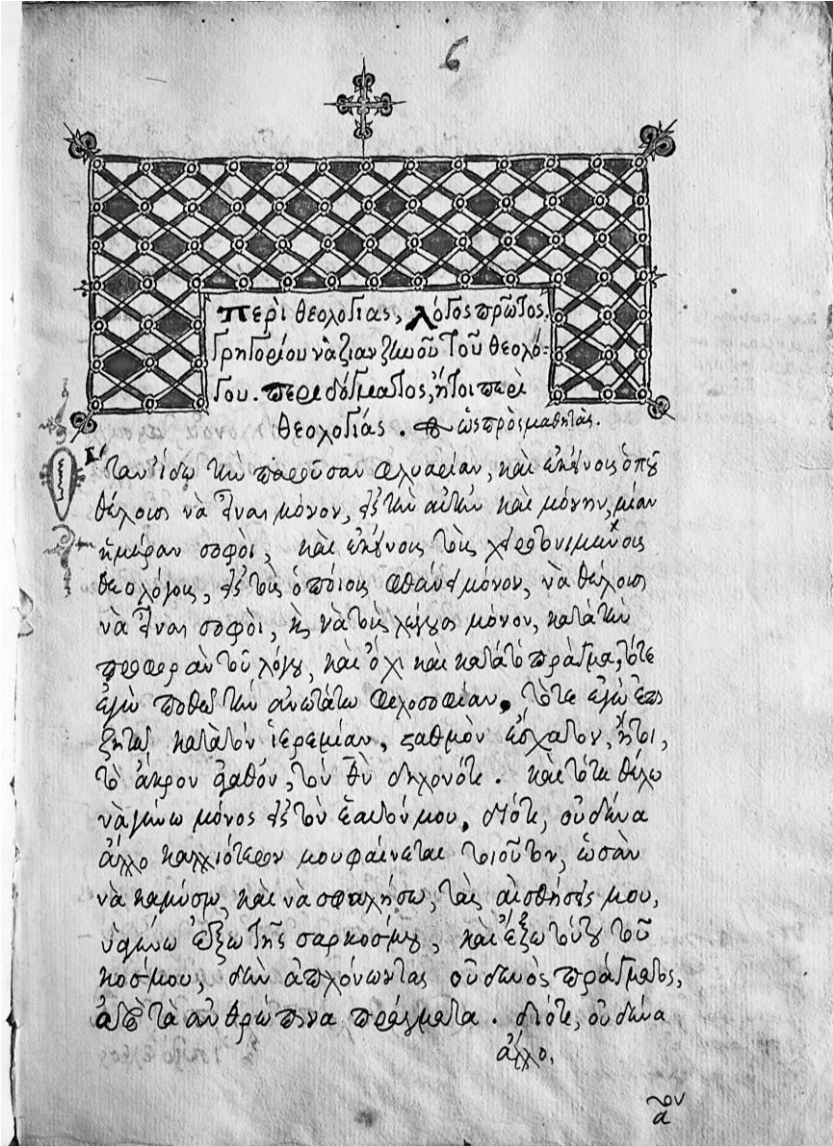
89. Πά μία γενική θεώρηση τής έν πολλοίς άκόμη άδιερευνητής καθημερινότητας τού δημοσίου και ιδιωτικού βίου τών κατοίκων τού επί 22 έτη πολιορκούμενου Χάνδακα βλ. Α. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, «Πόλεμος και καθημερινή ζωή στή Βενετοκρατούμενη Κρήτη (δεύτερο μισό 15ου αϊ.-1669), *Θησαυρίσματα* 41/42 (2011/2012), σσ. 456-463 [451-464] και Α. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, «Κοινότητα και κοινωνία στόν πολιορκούμενο Χάνδακα τίς τελευταίες ήμέρες τού Κρητικού πολέμου», στό Β. ΒΑΪΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, Σ. ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ (έπιμ.), *Τόμος άφιερωμένος στόν άκαδημαϊκό δάσκαλο Κωνσταντίνο Ντόκο*, Άθήνα: Έρόδοτος 2022, σσ. 653-674.

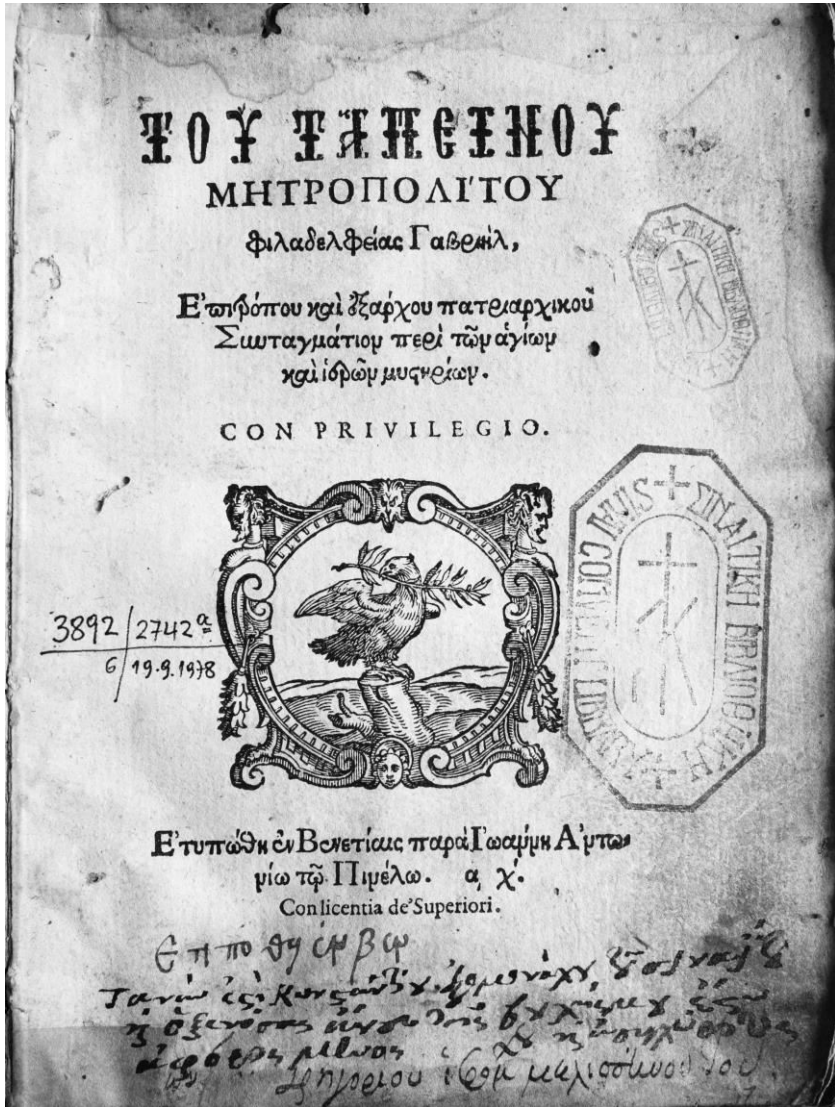
Εικ. 1. Κώδ. ΜΙΕΤ 3 (φ. 1r)

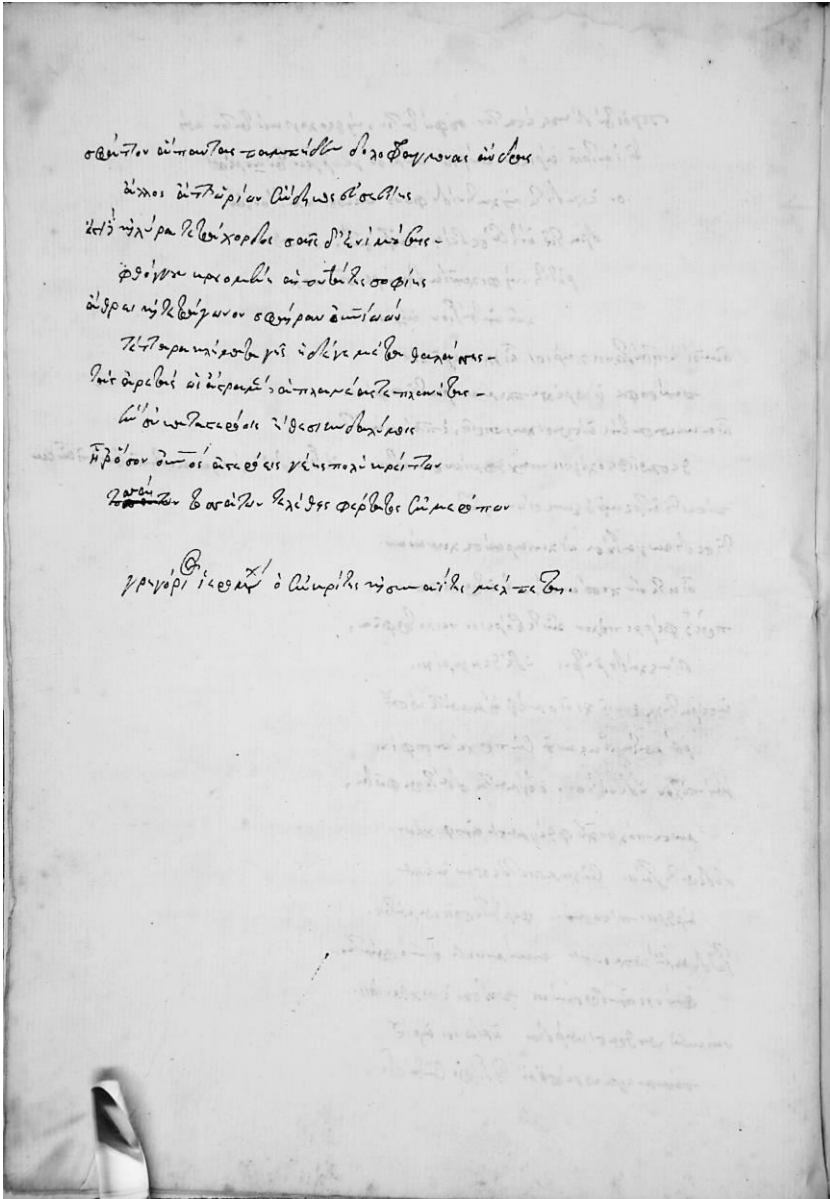
Εικ. 4. ASV, Notai di Candia, b. 87 (φ. 458r)

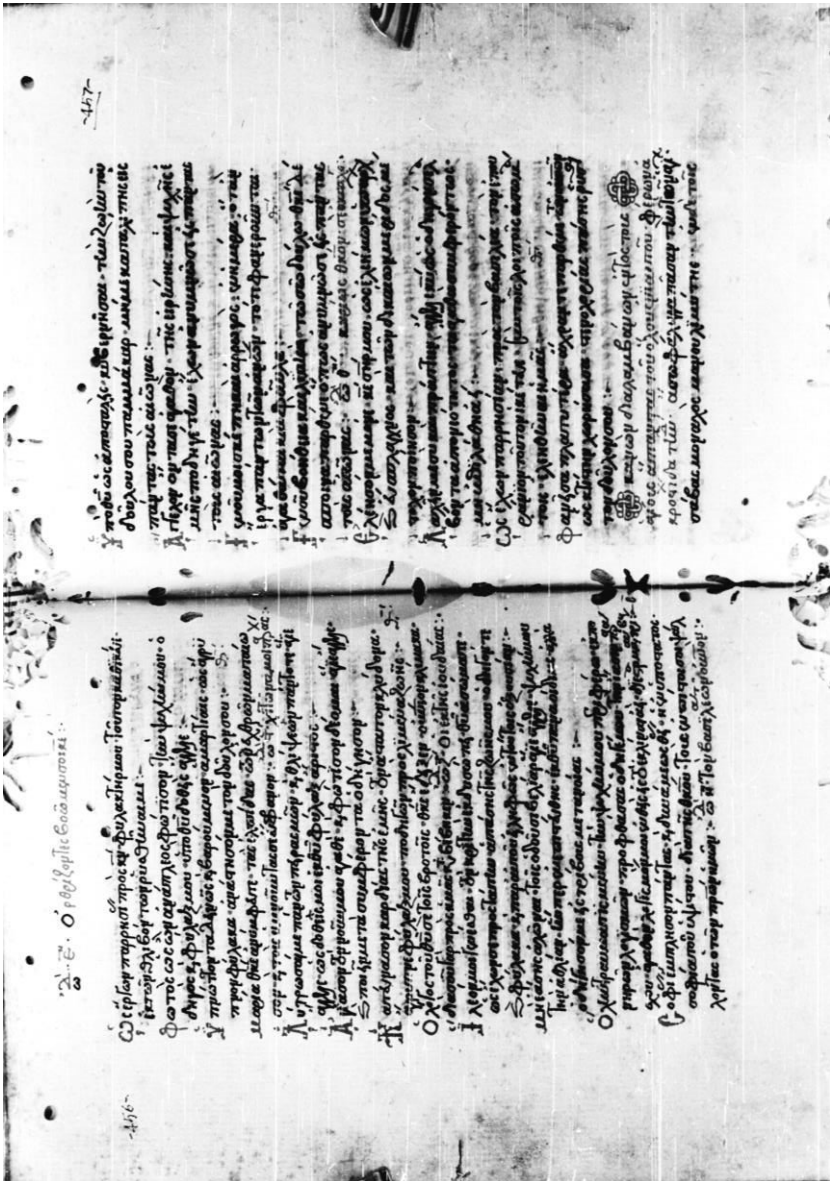
Εικ. 6. Κώδ. Σινᾶ 1148 (φ. 6r)

Εἰκ. 9. Γ. Σεβήρου, Συνταγματίον (Βιβλ. Ἱ. Μονῆς Σινᾶ ἀρ. 3892-2742α)

Εικ. 11. Κώδ. Ίβήρων 649 (φ. IIIv)

Εικ. 12. Κώδ. Χοζοβιώτισσας 42 (σ. 456-457)

Summary

Codex MIET 3, its scribe, and its relationship with Codex 42 of the monastery of Chozoviotissa of Amorgos

The present study attempts, with solid scientific and paleographical data, to resolve a long-standing research question concerning the identity of the scribe of a manuscript codex of the 17th century, which is currently kept in the Historical and Paleographical Archive of the Educational Institution of the National Bank in Athens and bears the taxonomic number 3, and to highlight its relationship with the manuscript codex 42 of the monastery of Chozoviotissa in Amorgos. Within the framework of this investigation, it is revealed for the first time that the codex was copied by two different bibliographers and through a careful comparison of the scripts one of them is identified. Moreover, important information about the particular features of the writing of the eponymous coders of the period is brought to light, unknown aspects of their coding activity are revealed and unsigned manuscripts are attributed to them, thus contributing to the advancement of our knowledge of post-Byzantine codicological research and, by extension, of the history of the manuscript tradition of texts.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΗΛΕΙΔΗΣ

Η κωμωδία *Οι δίδυμοι της Βενετίας* του Carlo Goldoni.
Μια άγνωστη μετάφραση του 1783 σε φαναριώτικο
περιβάλλον*

Περίληψη

Σε χειρόγραφο που ανήκε στον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως (σήμερα φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη *Türk Tarih Kurumu* της Αγκυρας) σώζεται μια άγνωστη ελληνική μετάφραση της κωμωδίας οι «*Δίδυμοι της Βενετίας*» του Carlo Goldoni. Σύμφωνα με εσωτερική μαρτυρία του χειρογράφου, η μεταγλώττιση έγινε το 1783. Ο ανώνυμος μεταφραστής χρησιμοποιεί τη φαναριώτικη λογοτεχνική «κοινή» με πολλές ιδιωματικές και ξενικές λέξεις. Ενδιαφέρον επιπρόσθετο στοιχείο αποτελεί η είδηση ότι στην αυλή του ηγεμόνα της Βλαχίας Μιχαήλ Σούτσου (1783-1786), όπου συγκεντρώθηκε σημαντικός κύκλος λογίων, λάμβαναν χώρα το 1784 ερασιτεχνικές θεατρικές παραστάσεις ιταλικών κωμωδιών. Μολονότι είναι ελκυστική η ιδέα της σύνδεσης της ελληνικής μετάφρασης με τη σκηνική πράξη των «*Διδύμων της Βενετίας*», τα έως τώρα στοιχεία δεν οδηγούν σε ασφαλή συμπεράσματα. Με την κριτική έκδοση το έργο αυτό μπορεί να διεκδικήσει τη θέση που αξίζει στην ιστορία της νεοελληνικής γραμματείας.

Λέξεις κλειδιά: Carlo Goldoni, «*Οι δίδυμοι της Βενετίας*», Διαφωτισμός, Φαναριώτες, ιταλικές κωμωδίες στην ελληνική, χειρόγραφες μεταφράσεις.

* Το κείμενο της ανακοίνωσης αυτής αποτελεί μια πρόδρομη παρουσίαση της υπό εκπόνηση έκδοσης. Περιορίζομαι, για ευνόητους λόγους, σε ορισμένες εισαγωγικές παρατηρήσεις.

Στις 5 Μαρτίου 1916 ο λόγιος συγγραφέας και ιστοριοδίφης Μανουήλ Γεδεών (1851–1943)¹ αγόρασε για λογαριασμό του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως [στο εξής ΕΦΣΚ] ένα χειρόγραφο, άτιτλο και κολοβό, το οποίο περιείχε ένα τρίπρακτο έργο αγνώστου συγγραφέα, γραμμένο σε ελληνική γλώσσα². Πρόκειται για τον κώδικα 103 που περιέγραψε ο Δημήτριος Σάρρος³ το 1932 και ο οποίος παραδίδει μian

Οφείλω την ενασχόλησή μου με την εν λόγω έκδοση σε δύο ομότιμους καθηγητές του Πανεπιστημίου της Πάδοβας: τον ιταλό νεοελληνιστή Massimo Peri, κοντά στον οποίο μαθήτευσα, και τον Silvio Bernardinello, καθηγητή λατινικής παλαιογραφίας. Ο τελευταίος εντόπισε και φωτογράφησε πριν από σαράντα περίπου χρόνια το χειρόγραφο της μετάφρασης, ψηφιακό αντίγραφο του οποίου έθεσε στη διάθεσή μου. Τους απευθύνω τις ευγνώμονες ευχαριστίες μου.

1. Για τον Γεδεών βλ. Φ. ΗΛΙΟΥ, «Μανουήλ Γεδεών: ένας πρόδρομος» στο Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Η πνευματική κίνησις του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, εκδοτική επιμ. Α. ΑΓΓΕΛΟΥ και Φ. ΗΛΙΟΥ, Αθήνα: Ερμής, 1976, σσ. θ'–ιστ' Κ. ΛΑΠΠΑΣ, «Προφορικές παραδόσεις για τον Βενιαμίν Λέσβιο και η χρήση τους στις βιογραφίες του», *Μνήμων* 24/2 (2002), σσ. 85–86.

2. Για τη βιβλιοθήκη του ΕΦΣΚ βλ. Γ. Α. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Η βιβλιοθήκη του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως (1863–1922)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 6 (1986–1987), σσ. 287–322· Χ. ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ, *Εθνική Ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (1861–1912)*, Αθήνα: Πόλις, 1996.

Γ. Α. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (1861–1922): η ελληνική παιδεία και επιστήμη ως εθνική πολιτική στην Οθωμανική αυτοκρατορία*, [Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολή Νομικών και Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, 1998.

3. Δ. Μ. ΣΑΡΡΟΣ, «Κατάλογος των χειρογράφων του εν Κωνσταντινούπολει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 9 (1932), σ. 148: αρ. [60] 103.

Χάρτης 0,17×12 Αιώνας XVIII (φ. 67).

Δράμα τρίπρακτον ἔχον τὸ τέλος κολοβόν, ἀδήλου συγγραφέως. Πιθανῶς ἀπομίμησις Ἰταλικῆς τινος ἔργου, γραφὴν ἐν Φαναρίῳ ἢ ταῖς Παραδουναβίσις ἡγεμονίαις.

Πρόσωπα τοῦ δράματος: Ῥοζάουρα, Τζανέτος ἢ Τζελεπὴ Τζανετάκης, Πεατρίτσα (ἔρωμένη), Φλορίνδος, Λέλιος, Τονίνος (ἀτυχῆς ἔραστής ἀποθανών), Παγκράτζιος, Τζεβαερτζὴ Μανολάκης, Σούπασης μετὰ τὰ νεφῆρια, Πριγέλας, Ἀρλεκίνος, Κολομπίνα, Σερπάνος.

Ἀρχὴ (φ. 1). «Πράξις Α'. σκηνὴ α. Ὁδὰς Ῥοζάουρας. Ῥοζάουρα καὶ ... κάθονται ἀντίκρου εἰς τὸν καθρέπτην καὶ φικιάνουν τὰ μαλλιά των ... Κολομπίνα γυναικᾶ μου, με φαίνεται πῶς ἔχεις χρέος πρῶτα νὰ σιάξης τὰ μαλλιά τῆς κοκκόνας σου καὶ ἔπειτα τὰ ἐδικά σου. — Ἐν φ. 23. Πράξις Β'. καὶ σκηνὴ εἰς τὸν [sic] Βερόνα».

Ἐφθαρμένον ἐκ βροχῆς.

ελληνική μετάφραση της κωμωδίας *Οι Δίδυμοι της Βενετίας* του Carlo Goldoni⁴.

Από το 1861, έτος της ίδρυσής του, ο ΕΦΣΚ ήταν προσανατολισμένος στη φωτισμένη Ευρώπη «ὀργῶσι πρὸς μάθησιν τὰς δὲ φιλολογικὰς καὶ ἐπιστημονικὰς γνώσεις τῆς Ἑσπερίας Εὐρώπης, μετοχρευτῆ εἰς τὴν πρώτην αὐτῶν ἐστίαν καὶ καθιστᾷ γνωστὰς τοῖς ἡμετέροις»⁵. Προς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση ὁ Σύλλογος ἀνέπτυξε μιὰ πολὺπλευρὴ δραστηριότητα ποὺ περιελάμβανε, πέρα ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ φιλολογικοῦ περιοδικοῦ, τὴ σύστασιν μιᾶς Βιβλιοθήκης. Αὐτὴ ὑπῆρξε ἡ πρώτη δανειστικὴ βιβλιοθήκη τῆς Πόλης, στὴν κατοχὴ τῆς ὁποίας περιήλθαν, πέρα ἀπὸ πολυάριθμα ἐντυπα, καὶ περίπου 183 ἑλληνικὰ χειρόγραφα⁶. Ἀπὸ τὸ 1925 καὶ γιὰ ἐπτὰ περίπου ἔτη τὰ ἴχνη τῆς βιβλιοθήκης θολώνουν⁷. Τὸ 1932 ἡ πλούσια συλλογὴ τῆς μοιράζεται σὲ διάφορα τουρκικὰ ἰδρύματα. Τὸ κομμάτι τοῦ λέοντος παίρνει ἡ ἰδρυθεῖσα ἀπὸ τὸν Κεμάλ Ἀτατούρκ «Τουρκικὴ Ἱστορικὴ Ἐταιρεία». Ἐκατὸν σαράντα ἐννέα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τοῦ Συλλόγου σώζονται σήμερα στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Τουρκικῆς Ἱστορικῆς Ἐταιρείας (Türk Tarih Kurumu) στὴν Ἄγκυρα⁸.

Ἔως καὶ τὴ βίαιη διάλυσή του τὸ 1922, ἡ δράση τοῦ ΕΦΣΚ στὰ πολιτισμικὰ δρώμενα τῆς Κωνσταντινούπολης ὑπῆρξε ἀξιοσημείωτη. Ἀνάμεσα σὲ διάφορες καλλιτεχνικὲς ἐκδηλώσεις συγκαταλέγονται καὶ θεατρικὲς παραστάσεις⁹. Πιθανότατα ἡ ἀγορὰ τοῦ χειρογράφου με τὸ κείμενο των

Στάχως ἐκ φύλλων χάρτου περιενδεδυμένων βύρση.

⁴ Ἠγοράσθη ὑπὸ τοῦ Συλλόγου τῇ 5 Μαρτίου 1916, παρὰ τοῦ κ. Μ. Γεδεών.

⁴ Τὸ κείμενο τῆς χειρογράφου μετάφρασης ταυτίστηκε με τὸ γκολντονιανὸ ἔργο ἀπὸ τὸν Silvio Bernardinello τὸ 2015. Πρβλ. S. BERNARDINELLO, *Un'ignota e inedita traduzione greca delle commedia I due gemelli veneziani di Carlo Goldoni*, Academia.edu 2017, σσ. 3-4. Ἡ μελέτη ἔχει ἀναρτηθεῖ στὸν σύνδεσμο:

https://www.academia.edu/31492398/Unignota_e_inedita_traduzione_greca_di_commedia_di_Carlo_Goldoni [πρόσβαση στις 2/2/2023].

⁵ ΗΡ. ΒΑΣΙΛΑΔΗΣ, «Ἐκθεσις τῶν ἔργων τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου», στὸ *Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων. Πρακτικὰ τῆς πρώτης αὐτοῦ Συνόδου συγκροτηθείσης ἐν Ἀθήναις*, ἐν Ἀθήναις: Πέτρος Περρῆς 1879, σ. 105.

⁶ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος*, σσ. 379-380.

⁷ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἡ βιβλιοθήκη», σ. 312.

⁸ P. MORAUX, *Catalogue des manuscrits grecs (Fonds du Syllagos) de la Bibliothèque de la Société Turque d'Histoire*, Ἄγκυρα: Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1964.

⁹ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος*, σσ. 268-269.

Διδύμων της Βενετίας είχε τραβήξει την προσοχή του Γεδεών λόγω των πλούσιων δραματουργικών στοιχείων, καθώς και της πολυπλοκότητας του έργου, αλλά παράλληλα θα μπορούσε να καλύψει και τις πνευματικές αναζητήσεις και ανάγκες του Συλλόγου.

Το έργο *I due gemelli veneziani* γράφτηκε στην Πίζα το 1747, όπου ανέβηκε επί σκηνής το καλοκαίρι του ίδιου έτους· είδε το φως της τυπογραφίας το 1750¹⁰, δύο χρόνια μετά τις επιτυχημένες παραστάσεις στο θέατρο Sant'Angelo της Βενετίας από τη θεατρική ομάδα του Girolamo Medebach¹¹. Ο Goldoni συνέθεσε το έργο αυτό έχοντας κατά νου τις υποκριτικές ικανότητες του σπουδαίου ηθοποιού Cesare d'Arbes, ο οποίος ήταν σε θέση να υποδυθεί και τους δύο ρόλους των διδύμων με εξαιρετική ευκολία και, κυρίως, χωρίς τη χρήση μάσκας¹². Ο βενετός κωμωδιογράφος πειραματιζόταν εκείνα τα χρόνια με αρωγό την κατακτημένη τεχνική των έμπειρων ιταλών ηθοποιών, επιδιώκοντας να επαναπροσδιορίσει τους τυποποιημένους ρόλους της *Commedia dell'arte*, αλλά κυρίως να οδηγήσει το ιταλικό θέατρο προς την ανανέωση. Η κωμωδία του, όπως ο ίδιος ο Goldoni σημειώνει στον πρόλογο του πρώτου τόμου που περιέχει την έκδοση των «Διδύμων»: διαχέει στους λαούς την παιδεία και την ευχαρίστηση¹³.

Αυτό το πνεύμα αναζήτησης μιας ευρύτερης γνώσης αντανακλούν οι πρωτοεμφανιζόμενες έντυπες και χειρόγραφες ελληνικές μεταφράσεις του Βενετού κωμωδιογράφου της Γαληνοτάτης κατά την τελευταία εικοσαετία του 18ου αιώνα¹⁴. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο μορφωτικό και διδακτικό

10. *Le commedie del dottore Carlo Goldoni avvocato veneto [...], tomo primo che contiene La donna di garbo, I due gemelli, L'uomo prudente, La vedova scaltra*, Venezia: Giuseppe Bettinelli 1750.

11. C. ALBERTI, *Goldoni*, Ρώμη: Salerno 2004, σσ. 81-82.

12. *Tutte le opere di Carlo Goldoni*, επιμ. G. ORTOLANI, Μιλάνο: Mondadori 1954³, σ. 153: *L'autore a chi legge* «[...] da me scritta in quel tempo pel valorosissimo Cesare d'Arbes, che solito a recitare colla maschera di Pantalone, sostenne questa mirabilmente a viso scoperto».

13. CARLO GOLDONI, *Le commedie del dottore Carlo Goldoni avvocato veneto [...]*, tomo I, Venezia: Bettinelli 1753, σ. 12: «va da' più celebri teatri d'Italia spargendo ne' popoli, come mezzo di costumate commedie, l'istruzione e il diletto; *I due gemelli Veneziani, L'uomo prudente, La vedova scaltra* furono in seguito tre fortunatissime commedie».

14. Δ. ΣΠΑΘΗΣ, «Η παρουσία του Γκολντόνι στο νεοελληνικό θέατρο» στο Δ. ΣΠΑΘΗΣ, *Ο Διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο. Επτά μελέτες*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1986, σσ. 199-200.

περιεχόμενο του γκολντονιανού έργου¹⁵. Ενδεικτικό αυτού του κλίματος αποτελεί ο πρόλογος προς τους αναγνώστες της ελληνικής μετάφρασης του έργου *La Pamela* (*Η αρετή της Παμέλας*), γραμμένος από τον Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη το 1791:

Πρὸ πολλῶν χρόνων ἐπεθύμουν, ἀναμεταξὺ εἰς ἄλλα διάφορα βιβλία, τὰ ὁποῖα μὲ τὴν ἀδυναμίαν μου, φίλτατε Ἀναγνῶστα, ἐνήργησα νὰ δωθοῦν εἰς φῶς ὁποῦ πρωτῆτερα δὲν ἦτον, νὰ κάμω γνωστὰς εἰς τὸ γένος μου τὰς ἠθικὰς καὶ αἰνιγματώδεις κωμωδίας, ἀπὸ τὰς ὁποίας πλημμυρεῖ σχεδὸν ὅλη ἡ Εὐρώπη, τόσον διὰ τύπου, ὅσον καὶ διὰ προσωπικῆς παραστάσεως εἰς τὰ θέατρα, κατὰ μίμησιν τῶν Ἑλλήνων, ὁποῦ τὰς ἐμεταχειρίζοντο πρὸς ἔλεγξιν τῶν ἐλαττωμάτων καὶ ἔπαινον τῆς ἀρετῆς. Ἡ κωμωδία, ἂν καλῶς ἐξετάξης, δὲν εἶναι παίγνιον ἐρωτικὸν, ἀσελγές, καὶ εὐκαταφρόνητο (καθὼς μερικοὶ ἀπὸ ἀπολιτευσίαν καὶ ἀμάθειαν δοξάζουσι) ἀλλὰ εἶναι αἰσθαντικὴ διδασκαλία τοῦ ὀρθοῦ λόγου, παραδειγματικῶς ἐλέγχουσα τὰ ἀνθρώπινα ἐλαττώματα, καὶ ἐπαινοῦσα τὴν ἀρετὴν, μ' ὅλον ὁποῦ ἂν καὶ καμμίαν φορὰν περιέχῃ ἐρωτικὴν ὑπόθεσιν, καταντᾶ πάντοτε εἰς τίμιον γάμον¹⁶.

Στην ανατρεπτικὴ κωμωδία των *Διδύμων της Βενετίας* ο Goldoni επεξεργάζεται το προσφιλές ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα θέμα των «ομοίων» προσώπων που οδηγεῖ σε ἀναπόφευκτες παρεξηγήσεις καὶ ἀνατροπές¹⁷. Ἡ ἀναμορφωμένη γκολντονιανὴ κωμωδία γίνεται εργαλεῖο γιὰ αὐτεπίγνωση, γιὰ βελτίωση τοῦ ἀνθρώπινου χαρακτήρα καὶ, ευρύτερα, των ἠθῶν. Ἀφενὸς τίθεται σε ἀντιπαράθεση ἡ ἀξέστη καὶ ἀνόητη συμπεριφορὰ με τὴν

15. ΣΠΑΘΗΣ, ὁ.π.

16. *Η αρετή της Παμέλας. Κωμωδία του Κυρίου Κάρλου Γολδόνη, μεταφρασθεῖσα ἐκ τῆς Ἰταλικῆς διαλέκτου εἰς τὴν ἡμετέραν ἀπλὴν φράσιν. Νυν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα, δαπάνη καὶ ἐπιμελεῖα Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη του ἐξ Ἰωαννίνων [...], ἐν Βιέννῃ τῆς Αουστρίας 1791, σ. [IV].*

17. Το μοτίβο των «ομοίων προσώπων» που εἰσήγαγε ὁ Πλάτωνος (*Οἱ Μέναιχοι*), ἀκολουθοῦν ὁ Σαίξπηρ (*Ἡ κωμωδία των παρεξηγήσεων*, 1623), ὁ Jean-François Regnard, *Les Ménechmes ou les Jumeaux*, 1705, ἀλλὰ καὶ ἰταλοὶ συγγραφεῖς τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰῶνα, ὅπως οἱ Agnolo Firenzuola (*I lucidi*, 1540), Gian Giorgio Trissino (*I Simillimi*, 1548), Bernardino Azzi (*Le due Francesche*, 1603) καὶ Giovanni Battista Andreini (*La turca*, 1620 καὶ *Li due Leli simili*, 1622). Πρβλ. ALBERTI, Goldoni, σ. 78.

ευγενική και συνετή, αφετέρου επιβραβεύεται η αρετή και τιμωρείται η αδικία¹⁸.

Αυτά, ενδεχομένως, να ήταν κάποια από τα στοιχεία που προσέλκυσαν το ενδιαφέρον του άγνωστου μεταφραστή που, γύρω στο 1783, επέλεξε να αποδώσει σε φαναριώτικο κλίμα το έργο *I due gemelli veneziani*. Εκείνη τη χρονιά ο Goldoni διέμενε στο Παρίσι, όπου θα απεβίωνε δέκα έτη αργότερα.

Ο Silvio Bernardinello, ο οποίος πραγματοποίησε τη συνολική παλαιογραφική μελέτη του χειρογράφου, κατέληξε στη διαπίστωση ότι ο κώδικας διαθέτει όλα τα χαρακτηριστικά ενός αυτόγραφου¹⁹. Δεν απαντώνται φωνητικά ή γραφικά λάθη παρερμηνείας, τα οποία είναι χαρακτηριστικά των αντιγραφών. Η γραφή είναι συνεχής πάνω στην ίδια νοητή ευθεία· σε περίπτωση λάθους, δεν χρησιμοποιείται το διάστιχο, αλλά η διόρθωση γίνεται στον ίδιο στίχο. Ελάχιστες είναι οι προσθήκες, γεγονός που οδηγεί στην άποψη ότι δεν υπήρξε κάποια αναθεώρηση από τρίτο χέρι, όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, με τον γνωστό κώδικα των Βρυξελλών, ο οποίος περιέχει τις ελληνικές μεταφράσεις δέκα κωμωδιών του Goldoni²⁰.

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, ο κώδικας είναι ακέφαλος, ελλιπής και κολοβός²¹. Ανάμεσα στα φφ. 61v-62r έχει εκπέσει ένα φύλλο, το [61α]. Η πτώση διαπιστώνεται από το απότομο χάσμα του κειμένου: *τὴν ὠνόμασεν ὁ ἀφέντης μου Ροζάουρα* (στο τέλος του φ. 61v) | *θέλει αἰτίαν νὰ κατηγορή, ὄλη ἡ Βερόνα ἔμαθε πῶς ὁ Τζανέτος μπαινοβγαίνει εἰς τὸ σπῆτι μου* (στην αρχή του φ. 62r). Αν ληφθεῖ υπόψη ότι κάθε σελίδα με πλήρες κείμενο έχει 20 ἀράδες, υπολογίζεται ὅτι τὸ χάσμα αὐτὸ εκτείνεται περίπου σε 40

18. ALBERTI, *Goldoni*, σ. 82.

19. S. BERNARDINELLO, *Un'ignota e inedita traduzione greca*, σσ. 3-4. Δεδομένου ὅτι ἡ παλαιογραφικὴ μελέτη τοῦ καθ. Bernardinello ἐγίνε μέσω ἀσπρόμαυρης μικροταινίας, ἀπουσιάζουν οἱ πληροφορίες γιὰ τὴ σημερινή κατάσταση τοῦ χειρογράφου, καθὼς καὶ τὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ εἶδος τῶν τευχῶν, τὴν παρουσία ὑδατοσήμων, τὸ εἶδος τῆς στάχωσης, τὸ χρῶμα τῆς μελάνης κ.ά.

20 *Dieci commedie di Goldoni tradotte in neogreco (Ms. Bruxelles Bibl. royale 14612)*, ἐκδ. Α. GENTILINI GRINZATO, L. MARTINI, C. STEVANONI, Πάδοβα: La Garangola, 1988. Τὸν κώδικα 14612 τῆς Βασιλικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Βρυξελλῶν παρουσίασε ἡ Valérie Daniel το 1928 (V. DANIEL, *Une traduction inédite en grec moderne de Goldoni. La question du «Prodigo»*, Παρίσις: Librairie Hachette, 1928).

21. BERNARDINELLO, *Un'ignota e inedita traduzione greca*, σ. 14.

αράδες. Κατόπιν σύγκρισης με την πρωτότυπη ιταλική κωμωδία, διαπιστώνεται ότι από την πράξη Γ' υπάρχει απώλεια κειμένου α) στο τέλος της 18ης σκηνής, β) σε ολόκληρη τη 19η και γ) στην αρχή της 20ής. Μεγαλύτερη απώλεια κειμένου έχουμε στο τελευταίο τμήμα του κώδικα. Από την Γ' πράξη έχει εκπέσει σύντομη στιχομυθία στο τέλος της 24ης σκηνής, καθώς και ολόκληρες οι τρεις τελευταίες σκηνές του έργου (25η, 26η και η τελική [27η]). Το απολεσθέν κείμενο υπολογίζεται ότι ήταν γραμμένο στα τελευταία 5 φύλλα του χειρογράφου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η υπερκείμενη στο κείμενο μονή τελεία για τη δήλωση ηχηροποίησης ορισμένων συμφώνων, κυρίως του π και του δ, προκειμένου να αποδοθεί το ιταλικό και τουρκικό b και d²², καθώς και η τριπλή τελεία σε τριγωνική διάταξη στο γράμμα σ για το «παχύ» sh, με την οποία αποδίδεται συχνά το τουρκικό *subasi*. Χρησιμοποιείται, επίσης, αρκετά συστηματικά υπογραφόμενο κούλο ημικύκλιο για τη δήλωση της συνίζησης μέσα στη λέξη.

Σε ό,τι αφορά τη διανομή των προσώπων του έργου παρατηρούνται ορισμένες πρωτοβουλίες και αλλαγές. Βάσει της παρακάτω αντιπαραβολής, γίνεται αντιληπτό ότι ο μεταφραστής, επιθυμούσε να προσαρμόσει το γκολντονιανό κείμενο σε ένα φαναριώτικο περιβάλλον, θέλοντας ενδεχομένως, να δώσει αναγνωρίσιμα στοιχεία βγαλμένα από τη σύγχρονη του πραγματικότητα: ο δικηγόρος Balanzoni αποδίδεται ως «Σερμπάνος», ο ανόητος Zanetto λαμβάνει το επώνυμο «Κατακουζινός», ο χρυσοχόος Tiburzio μεταφέρεται ως «Τζεβαερτζή Μανολάκης». Τα πρόσωπα του έργου, σύμφωνα με το ιταλικό πρωτότυπο²³ και όπως αυτά μεταφέρονται στη φαναριώτικη μετάφραση, έχουν ως εξής:

22. Για παράδειγμα, στο φ. 30ν του χγφ. (βλ. φωτ. 1) ο γραφέας σημειώνει: «Ὁδᾶς τοῦ σπητιοῦ τοῦ Σερπιάνου μὲ ταβολίνο καὶ σέδιαις». Πρβλ. τις εκδόσεις ΜΙΧΑΗΛ ΤΣΕΡΒΑΝΤΕΣ, *Ο επιτήδειος ευγενής don Κισότης της Μάντσας. Η πρώτη γνωστή ελληνική μετάφραση έργου του Cervantes (τρίτη δεκαετία του 18ου αιώνα)*, εισαγωγή Γ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ – Α. ΤΑΜΠΑΚΗ, Κείμενο, Γλωσσάρι & Πίνακας Κύριων ονομάτων Γ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 2007, σ. *110 και ΡΗΓΑΣ, *Ανέκδοτα έργα*, επιμ. L. BRAD CHISACOF, Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου – Gutenberg 2011, σ. 53.

23. Ο κατάλογος των προσώπων (Personaggi) βασίζεται στην έκδοση *Tutte le opere di Carlo Goldoni*, σ.157.

<i>Il dottore Balanzoni avvocato bolognese in Verona</i>	Σερμπάνος
<i>Rosaura creduta sua figlia, poi scoperta sorella dei due gemelli</i>	Ροζάουρα
<i>Pancrazio amico del Dottore e suo ospite</i>	Πανκράτζιος
<i>Zanetto gemello sciocco</i>	Τζανέτος Κατακουζινός
<i>Tonino gemello spiritoso.</i>	Τονίνος
<i>Lelio nipote del Dottore</i>	Λέλιος
<i>Beatrice amante di Tonino</i>	Μπεατρίτσα
<i>Florindo amico di Tonino</i>	Φλορίνδος
<i>Brighella servi in casa del Dottore</i>	Μπριγέλας
<i>Colombina servi in casa del Dottore</i>	Κολομπίνα
<i>Arlecchino servo di Zanetto</i>	Αρλεκίνος
<i>Tiburzio orefice, che parla</i>	Τζεβαερτζή Μανολάκης
<i>Bargello, che parla</i>	Σούμπασης
<i>Uno staffiere di Beatrice, che non parla</i>	Γιωβάννης χαμάλης
<i>Birri</i>	νεφέρια
<i>Servitori</i>	δούλοι

Η υπόθεση της ελληνικής μετάφρασης ακολουθεί την πλοκή του πρωτότυπου: μια σειρά από συμπτώσεις και παρεξηγήσεις οδηγεί στη συνάντηση των δύο διδύμων, του Τζανέτου και του Τονίνου, οι οποίοι αγνοούν ο ένας την ύπαρξη του άλλου. Στη Βερόνα της Ιταλίας ο φιλάργυρος Σερμπάνος, προκειμένου να εξασφαλίσει ένα καλύτερο μέλλον στη θυγατέρα του Ροζάουρα, έχει συνάψει συνοικέσιο δια αλληλογραφίας με τον πλούσιο, αλλά άξεστο και ανόητο, Τζανέτο Κατακουζινό από το Μπέργκαμο. Όμως, τη Ροζάουρα διεκδικεί και ο ηλικιωμένος Πανκράτζιος, δήθεν φίλος του Σερμπάνου, ο οποίος προσπαθεί να πείσει τον Τζανέτο να εγκαταλείψει τις προθέσεις γάμου. Ο Τονίνος, δίδυμος αδελφός του Τζανέτου, ο οποίος μεγάλωσε στη Βενετία, διακρίνεται για την ευφυΐα, τη γοητεία και τους ευγενικούς του τρόπους. Έρχεται στη Βερόνα για να συναντηθεί με την αγαπημένη του Μπεατρίτσα. Ενώ η Κολομπίνα, η οικιακή υπηρέτρια του Σερμπάνου, προσπαθεί να παντρευτεί τον Αρλεκίνο, υπηρέτη του Τζανέτου, ο Πανκράτζιος επιδιώκει μάταια να πείσει τη Ροζάουρα να χαλάσει τον γάμο. Σε μια απεγνωσμένη προσπάθεια ο Πανκράτζιος θανατώνει τον Τζανέτο με δηλητήριο. Ο Τονίνος αποκαλύπτει τη δολοπλοκία του Παν-

κράτζίου κι ο τελευταίος θα αυτοκτονήσει πίνοντας το ίδιο δηλητήριο.

Στο επίκεντρο αυτού του καλοστημένου θεατρικού έργου, που συγκεντρώνει όλα τα συστατικά μιας επιτυχημένης συνταγής, βρίσκεται ο Τονίνος. Αυτός ενσαρκώνει υψηλές αξίες, όπως τη φιλία και την αφοσίωση και αρετές, όπως την εξυπνάδα και την ευγένεια.

Ο μεταφραστής συνδέεται, δίχως άλλο, με τις παραδουνάβιες ηγεμονίες και με τη φαναριώτικη παράδοση· πρόκειται για έναν λόγιο που ενδιαφέρεται για τα σύγχρονά του θεατρικά νεότερα έργα, τα οποία πρωτοπορούν για τον ευρύτερο κοινωνικο-πολιτικό προβληματισμό τους. Το έργο αποδίδεται στη λεγόμενη φαναριώτικη λογοτεχνική «κοινή»²⁴, με πολλές ιδιωματικές και ξενικές λέξεις. Το ύφος και η γλώσσα των *Διδύμων της Βενετίας* θυμίζει το κλίμα των δέκα ελληνικών μεταφράσεων του κώδικα των Βρυξελλών, οι οποίες εντάσσονται χρονικά στην τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα²⁵.

Ο άγνωστος μεταφραστής απευθύνεται σε ένα ελληνόγλωσσο θεατρόφιλο κοινό, εξοικειωμένο με τη φαναριώτικη γλώσσα· χρησιμοποιεί την ιταλική (π.χ. *ίντερέσσο, όστερία, σέντια, ταβολίνο*), καθώς και την τουρκική / οθωμανική ορολογία (π.χ. *γιοσμᾶς, τζελεμπή, σούμπασης, νεφέρια*), σε αντικατάσταση της αντίστοιχης ιταλικής, ενώ περιλαμβάνει κάποιες προσφωνήσεις από τη ρουμανική γλώσσα (π.χ. *κοκκόνα, κοκκονίτζα*).

Παρατίθεται ένα μικρό δείγμα από την πρώτη σκηνή της Α' πράξης πλάι στο ιταλικό πρωτότυπο. Εμφανίζονται η Ροζάουρα και η υπηρέτρια της Κολομπίνα μπροστά στον καθρέπτη, την ώρα που προσπαθούν να χτενίσουν τα μαλλιά τους:

24 Ο όρος ανήκει στον P. MACKRIDGE, *Was there a Phanariot literary Koine in the eighteenth century?*, Academia.edu 2021. Η μελέτη έχει αναρτηθεί στον σύνδεσμο: https://www.academia.edu/69364998/Was_there_a_Phanariot_literary_Koine_in_the_eighteenth_century [πρόσβαση στις 2/2/2023].

25. *Dieci commedie di Goldoni tradotte in neogreco*.

- [ΚΟΛΟΜΠΙΝΑ]: Καὶ ἐγὼ κοκκίνα μου
προσμένω τὸν ἀρβανιαστικόν μου, καὶ πρέπει νὰ στολισθῶ.
- [ΡΟΖΑΟΥΡΑ]: Καὶ τώρα θὲ νὰ γένης ἐσὺ ἴσια μὲ ἐμένα, ἀδιάντροπη.
- [ΚΟΛ.]: Κοκκονίτσα μου, κερά μου, μὴ μὲ περιφρονῆς πολλὰ, γιατί ὕστερα τὸ μετανοιῶνεις.
- [ΡΟΖ.]: Σήκω, γαιδούρα, γιατί τώρα σὲ κάμνω μὲ τὸ παστούνη²⁶ καὶ σηκώνεσαι.
(Ἡ Κολομπίνα σηκώνεται)
- [ΚΟΛ.]: Καὶ [[ἐγὼ]] δὲν εἶμαι κουτζί· μπορῶ νὰ σηκωθῶ καὶ χωρὶς παστούνη. | ^[φ. 2r]
- [ΡΟΖ.]: Ἔτσι περιγελαῖς τὴν κοκκίνα σου, πρὲ [...] ²⁷ Καλὰ τὸ λέγω ἐγὼ τὸν πατέρα μου.
- [ΚΟΛ.]: Τὶ πατέρα, τὶ μητέρα; Κοκκίνα, κοκκονίτσα μου; Ξεύρεις πῶς ἂν ἀνοιξῶ τὸ στόμα μου...
- [ΡΟΖ.]: Καὶ τί ἤμπορεῖς νὰ εἰπῆς, πρὲ πουτανοκόρητσο.
- [ΚΟΛ.]: Πιὸ ὀλίγαις κομμάτι αὐταῖς ταῖς λέξαις, γιατί ἂν ἀραθυμῶσω, ὅλα θὲ νὰ τὰ ξεράσω.
- [ΡΟΖ.]: Καὶ πὲς νὰ ἰδῶ, ψεύτρα, τί ἤμπορεῖς νὰ εἰπῆς;
- [ΚΟΛ.]: Ἰξεύρω ἐγὼ τί θὲ νὰ πῶ· ἀρκετὰ ἐσιώπησα ἕως τώρα, καὶ πὰ ἀπεφάσισα νὰ ξεσπάσω.
- COLOMBINA: Anch'io, signora, aspetto lo sposo, e mi preme di comparire.
- ROSAURA: E ti vuoi paragonare con me, sfacciatella che sei?
- COL. Ehi, signorina, non mi perdetevi il rispetto, sapete, che ve ne pentirete.
- ROS. Impertinente, levati, o ti farò levare con un bastone.
- COL. Poter del mondo! a me un bastone? (s'alza)
- ROS. Così rispondi alla padrona? Disgraziata, lo dirò a mio padre.
- COL. Che padrona! Che padre! Eh, signorina, ci conosciamo.
- ROS. E che vorresti dire, bricconcella?
- COL. Alto, alto con questi titoli, che se mi stuzzicherete, vomiterò ogni cosa, sapete.
- ROS. Via, parla; che puoi tu dire, bugiarda?
- COL. Posso dire... basta. Se ho taciuto finora, adesso non voglio tacere.

26. Το χειρόγραφο φέρει τη γραφή *παστούνη* (με υπερκείμενη μονή τελεία στο γράμμα π).

27. Δυσανάγνωστη λέξη που σύμφωνα με το ιταλικό έργο είναι *disgraziata*.

Από την παραπάνω σύγκριση γίνεται αμέσως αντιληπτό ότι ο μεταφραστής αποκλίνει από το ιταλικό πρότυπο, θέλοντας να αποδώσει με τρόπο «ενισχυτικό» ορισμένα χαρακτηριστικά του διαλόγου. Σε ορισμένα σημεία της μετάφρασης αυτή η τάση εμφανίζεται ακόμη πιο έντονη:

<p>ΑΡΛ. Ἄπ' τὸν Θεὸν νὰ τό βρης, πουτάνας γιεῖ· ὄλα αὐτὰ ἐξ αἰτίας σου τὰ παθαίνω, διαβόλου γιεῖ, ξεκόλω- μα, σκυλι μαγαρισμένο! μὰ ἄς εὔγω μιὰ φορὰ ἀπὸ τὴν φυλακή, καὶ νὰ δῆς πῶς θὲ νὰ τὰ βγάλω φιτίλια ἀπὸ τὴν μύτη σου.</p>	<p>ARL. Sia maledetto! Per causa toa, mamalucco, ignorante! ma se vegno fora, ti me la pagherà.</p>
--	---

(B', σκ. 14, φ. 39v)

Στην 16η σκηνή της Γ' πράξης παρέχεται ένα ισχυρό τεκμήριο για τη χρονολόγηση της μετάφρασης. Ο Τονίνος, μαζεύει τα κομμάτια ενός σχισμένου γράμματος και τα ενώνει για να τα διαβάσει:

<p>Τὶ διάβολο γράμμα εἶναι αὐτό! Αὐτὸ ἦ Ῥο- φ. 59^r ζάουρα ὡς ἐδικόν μου τὸ ἐξέσχισε, καὶ ἀκολουθεῖ νὰ εἶναι πλα- στόν, γιατί ἐγὼ μῆτε Τζανέτος εἶμαι, μῆτε ἔχω εἶδησιν ἀπὸ αὐτό. Ἄς ἰδῶ εἰς τὶ καιρὸν εἶναι γραμμένον. Εἰς τοὺς 1783, Μαρτίου 26 καὶ ἐγὼ ἦλθα εἰς τὴν Βερόνα εἰς τοὺς 1783, Μαρτίου 29, ὅπου θὲ νὰ εἰπῆ τρεῖς ἡμέραις πρὸ τοῦ ἐρχομοῦ μου, λοιπὸν πῶς γίνεται νὰ εἶναι ἐδικόν μου! Ἐδὼ χρειάζεται πολλὴ παρατήρησις. Ἄς ἰδῶ ἄλλη μιὰ φορὰ τὸν ἄνθρωπον ὅπου εἶναι ὑπο- γεγραμμένος. Τζανέτος Κατακουζι- νός. Μὰ ποῖος ἄλλος εἶναι Τζανέτος Κατακουζινός ἔξω ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ μου ὅπου εἶναι εἰς τὸ Μπέργαμο! Ἐν- δέχεται νὰ εἶναι καὶ εἰς τὴν Βερόνα καὶ ἐγὼ νὰ μὴν τὸ ἰξεύρω. Ἐκεῖνος ὁ δοῦ-</p>	<p>Come! Questa xe una scrittura falsa, mi no son Zanetto. Ande- mo avanti. Vedemo quando la xe stada fatta. <i>Valle Brambana in Bergamasca. Addì 14 gennaio 1746.</i> In Bergamasca? Coss'è sto negozio? Chi l'ha sottoscritta? <i>Zanetto Bisognosi, mano propria.</i> Xe vero che qua i me crede Za- netto, ma nissun s'averà tolto la libertà de sottoscriver per mi. No l'è mio carattere. Donca cossa sa- rà? Sto Zanetto Bisognosi sarave- lo mai mio fradello, che sta in t'una delle vallae de Bergamo? Se poderia dar; e chi sa che nol sia a Verona, senza che mi lo sappia? Quel Brighella servitor, che me andava disendo de mio fradello a</p>
---	---

λος τοῦ Σερμπάνου, ὁποῦ μὲ ἔλεγε πῶς εἶδε τὸν ἀδελφόν μου εἰς τὴν Βενετίαν, πολλὰ φοβοῦμαι καὶ μὲ ἐθάρ- ῤεψε γιὰ Τζανέτο: μάλιστα τὰ τόσα ἀλλόκοτα συμβεβηκότα ὁποῦ ἤκο- λούθησαν! Πολλὰ μὲ φαίνεται ὅτι ὁ ἀδελφός μου εἶναι εἰς τὴν Βερόνα. Ἀγαποῦσα ἄλλη μιὰ φορά νὰ ἰδῶ τὸν Μπριγέλα διὰ νὰ τὸν ἐξετάσω κατα- λεπτῶς, χρειάζεται ὁμως ἐπιτηδειότης καὶ πολιτικά.

Venezia, me dà sospetto che ve- ramente el me creda Zanetto. Tante stravaganze che ancuo me xe nate, le me fa crescer el dub- bio. Chi sa? Se pol dar. Oh la sa- rave bella! Me voggio chiarir. Se ghe xe quel servitor in casa, vòl saver la verità. Scoverzirò terren, senza palesarme. Cancaro! Ghe vol politica. Sta volta bisogna far- la da vero cortesan²⁸.

Ἄν ἡ ἡμερομηνία 26 Μαρτίου 1783 της παραπάνω επιστολής σχετίζεται με το ἔτος εκπόνησης της μετάφρασης –ενδεχομένως και της θεατρικής παράστασης του έργου-, τότε το χειρόγραφο του Συλλόγου μάς παραδίδει μια από τις πρώτες, πιθανότατα την πρώτη, γνωστή μετάφραση θεατρικού γκολντονιανού έργου στην ελληνική. Το γεγονός αυτό αποκτά ξεχωριστή σημασία αν συνδεθεί με την πληροφορία που παραθέτει ο ρουμάνος ιστο- ρικός Nicolae Iorga: κατά την πρώτη ανάρρηση του Μιχαήλ Σούτσου²⁹ (1730-1803) στην ηγεμονία της Βλαχίας (1783-1786) συγκεντρώθηκε ένας σημαντικός κύκλος λογίων στην αυλή του. Το 1784 μαρτυρείται ερασι- τεχνική θεατρική παράσταση κάποιας ιταλικής κωμωδίας σε μετάφραση³⁰. Δυστυχώς, η είδηση που διασώζει ο Iorga δεν παρέχει λεπτομέρειες για το ἔργο που παραστάθηκε. Ἐτσι και το ζήτημα της ταύτισης του ἀγνωστου μεταφραστή των *Διδύμων της Βενετίας* παραμένει ανοιχτό.

28. *Tutte le opere di Carlo Goldoni*, Atto III, Scena 17, σσ. 221-222.

29. Για την οικογένεια του Μιχαήλ Σούτσου βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΣΟΥΤΣΟΣ, *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος. Κωμωδία συντεθείσα εν έτει ,αψπε’ : 1785*, επιμ. Δ. ΣΠΙΛΘΗΣ (σχολιασμένη έκδοση και συνοδευτική μελέτη: *Φαναριώτικη κοινωνία και σάτιρα*), Αθήνα: Κέδρος 1995, σσ. 225-243· FL. MARINESCU, *Étude généalogique sur la famille Mourouzi*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 1987, σσ. 41 και 44.

30. N. IORGA, *Istoria literaturii Romine in secolul al XVIII^{-lea} (1688-1821)*, τ. 2: Βουκου- ρέστι: Minerva 1901, σ. 27· S. BERNARDINELLO, *Un’ignota e inedita traduzione greca*, σσ. 15-16. Η ίδια πληροφορία μεταφέρεται και στο ΣΟΥΤΣΟΣ, *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*, σ. 243.

Όμως, το όνομα του Μιχαήλ Σούτσου, από την έναρξη της πρώτης θητείας του στην ηγεμονία της Βλαχίας το 1783, συνδέθηκε με το λεγόμενο μεταφραστικό κίνημα που στόχευε, μεταξύ άλλων, και στη λογοτεχνική μετάφραση από τις δυτικο-ευρωπαϊκές γλώσσες³¹. Στο περιβάλλον του Σούτσου καλλιεργήθηκε η γλωσσομάθεια· απόρροια αυτής είναι η προσέγγιση της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, καθώς και ευρύτερα του ξενόγλωσσου κειμένου, ως πνευματική άσκηση που οδηγεί ακολούθως στην τέρψη³². Υπό την αιγίδα του Σούτσου λαμβάνει χώρα ένα συγκροτημένο μεταφραστικό και εκδοτικό πρόγραμμα που συντελείται το 1783 με την ανάθεση της μετάφρασης του έργου *Science du gouvernement* του Réal de Curban από τον Δημήτριο Καταρτζή και εκείνης του *Entretiens sur la pluralité des mondes* του Fontenelle από τον Παναγιώτη Κοδρικά³³. Τότε προσδιορίζεται το χρονικό όριο μιας υπό εξέλιξη «ενσυνείδητης πρακτικής», την οποία θα ενστερνιστούν οι επόμενες γενιές των Φαναριωτών³⁴. Μολονότι η μεταφραστική πρακτική θεατρικών κειμένων βρίσκεται σε εμβρυακό στάδιο κατά το έτος 1783, λίγα χρόνια αργότερα, το 1791, θα δουν το τυπογραφικό φως τέσσερις κωμωδίες του βενετού δραματουργού: τρεις στη Βιέννη³⁵ και μία στη Βενετία από τον Νικόλαο Γλυκύ³⁶. Τα θεμέλια για τη διάδοση των λογοτεχνικών αξιών προς ένα συλλογικό σώμα είχαν τεθεί με στοχαστικά κριτήρια. Μπορούσαν έτσι να ανοίξουν νέοι ορίζοντες για τους αναγνώστες των ελληνικών παροικιών· ένα νέο πνεύμα μπορούσε να φωτίσει τις ανθρώπινες σχέσεις που διαμορφώνονταν στο αστικό περιβάλλον αυτών των περιοχών.

Παράλληλα, αναπτύχθηκε και η φαναριώτικη λογοτεχνική «κοινή» που είναι εκφραστική, ευέλικτη και λειτουργική, και η οποία αποτελεί συνειδητή επιλογή αρκετών συγγραφέων εκείνη την περίοδο.

31. Α. ΤΑΜΠΑΚΗ, *Ο Μολιέρος στη φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις*, Αθήνα: Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 1988, σσ. 23-24.

32. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα⁵: Ερμής 1989, σσ. 204-205.

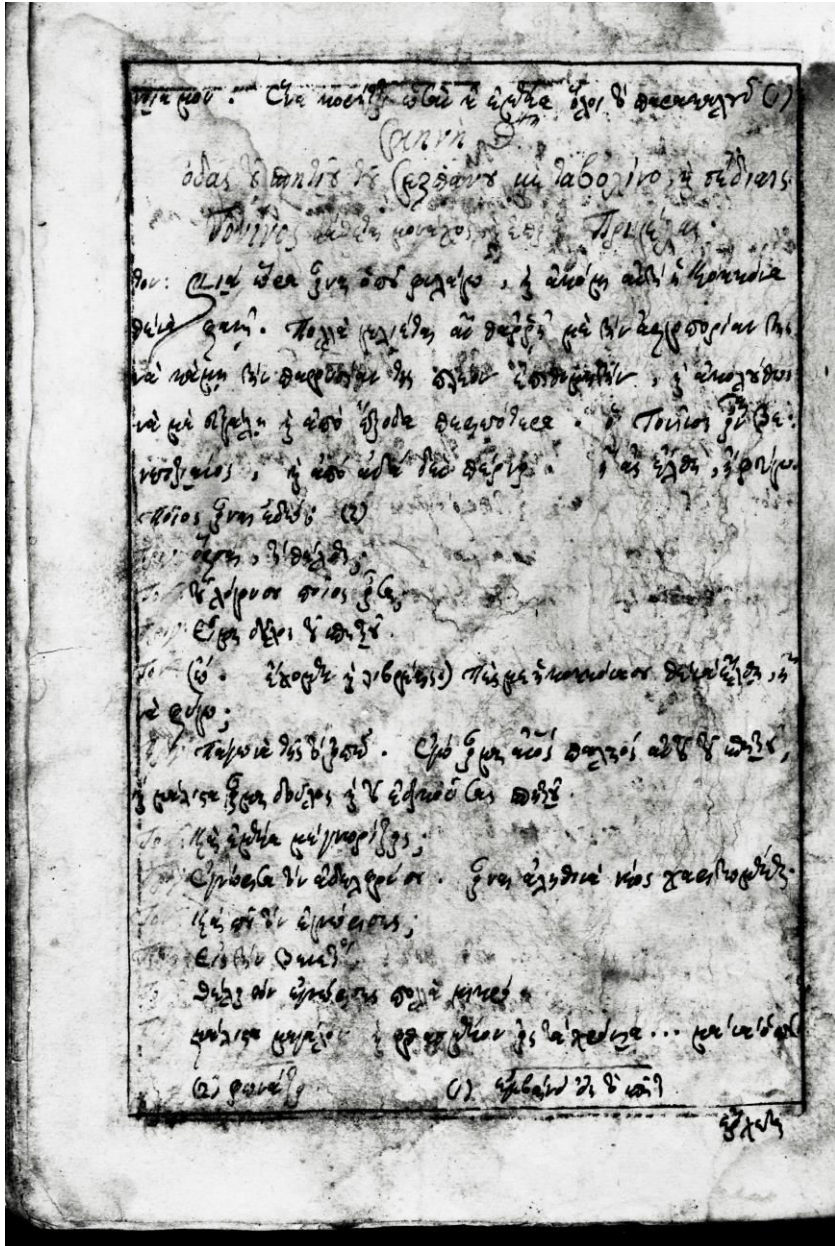
33. Δ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ρήγας και Montesquieu. Σκέψεις γύρω από μια μετάφραση που λανθάνει», *Ο Ερασιστής* 22 (1999), σ. 112.

34. ΤΑΜΠΑΚΗ, *Ο Μολιέρος στη φαναριώτικη παιδεία*, σ. 23.

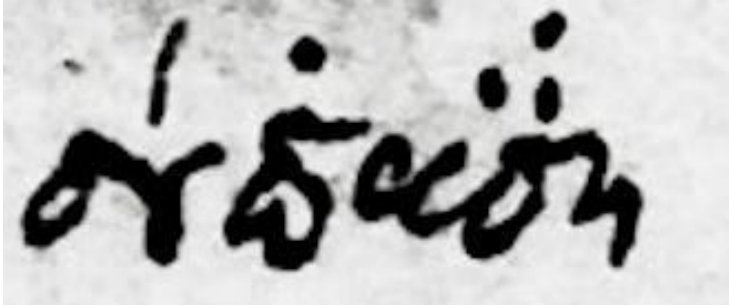
35. *Η αρετή της Παμέλας, Ο δεισιδαίμων αποκτητής των αρχαιοτήτων και αι διχόνοιαι πενθεράς και νύμφης και Στοχαστική ωραία χήρα*.

36. Ε. Μ. ΜΟΥΝΤΡΑΚΗ, *Carlo Goldoni. Η ζωή, το έργο του και η πρόσληψή του στην Ελλάδα*, Αθήνα: Αιγόκερως 2019, σσ. 221-222.

Για όλους τους παραπάνω λόγους η έκδοση της ελληνικής μετάφρασης των *Διδύμων της Βενετίας*, η οποία απαιτεί περαιτέρω έρευνα και ανάλυση, αφενός ως προς το ζήτημα της ταύτισης του μεταφραστή αφετέρου ως προς τη μεταφραστική στρατηγική που ακολουθείται για την απόδοση του προτύπου, γίνεται επιτακτική, αλλά και ιδιαίτερα προκλητική.

Φωτ. 1: χφ. ΕΦΣΚ 103, φ. 30ν.

Φωτ. 4: χφ. ΕΦΣΚ 103, φ. 30ν.

Υπερκείμενη μονή τελεία στο γράμμα π και τριπλή στο σ για τη φωνητική απόδοση της λέξης *subasi*

Riassunto

La commedia *I due gemelli veneziani* di Carlo Goldoni.
Una traduzione inedita del 1783 in un contesto fanariota

In un manoscritto, appartenente sino al 1922 al fondo della Società Letteraria Ellenica di Costantinopoli (Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως) e oggi conservato presso la Biblioteca Türk Tarih Kurumu di Ankara, viene tramandata un'inedita traduzione greca della commedia I due gemelli veneziani di Carlo Goldoni. Grazie ad un riferimento interno al testo, si può affermare che la traduzione è databile al 1783. L'anonimo traduttore adopera un greco letterario fanariota, facendo ricorso a molti termini idiomati e stranieri. Un interessante dato aggiuntivo è costituito dalla notizia che, durante il primo principato di Mihail I Soutsos (Μιχαήλ Σούτσος) in Valacchia (1783-1786), si tennero, alla corte di Bucarest, rappresentazioni teatrali di commedie italiane. Sebbene il collegamento della traduzione greca con la rappresentazione teatrale de I due gemelli veneziani risulti affascinante, le prove finora raccolte non possono confermare l'ipotesi di tale correlazione. Con l'edizione critica, però, quest'opera potrà senz'altro rivendicare il posto che le spetta nella letteratura neogreca del secondo Settecento.

ΘΕΟΔΟΣΗΣ ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ

Επιστολές του Εμμανουήλ Στυλιανού Λυκούδη
προς τον Κωστή Παλαμά

Περίληψη

Πρόκειται για παρουσίαση και σχολιασμό ανέκδοτων επιστολών του Εμμ. Λυκούδη προς τον Παλαμά. Σ' αυτές φαίνεται η κριτική δεινότητα και οντότητα του Παλαμά, ο οποίος στην πραγματικότητα ανέδειξε το αφηγηματικό ταλέντο του Λυκούδη, που, λησμονημένος μετά τα πρώτα διηγήματά του, είχε σιωπήσει. Λέξεις-κλειδιά: Παλαμάς, Λυκούδης, δημοτική γλώσσα, Βαλαβάνης, εφημερίδα Εμπρός.

Ο Εμμανουήλ Στυλιανού Λυκούδης (1849-1925) υπήρξε νομικός. Υπηρέτησε ως δικαστής, ενώ αργότερα άσκησε τη δικηγορία. Διατέλεσε νομικός σύμβουλος της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος. Ασχολήθηκε με την αφηγηματική λογοτεχνία και συνέγραψε τα βιβλία του τόσο επωνύμως, όσο και με το ψευδώνυμο Φαίαξ (που παραπέμπει στην κερκυραϊκή καταγωγή του), σε λογοτεχνικά περιοδικά και ημερολόγια της εποχής. Διατέλεσε πρόεδρος του Παρνασσού (1875). Τα βιβλία του, εδρασμένα κυρίως σε ιστορικά γεγονότα, έχουν αφηγηματική χάρη και γλαφυρότητα, και είναι γραμμένα εν μέρει σε μια ήπια, κατανοητή καθαρεύουσα, γεφυρωτική, θα λέγαμε, των αντιθέσεων δημοτικιστών και καθαρευόντων, κυρίως δε σε εμπλουτισμένη ποιοτική δημοτική.

Μία δημοσίευση του Παλαμά στο *Εμπρός*, τον Δεκέμβριο του 1918, σχετική με τη χολέρα, υπήρξε η αφορμή να αναπτυχθεί η αλληλογραφία των δύο ανδρών. Παρεμπιπτόντως ο ποιητής αναφέρθηκε ευφώνως στην

εφημερίδα στο έργο του Λυκούδη *Η ξένη του 1854*¹, γραμμένο πολύ παλαιότερα, το 1893. Ο Λυκούδης απέστειλε έκτοτε ανελλιπώς, όπως φαίνεται στη σωζόμενη βιβλιοθήκη του Παλαμά, τα βιβλία του στον ποιητή. Αυτά μετά την πρώτη επιστολή του, στην οποία εκφράστηκε με ξεχωριστό θαυμασμό για το έργο εκείνου και για την εντιμότητά του να εκτιμά τη λογοτεχνική εργασία όχι μόνο των μειζόνων αλλά και των ελασσόνων δημιουργών. Συγκεκριμένα, στη βιβλιοθήκη Παλαμά βρίσκονται τα εξής βιβλία του Λυκούδη, με τις σχετικές αφιερώσεις: *Οδοιπορικοί εντυπώσεις και αναμνήσεις, Ανάλεκτα*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1920· *Κίμων Ανδρεάδης, Οι Νεμρώδ της Λαυριωτικής*, Αθήνα 1920, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»· *Σελίδες, Οι αρχαιολογικοί θησαυροί των Αντικυθήρων. Ημερολόγιον αυτόπτου της ανελκύσεως – Το ελληνικόν Τυρόλον – Βοιωτικά εκδρομαί. Μονή οσίου Λουκά – Χαιρώνεια – Ορχομενός, Ποικίλα*, Αθήνα 1920, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»· *Γύρω εις τον τόπον μας. Διηγήματα*, Αθήνα 1921, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»· *Νέα διηγήματα, Τυφλή δικαιοσύνη – Ο τσουράπης – Το παραστράτημα – Από το φλογοστρόβιλο – Ως τη Σκυθία*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον Ι. Ν. Σιδέρη· *Από το ημερολόγιο της ζωής μου*, Αθήνα 1924-1925, ΣΩΒ – Βιβλιοπωλείον Ι. Ν. Σιδέρη· *Διηγήματα*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον Ι. Ν. Σιδέρη².

Ο Λυκούδης δεν είναι ευρέως γνωστός. Μετά τον θάνατό του λησμονήθηκε. Όμως η αντοχή του έργου του επιβεβαιώνεται από το πρόσφατο ενδιαφέρον επανεκδόσεως βιβλίων του³. Παρά ταύτα, ο οξυδερκής και κριτικότερος Παλαμάς τον κατατάσσει στα «λαμπρά και σεβαστά ονόματα»,

1. Το έργο αυτό του Λυκούδη δεν αναφέρεται παρά σπάνια στα βιογραφικά στοιχεία που παρατίθενται σε έντυπες ή ηλεκτρονικές δημοσιεύσεις περί του προσώπου του.

2. Βλ. Γ. ΞΟΥΡΙΑΣ (επιμ.), *Κατάλογος της Βιβλιοθήκης Κωστή Παλαμά*, Αθήνα: Ίδρυμα Κωστή Παλαμά 2010, σ. 139 κ.εξ. Θα προσθέσουμε ως μη αναφερόμενα ανωτέρω τα ακόλουθα βιβλία του: *Αλήθειαι συκοφαντούμεναι ως παραδοξολογίαι*, Εκδοτικός οίκος «Ελευθερουδάκης», εν Αθήναις 1922· *Το σπητάκι του γιαλού*, εκδ. Ι. Ν. Σιδέρη, Αθήναι, χ.χ. και *Το κυνήγι. Κυνηγετικές ιστορίες*, Βιβλιοπωλείον Μ. Σαλιβέρου Α.Ε., Αθήναι, χ.χ. Το έργο του Λυκούδη *Διάττοντες* κυκλοφόρησε μετά τον θάνατό του, το 1929, τύποις «Εκδοτικής» Μπλαζουδάκη, Εν Αθήναις.

3. Βλ. εκδόσεις Νεφέλη, *Διηγήματα*, Αθήνα 1990, στη σειρά «Η πεζογραφική μας παράδοση» εκδόσεις Πατάκη, *Η ξένη του 1854*, Αθήνα 2020· εκδόσεις Άπαρσις, *Τυφλή δικαιοσύνη*, Αθήνα 2021· εκδόσεις Στιγμή, *Κωμόπολις Φθειρία*, Αθήνα 2017· εκδόσεις Πελεκάνος, *Αλήθειαι συκοφαντούμεναι ως παραδοξολογίαι*, Αθήνα 2005, *Κίμων Ανδρεάδης. Οι Νεμρώδ της Λαυριωτικής*, Αθήνα 2005 και *Το σπητάκι του γιαλού*, Αθήνα 2005.

δίπλα στους Ψυχάρη, Πολυλά, Καλοσγούρο, Σουρή, Προβελέγγιο⁴, αλλού δε τον χαρακτηρίζει «ως ένα από τους ζωηρότερα προικισμένους λογοτέχνες» μας⁵. Η επανέκδοση, συνεπώς των έργων του την τελευταία δεκαετία του 21ου αιώνα αποτελεί δικαίωση του ίδιου του Λυκούδη, αλλά και του Παλαμά, ο οποίος κατ' επανάληψη αναφέρθηκε πολύ κολακευτικά στο πρόσωπό του.

ΟΙ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

Άθηναι 3. Ιανουαρ.[ίου] 1919⁶

Φίλε Κύριε Παλαμά

Μέ πολλήν συγκίνησιν Σᾶς ἐκφράζω τήν εὐγνωμοσύνην μου διά τὰς τόσον συμπαθεῖς γραμμάς τοῦ ἄρθρου Σας εἰς τό *Ἐμπρός* ἐξ ἀφορμῆς τῆς *Ξένης τοῦ 1854*,⁷ τὰς ὁποίας ἐχαράξατε δι' ἐμέ. Ἀληθῶς, φίλε Κύριε Πα-

4. Βλ. Κ. ΠΑΛΑΜΑΣ, *Ἄπαντα*, Μπίρης, χ.χ., τ. 1, σ. 331.

5. Βλ. ΠΑΛΑΜΑΣ, *Ἄπαντα*, ὁ.π., τ. 10, σ. 261.

6. Επιστολόχαρτο, στο άνω αριστερό άκρο του οποίου έντυπη η επαγγελματική ιδιότητα, η διεύθυνση κ.λπ. του αποστολέα, με κεφαλαία στοιχεία: «ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Σ. ΛΥΚΟΥΔΗΣ/ ΝΟΜΙΚΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ/ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ// ΠΑΡΟΧΗ ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΕΩΝ/ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΕΙΣ ΣΥΜΒΟΥΛΙΑ ΝΟΜΟΜΑΘΩΝ/ ΟΔΟΣ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 45Α// ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΗΛΕΦΩΝΟΥ 768».

7. Η *Ξένη του 1854* πρωτοδημοσιεύτηκε το 1893 στο περιοδικό *Εστία*. Με ξεχωριστό τρόπο περιγράφει τη διάδοση της χολέρας στην Αθήνα την εποχή του Κριμαϊκού Πολέμου. Στο *Ἐμπρός* της 24-12-1918, σ. 1, ο Παλαμάς με το γνωστό ψευδώνυμο W, αναφερόμενος στη μάστιγα της «βροτολογιούς χολέρας», μνημονεύει δύο έργα σχετικά με την ασθένεια αυτή: το ποίημα του Γεωργίου Ζαλοκώστα «Δάκρυα» και την *Ξένη* του Λυκούδη, της οποίας εξαίρει τη δημοτική γλώσσα, στην οποία είχε γραφεί. Αναφέρει: «Ο πεζός λόγος του κ. Λυκούδη, εις ζωντανήν δημοτικὴν γλῶσσαν, επισκιάζει τον στίχον του Ζαλοκώστα και ο πεζογράφος εἶνε πολὺ εκφραστικώτερος του ποιητοῦ. Ο κ. Λυκούδης, νομομαθὴς εκ των εξεχόντων παρ' ἡμῖν, διετέλει τω καιρῷ εκείνω εις ευτυχὴ λογοτεχνικὴν ἔξαρσιν, της οποίας οἱ καρποί, μεταξύ άλλων, εὐάριθμα αξιανάγνωστα διηγήματα. Ἀλλ' ἔκτοτε ο κ. Λυκούδης εἰσιώπησε, και, σιωπήσας, ελησμονήθη ως παρ' ἡμῖν συμβαίνει, εἶμαι δε βέβαιος ὅτι θα τον εξαφνίσῃ σήμερον ἡ μείνεια του ονόματός του εις τας στήλας ταύτας. Ἀλλ' ἐγὼ δεν λησμονῶ τον «Ἀπόστρατον μουσικόν», κυρίως δε τηρῶ ζωηρῶς εις την μνήμην μου τας επικὰς σελίδας της «Ξένης», αι οποίαι μ' ἔκαμαν, ἐδῶ, να φρικιάσω, κ' ἐκεῖ να δακρῦσω. [...]». Το κείμενο αυτό του Παλαμά ξύπνησε στον Λυκούδη τη λογοτεχνική κλίση του. Διότι από το 1920 και εξής δημοσίευσε αλληπάλληλα λογοτεχνικά κείμενά του (*Διηγήματα – Οδοιπορικά εντυπώσεις και αναμνήσεις. Ανάλεκτα – Κίμων Ανδρεάδης. Οι Νεμρώδ της Λαυριω-*

λαμᾶ, ἐξαφνιάστηκα⁸. Εἶχα τὴν πεποίθησιν, ὅτι κανεὶς τῶν καλλιερ-
γούντων τὰ Γράμματα δέν ἦτο δυνατόν νά ἐνθυμηταί τό ὅτι καί ἐγώ εἶχον
ἔλθῃ ποτέ εἰς μικράν ἐπικοινωνίαν μέ αὐτά. Καί ὅμως μέ ἀνεκάλεσεν εἰς
τὴν μνήμην τῶν ζώντων ἢ καλοκαγαθία μιᾶς κορυφῆς ὡς Ὑμεῖς.

Καί πάλιν θερμότητα Σᾶς εὐχαριστῶ καί Σᾶς παρακαλῶ νά δεχθῆτε τὴν
βεβαίωσιν τῶν αἰσθημάτων μου ἐξόχου τιμῆς καί ἀγάπης.

Ὑμέτερος

Ἐ. Λυκούδης

Ἐν Ἀθήναις 25 Δεκεμβρ.[ίου] 1921

Ἀγαπητέ φίλε Κύριε Παλαμᾶ!⁹

Θά μέ χαρακτηρίσετε ὡς τόν Ὑπεράνθρωπον ἀχάριστον, ἀφοῦ ὁ ἄνθρω-
πος μεταξύ ὄλων τῶν ζωϊκῶν ὄντων τῆς Δημιουργίας κρατεῖ στερεά τό
ρέκόρ τῆς ἀγνωμοσύνης. –

Καί ὅμως ὄχι. Καί ἡ καλή Σας καρδιά δέν θά ἔχη κανένα λόγον νά μή
μέ πιστέψη.

Δέν ἐγνώριζα ὅτι μοῦ εἶχετε πάλι κάμψει τὴν τιμὴν – ὑπερτάτην, ἀληθι-
νὴν, οὐσιαστικὴν τιμὴν – νά μέ ἐνθυμηθῆτε.

Προχθές ὁ ἰατρός Κύριος Β. Λαμπίκης εἶχε τὴν καλωσύνην νά μοῦ ὀμι-
λεῖ διὰ τὰ βιβλία μου· καί μοῦ προσέθεσε ὅτι περισσότερο ἢ πρό μηνός
εἶχετε γράψει μέ πολύ συμπαθῆ εὐμένειαν. Τόν ἰκέτευσα νά ἐνθυμηθῆ, διὰ

τικῆς – Το σπητάκι του γιαλού [αὐτὰ το 1920], Σελίδες. Ποικίλα – Γύρω εἰς τον τόπο μας –
Ψαράδικες ιστορίες [το 1921], Ἀλήθειαι συκοφαντούμεναι ὡς παραδοξολογίαι – Το κυνήγι.
Κυνηγετικές ιστορίες [το 1922], Νέα διηγήματα – Ἀπὸ το ημερολόγιο τῆς ζωῆς μου [1924-
1925] καί Διάττοντες [το 1929]. Για τὴν μετάβαση τοῦ Λυκούδη ἀπὸ τὴν καθαρεύουσα στὴ
δημοτικὴ γράφει ὁ Παλαμᾶς: «Μυθιστοριογράφοι τῆς περιωπῆς τοῦ Κονδυλάκη, τοῦ Λυ-
κούδη, τοῦ Δροσίνη, ποὺ φάνηκαν μέ τὴν καθαρεύουσα, σφραγίζουσι τὴν υστερινὴ παραγω-
γὴ τους μέ τὴ δημοτικὴ» (Ἀπαντα, ὁ.π., τ. 12, σ. 524 καί τ. 13, σ. 11. Βλ. καί τ. 14, σ. 129, τὴ
συνέντευξή του στον Φῶτο Γιοφύλλη).

8. Ἀπαντὰ στὴ φράση τοῦ Παλαμᾶ: «εἶμαι δε βέβαιος ὅτι θα τον εξαφνίση σήμερον ἡ
μνεῖα τοῦ ονόματός του εἰς τὰς στήλας ταύτας».

9. Ἐπιστολόχαρτο μέ ἐντυπὴ τὴν ιδιότητα καί τὰ λοιπὰ στοιχεῖα τοῦ αποστολέα, ὅπως
στὴν ἀπὸ 3-1-2019 ἐπιστολή Λυκούδη.

νά οδηγηθῶ νά εὔρω τό ἄρθρον Σας. Μοῦ εἶπεν ὅτι κρατεῖ τήν σειράν τοῦ Ἐμπρός καί σήμερα θά μοῦ τό ἔδιδε.

Καί πράγματι πρό ὥρας περίπου ἦλθε νά/ μέ εὐχηθεῖ διά τήν ὀνομαστικήν μου ἑορτήν καί μοῦ ἔφερε τό φύλλον τοῦ Ἐμπρός τῆς 22 Νοεμβρίου.¹⁰

Δέν ἠξεύρω πῶς νά Σᾶς εὐχαριστήσω, φίλε Κύριε Παλαμᾶ, διά τήν τόσην πρός ἐμέ καλωσύνην Σας. Σᾶς λέγω μόνον – χωρίς νά Σᾶς λέγω καμμίαν ὑπερβολήν– ὅτι βαθεῖα μέ συγκινεῖ.

Σήμερα οἱ ἰδικοί μου μοῦ εὐχήθηκαν μακροβιότητα. Τί εἰρωνική ἀλλά καί τί σκληρή, ἀκουσίως βέβαια, εὐχή δι' ἄνθρωπον ἑβδομήντα δύο ἐτῶν καί πάσχοντα.

Ἀλλά σεῖς τήν μακροβιότητα ὄχι μόνον μοῦ τήν εὐχεσθε ἀλλά καί μοῦ τήν χαρίζετε ὁ ἴδιος. Διότι αἱ γραμμαί τοῦ Παλαμᾶ διά τά ταπεινά μου ἔργα θά τά κάμουν νά συνεχίσουν τήν ζωήν μου δι' ἄρκετόν καιρόν.

Αὐτό εἶναι τό δῶρον σας· κρίνετε ἄν ἦναι δι' ἐμέ ἀνεκτίμητον. –

Θά ἐκδοθοῦν ἀκόμη ἀπό Ἄγκυραν *Τό κυνήγι καί κυνηγητικές ἱστορίες*. Εἶναι τό ἔργον εἰς τό ὅποιον συνεκέντρωσα ὅλην μου τήν ἀγάπην.

Καί τί ἀδιάκριτος ποῦ εἶναι ὁ ἄνθρωπος, εἰς τόν ὅποιον κάμνουν καλό! Θά ἠυχόμην, ἄν, ὅσο ἔχω ἀνοιχτά τά μάτια, λάβω τήν εὐτυχίαν νά ἴδω πάλιν ἰδικάς Σας γραμμάς, νά φέρουν τήν ὑπογραφήν Σας.

Μετά βαθείας τιμῆς καί εὐγνώμονος ἀγάπης.

Ἵμέτερος

Ἐ. Λυκούδης

Ἀθήναι 21 Νοεμβρίου/23

Πολύτιμε φίλε!

Ἀπό τά βᾶθη τῆς καρδιάς μου καί μέ πολλήν συγκίνησιν Σᾶς ἐκφράζω τήν εὐγνωμοσύνην μου διά τάς τόσον συμπαθεῖς γραμμάς τοῦ Ἐμπρός τῆς 19 τρέχοντος¹¹, διά τό πενιχρόν λογοτεχνικόν μου ἔργον, τάς ὁποίας ὑπη-

10. Βλ. φ. 9020, σ. 1, στη στήλη του Παλαμά «Πρόσωπα και ζητήματα», με τίτλο «Εἰς τι χρησιμεύουν οἱ ποιηταί». Αναφέρεται ἐπαινετικά στο ἔργο του Λυκούδη.

11. Στο φ. 9720 τῆς 19ης Νοεμβρίου 1923, στη γνωστή στήλη του «Πρόσωπα και ζητήματα» ο Παλαμάς (λείπει το γράμμα W, με το οποίο υπέγραφε), με τίτλο «Οἱ ἀρι-

γόρευσε εις Ὑμᾶς, τὴν ἀνωτάτην Κορυφὴν τῶν Γραμμάτων τῶν Ἑλληνικῶν, κρίσις, τῆς ὁποίας ἐκ τῶν ἰσχυροτέρων παραγόντων εἶναι ἡ ἀπρόσιτος/ καλωσύνη τῆς ψυχῆς Σας.

Ἐρείπιον ἦδη, ἀπόδημος ἀπὸ τοῦδε ψυχικῶς τοῦ κόσμου τούτου, μέ τὸν ὁποῖον μόνον ἐπιβλητικά τινα καθήκοντα μέ συνδέουν ἀκόμη, ἤντησα ἀπὸ ὅτι [γρ. ὅ,τι] ἐγράψατε δι' ἐμέ, ἐν αἴσθημα παρηγόρου γαλήνης, κάποιαν ἐλπίδα, ὅτι ἴσως μείνει τι καί μετ' ἐμέ ἀπὸ ὅτι [γρ. ὅ,τι] ἔγραψα, ἀφοῦ τόσον εὐμενῶς μέ ἔκρινεν ἡ ἐπιείκεια τοῦ Παλαμᾶ.

Καί τό αἴσθημα τοῦτο τό τόσον γλυκύ καί δροσοβόλον διὰ τὴν ἀνθρωπίνην ἀδυναμίαν, ἡ ὁποία τόν ἀπὸ τῆς λήθης θάνατον τρέμει πρό παντός, ὀφείλω ἀποκλειστικῶς εἰς Ὑμᾶς.

Ἀνανεώνω, φίλε Κύριε Παλαμᾶ, τὰς θερμάς εὐχαριστίας μου καί Σᾶς παρακαλῶ νά δεχθῆτε τὴν βεβαίωσιν τῶν πρὸς Ὑμᾶς αἰσθημάτων μου ἐξόχου τιμῆς καί εὐγνώμονος ἀγάπης.

Ἰδικός Σας
Ἐ. Λυκούδης

Ἐν Ἀθήναις τῇ 15 Μαρ.[τίου] / 24

Ἀγαπητέ φίλε Κύριε Παλαμᾶ!

Σᾶς στέλλω τό βιβλίον διὰ τό ὁποῖον Σᾶς εἶπα. Δέν θά εὔρετε μεγάλα πράγματα. Ἀλλά μέ παρέσυρε τό τόσον πονητικό μνημόσυνό Σας δι' ἓνα ἄνθρωπον λησμονημένον πρὶν ἀκόμη γεννηθῆτε. Ἡ ψυχική Σας εὐγένεια καί καλωσύνη Σᾶς κάμνει νά συνδυάζετε πολὺ πολὺ ἀρμονικά τὴν δικαίαν κρίσιν μέ τὴν εὐμένειαν καί τὴν ἐπιείκειαν¹². Εἶναι ἐκεῖνο ποῦ εἶπατε εἰς τὴν

στειοῦχοι», ἐκτός των ἄλλων (Ψυχάρη, Πάλλη, Βλαχογιάννη, Βουτυρά, Καμπούρογλου, Μαλακάση, Μελά, Νιρβάνα, Ξενοπούλου, Παπαντωνίου, Πορφύρα, Σκίπη, Ταγκόπουλου, Τραυλαντώνη) ἀναφέρει στους διάσημους τιμωμένους ἀπὸ τον ἀρχηγό της ἐπανάστασεως Νικ. Πλαστήρα καί τον Λυκούδη. Γράφει: «[...] Ο Λυκούδης, συνάπτων ὡς διὰ χρυσῆς γεφύρας τὴν παλαιότεραν, κάπως κυρτωθεῖσαν, πρὸς τὴν νεωτέραν ἀνθούσαν διηγηματικὴν τέχνην, συγγραφεὺς εὐφάνταστος, πολυίδμων, περιγραφικὸς καί κατασκευτικὸς, ὡς ολίγοι, γνωρίζων νά κινή το ενδιαφέρον του ἀναγνώστου καί τὴν μέχρι δακρύων συγκίνησιν, εὐλύγιστος, ἀκάματος, πλεγμένος ἀπὸ το ὕφασμα που γεννά τους Δίκηνες.»

12. Ο λόγος για τον ρομαντικό ποιητὴ τῆς Α' Ἀθηναϊκῆς Σχολῆς Δημοσθένη Βαλαβάνη (1824-1854). Ο Παλαμάς πράγματι τον ἔχει κρίνει δίκαια. Βλ. ΠΑΛΑΜΑΣ, *Ἀπαντα*, ὁ.π., τ. 8,

τόσον συμπαθή κριτικήν Σας διά τό ἔργον τοῦ Κ. Θεοτόκη,¹³ ποῦ Σᾶς τό ἐνθύμισα προχθές εἰς τοῦ Δροσίνη. –

Μεταφράσεις καί ποιήματα τοῦ Βαλαβάνη θά εὔρετε εἰς τάς σελίδας 48, 89, 105 τοῦ 1847, καί 45, 113, καί 188 τοῦ 1848. Ἴσως ἡ τελευταία κινήσει ὀλίγον τήν προσοχήν Σας.¹⁴

Περισσότερον Σᾶς τό στέλλω διά νά ἴδετε ἕνα/ περιοδικόν ὅπου ἐξεδί-
δετο τρία χρόνια πρὶν γεννηθῶ καί ἐγώ ἀκόμη, τόσον εὐσυνείδητα καί μέ
ώραίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ξυλογραφί[ας] καί εἰκόνας. –

Εἶναι τό μόνον βιβλίον ὅπου μοῦ ἔμεινεν ἀπό τά χέρια τοῦ καλοῦ μου
πατέρα. Ἀλλά τό ἐκακομεταχειρίστηκα πολύ ὅταν ἤμουν μικρό παιδάκι. –

Ὅταν δέν τό χρειάζεσθε, ἂν θέλετε μοῦ τό στέλλετε Ὑμεῖς εἰς τήν
διεύθυνσίν μου.

Μετά βαθείας τιμῆς καί ἀγάπης

Ἰδικός Σας

Ἐ. Λυκούδης

σ. 281: «[...] Και πιο πολύ και βαθύτερα, ο Δημοσθένης Βαλαβάνης [αποσιωπήθηκε], με τρία τέσσερα τραγούδια του, που αξίζουνε ακριβότερα κι από τόμους ολάκερους σύγκαιρα ακουσμένων ομοτέχνων του». Βλ. και σ. 513. Ως προς το κείμενο του Παλαμά, που αναφέρει ο Λυκούδης βλ. *Απαντα*, ὀ.π., τ. 8, σσ. 473-483, «Ένας παραμερισμένος ποιητής», όπου εξαίρει με τη γνωστή του ευαισθησία την ποιητική φλέβα του βραχύβιου Βαλαβάνη, κείμενο γραμμένο το 1924. Ως «αγαπημένον [τ]ου ποιητή του 1850», τον μνημονεύει ο Παλαμάς στον 12ο τόμο των *Απάντων*, σ. 304 και ως πρωτοπόρο τον θεωρεί στη σ. 330. Τέλος, στο λήμμα του *Λεξικού Εγκυκλοπαιδικού των ΜΠΑΡΤ και ΧΙΡΣΤ*, στο οποίο συνεργάστηκε ο Παλαμάς, αναφέρεται στον Βαλαβάνη, παρέχοντας πληροφορίες για τα περιοδικά *Εντέρπη*, *Πανδώρα*, *Μνημοσύνη*, στα οποία δημοσιεύτηκαν ποιήματά του.

13. Για την κριτική αυτή, με τις οξυδερκείς παρατηρήσεις του Παλαμά για τον Θεοτόκη και τους νεοσολωμικούς, γραμμένη τον Ιούλιο του 1924, βλ. *Απαντα*, ὀ.π., τ. 10, σσ. 344-349, «Ενθύμηση του Κωνσταντίνου Θεοτόκη».

14. Δεν μπορέσαμε να ταυτίσουμε το περιοδικό που αναφέρει ο Λυκούδης στην επιστολή του. Από τα περιοδικά που μνημονεύει πιο πάνω ο Παλαμάς, παραπέμπουμε στην *Εντέρπη*, στα τχ. 2, σ. 44, όπου δημοσιεύτηκε το ποίημα «Εκείνη», και τχ. 3, σσ. 63-64 (1852), όπου δημοσιεύτηκε το ποίημα «Τάφος κλέπτου», καθώς και τχ. 32, σσ. 182-188 (1854), όπου η δημοσίευση του πεζού, «Δύο νύκτες», χαρακτηριζόμενου ως «διηγήματος πρωτοτύπου». Στη μη αναφερόμενη από τον Παλαμά *Αποθήκη Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων*, στο τχ. 14 του 1848, σ. 188, δημοσιεύτηκαν οι «Μελαγχολικά σκέψεις». Τέλος, στη *Μνημοσύνη* βλ. τ. Α', τχ. Β', σ. 48 (1852), «Το όνειρόν μου».

Ἐν Ἀθήναις 30 Μαΐου/24

Φίλε Κύριε Παλαμά!¹⁵

Ἄν δέν Σᾶς χρειάζεταιαι τό παλαιόν περιοδικόν Ἀποθήκη τῶν ὠφελίμων γνώσεων τό ὁποῖον Σᾶς εἶχα στείλει ἐξ ἀφορμῆς τῶν ποιημάτων τοῦ Βαλαβάνη τό δίδετε εἰς τόν ἐπιφέροντα.

Δεχθῆτε τήν βεβαίωσιν τῶν πρὸς Ὑμᾶς αἰσθημάτων μου βαθείας τιμῆς καί ἀγάπης.

Ὑμέτερος πάντοτε

Ἐ. Λυκούδης

Ἐν Ἀθήναις 10 Ἀπριλίου 1925¹⁶

Ἀγαπητέ μου φίλε Κύριε Παλαμά.

Ἔμαθα πρό ὀλίγου ἀπό τόν Γεώργιο τό βαρῦ πλήγμα ὅπου Σᾶς ἐπεφύλαττεν ἡ Μοῖρα, μέ τήν ἀπώλειαν τοῦ ἀνεκτιμήτου ἀδελφοῦ Σας¹⁷.

Τόν λέγω ἀνεκτίμητον, διότι ἀνεκτίμητον τόν ἐγνώρισα εἰς περασμένα

15. Επιστολόχαρτο, με έντυπη την ιδιότητα κ.λπ. του αποστολέα, ὅπως στις προηγούμενες επιστολές, αλλά και με πενθόσημο. Για το πένθος του Λυκούδη βλ. την ακολουθούσα επιστολή του.

16. Μετά την ευμενῆ αναφορά του Παλαμά στο *Εμπρός* (το 1893) για την *Ξένη του 1854* του Λυκούδη, είναι φανερό ότι σταδιακά οι σχέσεις τους συσφίχθηκαν. Εξάλλου, συντέλεσε σε αυτό και η μαρτυρούμενη στην επιστολή αυτή γνωριμία του Λυκούδη με τον αδελφό του Παλαμά Χρίστο. Η επιστολή αυτή προς τον Παλαμά πρέπει να είναι η τελευταία της αλληλογραφίας του, αφού ο Λυκούδης απεβίωσε τον Οκτώβριο του ίδιου έτους.

17. Εννοεί τον Χρίστο Παλαμά (1849-1925), πρωτότοκο γιο της οικογένειας, δέκα χρόνια μεγαλύτερο του ποιητή, ο οποίος πέθανε στο Μεσολόγγι στις 8 Απριλίου. Ο Χριστάκης ήταν νομικός και διατέλεσε έπαρχος και νομάρχης. Ήταν παντρεμένος με την Αγγελική Κανάρη, προγονή του πυρπολητή του 1821 και ναυάρχου. Μικρότερος αδελφός του Παλαμά ήταν ο Νίκος, γεννημένος στην Πάτρα το 1861. Πέθανε τον Ιούνιο του 1914. Αναλυτικά βιογραφικά του ποιητή βλ. στο: *Κωστής Παλαμάς, 60 χρόνια από τον θάνατό του*, 2003, Ε. ΠΟΛΙΤΟΥ-ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΥ (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού / Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, Αθήνα 2003, σσ. 2, 3, 14, 17. Ο Παλαμάς, σημειωτέον, είχε αφιερώσει *Τα τραγούδια της Πατρίδος μου* στον αδελφό του Χρίστο. Βλ. και την ανακοίνωσή μας «Η Πάτρα στις αναμνήσεις του Παλαμά ("Τα Χρόνια μου και τα Χαρτιά μου, τα διηγήματα, οι συνεντεύξεις, η αλληλογραφία")», στο Επιστημονικό Συνέδριο στη Στέγη Γραμμάτων Κωστής Παλαμάς στην Πάτρα, στις 13-14 Ιανουαρίου 2018, στο περιοδικό *Νέα Ευθύνη*, 46-47 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 2019), σσ. 256-263.

χρόνια, όπου είχα τήν ευτυχίαν νά μου παρέχη τήν συμπάθειάν του καί τήν φιλίαν του καί ανεκτίμητος ἦτο. –

Διετέλεσε εἰς τά χρόνια ἐκεῖνα Νομάρχης!!! Καί μετέδιδε εἰς τήν Κοινωνίαν, ὅπου διοικοῦσε μέ τήν φιλοπατρίαν του, τήν σύνεσίν του,/ τόν ἀδαμάντινον χαρακτήρα του καί τήν ἄφθαστον πρός πάντας εὐγένειαν τοῦ ὕφους του, τήν παραίτησιν, ὅτι τοιοῦτον εἶναι καί τό Κράτος, τό ὁποῖον τότε ἀντεπροσώπευεν αὐτός. Ὑπῆρχον ἀκόμη τότε δύο ἢ τρεῖς Νομάρχαι αὐτοῦ τοῦ τύπου. Τί θά ἠσθάνετο σήμερον συλλογιζόμενος τί ἦτο τό ἀξίωμα τό ὁποῖον τόσον ἐτίμησε καί τί εἶναι σήμερα!¹⁸

Αἰσθάνομαι βαθύτατον, ἀγαπητέ μου φίλε, τόν πόνον Σας. Ὅμοιοπαθῆς Σας εἶμαι καί ἐγώ. Ἐνα καί μόνον ἀδελφόν εἶχα καί ἐγώ, οὕτω καί ἐκεῖνος, ὅπως καί ὁ ἀπόδημος ἀδελφός Σας δέν ἦτο κοινός καί συνήθης ἄνθρωπος. Ἄμα μου ἔφυγε αἰσθάνθηκα τό ξερίζωμα τῆς καρδιάς ἀνθρώπου ποῦ τοῦ ἐκόπηκε ὁ τελευταῖος δεσμός ἀπό τήν πατρική φωνή. Ἀλλά ζῶ μέ τή ζωντανή τήν ἀκοίμητη ἀνάμνησί του καί τῆς ἄμοιρης συντρόφου μου. Καί ἔτσι ποῦ εἶναι διαρκῶς μαζί μου, δέν ἠμπορῶ νά πιστεύσω ὅτι δέν ὑπάρχουν πλέον.

Δεχθῆτε τήν συμμετοχήν μου εἰς τόν καυστικόν πόνον Σας καί τήν βεβαίωσιν τῶν πρός Ὑμᾶς αἰσθημάτων μου ἐξόχου τιμῆς καί ἀγάπης.

Ἰδικός Σας

Ἐ. Λυκούδης

18. Για τον Χριστο Παλαμά βλ. *Απαντα*, ὁ.π., τ. 4, σσ. 295-368, «Τα χρόνια μου και τα χαρτιά μου», ὅπου ο ποιητής αναφέρεται πολλές φορές στον ἀδελφόν του· ἐπίσης, τ. 7, σσ. 252-253, το ποίημα «Το σπίτι που γεννήθηκα». Σε συνέντευξή του στον Κλ. Παράσχο, στο περιοδικό *Η Κυριακή*, δίνει ορισμένες πληροφορίες για τον ἀδελφόν του (*Απαντα*, ὁ.π., τ. 14, σ. 192), μιλώντας για τήν ἐμπνευση ενός ερωτικού ποιήματός του: [...] «ἴσως νά τόγραψα ἐπηρεασμένος κι ἀπ' τον μεγαλύτερό μου ἀδελφόν, τον μακαρίτη Χρήστο Παλαμά, που ἀργότερα ἀφιερῶθηκε στην διοικητική υπηρεσία και ἐγκατέλειπε ολότελα σχεδόν τα γράμματα, μα που ἐκεῖνη τήν ἐποχή, ἔγραφε στίχους. Ο ἀδελφός μου αὐτός μ' ἔκανε περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλον ἴσως νά ἐπιδοθῶ στην ποίηση [...]».

Ἀγαπητέ φίλε Κύριε Παλαμᾶ¹⁹

Παρακαλῶ Ὑμᾶς νά δεχθῆτε εὐμενῶς οὐχί πλέον λογοτεχνικόν ἔργον, ἀλλὰ βιβλίον ἀφορῶν εἰς τήν μνήμην τοῦ ἀδελφοῦ μου.²⁰ / Ὁ δευτέρος τόμος ἔχει ἀντικείμενον ἀποκλειστικόν τήν ὑπ' αὐτοῦ ἐφεύρεσιν λυομένων πυροβόλων κατὰ νέον σύστημα, ἥτοι κατὰ ὀριζόντιον κατεύθυνσιν.

Ἐκπληρῶν ἱεράν αὐτοῦ ἐντολήν καί ἰκεσίαν, ἰστόρησα ἐν εἰσαγωγῇ τοῦ δευτέρου τόμου τά ἐπακολουθήσαντα τήν ἐφεύρεσιν ταύτην τοῦ ἀτυχοῦς ἀδελφοῦ μου γεγονότα.

Μετά τῶν πρὸς Ὑμᾶς αἰσθημάτων μου ἐξόχου τιμῆς καί ἀγάπης,

Ὑμέτερος

Ἐ. Λυκούδης

Summary

Letters of Emmanuel Stylianos Lykoudis to Kostis Palamas

A commentative of unpublished letters brought to light, presenting the critical acumen of Palamas, who in fact highlighted Lykoudis' narrative talent. The latter, who retreated and got forgotten after publishing his first short stories, practically owes his reappearance to Palamas.

19. Αχρονολόγητη καρτβιζίτ, γραμμένη καὶ στις δύο ὄψεις. Στην εμπρόσθια τα στοιχεία του αποστολέα: «ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Σ. ΛΥΚΟΥΔΗΣ/ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 45Α ΑΘΗΝΑΙ.»

20. Πρόκειται για το βιβλίο *Γενεαλογία-Βιογραφία-Έργα και το ὑπ' αὐτοῦ ἐφευρεθέν νέον σύστημα λυομένων πυροβόλων ΠΕΤΡΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΛΥΚΟΥΔΗ* τ. Α'-Β', Αθήνα 1923, Τύποις Αλεξάνδρου Βιτσικουνάκη. Στη μνήμη του ἀδελφοῦ του Πέτρου Στυλιανοῦ Λυκούδη (1843-1913) ἀφιέρωσε το βιβλίο του *Το σπητάκι του γιαλοῦ Οκτώβριος 1918 – Ἀπρίλιος 1920* (εκδότης Ι. Ν. Σιδέρης – Αθήναι, χ.χ.), για το οποίο ἀναφέρει στη σημ. (1) της σελ. 1: Τὸ «Σπητάκι τοῦ γιαλοῦ», τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὸ τέρμα τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου μου, ἤρχισα τὴν 11 Ὀκτωβρίου 1918 καὶ ἐπεράτωσα τὴν 25 Ἀπριλίου 1920», χρονολογίες οι ὁποῖες ἔχουν θεθεῖ ως ὑπότιτλος καὶ στο ἐξώφυλλο του ἐν λόγω βιβλίου. Ὡστόσο, δὲν ἦταν τὸ «τέρμα τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου [τ]ου», ἀφοῦ ἀπὸ το 1921 ἕως το 1925, ἔτος του θανάτου του, κυκλοφόρησαν ἐπτά ἀκόμη ἔργα του.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΡΟΜΑΝΕΝΚΟ

Η δράση του εμπορικού οίκου Παναγή Τσιτσέλη
όπως προκύπτει από το *coria lettere* των ετών
1786-1804 και 1814-1816

Περίληψη

Το παρόν άρθρο βασίζεται στο περιεχόμενο της εξερχόμενης αλληλογραφίας που έστειλε ο εμπορικός οίκος Παναγή Τσιτσέλη κατά τη διάρκεια των ετών 1786-1804 και 1814-1816. Δείχνει τον τρόπο, με τον οποίο ένας εμπορικός οίκος μπόρεσε να κάνει καλή χρήση των εμπορικών δικτύων στην Ανατολική Μεσόγειο ως οικογενειακή επιχείρηση, φέρνοντας ως παράδειγμα τύπους προϊόντων, τομείς εισαγωγών και εξαγωγών, μέτρα και σταθμά, πλοία, συναλλαγές και κάποιους εμπορικούς κινδύνους.

Λέξεις κλειδιά: *coria lettere*, εμπορική αλληλογραφία, εμπόριο, εμπορικός οίκος, Κεφαλονιά.

Ο θεσμός του εμπορικού οίκου μπορεί να ιδωθεί ως μονάδα διακίνησης των εμπορευμάτων σε τοπικό και υπερτοπικό εμπόριο που στηριζόταν στην εργασία πολλών ατόμων σε διαφορετικούς ρόλους. Σταδιακά πραγματοποιήθηκε περιορισμός των εξόδων μιας επιχείρησης με τον διαμοιρασμό των επαγγελματικών αρμοδιοτήτων σε μέλη μιας οικογένειας, με συνέπεια την αύξηση της αξιοπιστίας της¹. Σε αυτή την κατηγορία ανήκει και ο εμπορικός οίκος Παναγή Τσιτσέλη με έδρα την Κεφαλονιά στα τέλη

1. Μ.-Χ. ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, *Οικογενειακή στρατηγική και εμπορικός ανταγωνισμός. Ο οίκος Γερούση τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2003, σσ. 32-33.

18ου – αρχές 19ου αιώνα, που αντλεί αγαθά στηριζόμενο σε τοπικά εμπορικά δίκτυα με σκοπό την προώθησή τους σε αγορές του υπερτοπικού εμπορίου, με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα τη Βενετία και το πανηγύρι της Σενιγκάλια. Η δραστηριότητα του οίκου επηρεάζεται τόσο από ιστορικές συγκυρίες, όσο και από καιρικά φαινόμενα, εφόσον πρόκειται κατά βάση για εμπόριο κρασιού και σταφίδας. Προκειμένου λοιπόν να παραθέσουμε τα παραπάνω, είναι σκόπιμο πρώτα να γίνει η αποδόμηση της οικογενειακής επιχείρησης Παναγή Τσιτσέλη, ώστε να επιτευχθεί η προβολή των μελών που την απαρτίζουν μέσα στον σύντομο χρόνο που εξετάζει η παρούσα μελέτη και έπειτα των πηγών πληροφόρησης, πράγμα ιδιαίτερα σημαντικό για την ορθότητα μιας ιστορικής μελέτης.

Το ξεκίνημα της επιχείρησης Παναγή Τσιτσέλη στο Ληξούρι συμπίπτει με τη διάλυση της επιχείρησης με την επωνυμία Fratelli Cicelli στη Βενετία, το κλείσιμο των λογαριασμών της οποίας κράτησε από το 1784 έως το 1787². Έπειτα, τα αδέρφια Φραγκίσκος και Παναγής, γιοί του Αναστασίου Τσιτσέλη, προχώρησαν στην ίδρυση δύο εμπορικών οίκων, ενός στη Βενετία με το όνομα Francesco Cicelli e figli και δεύτερου στο Ληξούρι Κεφαλληνίας με το όνομα Panagin Cicelli³. Στον εμπορικό οίκο Francesco Cicelli e figli συμμετείχαν τα παιδιά του Φραγκίσκου, Ιωάννης, Ανδρέας και Άγγελος, οι οποίοι κράτησαν επαγγελματικούς δεσμούς με τα ξαδέλφια τους στην Κεφαλονιά, τα παιδιά του Παναγή. Κάποια στιγμή ο Ανδρέας ανέλαβε τον ρόλο του επικεφαλής του εμπορικού οίκου Τσιτσέλη στη Βενετία⁴

2. Β. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, «Δύο χειρόγραφοι κώδικες της οικογένειας Τσιτσέλη από την Κεφαλονιά (18ος – 19ος αι.)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 8 (1999), σ. 82 [73-84].

3. “Vi avanziamo l’infesta notizia della morte del nostro buon genitore successa fino dalli 16 dello scorso giugno (1790) SV. Noi continuando la ditta in suo nome...” Βλ. *Copia lettere*, Ιδιωτική συλλογή Βασιλικής Μπόμπου-Σταμάτη, Επιστολή (No 122) 27 Αυγούστου 1790, φ. 26r-26v. Βλ. Επίσης Κ. ΡΟΜΑΝΕΝΚΟ, *Το copia lettere του εμπορικού οίκου Παναγή Τσιτσέλη (Ληξούρι Κεφαλονιάς, 1786-1804 και 1814-1816): έκδοση και επεξεργασία*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 2021, σσ. 162-163 και “Conservando la stessa ditta di Panagin Cicelli...” CL, Επιστολή (No 123) 27 Αυγούστου 1790, σελ. 26v (ΡΟΜΑΝΕΝΚΟ, ΜΔΕ, σ. 163).

4. Α. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Η ελληνική κοινότητα της Βενετίας (1797-1866). Διοικητική και οικονομική οργάνωση, εκπαιδευτική και πολιτική δραστηριότητα*, Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1978, σσ. 162-163 και σημ. 143.

ενώ το 1799 γράφτηκε στην Ελληνική Κοινότητα Βενετίας, στη ζωή της οποίας ανέλαβε ενεργό δράση σε διάφορους ρόλους⁵.

Στην επιχείρησή του ο Παναγής ανέθετε σε 3 από τους 4 γιούς του βοηθητικούς ρόλους μέχρι το 1789, χρονιά κατά την οποία οι συνέπειες του εγκεφαλικού επεισοδίου δεν του επέτρεπαν πια να ασχολείται με τις εμπορικές εργασίες με τους ίδιους ρυθμούς⁶. Τότε, διευθυντής της επιχείρησης ανέλαβε ο γιός του Δημήτριος, ενώ κατά τη διάρκεια της απουσίας του από το νησί οι αρμοδιότητες περνούσαν στον Αναστάσιο, γιατρό και μεγαλύτερο εκ των αδελφών, και τον Νικόλαο, που όμως απεβίωσε το 1797. Μετά τον θάνατο του Νικολάου, ο Δημήτριος έφερε στην Κεφαλονιά τον μικρότερο αδελφό της οικογένειας, τον 18χρονο Κωνσταντίνο, από τη Βενετία όπου βρισκόταν για σπουδές. Συνεπώς μέχρι το 1805, χρονιά του θανάτου του Δημητρίου, οι εργασίες του εμπορικού οίκου πραγματοποιούνταν από τα 3 αδέρφια. Έκτοτε, διευθυντής της επιχείρησης πρέπει να ανέλαβε ο 26χρονος πλέον Κωνσταντίνος. Ο Αναστάσιος πρέπει να αφιερώθηκε πλήρως στο επάγγελμα του γιατρού, αφού το όνομά του εντοπίζεται στους καταλόγους των γιατρών που εργάστηκαν στην Ελλάδα, με παράδειγμα την Ύδρα, τις Σπέτσες, τη Λειβαδιά και το Λεωνίδειο⁷.

Όσο για τη βασική πηγή πληροφόρησης της παρούσας μελέτης, πρόκειται για το *corpia lettere* του εμπορικού οίκου Παναγή Τσιτσέλη, ενός βιβλίου εξερχόμενης αλληλογραφίας 111 σελίδων που καλύπτει τη δράση της επιχείρησης τις χρονιές 1786-1804 και μερικές ένθετες σελίδες που αναφέρονται στις χρονιές 1814-1816. Πρόκειται λοιπόν για 291 χειρόγραφα επιστολές, γραμμένες στη συντριπτική τους πλειοψηφία στην ιταλική γλώσσα με τη γραμματοσειρά να αλλάζει διαρκώς. Στο ξεκίνημα της κάθε επιστολής συνήθως γίνεται αναφορά στον παραλήπτη, τον τόπο αποστολής και τον προορισμό, την ημερομηνία αποστολής και ενίοτε τον καπετάνιο, που ανέλαβε την μεταφορά της. Οι παραπάνω επιστολές πρέπει να αποτελούν ένα μικρό τμήμα του εμπορικού αρχείου της επιχείρησης Πα-

5. Ο.π., σ. 244 και σημ. 162 στον Πίνακα Ζ'.

6. CL, Επιστολή (No 97 - No 101) 15 Σεπτεμβρίου 1789, σ. 22v-23r (POMANENKO, ΜΔΕ, σσ. 151-152) και CL, Επιστολή (No 121) 27 Φεβρουαρίου 1789/90, σ. 26r (POMANENKO, ΜΔΕ, σσ. 161-162).

7. Β. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, «Το ανέκδοτο *corpia lettere* του εμπορικού οίκου Panagin Cicelli του Ληξουρίου Κεφαλληνίας (1786-1816)», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 13 (2018), σ. 184 [175-186].

ναγή Τσιτσέλη στην Κεφαλονιά, εφόσον υπάρχουν σημεία μέσα στις επιστολές όπου ο αναγνώστης τους προτρέπεται να αναζητήσει περισσότερα γράμματα και λογαριασμούς του τρέχοντος έτους σε άλλο σημείο⁸. Ωστόσο, η αποσπασματικότητα της παρούσας πηγής πληροφόρησης δεν καθιστά την πηγή λιγότερο πολύτιμη: η μελέτη του *coria lettere* των παραπάνω ετών μας άνοιξε ένα παράθυρο στην πραγματικότητα του εμπορίου των Ιονίων στα τέλη του 18ου-αρχές 19ου αιώνα, πράγμα σημαντικό αν συνεκτιμήσουμε το γεγονός πως η αφήγηση είναι πρωτοπρόσωπη.

Μέσα από το *coria lettere* είναι εμφανής και η σημασία των εμπορικών δικτύων ως τρόπου κίνησης της πληροφορίας και των εμπορευμάτων. Για να είναι αποτελεσματικός ένας εμπορικός οίκος όφειλε να ανήκει σε ένα δίκτυο που μπορεί να χωριζόταν είτε σε θαλάσσιο και χερσαίο, είτε σε τοπικό και υπερτοπικό. Ο έμπορος διαμεσολαβεί ανάμεσα στον παραγωγό και τον παραγγελιοδότη ή αποτελεί μέλος ενός ευρύτερου δικτύου εμπόρων όπου γίνεται ανταλλαγή ή μεταπώληση των εμπορευμάτων. Στην περίπτωση του Παναγή Τσιτσέλη είδαμε πως κατά βάση λάμβανε τα τοπικά προϊόντα από το νησί του, την Κεφαλονιά, και λιγότερο συχνά από τη Ζάκυνθο⁹. Υπήρχαν περιπτώσεις όπου συγκεκριμένες κατηγορίες προϊόντων προέρχονταν από την Πελοπόννησο. Στη συνέχεια, τα προϊόντα των τοπικών ή κοντινών αγορών προωθούνταν σε αγορές μεγαλύτερες, κατά κύριο λόγο στη Βενετία και την εμποροπανήγυρη της Σενιγκάλια. Η ακόλουθη παραλαβή των εμπορευμάτων από τους οίκους της Βενετίας ή άλλων περιοχών της Ιταλικής Χερσονήσου γινόταν με στόχο την προώθησή τους σε μακρινότερους προορισμούς, με παραδείγματα όπως το Μιλάνο, η Ντομοντόσολα, το Πιεμόντε, Πάδοβα, κ.ά.¹⁰.

Η προαγορά των τοπικών προϊόντων και η εξασφάλιση κέρδους για τη διαμεσολάβηση ήταν μια συνήθης πρακτική για τις οικογενειακές εμπορικές επιχειρήσεις. Ο έμπορος εξήγε προϊόντα βασιζόμενος στη ζήτηση που αυτά είχαν στις υπερτοπικές αγορές και έπειτα εισήγε μεμονωμένα εμπορεύματα από τις αγορές αυτές στον τόπο του, δεχόμενος συγκεκριμένες

8. CL, Επιστολή (No 256) 10 Μαρτίου 1802, σ. 52v (ΡΟΜΑΝΕΝΚΟ, ΜΔΕ, σ. 239).

9. CL, Επιστολή (No 29) 10 Σεπτεμβρίου 1787, σ. 8r-8v (ΡΟΜΑΝΕΝΚΟ, ΜΔΕ, σ. 117) και CL, Επιστολή (No 122) 27 Αυγούστου 1790, σ. 26r-26v (ΡΟΜΑΝΕΝΚΟ, ΜΔΕ, σσ. 162-163).

10. CL, Επιστολή (No 121) 26/27 Φεβρουαρίου 1789/90, σ. 26r (ΡΟΜΑΝΕΝΚΟ, ΜΔΕ, σ. 161-162).

παραγγελίες. Για τη μεσιτεία του αυτή ο έμπορος λάμβανε μια προμήθεια που θα αποτελούσε την αμοιβή του. Ένας άλλος τρόπος για να βγάλει κέρδος ήταν η συμμετοχή του ίδιου του εμπόρου στις συντροφίες με μερίδια επί του κέρδους. Συχνά ο έμπορος είχε δύο ρόλους μαζί, θα έβγαζε δηλαδή χρήματα βάσει του μεριδίου του και θα είχε ξεχωριστό κέρδος από τη μεσιτεία του.

Όσον αφορά την πρακτική των μεριδίων, πρόκειται για μια συνήθη εμπορική τακτική χρηματοδότησης μιας μεγάλης παραγγελίας, που βοηθούσε τα συμβαλλόμενα μέρη να μοιράσουν και τους εμπορικούς κινδύνους. Ως εκ τούτου, το συνολικό χρηματικό ποσό που απαιτούνταν για την εκτέλεση μιας παραγγελίας μοιραζόταν σε μερίδια, και τα συμβαλλόμενα μέλη επένδυναν χρήματα σε όσα μερίδια επιθυμούσαν. Κατά την εκτέλεση της παραγγελίας από το συνολικό ποσό του κέρδους που αποκομίζονταν αφαιρούνταν τα έξοδα –μέσα σε αυτά και το κόστος της συμμετοχής του εμπόρου-διαμεσολαβητή– και έπειτα το καθαρό κέρδος μοιραζόταν στα συμβαλλόμενα μέλη ανάλογα με τα μερίδια που είχαν. Με αυτό τον τρόπο ένας έμπορος ή μια εμπορική εταιρεία μπορούσε να συμμετέχει ταυτόχρονα σε μερικές συντροφίες. Μια τέτοια περίπτωση φαίνεται και στον τρόπο που εξασφάλιζε το κέρδος της η εμπορική επιχείρηση Παναγή Τσιτσέλη¹¹.

Οι εξαγωγές του εμπορικού οίκου Τσιτσέλη είχαν επικεντρωθεί σε μια ορισμένη κατηγορία εμπορευμάτων και γινόταν σε επίπεδα χονδρικής, μια πρακτική που σημειώθηκε ευρέως στο τέλος του 18ου αιώνα¹². Κάτι τέτοιο εξάλλου συνήδε με τον χαρακτήρα της τοπικής παραγωγής της Κεφαλονιάς και της Ζακύνθου, οι οποίες είχαν αναπτύξει την μονοκαλλιέργεια της κορινθιακής μαύρης σταφίδας από την εποχή που τα νησιά βρίσκονταν υπό τη βενετική κυριαρχία, πράγμα στο οποίο διέφεραν από την Κέρκυρα, που παρήγε μεγάλες ποσότητες ελαιόλαδου¹³. Για τον παραπάνω λόγο, ο κεφαλόνιτικος εμπορικός οίκος Παναγή Τσιτσέλη εξήγε κατά κύριο λόγο τα προϊόντα της αμπέλου, με έμφαση στη σταφίδα και το κρασί. Την περι-

11. ROMANENKO, *To copia lettere του εμπορικού οίκου Παναγή Τσιτσέλη*, σ. 37.

12. ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, *Οικογενειακή στρατηγική*, σ. 115 και σ. 217.

13. S. GEKAS, «The merchants of the Ionian Islands between East and West: forming international and local networks», στο M. SCHULTE BEERBUHL – J. VOGELE (επιμ.), *Spinning the commercial web. International trade, merchants, and commercial cities, c. 1640-1939*, Φρανκφούρτη: Peter Lang Publishing, 2004, σσ. 44-46 [43-63].

οδο της μελέτης μας η ζήτηση για τη σταφίδα ήταν αυξημένη στις διεθνείς αγορές, με παραδείγματα την Αγγλία, τις Κάτω Χώρες, τη Γερμανία, τη Γένοβα και την Τεργέστη¹⁴. Και αυτό, καθώς οι σταφίδες χρησιμοποιούνταν ως προσφάγι ή κολατσιό κατά τη διάρκεια της νηστείας, και ενίοτε είχαν ιατρική χρήση¹⁵. Όσον αφορά τα κρασιά, μεγάλο μέρος των παραγγελιών καταλάμβανε ο μοσχάτος οίνος, είτε λευκός, είτε ερυθρός, ενώ άλλα είδη συναντήθηκαν σε μικρότερο βαθμό. Σε αυτά εντοπίσαμε το λιάτικο, που έχει επανειλημμένως συνδεθεί με την ποικιλία του ιταλικού aleatico, ο σταφιδίτης οίνος (vino unvarassa), το κρασί δηλαδή που παρασκευαζόταν από σταφίδες¹⁶, ο κοζανίτης οίνος¹⁷, κ.ά. Υπήρχαν περιπτώσεις που ο εμπορικός οίκος έστελνε ξύδι¹⁸, spirito (di vino)¹⁹ και ροσόλι, δημοφιλές λικέρ από την Κεφαλονιά με απόσταγμα τριαντάφυλλου. Σε μικρότερο βαθμό, παρατηρήσαμε εξαγωγές και άλλων προϊόντων, όπως φρούτα, ελαιόλαδο, λιναρέλαιο, μέλι, γαλακτοκομικά προϊόντα, όπως τυρί και βούτυρο, αυγοτάραχο, χαρούπια, χυμό γλυκίριζας κ.ά.

Για να εξυπηρετήσει τις παραγγελίες που είχαν βαμβάκι, ο εμπορικός οίκος έστελνε πράκτορες στην Πελοπόννησο, με σκοπό να το αγοράσει και να το στείλει στη Βενετία²⁰. Προωθούνταν από Άρτα, Μεσολόγγι και

14. Ε.-Ν. ΕΥΘΥΜΙΑΤΟΥ-ΚΑΤΣΟΥΝΗ, *Οι ανθρώπινες επιδράσεις στην εξελικτική πορεία της χλωρίδας και της βλάστησης της Κεφαλληνίας από την προϊστορική εποχή μέχρι σήμερα: μελέτη για την εφαρμογή στην περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Διδακτορική διατριβή, Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, 2002, σ. 157.

15. Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ερμής ο Κερδώς ήτοι Εμπορική εγκυκλοπαίδεια δια προτροπής και δαπάνης του εν Κωνσταντινουπόλει τιμίου και φιλογένους εμπορικού συστήματος των Ελλήνων μεγαλεμπόρων προς χρήσιν και ωφελείαν αυτών και των απανταχού ομογενών*, τ. Α' και τ. Β', εν Βενετία: Παρά Νικολάω Γλύκει τον εξ Ιωαννίνων, 1815, σσ. 253-254.

16. Κ. LAZARAKIS, *The wines of Greece*, Durrington: Infinite Ideas Ltd., 2018, σ. 60.

17. CL, Επιστολή (No 9) 12 Σεπτεμβρίου 1786, σ. 3r-3v (ΡΟΜΑΝΕΝΚΟ, ΜΔΕ, σ. 107) και CL, Επιστολή (No 23) 9 Ιανουαρίου 1786, σ. 6v-7r (ΡΟΜΑΝΕΝΚΟ, ΜΔΕ, σ. 114) και CL, Επιστολή (No 38) 12 Σεπτεμβρίου 1787, σ. 10v (ΡΟΜΑΝΕΝΚΟ, ΜΔΕ, σσ. 122-123).

18. CL, Επιστολή (No 38 και No 39) 12 Σεπτεμβρίου 1787, σ. 10v (ΡΟΜΑΝΕΝΚΟ, ΜΔΕ, σσ. 122-123) και Επιστολή (No 281) 30 Νοεμβρίου 1815, σ. 55v (ΡΟΜΑΝΕΝΚΟ, ΜΔΕ, σ. 254).

19. CL, Επιστολή (No 10) 12 Σεπτεμβρίου 1786, σ. 3v (ΡΟΜΑΝΕΝΚΟ, ΜΔΕ, σσ. 107-108) και CL, Επιστολή (No 35) 16 Σεπτεμβρίου 1787, σ. 9v-10r (ΡΟΜΑΝΕΝΚΟ, ΜΔΕ, σ. 121) και CL, Επιστολή (No 40) 25 Σεπτεμβρίου 1787, σ. 11r (ΡΟΜΑΝΕΝΚΟ, ΜΔΕ, σ. 124) και CL, Επιστολή (No 71) 27 Αυγούστου 1788, σ. 17r (ΡΟΜΑΝΕΝΚΟ, ΜΔΕ, σ. 138) κ.ά.

20. CL, Επιστολή (No 53) 24 Νοεμβρίου 1787, σ. 13r (ΡΟΜΑΝΕΝΚΟ, ΜΔΕ, σ. 129) κ.ά.

Πάτρα και προερχόταν από τη Λάρισα ή την ευρύτερη περιοχή της Στερεάς Ελλάδας²¹. Ήταν δημοφιλής πρώτη ύλη λόγω της χρήσης της στις βιοτεχνίες των υφασμάτων, εφόσον μετατρεπόταν σε νήμα και χρησίμευε στις υφαντουργίες και τα νηματουργεία²².

Όσον αφορά τα εμπορεύματα εισαγωγής, ο εμπορικός οίκος εκτελούσε μεμονωμένες παραγγελίες και αφορούσε συνήθως προϊόντα που δεν είχε ή που δεν παρήγε το νησί. Τέτοια παραδείγματα είναι τα είδη οικιακής ή προσωπικής χρήσης, όπως το κερί, το χαρτί, τα βιβλία, τα οπτικά είδη, τα είδη σπλισμού, τα ρούχα, όπως υφάσματα, κορδέλες, κάλτσες, μπερέδες, πουκάμισα, μαντήλια, τα ιατρικά είδη και η ξυλεία. Υπήρχαν όμως και περιπτώσεις που ο έμπορος επένδυε ένα τμήμα των κερδών του που θα αποκόμιζε από την πώληση των τοπικών αγροτικών προϊόντων σε εμπορεύματα που ήλπιζε να πουλήσει μόλις γυρνούσε στον τόπο του. Αυτή η πρακτική στόχευε και στην αποφυγή μεταφοράς μετρητών κατά τη διάρκεια του θαλάσσιου ταξιδιού. Ένα τέτοιο παράδειγμα σημειώθηκε το 1802 οπότε ο αποστολέας της επιστολής ζήτησε, αντί να του επιστραφεί το κέρδος σε μετρητά, να επενδυθεί εκ νέου σε ρύζι καλής ποιότητας²³.

Κατά την αναφορά σε εισαγωγές και εξαγωγές, οι δευτερογενείς πληροφορίες που μπορούν να αντληθούν έχουν να κάνουν με τη μέτρηση της ποσότητας, με τον τρόπο συσκευασίας, με το νόμισμα και την αξία του σε είδος, καθώς και με τα είδη των πλοίων που χρησιμοποιήθηκαν ώστε να επιτευχθεί η μεταφορά των εμπορευμάτων. Για παράδειγμα, η χαρακτηριστικότερη μονάδα μέτρησης της ποσότητας που χρησιμοποιήθηκε για κρασί ή για λάδι είναι η *botta* (βαρέλι) ή *barilla*, πράγμα που μπορούσε να δηλώσει και την χωρητικότητα του πλοίου. Τα αλκοολούχα ποτά, όπως τα λικέρ, συσκευάζονταν σε *canavette* και στέλνονταν σε *cassette* (κουτιά), ενώ το ξύδι μεταφερόταν σε *caratelli* (βαρελάκια). Όσον αφορά τη σταφίδα, συσκευαζόταν σε *fagotti/fagottini* (δέματα, πακέτα), η καταμέτρηση

21. Ο. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, *Λησμονημένοι ορίζοντες Ελλήνων εμπόρων: το πανηγύρι της Senigallia (18ος - αρχές 19ου αιώνα)*, Αθήνα: Καραβίας, 1989, σ. 108.

22. Ε. ΒΕΤΣΙΟΣ, *Η διπλωματική και οικονομική παρουσία των Βενετών στην περιοχή της Άρτας κατά τον 18ο αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2004, σσ. 260-261.

23. CL, Επιστολή (No 262) 20 Οκτωβρίου 1802, σ. 53r-53v (POMANENKO, ΜΔΕ, σσ. 243-244) και CL, Επιστολή (No 264) 8 Οκτωβρίου 1802, σ. 53v (POMANENKO, ΜΔΕ, σσ. 244-245).

γινόταν σε *libre grosse venete* και η κοστολόγηση προέκυπτε ανά χιλιόλιτρο (*migliaio/migliaro*).

Η έλλειψη ενιαίας νομισματικής πολιτικής δημιουργεί ασάφεια σχετικά με τις ισοτιμίες και τις πληροφορίες που σχετίζονται με την κυκλοφορία των νομισμάτων, με αποτέλεσμα τα ποσά των συναλλαγών που συνάπτονται στο *coria lettere* να δηλώνονται με δύο ή παραπάνω νομισματικά είδη. Η παραπάνω πρακτική είχε ως στόχο την επίτευξη της σαφήνειας ως προς την ανταλλακτική δυνατότητα του εκάστοτε νομίσματος τη στιγμή της χρήσης του. Επίσης, υπάρχουν παραδείγματα όπου η ισοτιμία του νομίσματος δηλώθηκε τη στιγμή της επίτευξης μιας οικονομικής συμφωνίας σε σχέση με τη στιγμή της εξόφλησης των οφειλών σε διαφορετικό χρόνο, που μπορεί να γινόταν και σε διαφορετικό νόμισμα²⁴. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των νομισμάτων που συναντήθηκαν στο *coria lettere* με έμφαση στα πρώτα φύλλα είναι τα τσεκίνια ή τα χρυσά βενετικά δουκάτα/σκουδά. Άλλες φορές απαντήθηκαν ως «τσεκίνια του πέζου», εκείνα δηλαδή που ήταν σωστά σε βάρος, προκειμένου να γίνει διακριτή η διαφορά τους από τα «σκάρσα» τσεκίνια, εκείνα δηλαδή που είχαν μειωμένη περιεκτικότητα σε χρυσό²⁵.

Οι πληροφορίες που αντήσαμε σχετικά με τα πλοία έδειξαν την ποικιλομορφία τους στα τέλη του 19ου αιώνα στη Μεσόγειο. Συνήθως, η διάκριση γινόταν σε καράβια και καϊκια, όπου καράβια θεωρούνταν τα μεγάλα ιστιοφόρα σκάφη με δυνατότητα να φέρουν πολεμικό εξοπλισμό²⁶. Στο *coria lettere* συναντήθηκε περισσότερο η γενική ονομασία των μεγάλων σκαφών στα ιταλικά, όπως *bastimenta* ή *legni*. Τα μικρότερα σε μέγεθος σκάφη αποκαλούνται καϊκια ή βάρκες²⁷. Σε γενικές γραμμές τα είδη των πλοίων που εντοπίστηκαν συχνότερα ήταν το *brigantino*, το *pielego*, το *briki*, η *checchia*, η *nava* ή *barca*, το *trabacolo*, η *rolacca*, η *urca*, ενώ ορισμένες φορές, αντί για το είδος του πλοίου συναντούσαμε το κράτος προέλευσης, για παράδειγμα βενετικό πλοίο, αγγλικό, ολλανδικό, ξένο κλπ.

24. Ε. ΛΙΑΤΑ, *Φλώρια δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα: η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό κόσμο, 15ος -19ος αιώνας*, Αθήνα: ΕΙΕ, 1996, σ. 3.

25. Ό.π., σσ. 132-133.

26. Τ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Καράβια, καπετάνιοι και συντροφοναύται 1800-1830. Εισαγωγή εις την ιστορίαν των ναυτικών επιχειρήσεων του Αγώνος*, Αθήνα: Ιστορική Υπηρεσία Βασιλικού Ναυτικού, 1954, σ. 159.

27. ΒΕΤΣΙΟΣ, *Η διπλωματική και οικονομική παρουσία των Βενετών*, σ. 227.

Τέλος, παρά την αποσπασματικότητά του, ένα *coria lettere* σαν αυτό που μελετήθηκε αποτελεί μια εξαιρετική πηγή που φέρνει στο προσκήνιο ιστορικά γεγονότα. Σε γενικές γραμμές, δεν είναι σύνηθες να αντλήσει κανείς πολλές ιστορικές πληροφορίες από την αλληλογραφία για να αποφευχθεί η τυχόν ανάμειξη του συντάκτη της εκάστοτε επιστολής στα πολιτικά γεγονότα²⁸. Στην περίπτωση της εμπορικής αλληλογραφίας όμως, το ενδεχόμενο της καθυστερημένης εκτέλεσης μιας παραγγελίας θα έπρεπε να αιτιολογηθεί από τον έμπορο απέναντι στον πελάτη του. Για αυτό τον λόγο, στο *coria lettere* έγιναν μικρές αναφορές στα γεγονότα που διατάραξαν την ομαλή ροή της παραγγελίας και τα γεγονότα αυτά διασταυρώθηκαν με την υπάρχουσα βιβλιογραφία.

Ένα παράδειγμα αποτελεί η εύνοια που εξασφάλισαν οι Επτανήσιοι έμποροι από τους Ρώσους και τους Οθωμανούς έπειτα από την ίδρυση της Επτανήσου Πολιτείας. Η υποστήριξη των Ελλήνων εμπόρων από τους Ρώσους είχε ξεκινήσει με τη συνθήκη Κιουτσούκ-Καϊναρτζή με τη δυνατότητα χρήσης της ρωσικής σημαίας από τους Έλληνες και πρόσβαση στις αγορές των βορείων ακτών της Μαύρης Θάλασσας²⁹. Πράγματι, στις επιστολές αναφέρεται το 1792 πως οι Κεφαλονίτες έμποροι προώθησαν κρασιά στη Μαύρη Θάλασσα με δικά τους πλοία χρησιμοποιώντας μόνο τη ρωσική σημαία, εφόσον σε εκείνα τα μέρη είχε επέλθει μία περίοδος ειρήνης. Αυτή η εμπορική κίνηση όμως είχε ζημιώσει όσους είχαν κανονίσει να πουλήσουν κρασιά στις αγορές της Δύσης, εφόσον έτσι προκλήθηκε έλλειψη στο είδος και αύξηση στην τιμή του³⁰. Αντίθετα, το 1798, η αποστολή των κρασιών στη Μαύρη Θάλασσα δεν φαίνεται να αντιμετώπισε δυσκολίες ούτε στην επάρκεια του είδους, ούτε στις τιμές, κάτι που ενδεχομένως να αιτιολογείται με την κανονικότητα στην οποία είχε εισέλθει το εμπόριο της Κεφαλονιάς με τις αγορές της Μαύρης Θάλασσας³¹.

28. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Η ελληνική κοινότητα της Βενετίας*, σ. 125.

29. Γ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, «Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807) στα Δαρδανέλια», *Περί Ιστορίας* 9 (2019), σσ. 168-169 [167-182].

30. CL, Επιστολή (No 160) 18 Αυγούστου 1792, σ. 35r-35v (ROMANENKO, ΜΔΕ, σσ. 184-186) και CL, Επιστολή (No 162) 20 Αυγούστου 1792, σ. 35v (ROMANENKO, ΜΔΕ, σ. 187) και CL, Επιστολή (No 166) 3 Σεπτεμβρίου 1792, σ. 36v-37r (ROMANENKO, ΜΔΕ, σσ. 189-190).

31. CL, Επιστολή (No 223) 21 Σεπτεμβρίου 1798, σ. 48v (ROMANENKO, ΜΔΕ, σ. 223).

Ένας συστηματικός κίνδυνος για τους εμπόρους ήταν η δραστηριότητα των πειρατών. Δεν ήταν σπάνιο τα πλοία Χριστιανών να παρενοχλούνται από τους πειρατές των Βερβερικών κρατών με σκοπό την αιχμαλώτιση του πληρώματος και την κατάσχεση τόσο του πλοίου, όσο και των εμπορευμάτων, με σκοπό την πώλησή τους στις αγορές κλοπιμαίων³². Για τον παραπάνω λόγο, τα πληρώματα θα έπρεπε να είναι σε θέση να αμύνονται σε μία ενδεχόμενη επίθεση και ως εκ τούτου, να έχουν όριο στις ποσότητες των εμπορευμάτων που θα μπορούσαν να μεταφέρουν. Μια μαρτυρία που φέρνει στο φως τους κινδύνους της θάλασσας ήταν αυτή του Δημητρίου Τσιτσέλη τον Δεκέμβριο του 1803, κατά την οποία ο ίδιος επιχειρούσε να αποποιηθεί την ευθύνη για την καθυστερημένη αποστολή των προϊόντων απέναντι στον πελάτη του³³. Αναφέρει πως η καθυστέρηση οφείλεται στον καπετάνιο, που ενώ ξεκίνησε την ίδια μέρα με ένα άλλο πλοίο που είχε κοινή αφετηρία, έφτασε 13 ημέρες αργότερα. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο πρώτος καπετάνιος είχε υπερφορτώσει το πλοίο του και δεν θα μπορούσε να αμυνθεί αποτελεσματικά σε περίπτωση κινδύνου, και έτσι αντί να ακολουθήσει την προκαθορισμένη πορεία σε ανοιχτές θάλασσες, πήγαινε από λιμάνι σε λιμάνι ζητώντας καταφύγιο³⁴.

Σημαντικές δυσκολίες στη διεξαγωγή εμπορίου σημείωσε και η περίοδος κατά την οποία οι ταραχές ανάμεσα στις οικογένειες των Μεταξά και των Άννινων στην Κεφαλονιά αυξήθηκαν. Κατά τις διαδικασίες που οδήγησαν στην ίδρυση της Επτανήσου Πολιτείας, η συμβολή των Άννινων στην τοπική αυτοδιοίκηση δεν αναγνωριζόταν. Την ίδια περίοδο, προβληματικά ήταν και τα εκτεταμένα φαινόμενα αναρχίας στο Ληξούρι, κατά τα οποία οι χωρικοί έκαναν επιθέσεις και λεηλασίες σε σπίτια αριστοκρατών

32. G. PAGRATIS, «War at sea and trade routes in the Mediterranean during the Napoleonic period through the reports of the Septinsular Republic's diplomatic representations», *Mediterranean Chronicle* 8 (2018), σσ. 74-75 [67-81].

33. CL, Επιστολή (Νο 275) Δεκέμβριος 1803, σ. 54ν (ΡΟΜΑΝΕΝΚΟ, ΜΔΕ, σ. 250).

34. Το ενδεχόμενο σύρραξης εξαιτίας μιας πειρατικής επίθεσης ή η ανάγκη διάσπασης ενός ναυτικού αποκλεισμού, ανάγκασε τους ναυτιλιακούς επιχειρηματίες εκείνης της εποχής να κατασκευάζουν πλοία ελαφρά, γρήγορα και ευέλικτα. Στο παράδειγμα που αναφέρεται εδώ ο καπετάνιος που υπερφόρτωσε το πλοίο του δεν θα μπορούσε να μανουβράρει ή να αποκρούσει μια ένοπλη επίθεση. Βλ. Κ. ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ο εμπορικός στόλος κατά τις παραμονές του αγώνος της ανεξαρτησίας. Ανέκδοτος πίναξ του F. Rouqueville», *Ερανιστής* 10 (1973), σσ. 205-206 [187-207].

χωρίς να τιμωρούνται³⁵. Η περίοδος αυτή καταγράφεται στο *coria lettere* εφόσον επηρέασε αρνητικά και σε μεγάλο βαθμό το εμπόριο του νησιού. Τέλη Αυγούστου με αρχές Σεπτεμβρίου του 1800 γίνεται αναφορά σε πολλές αναταραχές (*turbolenze*) στην Κεφαλονιά εφόσον το νησί βρισκόταν σε παντελή αναρχία. Κάτι τέτοιο αιτιολογήθηκε με την μεταφορά της διακυβέρνησης του τόπου από την κυριαρχία των προστάτιδων δυνάμεων στην τοπική κυβέρνηση. Για τον λόγο αυτό οι άνθρωποι δεν είχαν τον φόβο κάποιων κυρώσεων, και έτσι έπαιρναν τα όπλα και έκαναν ό,τι επιθυμούσαν. Η μεγαλύτερη ζημιά έγινε από το παράλογο πλήθος που αποτελούνταν από αγρότες (*villani*), οι οποίοι καταπατούσαν τις κατοικίες των άλλων ανθρώπων³⁶. Απέναντι από την κατοικία του εμπόρου είχαν λεηλατηθεί δυο οικίες ευγενών, και οι αγρότες απειλούσαν με λεηλασία και άλλων κατοικιών. Ο έμπορος υπογράμμισε την απληστία αυτών των ανθρώπων, ανέφερε πως δυσκολευόταν να περιγράψει τις καθημερινές συμφορές και το θράσος των χωρικών, και υποστήριξε πως αν δεν υπάρξει συνδρομή του Θεού στην επίλυση της κατάστασης θα αναγκαστούν να ψάξουν για άλλον τόπο διαμονής. Αυτό που επιθυμούσε ήταν να ληφθούν αυστηρά μέτρα για την αντιμετώπιση των συνθηκών αναρχίας εφόσον η κατάσταση που επικρατούσε στο νησί, είχε κάνει τη ζωή των ανθρώπων δυσβάσταχτη³⁷.

Από τα παραπάνω προκύπτει πως τα μέλη της εμπορικής επιχείρησης Παναγή Τσιτσήλη συμμετείχαν στο μικρό, τοπικό εμπόριο και το μεγάλο, υπερτοπικό. Η λειτουργία της επιχείρησης στηριζόταν κυρίως στη συμμετοχή των μελών της οικογένειας και σε μικρότερο βαθμό σε πράκτορες και συνεργάτες. Τα προϊόντα εξαγωγής προέρχονταν κυρίως από τον αγροτικό χώρο της Κεφαλονιάς και τις κοντινές αγορές, ενώ τα προϊόντα εισαγωγής ήταν λίγα και ανταποκρίνονταν σε μεμονωμένες παραγγελίες και περιορισμένο αγοραστικό κοινό. Ο τρόπος μεταφοράς στηρίχθηκε σε τοπικά ή ξένα πλοία που ξεκινούσαν ή διέρχονταν από την Κεφαλονιά, και άλλοτε

35. Μια λεπτομερής ερμηνεία για το πώς αποκαταστάθηκε η τάξη μετά τις ταραχές του Ληξουριού δίνεται στο: Γ. ΜΑΥΡΟΠΙΑΝΝΗΣ, *Ιστορία των Ιονίων νήσων αρχομένη τω 1797 και λήγουσα το 1815*, Αθήνα: Τυπογραφείον "Παλιγγενεσία", 1889, σσ. 440-456.

36. CL, Επιστολή (Νο 244) 30 Αυγούστου 1800, σ. 51r (POMANENKO, ΜΔΕ, σ. 234).

37. CL, Επιστολή (Νο 237) 30 Αυγούστου 1800, σ. 50r (POMANENKO, ΜΔΕ, σ. 230) και CL, Επιστολή (Νο 238) 29 Αυγούστου 1800, σ. 50r (POMANENKO, ΜΔΕ, σ. 231) και CL, Επιστολή (Νο 241) 29 Αυγούστου 1800, σ. 50v (POMANENKO, ΜΔΕ, σ. 233).

μετέφεραν μαζί με το εμπόρευμα και τον ίδιο τον εκπρόσωπο της επιχείρησης από και προς το νησί. Ως εκ τούτου, αντιλαμβανόμαστε πως η οικογενειακή εμπορική επιχείρηση Παναγή Τσιτσέλη ανήκει σε σειρά μικρομεσαίων εμπορικών οίκων που δραστηριοποιούνταν στην ταραγμένη περίοδο που ακολούθησε στα νησιά του Ιονίου πελάγους μετά την εξόδο από τη βενετική σφαίρα επιρροής και πριν τη σύσταση του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων νήσων.

Summary

The activity of the Panagis Tsitselis merchant house in the years 1786-1804 and 1814-1816 as presented in its copia lettere

The present article is based on the content of the outgoing correspondence that the Panagis Tsitselis merchant house had been sending during the years 1786-1804 and 1814-1816. It shows the way a trading house was able to make good use of the commercial networks as a family business at the Eastern Mediterranean by mentioning examples of the types of products, the areas of imports and exports, the weights and the measures, the vessels, the transactions and some of the trade risks.

ΜΑΡΙΑ ΣΓΟΥΡΙΔΟΥ – ΓΙΑΝΝΗΣ ΑΚΡΙΤΙΔΗΣ

Παλέρμο 1282: από τον κόσμο της Ιστορίας στο σύμπαν της Λογοτεχνίας

Περίληψη

Το κορυφαίο ιστορικό γεγονός της εξέγερσης τη Σικελίας το 1282 εναντίον των Ανδεγαυών κατακτητών, έγινε γνωστό στην πορεία του χρόνου ως «Σικελικοί Εσπερινοί» και αποτυπώθηκε με ποικίλους τρόπους μέσα από την Ιταλική Λογοτεχνία και όχι μόνο. Πρώτος ο Dante Alighieri κάνει αναφορά στον επαναστατημένο λαό του νησιού στο επικό ποίημά του Θεία Κωμωδία. Κατά την περίοδο του Μπαρόκ εντοπίζονται εκτενείς σκωπτικού περιεχομένου αναφορές στα συμβάντα, μέσα από τη λαϊκή ποίηση του Νότου, σε διάλεκτο της περιοχής. Την εποχή της Παλιγγενεσίας, γνωστές ποιητικές φωνές όπως ο Aleardo Aleardi θα αφιερώσουν στίχους για πολιτικά πρόσωπα που ενεπλάκησαν στα γεγονότα ή θα συνθέσουν πατριωτικού περιεχομένου Ύμνους, με έμφαση στους αιματηρούς Εσπερινούς του Μεσαίωνα, όπως ο Goffredo Mameli, προκειμένου να αφυπνισθεί η συνείδηση του Ιταλικού λαού. Οι αναφορές αυτές δεν θα λείψουν ούτε στην σύγχρονη εποχή: Η Rosanna Alberghina το 2013 καταθέτει μια ποιητική σύνθεση για την τύχη της νεαρής νύφης που υπέστη προσβολή από τον Γάλλο λοχαγό –την αφορμή δηλαδή που πυροδότησε τις ανατρεπτικές εξελίξεις το μοιραίο Πάσχα του 1282. Επίσης το 2013, κυκλοφορεί στην Ελλάδα το ιστορικό μυθιστόρημα της Ισμήνης Καπάνταη Σικελικός Εσπερινός. Το έργο δεν εμπνέεται μόνον από το σκηνικό του ολέθρου στην Σικελία αλλά και από το πολιτικό υπόβαθρο, που εμπλέκει στην υπόθεση την αυλή του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου.

Λέξεις-κλειδιά: Σικελικός Εσπερινός, Ιταλική Λογοτεχνία, Νεοελληνική Λογοτεχνία, ποίηση, ιστορία.

«*Se mala signoria, che sempre accora/ li popoli soggetti, non avesse-mosso Palermo gridar “Mora, mora!”*» (=Αν δόλιοι άρχοντες, που καταθλίβουν/ Τα πλήθη, δεν έσπρωχναν το Παλέρμο! “Θανατικό! Θανατικό!” να ουρλιάζει)¹. Οι συγκεκριμένοι στίχοι, από το 8ο Άσμα του Παραδείσου, απεικονίζουν με το λιτό, συμπυκνωμένο τρόπο γραφής του Δάντη και το χαρακτηριστικό παραστατικό ύφος του, τη μετάβαση, ενός τραγικού ιστορικού γεγονότος που έλαβε χώρα στο Παλέρμο του 1282, στο περιβάλλον της Τέχνης του Λόγου. Και μάλιστα στον χώρο της υψηλής ποίησης, σε ένα έργο που προσλαμβάνει εθνικό χαρακτήρα σηματοδοτώντας τη χρονική στιγμή εκκίνησης της Ιταλικής Λογοτεχνίας. Στον πρώτο στίχο της τερτίνας, ως “*mala signoria*” (=δόλιους άρχοντες), ο Δάντης περιγράφει την τυραννική διακυβέρνηση του Καρόλου του Α΄ των Ανζού, που πληγώνει τους υπηκόους, την καρδιά του λαού, που εξεγείρεται αναζητώντας τιμωρία. Το ρήμα “*gridare*” (=ουρλιάζω), αποδίδει την κραυγή που αντηχούσε σε όλο το επαναστατημένο νησί: “Θάνατος στους Γάλλους!” (=Muoiano i Francesi)². Με ποια αφορμή θίγει αυτό το γεγονός ο Δάντης; Και γιατί να το θεωρεί τόσο σημαντικό, ώστε να το περιλάβει στο παλίμψηστο της Κωμωδίας του; Εκείνη τη χρονιά, το 1282 που εκδηλώθηκε η εξέγερση στην Σικελία, καθώς σήμαινε η καμπάνα για τον Εσπερινό στην εκκλησία του Αγίου Πνεύματος, ο Δάντης βρισκόταν στη Φλωρεντία. Και ήταν μόλις δεκαεπτά (17) ετών. Δεν ήταν, όπως καταλαβαίνουμε, παρών αλλά είχε ενημερωθεί για τα συμβάντα. Ο απόηχος από τις εξελίξεις της αρχικής συμπλοκής και η αιφνίδια, αιματηρή, αλλαγή του πολιτικού σκηνικού συγκλόνισε όλη την κατακερματισμένη Ιταλική Χερσόνησο. Φυσικά, έπειτα από δύο σχεδόν δεκαετίες, «στο μεσοστράτι της ζωής» του, στα 1300 περίπου, οπότε και ξεκίνησε να γράφει τη *Θεία Κωμωδία*, θεώρησε την εξέγερση αυτή, άξια αναφοράς, καθώς στηλίτευε μέσα από τους στίχους του την διαφθορά της εξουσίας, αναδεικνύοντας ένα παράδειγμα προς αποφυγή. Η αφορμή –σε ποιητικό επίπεδο– του παρέχεται στο τρίτο μέρος του υπερκόσμιου ταξιδιού του. Προηγούμενως, πέρασε από την Κόλαση και

1. DANTE ALIGHIERI, «Paradiso», *La Divina Commedia*, επιμέλεια Ν. Sapegno, Φλωρεντία: La Nuova Italia, 1986, Άσμα VIII, στίχοι 72-74, σ. 105.

2. S. RUNCIMAN, *Ο Σικελικός Εσπερινός. Η Ιστορία του Μεσογειακού Κόσμου στα τέλη του 13ου αιώνα*. Μετάφραση Α. Αργυροπούλου-Χίλτεμαν, Επιμέλεια Α. Ρήγας, Αθήνα: Εκδόσεις Γκοβόστη, 2003, σ. 350.

το Καθαρτήριο συνοδευόμενος από τον Βιργίλιο. Στον Παράδεισο, ένα εντελώς διαφορετικό πλαίσιο, ακολουθεί ανοδική πλέον πορεία, κάνοντας χρήση της ουράνιας κλίμακας, με σημείο εκκίνησης τον Επίγειο Παράδεισο στην Γη –τον οποίο τοποθετεί στην κορυφή του Καθαρτηρίου. Στη συνέχεια περνώντας από τον Ουρανό του Φεγγαριού και του Ερμή, βρίσκεται στον Ουρανό της Αφροδίτης, τρίτο πλανήτη στη σειρά με βάση το Πτολεμαϊκό σύστημα. Εκεί αναπαύονται οι μακάριοι που υπήρξαν επιρρεπείς στον ανθρώπινο έρωτα. Ο ποιητής, συνοδευόμενος πια από τη Βεατρίκη, διακρίνει μεταξύ των ψυχών που σπεύδουν χαρούμενες να τους υποδεχτούν, μια ειδικά, η οποία εκδηλώνει προς τον Δάντη, ιδιαίτερη προσήλωση και ευμένεια: είναι το πνεύμα του Καρόλου Μαρτέλ, πρωτότοκου γιου του Καρόλου του Β΄. Πρόκειται δηλαδή για τον εγγονό, του Καρόλου του Α΄, εναντίον του οποίου επαναστάτησε το μοιραίο Πάσχα του 1281 η Σικελία. Ο Κάρολος Μαρτέλ, απεβίωσε πολύ νέος, μόλις 24 ετών, ενώ φαινόταν πως θα μπορούσε να εξελιχθεί σε σοφό και ενάρετο κυβερνήτη. Ο Δάντης τον είχε γνωρίσει προσωπικά, όταν στα 1294, ο νεαρός διάδοχος, είχε επισκεφθεί τη Φλωρεντία. Ήταν λίγο μικρότερος από τον Δάντη, γεννημένος στα 1271, και είχε ήδη στεφθεί βασιλιάς της Ουγγαρίας (από την πλευρά της μητέρας του) αλλά δεν έζησε ώστε να κληρονομήσει την εξουσία στα υπόλοιπα εδάφη των Ανζού: την Προβηγκία και το Βασίλειο της Νάπολης³. Ο Δάντης με τον τρόπο που τον παρουσιάζει, ανακαλεί τους δεσμούς φιλίας που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ τους, τότε που συναντήθηκαν, λίγο πριν εκείνος φύγει από τη ζωή. Η αναφορά στην επανάσταση των Εσπερινών ωθεί τον Κάρολο Μαρτέλ να απευθύνει έντονη μομφή προς τον αδελφό του Ρομπέρτο, που κάνει κακή χρήση της εξουσίας, σύμφωνα με το παράδειγμα του παππού τους. Η χρονική περίοδος διακυβέρνησης της Σικελίας από τους Ανζού –σε αντίθεση με την προηγούμενη των Νορμανδών– συνοδεύτηκε από αρνητικό πρόσημο. Ο παλιός καλός καιρός των Σβέβων είχε οριστικά περάσει, ενώ η γαλλική κατοχή είχε αφήσει πίσω της τόσο οδυνηρές μνήμες στο νησί, ώστε ο όρος «*franza*», θα χρησιμοποιούνταν στο εξής για να δηλώσει στη σικελική διάλεκτο την «*πείνα*». Μετά από την πρώτη αυτή επίσημη καταγραφή που εντοπίζεται στον Δάντη, έχει ενδιαφέρον να αναζητηθούν οι επόμενοι σταθμοί

3. B. CARTLEDGE, *The Will to Survive: A History of Hungary*. Λονδίνο: C. Hurst & C, 2011, σ. 31.

των Σικελικών Εσπερινών στο λογοτεχνικό πεδίο. Κατά τη διάρκεια της αναγεννησιακής περιόδου και του μπαρόκ, η στροφή στην κλασική αρχαιότητα και το βουκολικό κυριαρχούν στις αυλές του Βορρά, ενώ από το 1559, όλη η Ιταλία, πέφτει στα χέρια του κατακτητή. Ο λογοτεχνικός προσανατολισμός στις δύσκολες εποχές του 17ου και 18ου αιώνα δεν συνιστά ευνοϊκό περιβάλλον για την ποιητική αναβίωση των Σικελικών Εσπερινών, τουλάχιστον όσον αφορά, τις λυρικές συνθέσεις επώνυμων δημιουργών. Αλλά ο Νότος δεν ξεχνά: τα πατριωτικά τραγούδια στην τοπική διάλεκτο συνιστούν αναπόσπαστο τμήμα της παράδοσης της περιοχής και διασώζουν τη μνήμη: «*Και ο Γάλλος με την δύναμή του/στην Σικελία φερόταν άσχημα/ μας έπαιρνε το ψωμί από το τραπέζι/ φαινόταν Γάλλοι σε κάθε σπίτι / αυτοί με εμπιστοσύνη στην ισχύ τους/και εμείς οι φτωχοί κάτω από την λόγχη τους!/Σε μια ώρα καταστράφηκε αυτή η φυλή/ Η Γαλλία αλατίστηκε όπως ο παστός τόνος/ Άκου την Γαλλία που σκούζει του θανάτου/ όχι η Γαλλία, δεν θα έρθει πια στην Σικελία/ ζήτω η Σικελία που φέρνει νίκη/ ζήτω το Παλέρμο που έκανε θαύματα!/ Ηχήστε όλες οι καμπάνες για την δόξα/ κάντε όλοι θαύματα τρομερά με τ' άρματα/ Γιατί αιώνια θα παραμείνει η μνήμη/ Πως οι Γάλλοι απέμειναν νεκροί στην Σικελία!*»⁴. Παρά το έντονο σκωπτικό του ύφος, αυτό το λαϊκό στιχούργημα με τον εμφανή τοπικό χαρακτήρα, αποδίδει πιστά τη σκληρή πραγματικότητα που επικρατούσε στη μεγαλόνησο πριν και το κλίμα ευφορίας, ενθουσιασμού που κυριάρχησε μετά το συμβάν. Στο ποιητικό κείμενο, παρατηρούμε, ότι δεν γίνεται λόγος για την αφορμή, τους τρεις πρωταγωνιστές –τον λοχαγό, τη νύφη και τον εκδικητή σύζυγο– αλλά εστιάζει στο δίπολο αίτιο-αποτέλεσμα: την ανυπόφορη κατάσταση ανέχειας και περιφρόνησης της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας που επικρατούσε και οδήγησε στην αντίδραση, που είχε ως κατάληξη την οριστική απομάκρυνση των Γάλλων από το νησί. Είναι χαρακτηριστικό το χρονικό διάστημα που επισημαίνεται στον 7ο στίχο, το οποίο απαιτήθηκε για να ανατραπεί ένα καθεστώς πολύχρονης και ποικιλότροπης καταπίεσης: «*μια ώρα*». Η ανάφλεξη ήταν ταχύτατη, αλλά η διαδικασία διήρκεσε περισσότερο. Επιπρόσθετα, η φράση Σικελικοί Εσπερινοί, δεν αναφέρεται στο συγκεκριμένο παραδοσιακό τοπικό άσμα. Τέτοιου είδους τραγούδια συνιστούν την αποτύπωση εμπειριών και βιωμάτων που

4. Archivio Siciliano, celeste files, «I Vespri Siciliani» (2017) http://www.celesteots.it/celeste_files/i_vespri_siciliani/ivespri_3.htm.

έζησαν οι χιλιάδες –ανώνυμοι οι περισσότεροι– πρωταγωνιστές τους. Ανακαλούνται συχνά και διατηρούνται έτσι ζωντανά από τους cantastorie –τους αοιδούς, τους λαϊκούς βάρδους της Ιστορίας⁵. Η επόμενη ποιητική αναφορά που αναδεικνύει την εξέγερση του 1282 στο Παλέρμο, εντοπίζεται τον 19ο αιώνα. Βρισκόμαστε στο απόγειο της εποχής του Ρομαντισμού αλλά και του αγώνα της Παλιγγενεσίας. Η Ιταλία, αναψηλαφίζει το ιστορικό παρελθόν της, όχι μόνο στον χώρο των απεικονιστικών τεχνών ή της μουσικής αλλά και στη Λογοτεχνία. Επομένως το θέμα των Σικελικών Εσπερινών ανακινείται. Ο Aleardo Aleardi⁶, ο γνωστός ποιητής που ενστερνίστηκε τα ιδεώδη του Risorgimento, συμμετέχοντας ενεργά στα κινήματα του 1848, θίγει το θέμα. Στην ποιητική συλλογή του *I Canti*, περιλαμβάνεται μια ενδιαφέρουσα λυρική σύνθεση, που τιτλοφορείται «Corradino di Svenia». Πώς συνδέεται το εν λόγω πρόσωπο με τα γεγονότα στην Σικελία; Ο Corradino⁷, δεκαεξάχρονος γιος του Corrado IV, ήρθε στην Ιταλία, απαντώντας στο κάλεσμα των Γιβελίνων που ήταν αντίθετοι στον Κάρολο Α΄ των Ανζού, κύριο του Βασιλείου Σικελίας και Νάπολης. Ο Corradino νικήθηκε στην μάχη του Tagliacozzo, οι εχθροί του τον κατεδίωξαν και ο ίδιος, εξαντλημένος από την πείνα, ζήτησε άσυλο στο Castel d' Astura στον κόλπο της Gaeta. Προδόθηκε όμως από τους οικοδεσπότες του, που τον παρέδωσαν στον ανελέητο Κάρολο, ο οποίος τον αποκεφάλισε στην Νάπολη, στην Piazza del Mercato: «Ένας νεαρός/ χλωμός και ωραίος με χρυσά μαλλιά/ με το μάτι στο χρώμα της θάλασσας/ με πρόσωπο ευγενικό [...] ο εγγονός των αλαζόνων αυτοκρατόρων/ κυνηγημένος ερχόταν ικετεύοντας/ μια μόνη ώρα ήσυχου ύπνου/ και εδώ στον ύπνο προδόθηκε [...] Δεν κοιμάται ποτέ από κείνη την νύχτα/ Η πιο όμορφη από τις παραθαλάσσιες πόλεις [...] αλλά την μέρα που είχε οριστεί/ Από τους πύργους, τους σικελικούς αντήχησαν/ Σαν Αρχάγγελοι οι Εσπερινοί». Ο ποιητής φαντάζεται ότι βρίσκεται με μια νεαρή γυναίκα που ονομάζεται Ιταλία και ανακαλεί την τραγική μοίρα του Corradino di Svenia, που εμφανίζεται με την χλωμάδα μιας νιότης, η οποία σχεδόν προαναγγέλλει το μοιραίο του θα-

5. A. UCCELLO, *Risorgimento e società nei canti popolari siciliani*, Κατάνια: Parenti Editore, 1961.

6. A. ALEARDI *Canti*, Φλωρεντία: Barbèra Editore, 1899.

7. Historypage «Corradino of Swabia» <https://www.historypage.it/the-short-life-of-corradino-of-swabia>.

νάτου. Ένας νέος πλησιάζει το κάστρο νικημένος, φυγός και ζητά καταφύγιο. Ο τρόπος που απεικονίζεται, ωραίος, άτυχος, εγκαταλελειμμένος από τους δικούς του και προδομένος αναπαράγει το κυρίαρχο πρότυπο της εποχής: αυτό του ρομαντικού ήρωα. Κατά τον ποιητή, αυτή η προδοσία θα ξεπληρωθεί με αίμα και γίνεται μια από τις αιτίες που ήχησε η καμπάνα του Εσπερινού στο Παλέρμο και ξεκίνησε η σφαγή των Γάλλων. Το γεγονός, παρά το ότι υπόκειται σε διάφορες προσεγγίσεις, στην προκειμένη περίπτωση συνιστά μια μείξη θρύλου και ποίησης, που αποτυπώνεται στη μνήμη, τροφοδοτώντας παράλληλα την φαντασία. Προϊόν της ίδιας περιόδου, είναι και το περίφημο «Canto degli Italiani», που έγινε ευρύτερα γνωστό ως Ύμνος του Mameli, ωδή πατριωτικού περιεχομένου, την οποία συνέθεσε ο Goffredo Mameli⁸ το 1847, σε ηλικία μόλις 20 ετών. Το «Τραγούδι των Ιταλών», εκφράζει το πατριωτικό κλίμα που ήδη προανήγγειλε τον πόλεμο ενάντια στην Αυστρία. Αποτελείται από πέντε (5) στροφές και η μνεία στα γεγονότα του 1282 εντοπίζεται στην 4η στροφή: «Από τις Άλπεις στην Σικελία/ παντού είναι Legnano/ κάθε άντρας του, Ferruccio / έχει το χέρι στην καρδιά [...] κάθε καμπάνας ο ήχος/ τους Εσπερινούς αντηχεί/ Ας συγκεντρωθούμε σε κοόρτη/ είμαστε έτοιμοι για τον θάνατο/ Η Ιταλία φώναξε ναι!». Δεν βρίσκεται τυχαία στη συγκεκριμένη στροφή η αναφορά στους Σικελικούς Εσπερινούς, καθώς συνιστά μια σύνοψη από τις λαμπρότερες σελίδες της ιστορίας της Ιταλίας: για παράδειγμα το Legnano, είναι η πόλη που το 1176, οι δήμοι της Λομβαρδίας, νίκησαν τον Γερμανό αυτοκράτορα Φρειδερίκο Μπαρμπαρόσα⁹, ενώ ο Francesco Ferruccio¹⁰, είναι ο άνθρωπος που οργάνωσε την άμυνα της Φλωρεντίας το 1530 ενάντια στον Αυτοκράτορα Κάρολο Ε΄. Το γεγονός ότι συνυπάρχουν ιστορικά γεγονότα του Βορρά, μαζί με την αποτίναξη του γαλλικού ζυγού εκείνο το δειλινό, σε μια στροφή, προοιωνίζει την συνύπαρξη των δυο αντίθετων πόλων της Χερσονήσου σε ένα ενιαίο κράτος με κοινό ρωμαϊκό παρελθόν, που εκφράζεται με τις κοόρτες. Το τραγούδι των Ιταλών υπήρξε το πλέον αγαπητό και διαδεδομένο άσμα της Ένωσης και,

8. Enciclopedia Treccani «Goffredo Mameli» https://www.treccani.it/enciclopedia/goffredo-mameli_%28L%27Unificazione%29.

9. F. CARDINI, *Il Barbarossa. Vita, trionfi e illusioni di Federico I Imperatore*. Collezione Le Scie, Μιλάνο: Mondadori, 1985.

10. G. BATINI, *Capitani di Toscana*. Φλωρεντία, Edizioni Polistampa, 2005, σσ. 158-169.

μάλιστα σε τέτοιο βαθμό, που ο Giuseppe Verdi, στον Ύμνο των Εθνών το 1862, θεώρησε ότι το Canto degli Italiani, συμβόλιζε την χώρα ολόκληρη και το τοποθέτησε δίπλα στο God save the Queen και στην Μασσαλιώτιδα¹¹. Συνεπώς η φυσική εξέλιξη των πραγμάτων ήταν μία: τον Οκτώβρη του 1946 η νεανική αυτή σύνθεση του Mameli έγινε ο Εθνικός Ύμνος της Ιταλικής Δημοκρατίας. Στις 8/1/2013, αρκετές δεκαετίες αργότερα, η Rosanna Alberghina¹², συνθέτει το στιχούργημα «Gammazita e li Vespri Siciliani»¹³. Πρόκειται για ένα έργο γραμμένο στη σικελική διάλεκτο, σε ελεύθερο στίχο, που έχει διαλογική μορφή και έντονη θεατρικότητα. Η ποιήτρια λαμβάνει ως σημείο εκκίνησης τη γνωστή αφορμή, που απεικονίστηκε τόσες φορές εικαστικά: την προσβολή της νεαρής κοπέλας από τον Γάλλο στρατιώτη. Ωστόσο, γίνεται προφανές, ότι εδώ επιλέγεται να αναδειχθεί, μια πολύ αρνητική εκδοχή στην εξέλιξη των πραγμάτων. Κατά την Alberghini, ο Γάλλος στρατιώτης έχει θίξει ανεπανόρθωτα την τιμή της και, η ίδια πιστεύει, πως ο μόνος δρόμος γι' αυτήν, προκειμένου να περισώσει ό,τι απομένει, είναι η αυτοκτονία. Αποφασίζει λοιπόν να βάλει τέρμα στη ζωή της, πέφτοντας μέσα σε ένα πηγάδι. Το ποίημα ξεκινά με μια φωνή –το ένστικτο της επιβίωσης ή της αυτοσυντήρησης– που προσπαθεί να την αποτρέψει: «*Τι κοιτάς, ωραία κοπέλα/ Μέσα στο πηγάδι δεν υπάρχει φως κι ούτε ένα αστέρι/ Εκεί μέσα είναι μόνο σκοτάδι και παγωνιά [...] Σου λείπει : Μείνε πίσω...Γίνε ευτυχισμένη/ Η μεγάλη σου αγάπη έξω σε περιμένει [...] Μη σκέφτεσαι τον ξένο/ Ξέρω, για να υπερασπιστείς την τιμή θέλεις να ριχτείς μέσα...και θες να θυσιάσεις την αληθινή αγάπη;/ κοιτά τον όμορφο Σικελό νεαρό/ Σ' αγαπά και σου κρατά το χέρι δυνατά [...] Το πηγάδι όχι, δεν μπορεί, δεν έχει καρδιά, δεν έχει χέρια/ Το ακούς;».* Παρά την επιλογή που είχε, να γυρίσει πίσω και να ζήσει με τον αγαπημένο της και να αφήσει

11. M. J. PHILLIPS-MATZ, *Giuseppe Verdi*, G. GEFEN, traduzione e prefazione, Παρίσι: Fayard, 1996, σσ. 526-533.

12. Το όνομα πιθανόν να προέρχεται από την ένωση δυο λέξεων, Gemma και Zita («αρραβωνιαστικά» και «νύφη»). Συνδέεται με τον μύθο που αφηγείται την ιστορία του γάμου μεταξύ της νύφης Gemma και του βοσκού Amaseno ή Amenano.

13. Poesie di Rosanna Alberghina <https://www.poesie.reportonline.it/piresie-dirosanna-alberghina/poesia-di-rosanna-alberghina-gammazita-e-li-vespri-siciliani.html>. Stefany Savoca, *La leggenda di Gammazita: la ragazza "Exemplum virtutis" che scatenò i Vespri Siciliani*. <https://www.vanillamagazine.it/la-leggenda-di-gammazita-la-ragazza-exemplum-virtutis-che-scateno-i-vespri-siciliani>.

στη λήθη τη βιαιότητα που έζησε αμφιταλαντεύεται: το δίλημμα που αντιμετωπίζει είναι μεταξύ της αγάπης, που συμβαδίζει με τη ζωή, και της τιμής, που ταυτίζεται με τον θάνατο. Εντέλει δεν κάμφθηκε ούτε από την ομορφιά της νιότης της, ούτε από τον αισθηματικό δεσμό τους. Πληγωμένη ανεπανόρθωτα, προτίμησε τον θάνατο: «*Τίποτα δεν έγινε... Νίκησε η τιμή/ Ήταν φταιξιμο του Γάλλου στρατιώτη [...] Στα βάθη του πηγαδιού... Βρίσκεται/ Κάτω από έναν ουρανό δακρύων*». Ο Drouet της αφαίρεσε ουσιαστικά τη ζωή και ο καλός της αποφασίζει να πάρει το αίμα της πίσω: «*Αγάπη, αγάπη το αίμα μου επαναστατεί/ Η καρδιά μου δεν βρίσκει γαλήνη/ Τρέχω πετώντας και κρατώ το σπαθί υψωμένο/ Θέλω να καταστρέψω τον ξένο... Τον βρήκα... Τον σκότωσα/ Τώρα έγινε δικαιοσύνη... τώρα οι Σικελοί επαναστατούν στους Γάλλους/ Έτσι άρχισαν οι Εσπερινοί (σικελικοί)... και φαινόταν η Κόλαση*». Είναι η μόνη αποτύπωση συναισθημάτων – και δεν θα μπορούσε παρά να είναι σε στίχους – που έχουμε από το ζεύγος, μετά από την ταπεινωτική συμπεριφορά του κατακτητή. Τίποτε δεν θα είναι το ίδιο πλέον. Εκείνη αυτοκτονεί, ενώ μεσολαβεί ένα εύλογο χρονικό διάστημα από την προσβολή στις συνέπειες: την αυτοχειρία και την απόφαση για εκδίκηση. Η μορφή της νέας γυναίκας που υποφέρει και θυσιάζει τη ζωή της ταυτίζεται με την ίδια τη Σικελία και στη θέση του εκδικητή εμφανίζονται οι κάτοικοι που δείχνουν στους κατακτητές τον δρόμο για την Κόλαση.

Την ίδια χρονιά, το 2013, κυκλοφορεί στην Ελλάδα ένα ιστορικό μυθιστόρημα από τη βραβευμένη συγγραφέα Ισμήνη Καπάνταη¹⁴. Πρόκειται για ένα σημαντικής έκτασης έργο, που αριθμεί συνολικά 40 κεφάλαια. Στην Κωνσταντινούπολη ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, προωθεί την ένωση των δύο Εκκλησιών και όχι μόνον: στο επίκεντρο της υπόθεσης, βρίσκεται ένα νεαρό ζευγάρι, ο Μάρκος και η Δέσποινα, που εργάζονται για την προετοιμασία της εξέγερσης στη Σικελία. Το μεγαλύτερο τμήμα του έργου (36 κεφάλαια) εκτυλίσσεται στην Κρήτη. Όταν η εξέγερση είναι πλέον γεγονός, ο Μάρκος επιστρέφει και υπό το καθεστώς της ψυχολογικής πίεσης που υπέστη, διηγείται στη συμβία του αυτά που έζησε και τον συγκλόμισαν. Η συγγραφέας αρχικά αναφέρεται στο 37ο κεφάλαιο στη γνωστή αφορμή που έδωσε ο Γάλλος στρατιώτης, έχοντας δηλώσει στον πρόλογο, ότι συμβουλευτήκε έγκυρες πηγές όπως ο Michele Amari και ο Steven

14. Ι. ΚΑΠΑΝΤΑΗ, *Σικελικός εσπερινός*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2013.

Runsiman, για την περιγραφή της έναρξης και της εξέλιξης της εξέγερσης. Όλο το προηγούμενο τμήμα του έργου, αν και εμπλέκονται ιστορικές προσωπικότητες που συνδέθηκαν με τους Εσπερινούς –όπως οι Giovanni da Procinda και Ruggero Mastrangelo– συνιστά προϊόν μυθοπλασίας, μια μακρά προσεκτική προετοιμασία για το κομβικό σημείο της ανάφλεξης. Ωστόσο εντοπίζονται επιπλέον στοιχεία που συμβάλλουν στην αρμονική σύζευξη της πραγματικότητας με τη φαντασία, όπως το περιστατικό που βίωσε ο Μάρκος και τον συγκλόνησε. Ένας Σικελός φίλος του, ο Francesco του ζήτησε να πάνε μαζί να σώσουν την αδελφή του, τη Lucia: «*Είναι αίμα μου, αδελφή μου και είναι έγκυος, την πονώ*». Όταν ο Μάρκος έφτασε στο σπίτι –δεύτερος γιατί πήγε πεζός– ήταν αργά, όπως δήλωσε, ολοκληρώνοντας τη δραματική του διήγηση: «*Τη Lucia δεν την εσώσαμε, γιατί την έσφαξε μπροστά στα μάτια μου ο ίδιος ο αδελφός της*»¹⁵.

Συμπερασματικά λοιπόν καταλήγουμε στα εξής:

1) Στη Λογοτεχνία, με την περίπτωση του Δάντη και των πατριωτικών ασμάτων, οι Σικελικοί Εσπερινοί απαθανάτιστηκαν σχετικά κοντά στον πραγματικό χρόνο του συμβάντος. Το συγκεκριμένο δεδομένο έρχεται σε αντίθεση με την απεικόνιση του εν λόγω ιστορικού γεγονότος στις εικαστικές τέχνες και στην μουσική, η οποία έλαβε χώρα κυρίως τον 19ο αιώνα, τότε που αναζητήθηκαν νικηφόρα παραδείγματα από το ένδοξο παρελθόν και θα μπορούσαν να εμπνεύσουν τους αγώνες της Παλιγγενεσίας, σε μια εποχή που φέρει την ανεξίτηλη σφραγίδα του Ρομαντισμού.

2) Είναι χαρακτηριστικά μεγαλύτερος ωστόσο, ο αριθμός έργων τέχνης στο πεδίο της ζωγραφικής που εστιάζουν στο θέμα αυτό, σε σχέση με τα λογοτεχνικά έργα. Η εικόνα είναι αμεσότερη, εγείρει το συναίσθημα και την φαντασία ακόμη και σε μη πεπαιδευμένο κοινό. Επίσης ο ρόλος της μουσικής –στην περίπτωση της παρέμβασης Verdi για το άσμα του Mamei– αποδεικνύεται καίριας σημασίας.

3) Στις απεικονιστικές τέχνες, η συντριπτική πλειοψηφία των ιταλικών έργων που εστιάζουν στο συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός, επιλέγουν την στιγμή της έναρξης της εξέγερσης. Εκτός Ιταλίας, οι επιλογές ποικίλουν ανάλογα με τη χώρα που εμπλέκεται (π.χ. Ισπανία).

4) Στη Λογοτεχνία παρατηρείται το φαινόμενο –λόγω ιδιαίτερων δυνατοτήτων που διακρίνουν το γλωσσικό εργαλείο– να αναδεικνύονται

15. Ό.π., σ. 277.

πέρα από τα γεγονότα ή την αφορμή που τα τοποθετεί στο προσκήνιο και μεμονωμένα πρόσωπα που έδρασαν στο παρασκήνιο ή διαδραμάτισαν σημαίνοντα ρόλο πριν ή μετά το 1282: ο Δάντης για παράδειγμα, όχι μόνο μεταφέρει στον αναγνώστη το κλίμα την ώρα της δραματικής σύγκρουσης αλλά αφιερώνει το 8ο άσμα του Παραδείσου στον Κάρολο Μαρτέλ, εγγονό του Καρόλου Α΄ των Ανζού, ενάντια στον οποίο κινήθηκε ο Σικελικός πληθυσμός. Στην ίδια κατηγορία η περίπτωση του Corradino, με τον οποίο ασχολήθηκε ο Aleardi και ενεπλάκη στο ανελέητο παιχνίδι εξουσίας του Καρόλου.

5) Στο λογοτεχνικό πεδίο, τα ποιητικά έργα που μέχρι στιγμής εντοπίστηκαν και ασχολούνται με τους Σικελικούς Εσπερινούς είναι πολύ περισσότερα σε σχέση με τα πεζογραφήματα. Στη Σικελία ειδικότερα και για ευνόητους λόγους, η ποιητική παραγωγή που εστιάζει στο συγκεκριμένο θέμα, εξακολουθεί μέχρι σήμερα να παράγει έργο. Έτσι παράδοση μέσα από τους στίχους διατηρείται ζωντανή.

6) Το ελληνικό έργο, στο μεγαλύτερο τμήμα του, ασχολείται και εστιάζει με τον ρόλο και τη συμμετοχή του Βυζαντίου, όσον αφορούσε την παρασκηνακή τουλάχιστον οργάνωση της εξέγερσης. Το γεγονός αυτό καθαυτό, αναδύεται μέσα από τη διήγηση ενός Έλληνα και καταλαμβάνει περιορισμένο –συγκριτικά με το υπόλοιπο– μέρος του μυθιστορήματος. Παρόλα αυτά, ο τίτλος, αποδεικνύεται ο κατάλληλος. Κατά τα άλλα τηρεί πλήρως τους κανόνες του είδους του, ως ιστορικό μυθιστόρημα.

7) Οι Σικελικοί Εσπερινοί, συνιστούν ιστορικό γεγονός, στο οποίο εμπλέκονται εκτός από την Ιταλία και τη Γαλλία, η Ισπανία και η πάλαι ποτέ Βυζαντινή αυτοκρατορία. Επομένως, είναι φυσικό, κάθε τύπου καλλιτεχνική ή λογοτεχνική έκφραση που σχετίζεται με τα συμβάντα του 1282, προερχόμενη από τις παραπάνω χώρες, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας, να υπογραμμίζει τον δικό της ρόλο στο συγκεκριμένο πλαίσιο.

Abstract

Palermo 1282: from the world of History to the universe of Literature

The leading historical event of the rebellion in Sicily in 1282 against the French conquerors, became known over time as the "Sicilian Vespers" and was depicted in various ways through Italian Literature, painting and other arts. Dante Alighieri was the first to mention the rebellious people of the island in his epic poem The Divine Comedy. During the Baroque period, extensive satirical references to the events can be found, through the folk poetry of the South, in the dialect of the region. During the Risorgimento, well-known poetic voices such as Aleardo Aleardi will dedicate verses to political figures involved in the events or compose patriotic Hymns, with an emphasis on the bloody Vespers of the Middle Ages, such as Goffredo Mameli, in order to awaken the conscience of the Italian people. These references will not be missing even in modern times: Rosanna Alberghina in 2013, submits a poetic composition about the fate of the young bride who was insulted by the French captain - the occasion that triggered the disruptive developments on the fateful Easter of 1282. Also in 2013, the historical novel of Ismenis Kapandais, Sicilian Vesper was published in Greece. The work is not only inspired by the scene of destruction in Sicily but also by the political background, which involves the court of Michael VIII Paleologus.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΠΑΝΟΣ

Σταύρος Βαβούρης (1925-2008):
Ποιητική πολιτότητα και ειρωνεία

Περίληψη

Ο Σταύρος Βαβούρης είναι ένας σημαντικός Έλληνας ποιητής της α΄ μεταπολεμικής γενιάς με κυρίαρχο γνώρισμα της ποιήσής του την ειρωνεία, την οποία ασκεί ενίοτε αυτοϋπονομευτικά, μεταξύ ενός εντεινόμενου επιθετικού και αμυντικού λυρισμού, ως μέσο κοινωνικής κριτικής και στάση ζωής.

Λέξεις κλειδιά: Βαβούρης, ποιητική ειρωνεία, σαρκασμός, πολιτότητα, αμφισβήτηση.

Ασήμαντο παράξενο ανθρωπάκι
με μια απέραντη αχανή ψυχή
χανότανε κι επέστρεφε
χτυπούσε τις κλειστές μας πόρτες, έψαχνε
ξαναχτυπούσε κι έφευγε
(στο τέλος πάντοτε έφευγε)
χωρίς ν' αποκριθούμε ή ν' ανοίξουμε.
Φοβόμαστε· (τι θα μας ζητούσε αυτός ο άνθρωπος;)¹

«Γράφοντας εκδικούμαστε τα πράγματα», γράφει ο Νίκος Καρούζος². Η

1. ΣΤ. ΒΑΒΟΥΡΗΣ, «Δ΄ Σημειώσεις για έναν άνθρωπο που πέθανε», *Σημειώσεις για έναν άνθρωπο που πέθανε – Σχέδια για τραγωδίες*, Αθήνα: Ερμής, 1956, σ. 13.

2. Ν. ΚΑΡΟΥΖΟΣ, «Γράφοντας εκδικούμαστε τα πράγματα», *Δυνατότητες και χρήση της*

ομολογία μίας ανάλογης αιτιότητας, θεωρώ οντολογικών νύξεων, διαχέει την ποίηση του Σταύρου Βαβούρη σε κάθε «παρατονία» με όλα τα αντιθετικά στοιχεία της φορτισμένης και ενίοτε απροσχημάτιστης προφορικότητας που μοιάζει να γίνεται «σύμμαχός» του στην εσώτατη ανάγκη υπέρβασης κάθε φυσικού καταναγκασμού.

«Έπαιξε ανέκαθεν με ευφλέκτους ύλας»³ ή «Δεν με ξύπνησαν αύρες απαλές ποτέ / Τυφώνες άνοιγαν με πάταγο τα τζάμια / κι έσπαζαν άγρια τον ύπνο μου»⁴, έχει γράψει σε μία ακόμα περιδίνηση αυτοπροσωπογραφίας σαν κραυγή ο ποιητής που γεννήθηκε, στις 14 Σεπτεμβρίου 1925, με κινητική δυσκολία στα κάτω άκρα, αλλά «είχε το πιο ωραίο ανδρικό νεανικό πρόσωπο» σύμφωνα με προφορική μαρτυρία της ποιήτριας (και οδοντιάτρου του τα χρόνια εκείνα...) Μαρίας Καρδαρά.

Ο Σταύρος Βαβούρης σπούδασε φιλολογία στην Αθήνα (συμφοιτητής του Χρήστου Λαμπράκη, του ζεύγους Γιώργου και Λένας Σαββίδη και του συγγραφέα Άγγελου Βογάσαρη) και δίδαξε στη μέση εκπαίδευση. Εξέδωσε συνολικά δεκαέξι ποιητικές συλλογές, τρεις προσωπικές επιλογές ποιημάτων του, μία συλλογή τεσσάρων διηγημάτων (1964), καθώς και ένα δοκίμιο για την ποίηση του Άθου Δημουλά. Τιμήθηκε το 1986 με το δεύτερο κρατικό βραβείο ποίησης για τη συλλογή του *πού πάει, πού με πάει αυτό το ποίημα* (1985). Γραμματολογικά κατατάσσεται στην πρώτη μεταπολεμική ποιητική γενιά. Πέθανε στις αρχές Νοεμβρίου του 2008 σε ηλικία 83 ετών.

Ποιητής πρωτίστως των εσωτερικών συγκρούσεων, που δε χαριζόταν σε κανέναν· επίσης, μερικώς αποσιωπημένος ή αθησαύριστος. Με κορύφωση προφανώς την αριστουργηματική συλλογή του *Οι Ατρείδες της φωτιάς και της σιωπής* (Αθήνα, 1964) – οπού με πρωτογενή άνεση μιλάει σαν άλλος Έκτορας ή αντιστρέφοντας την ενοχή της ταυτίζεται με την Κλυταιμνήστρα– σε νευραλγικό σημείο της πάλης του να διεισδύσει στην καρδιά των πραγμάτων, χτίζοντας το σώμα της ποίησής του κι ως να 'χει πάρει σφόδρα την κατάσταση στα χέρια του (παράλληλα στην όποια συνομιλία του με την ίδια την υφή της έκφρασης) ο Σταύρος Βαβούρης δεν δίστασε

ομιλίας, *ΤΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ Β'* (1979-1991), Αθήνα: Ίκαρος, σ. 18.

3. «Ένας ποιητής τω 1960 Α'», Α' *Τα ξηρά ποιήματα* – Β' *Στη διακεκαυμένη*, Αθήνα, 1963», σ. 14.

4. «Ένας ποιητής τω 1960 Δ'», Α' *Τα ξηρά* – Β' *Στη διακεκαυμένη*, ό.π., σ. 17.

να γράψει ποιήματα «βέβηλα» όπως μάλιστα τιτλοφορεί συλλογή του το 1983: *Carmina profana* (βέβηλα ποιήματα). κι αλλού με δραστική διακριτή τολμηρότητα που θα την ονομάζαμε ποιητική σαλότητα «ξεστομίζει» ακραία απρόβλεπτους στίχους, χωρίς ενδοιασμούς και προσκόμματα, μεταξύ ενός εντεινόμενα επιθετικού και αμυντικού λυρισμού.

Ποια είναι η θέση και στάση του ποιητή στο ποιητικό, όσο και στο ευρύτερα κοινωνικό και πολιτικό γίνεσθαι; Πώς μεταπλάθεται το οδυνηρό βίωμα σε λέξεις, οι λέξεις σε λόγο διαυγή, υπαινικτικά ειρωνικό ή καυστικό, άθλημα αναγωγής στην καθολικότητα της προσωπικής σχέσης με τον κόσμο;

Η ηρακλείτεια αρμονία των αντιθέτων αναζωπυρωμένη μέσα από τη ρομαντική και νεορομαντική αισθητική υποθέτουμε. Το πραγματικό που ειρωνεύεται το ιδανικό και αντιστρόφως. Εύλογα, θα διακρίναμε μία ειρωνεία εξισωμένη εμφανώς με την άρνηση κατά την εγγελιανή παράδοση, εξπρεσιονιστικά λεπτότατη αρχικά, που εξελίσσεται σε σαρκαστικό ρεαλισμό εν προκειμένω:

- Ο ποιητής έρχεται.
- Καλώς τονε· λοιπόν;
- Ο ποιητής φεύγει.
- Λοιπόν; Καλό ταξίδι.
- Του ποιητή οι νύχτες είναι δάσος
που μόλις μπαίνει κάτω από τα δέντρα του
το δάσος παραδόξως παίρνει πυρκαγιά.
- Να πάρει λουμινάλ να κοιμηθεί.
- Ο ποιητής καίγεται.
- Έπαιζε ανέκαθεν μ' ευφλέκτους ύλας·
Λυπούμεθα, αλλά το 'ξερε:
Οι φίλοι του δεν ήταν πυροσβέστες.
Ο ποιητής πεθαίνει· πέθανε.
Λυπούμεθα· να νεκρολογηθεί.
Στείλτε στην κηδεία του λουλούδια φυσικά
κι ας τελειώνουμε·
οι πεθαμένοι με τους πεθαμένους
αφού ο ποιητής πέθανε.

Εμείς ακόμα συνεχίζουμε:
Έχουμε φεστιβάλ ελληνικών ταινιών
έχουμε τον «καημό της ρωμιοσύνης»
την Κάλλας στην Επίδαυρο
την Ίλια που «Ποτέ την Κυριακή»
τον Κένεντι στα πρόθυρα.
Συνελόντι ειπείν
είμεθα
Α - πη - σχο - λη - μέ - νοι⁵.

«μα ήταν οι πλάτες του μικρότερες απ' τ' όνειρο / κι ήρθεν α υ τ ό ς - άργησε λίγο παραστράτησε / αλλ' όμως ήλθε / με τη γριφώδη μάσκα του τα ξέσαρκ' άγρια χέρια / και τον οδήγησε μακριά (μπορεί σ' άλλες οδύνες) [...]» εστιάζουμε σε δημοσιευμένο το 2011 ποίημα με τίτλο «Σταύρος Βαβούρης» και την υπογραφή του Κώστα Θ. Ριζάκη⁶. Όπως ο τελευταίος αφηγείται σε ποιητικούς κύκλους, μία φορά σε νεαρή ηλικία σε επίσκεψή του στο ανοιχτό στους φίλους ποιητές -πάντα κάπου στο Μεταξουργείο- σπίτι του ο Σταύρος Βαβούρης τον είχε υποδεχτεί απαρηγόρητος με ξεσπάσματα εξαιτίας κάποιου προηγηθέντος τραυματικού επεισοδίου στη θέασή του σε δημόσιο χώρο... (Βρισκόταν ήδη στο κατώφλι της τρίτης ηλικίας οπού στο τέλος θα τον οδηγούσε στο γηροκομείο).

Φύση και θέση κατ' εξοχήν αντικομοφορμιστική ο Βαβούρης αποκλίνει από τον κύριο κορμό της γενιάς του, στρεφόμενος με εμφανείς Καβαφικές και Καρυωτατικές επιρροές -ο αβυσσαλέος καρυωτατικός σαρκασμός- συχνά δε με «όρους αρχαίας τραγωδίας», σε μια ποίηση εσωτερικού χώρου⁷. «[...] Σε μια εποχή που κατακλύζεται από τον δημόσιο [χώρο]», όπως επισημαίνει ο Αλέξης Αργυρίου⁸.

5. ΣΤ. ΒΑΒΟΥΡΗΣ, «Ένας ποιητής το 1960 Α'», *Τα ξηρά ποιήματα - Στη διακεκαυμένη (1963), Πού πήγε, πού με πήγε αυτό το ποίημα 1940-1963*, Αθήνα: Ερμής, 1998, σ. 59.

6. Κ. Θ. ΡΙΖΑΚΗΣ, «Σταύρος Βαβούρης», *Κουκούτσι* 4 (2011), σ. 37.

7. Βλ. «Από τη γενιά της άρνησης στη γενιά της διαδικτυακής μοναξιάς», Κ. Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Β. ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (επιμ.), *Ανθολογία της ελληνικής ποίησης (20ος αιώνας)*, τ. Δ', Αθήνα¹: Κότινος, 2012, σσ. 14-15.

8. Α. ΑΡΓΥΡΙΟΥ, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια της επισφαλούς δημοκρατίας*, τ. Ε', Αθήνα¹: Καστανιώτης, 2005. σ. 42.

«Έχει κατακτήσει το θρίαμβο του ύφους του και όχι μόνο του ποιητικού του *εγώ*» συνηγορεί ο Ανέστης Μελιδώνης με τον Βαγγέλη Χατζηβασιλείου⁹.

«Ένας ποιητής που θα μας επιζήσει» (Γ. Π. Σαββίδης)¹⁰, «καλός φιλόλογος», «ευέξαπτος», σαφώς ο πιο «underground» ποιητής, αλλά και «θαυμαστής της Μίλβα», είναι περίπου κάποιοι από τους πιο γνωστούς προσδιοριστικούς χαρακτηρισμούς που επανέρχονται σε κάθε κουβέντα γύρω από τον Σταύρο Βαβούρη και εξακολουθητικά κεντρίζουν το ενδιαφέρον.

«[...] Ιδιόρρυθμος, πανέξυπνος, με καυστικό χιούμορ, είρων μα και ευαίσθητος. Με στάση και κορμοστασιά αρχαίου Έλληνα Θεού (παρά την αναπηρία του), σε καθήλωνε θαυμάζοντάς τον, για τον εγωκεντρισμό, την περηφάνεια μα και τον σεβασμό που σου ενέπνεε. Έχω πρόχειρα, από τότε, κάποια από τα ποιήματα που μας πρωτοδιάβασε και κρυφά σημείωνα». Σημειώνει η Σοφία Μπακλώρη, παλιά μαθήτριά του στο Θ' γυμνάσιο θηλέων Αθηνών¹¹.

Μαρτυρίες που μεταφέρουν και διασώζουν χωρίς πρόσθετες επεξηγήσεις δίπλα στο ίδιο το έργο του ποιητή κάτι από την «αναλλοίωτη ύλη» της προσωπικότητάς του.

«Δεν έμεινε στο περιθώριο του λογοτεχνικού κανόνα της εποχής του», αναφέρεται στην περίπτωση του Σταύρο Βαβούρη ο Γιώργος Μαρκόπουλος τονίζοντας την αρετή της πλησμονής του πάθους στα γραπτά «εάν είσαι καλός τεχνίτης» και θεωρεί το ποίημα *στον αστερισμό των εγκλίσεων και των τρόπων του ρήματος έρχομαι* ως ένα από τα καλύτερα ποιήματα που έχει διαβάσει ποτέ¹²:

9. Α. ΜΕΛΙΔΩΝΗΣ, «Σταύρος Βαβούρης: Σε ρήματα ουδενός πειθόμενος...», *Vakxikon*, https://www.vakxikon.gr/%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%8D%CF%81%CE%BF%CF%82-%CE%B2%CE%B1%CE%B2%CE%BF%CF%8D%CF%81%CE%B7%CF%82-%CF%83%CE%B5-%CF%81%CE%AE%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1-%CE%BF%CF%85%CE%B4%CE%B5%CE%BD%CF%8C%CF%82-%CF%80%CE%B5/_ (πρόσβαση στο διαδίκτυο στις 15/1/22).

10. Γ. Π. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Σημειώσεις για έναν ποιητή που θα μας επιζήσει», *Λέξη* 91 (1990), σσ. 6-8.

11. Σ. ΜΠΑΚΛΩΡΗ, «Σταύρος Βαβούρης, Ανθολόγιο Ποιημάτων», *Ποιείν*, <http://www.poein.gr/2009/11/03/ooaynio-aaaiynco-aieieuaei-dhieciuoui-1-nuiio-adhu-oi-euiaou-oio-a-adheiyaeae-aaaayeco-oanaaueco/> (πρόσβαση στις 25/1/2022).

12. Γ. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Ο κατ' εξοχήν ποιητής του αδικαιώτου», *Ηδύφωνο*,

Που λέτε, μια ολόκληρη ζωή σχεδόν
από τον ένα άνδρο και φυσικά παντέρημο πλανήτη
στον άλλο και στον άλλο του μεγάλου αστερισμού
των εγκλίσεων και των χρόνων
του ρήματος; έρχομαι.

«Έρχομαι» μου 'λεγαν δηλαδή
(έγκλιση οριστική και χρόνος Ενεστώς)
κι έπειτα «Ερχόμουνα» (σε Παρατατικό)
«μα μ' έπιασε η βροχή».
«Ηρθα» σε χρόνο Αόριστο «αλλ' είχες φύγει πια»
«θα 'ρθω και πάλι αν κατορθώσω» (Μέλλον).

Και μ' όλα τ' «αν», τα «θα» και τα «αλλά»
που συνοδεύαν Παρατατικό, Αόριστο και Μέλλοντα
είχα μια απεριόριστη πεποίθηση –πιστέψτε με–
(ήτανε χρόνοι Οριστικής – πώς ν' αμφιβάλεις;)
Αν και τότε ακόμα ο ερχομός τους
έμπαινε πια σε πλαίσια ιστορικά
μιας δηλαδή κατά το μάλλον κι ήττον πιθανής αφίξεως.

Ο Παρακείμενος με τον Υπερσυντέλικο
δε μ' έπεισαν ποτέ βεβαίως.
Σε τι θα μ' ωφελούσε άλλωστε;
Χρόνοι παρωχημένοι κι άσχετοι τελείως
με το τώρα ή το αύριο
που σε κάνουν παρανάλωμα.
«Έχω έρθει» κι «είχα έρθει»
Τ ό τ ε, μ' άλλα λόγια
Και;
Το ζήτημα ήταν, τ ώ ρ α, τι γινόταν.
Τίποτα δε γινόταν, σήμερα τ' απόγευμα
το βράδυ έστω αργά.
Οι χρόνοι της Οριστικής
τελειώσανε και κλείσανε

στο «τότε», στο «αν», στο «θα» και στο «αλλά».

Μετά οι σαθρές της Ευκτικής
και τόσο λίγο προσιτές ελπίδες
(να 'ρχόσουν, να 'ρχόσουν και τι να 'ταν!)
Ουσιαστικά στηρίχθηκαν
στ' ανύπαρκτα ερείσματα της Υποτακτικής:
«Αν έρθω»... «όταν έρθω»... «για να 'ρθω»...
Υποθέσεις δίχως θέσεις κι αποδόσεις·
σύνδεσμοι χρονικοί και τελικοί
χωρίς σκοπό, μετέωροι στο χάος του αορίστου
που διά μέσου τους μοιραία οδηγήθηκα
στης Προστακτικής τις παραισθήσεις.

Μ' άλλα λόγια, ό, τι δεν ήταν εφικτό
με την Οριστική, την Υποτακτική
την Ευκτική (ναι, Θεέ μου, τόση ευχετική!),
είχα την ψευδαίσθηση ότι θα το πετύχαινα
προστάζοντας: «Να 'ρθεις. Ξεκίνα.
Είναι τέσσερις. Στις πέντε να 'σαι εδώ».

Ενώ η Προστακτική δεν είν' επίτευξη·
πρόκειται για μια μονάχα ακόμα φαντασίωση
που διαρκεί ως τις πέντε, έξι το πολύ.
Περνάει καμιά φορά στις ικεσίες:
«ελέησον και σώσον, έλα» λόγου χάριν
και σε λίγες περιπτώσεις μόνο
λίγων τυχερών
γίνεται κυριολεκτική.
Μα ποιοι 'ναι κείνοι που προστάζουν
δίχως την ψευδαίσθηση μονάχα πως προστάζουν;

Στις νόθες καταστάσεις του Απαρέμφατου
προσπάθησα ένα διάστημα μετά
να βρω μια διέξοδο.
Μα τι σημαίνουν άραγε το «ιέναι» και το «ελθείν»;
Ότι έρχεσαι, ότι ήρθες, να 'ρχεσαι, να 'ρθεις,

ίσως και να 'ρχόσουν, να 'ρθεις; αν έρθεις.
Γύριζα πλησίστιος στους υποθετικούς και τελικούς συνδέσμους
πάλι μ' άλλα λόγια στα φαντάσματα της Υποτακτικής
και λίγα βήματα πιο πέρα
προσγειωνόμουνα γυμνός κι αμέτοχος
στης Μετοχής την μπλόφα:

ερχόμενοι κι ιόντες
ελληλυθότες -α! ναι!- κι ελθόντες;
εκείνοι που έρχονται και θα 'ρχονται
μα θα τους πιάνει πάντοτε η βροχή στο δρόμο

που ήρθανε,
που θα 'ρθουν αν μπορέσουν πάλι.
Τέλος, όλοι κείνοι
που 'χουν κι είχαν έρθει
όταν οι πλανήτες των εγκλίσεων
και των χρόνων του ρήματος «έρχομαι»
όλοι τους, όλοι τους
μ' είχανε κλείσει έξω απ' την τροχιά τους¹³.

«Να δράσω πώς; Να γράψω συνθήματα στον τοίχο; Με την περίπολο των Γερμανών δυο δρόμους πιο κάτω; Πώς θα 'τρεχα;», παραπέμπει σε συνέντευξη του Σταύρου Βαβούρη στο περιοδικό «Διαβάζω» (τχ 85) ο Ανέστης Μελιδώνης¹⁴. Ο Σταύρος Βαβούρης δεν τήρησε μία απολιτική στάση. Στις παρυφές μιας ποίησης των ιδεών ή όχι η ποίησή του θα λειτουργήσει ρυθμιστικά διαμορφώνοντας την σχέση του με την ιστορική εμπειρία, παλινδρομώντας μεταξύ ιστορικής διάψευσης και αιτήματος για οντολογική πλήρωση. Σε πολύ νεανική ηλικία εξαιτίας των συντηρητικών πολιτικών θέσεων του πατέρα του πέρασε μία περιπέτεια «αιχμαλωσίας» από την αριστερά. Θυμόταν έντονα το περιστατικό αυτό, αλλά δεν κράτησε κακία, αφηγείται ο Πύργος Μπαλούρδος. «Το δημοκρατικό του φρόνημα δεν

13. ΣΤ. ΒΑΒΟΥΡΗΣ, «Στον αστερισμό των εγκλίσεων του ρήματος “έρχομαι”», *Στον αστερισμό των εγκλίσεων του ρήματος “έρχομαι”*, Θεσσαλονίκη, Εγνατία, 1980, σσ. 7-16.

14. Α. ΜΕΛΙΔΩΝΗΣ, «Σταύρος Βαβούρης: σε ρήματα ουδενός πειθόμενος...», *Vakxikon*, ό.π. (πρόσβαση στις 15/1/22).

κάμφθηκε. Αγαπούσε τη χώρα του [...]»¹⁵. Ο Ανέστης Μελιδώνης επισημαίνει: «Δεν παίρνει το μέρος της επώνυμης ιστορίας, αλλά της αδικημένης, ξαναγράφει την ιστορία από την πλευρά που δεν τη διάβασαν: *Αλλά... αλλά, Κυρία / είναι έντιμο, αντικειμενικό κι εσείς / να! να παρακάμψετε τους επτακόσιους Θεσπιείς / κι οι ιστορικοί σας ως ανώνυμους [...]*»¹⁶;

Και ενώ ο ποιητής και το έργο του στην αναζήτηση κάθε οριακής δυνατότητας της γλώσσας δεν γίνεται να οχυρωθούν σε ιδεολογικά και αισθητικά θεωρήματα, ποιος θα απέρριπτε για την περίπτωση Βαβούρη –πέρα από όποια συγγενεία του με κάποιους ακόμα ποιητές, την οποία θα όριζαν τα αμιγώς σχετικά και με τη σωματική του αναπηρία αυτοααναφορικά πεδία– την υποψία ενός είδους προδρομισμού της ποιητικής γενιάς της αμφισβήτησης του '70 όσο και της μετέπειτα γενιάς, αυτής του *ιδιωτικού οράματος* του '80, αλλά και μία έλξη που δύναται ως ένα βαθμό να άσκησε σε ετερόκλητους ποιητές που αν ήταν με την συγκριτική ευχέρεια του σημερινού αναγνώστη για διαφορετικούς λόγους να θυμηθώ δύο αυτοί θα ήταν ίσως ο ερμητικός και σαρδόνια αυτοϋπονομευτικός Βασίλης Στεριάδης και ο Τάσος Γαλάτης στα αρχαιόθεμα ποιήματά του.

Ακόμα, όσο τα αληθινά όρια της τέχνης δεν περιχαράκωνουν στεγανά, έστω ως αφεθούμε στον εύλογο συνειρμό που από μίαν άλλη περιοχή προκύπτει ακούγοντας το στίχο της Λίνας Νικολακοπούλου «*στενά μπαλκόνια / δειλινά στενά...* » (τραγούδι: «Το πάρτυ»), καθώς εύρυθμα οδηγεί στις *Στενές ημέρες...* του Στ. Βαβούρη: *Στενές ημέρες: / Κάμαρες που στενεύουν. / Μπαίνει κι ο κάμπος πράσινος / Φαρδύς πλατύς απέραντος*¹⁷.

Σταχυολόγηση

«Υπερασπίζεται την αυθεντικότητα του πάθους, γιατί έτσι πιστεύει ότι υπερασπίζεται την αυθεντικότητα του ανθρώπου» δανείζομαι την κρίση του καθηγητή Μιχάλη Μερακλή (κατά την επισήμανση Μελιδώνη¹⁸) αντί

15. Γ. Χ. ΜΠΑΛΟΥΡΔΟΣ, «Η πιο βαθιά πληγή», *Λογοτεχνικά πάρεργα*, http://giorgosbalurdos.blogspot.com/2018/11/blog-post_4.html (πρόσβαση στις 16/2/22.)

16. Α. ΜΕΛΙΔΩΝΗΣ, «Σταύρος Βαβούρης: σε ρήματα ουδενός πειθόμενος...», *Vakxikon*, ό.π. (πρόσβαση στις 15/1/22).

17. ΣΤ. ΒΑΒΟΥΡΗΣ, «Στενές (α'), ημέρες, νύχτες, πού, ναι, τες;», Αθήνα: Ερμής, 1987, σ. 11.

18. Α. ΜΕΛΙΔΩΝΗΣ, «Σταύρος Βαβούρης: Σε ρήματα ουδενός πειθόμενος...», *Vakxikon*, ό.π. (πρόσβαση στις 15/2/2022).

έτερων πρώτων συμπερασμάτων, εδώ, περί ποιητικής πολιτότητας και ποιητικής ειρωνείας του Σταύρου Βαβούρη»· με άλλα λόγια στην προσπάθεια κατανόησης κάποιων πλευρών του ποιητή-φορέα της κοινωνικής συνείδησης, συγχρόνως του τραυματικού και ανεκπλήρωτου.

Στο κάλεσμα της συνάντησης, συνηγορώντας στο γενικότερο αίτημα για μία συγκεντρωτική έκδοση των απάντων του Σταύρου Βαβούρη, θα συμπλήρωνα μία συντομότατη όσο και «αυθαίρετα» αφαιρετική περιδιάβαση σε δυσεύρετες πια συλλογές του αποσπώντας μία εικόνα εφ' όλης της ύλης (από το σύνολο των ποιητικών του συλλογών – μέρος των οποίων ευτυχώς «σώζεται» σε νεότερες ανθολογήσεις) μέσα από το πρίσμα παρακολούθησης της εξελικτικής τάσης ενός αιχμηρού έως βαθιά ειρωνικού ιδιώματος. Ενός πρωταγωνιστικού ή επιμέρους στοιχείου στον αντίποδα κάθε ξένου προς την ιδιοσυστασία του ποιητή φραστικού γλυκασμού. Ακολουθούν, έτσι, «γυμνά» σπαράγματα μιας παράθεσης-περιδιάβασης με τη μετοχή της «αντικειμενικής τυχαιότητας», καταδεικνύοντας καίριες διαστάσεις της τραγικής ρίζας του ποιητή και μιας συνεχόμενης διελκυστίδας τις απεγνωσμένες παλινδρομικές κινήσεις· έστω κάποιες χαμηλές και ψηλές νότες λοιπόν από ένα παθιασμένο κρεσέντο ζωής ή το αντίθετό του:

...[...]

*Πινόταν εκείνο που στη φυσική
ονομάζουμε «απείρωσ ψυχρόν»
εκείνο που εννοούμε όταν λέμε:*

- *Χαίρετε πώς είσθε;*
- *Πολύ καλά ή κι Υποφέρω*
- *Υπομονή*
- *Ως τότε;*
- *Επ' άπειρον¹⁹!*

[...]

*Τώρα λοιπόν μη μου μιλάτε
για τη βέβαιη ροδοδάκτυλη ηώ
που μουσική και ηριγένεια*

19. ΣΤ. ΒΑΒΟΥΡΗΣ, «Μοιραίες εξελίξεις», Α' Τα ξηρά ποιήματα – Β' Στη διακεκαυμένη, Αθήνα, 1963, σ. 46.

θα εγγίσει τα κλειστά μου βλέφαρα σα θρόισμα
γι αυτά
και για τις άλλες σχετικές ρομαντικές αηδίες²⁰.

[...]

Θα μένει
μόνο αυτό το τραγικό άρωμα,
η ανείπωτα πικρή εκείνη γεύση,
αυτή η στεγνή εντύπωση
που αν θες, την κάνεις σιδερένιο τραγούδι
–τσεκούρι, φωτιά–
Αν θες την κάνεις λόγχη
–τσεκούρι, φωτιά–
που λησμονιά
ή μνήμη μουσική δεν γίνεται μονάχα²¹.

[...]

Χορεύουν όλους τους χορούς
σ' όλα τα φύλλα.
Χορεύουνε στο «Βήμα», αλλά και στην «Αυγή»
Στην «Καθημερινή; – Και κει²²:

[...]

κι ολόκληρο το πρωί, το μεσημέρι ολόκληρο
ένας ήλιος τίγρης λιμασμένος
λες και τον είχαν επί τούτου αφήσει νηστικό
με κατασπάρραζε ίσαμε τ' απόσπερο φρενήρης
ώσπου έδυσε, πνιγμένος στο αίμα μου.
.....

20. ΣΤ. ΒΑΒΟΥΡΗΣ, «Ένας ποιητής τω 1960 Δ'», Α' Τα ξηρά ποιήματα – Β' Στη δια-
κεκαυμένη, ό.π., σ. 18.

21. ΣΤ. ΒΑΒΟΥΡΗΣ, «Η Κλυταιμνήστρα στην Αυλίδα», *Οι Ατρείδες της φωτιάς και της
σιωπής (1950-1954)*, Αθήνα, 1964, σσ. 9-10.

22. ΣΤ. ΒΑΒΟΥΡΗΣ, «Του έξω, 1984, ημέρες», *ημέρες, νύχτες πού 'ναι τες; (1987)*, ό.π., σ.
25.

Μονάχα ένας θεός, μπορούσε να το κάνει πρωινό
Άχρωμο, άγευστο και άοσμο απολύτως²³.

[...]

κάθομαι τώρα και μιλώ για πικροδάφνες
απ' το σημείο που ξεκινήσαμε
ίσαμε δω που φτάσαμε
ίσαμε δω απ' όπου τώρα προσπαθώ να εξηγηθώ
στύλος καμένος απ' τ' αγκάρι και τη λάβρα των καιρών
τίγρης, με χαίνουσα πληγή στο στήθος όλο,
πάνθηρ δραπέτης από τσίρκο²⁴.

[...]

όλα σχεδόν απόμειναν κρατούμενα
– τα υπόλοιπα μηδέν –
κι όπως ετελείωσες
τα πήρες φεύγοντας μαζί σου.
Επρόκειπτο λοιπόν γι' αφαίρεση.
Δε σου 'πα λέξη· κι άλλωστε για τι;
ακόμα κι αν δεν ήταν μια αφαίρεση σωστή
την είχες κάνει μ' όλους τους κανόνες²⁵.

Εκστατικός μες στη βροχή

Εκστατικός μες στη βροχή προχωρούσε
σα να μην έβρεχε
σα να μην τον είχε περονιάσει το νερό
ως το κόκαλο.
Οι αστραπές καταύγαζαν
το πρόσωπό του αλλοπαρμένο
κι οι κεραυνοί τον πέρναγαν ξυστά.

23. ΣΤ. ΒΑΒΟΥΡΗΣ, «Το ηλίθιο πρωινό», ημέρες, νύχτες πού 'ναι τες; ό.π., σσ. 49-50.

24. ΣΤ. ΒΑΒΟΥΡΗΣ, «Η αλληγορία της πικροδάφνης», Σημειώσεις για έναν άνθρωπο που πέθανε, Αθήνα: Δέλτος, σ. 25.

25. ΣΤ. ΒΑΒΟΥΡΗΣ, «Η αφαίρεση», ημέρες, νύχτες πού 'ναι τες; ό.π., σ. 79.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΒΑΒΟΥΡΗΣ

*Μ' ένα όνειρο ακατάβλητο
στ' απαυδισμένα μάτια του
προχωρούσε τραγουδώντας σιγανά
σα να μην τον είχε παρασύρει ακόμα
φύλλο πεθαμένο η καταιγίδα²⁶.*

Summary

Stavros Vavouris (1925-2008): Poetical citizenship and irony

Stavros Vavouris is an important greek poet of the first post-war generation with irony as a main characteristic of his poetry which he uses self-underminely sometimes, between an mounting aggressive and a defensive lyricism, as a way of social criticism and an attitude to life.

26. ΣΤ. ΒΑΒΟΥΡΗΣ, «Εκστατικός μες στη βροχή», *Ορφείας κατερχόμενος*, Αθήνα, 1971, σ. 59.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ

Στον καιρό των επιδημιών:
εικόνες από την Κεφαλονιά του 18ου αιώνα

Περίληψη

Στην ανακοίνωση παρουσιάζεται η κατάσταση στην Κεφαλονιά του 18ου αιώνα όταν τρεις επιδημίες έπληξαν το νησί διαδοχικά σε διάστημα μιας πενταετίας. Οι επιδημίες ήταν η πανώλη, η οστρακιά και η ανεμοβλογιά και οι πληροφορίες προέρχονται από τις σημειώσεις ενός Κεφαλονίτη γιατρού. Ο Άγγελος Τσουλάτης, ένας απόφοιτος του πανεπιστημίου της Πάδοβας δραστηριοποιήθηκε στον τόπο του ως φυσικός γιατρός και βοήθησε αποτελεσματικά στην αντιμετώπιση των επιδημιών της οστρακιάς και της ανεμοβλογιάς. Οι κακοήθεις εξανθηματικοί πυρετοί θεραπεύτηκαν με ένα φάρμακο με θεραπευτικά βότανα που πρότεινε εκείνος ενώ στην ανεμοβλογιά εφάρμοσε τη μέθοδο του ευλογιασμού, την οποία είχε εισαγάγει ως πρακτική ο επίσης Κεφαλονίτης Ιάκωβος Πυλαρινός. Στην ανακοίνωση περιγράφονται ο φόβος, η ανταπόκριση και η αντίδραση των Κεφαλονιτών στη μάχη κατά των επιδημιών.

Λέξεις κλειδιά: Κεφαλονιά, επιδημίες, οστρακιά, ανεμοβλογιά, Άγγελος Τσουλάτης, ευλογιασμός.

Μέρες του 1760 στην Κεφαλονιά.

Πάνε τώρα τρία χρόνια που διοικητές και διοικούμενοι συγχρωτίζονται στο νέο διοικητικό κέντρο, στο Αργοστόλι.

Μετά από χρόνια ταλαιπωρίας των υπηκόων, που συνεπαγόταν το ταξίδι από το Αργοστόλι, το Ληξούρι, την Παλική στο Κάστρο του Αγίου Γεωργίου, μέσα από έρημους και επικίνδυνους δρόμους, οι βενετοί διοι-

κητές είχαν εγκατασταθεί στη μικρή παραλιακή πολίχνη του Αργοστολιού¹.

Η μεταφορά της έδρας της βενετικής διοίκησης είχε προστεθεί ως αφόρμηση στις άλλες αιτίες για έριδες που θρόνιαζαν στα μέλη του ανήσυχου και φιλέριδος Συμβουλίου. Οικογένειες που τα οικονομικά τους συμφέροντα θίγονταν από τη μεταφορά συνασπίστηκαν εναντίον εκείνων που συνήργησαν στην πραγματοποίηση του σχεδίου².

Οι έριδες και οι ταραχές μελών εξεχουσών οικογενειών του τόπου θα αναγκάσουν τον γενικό προβλεπτή Francesco Grimani να στείλει δύο από τους πρωταίτιους των ταραχών στην κρεμάλα τη στημένη στην πλατεία του Αγίου Μάρκου³.

Η εικόνα του δομημένου περιβάλλοντος στο νέο διοικητικό κέντρο θα μεταβληθεί από τον σεισμό του 1759 που γκρέμισε σπίτια στη Χώρα και στα χωριά⁴.

Μια επιδημική προσβολή πανούκλας μόλις τον επόμενο χρόνο, το 1760, χρονιά «πένθιμη»⁵, θα προστεθεί στη δυστυχία των ντόπιων. Αρχές του καλοκαιριού του 1760 εμφανίστηκαν τα πρώτα κρούσματα στο χωριό Σαρλάτα. Η τοπική βενετική διοίκηση στέλνει στο χωριό για επιτόπια εξέταση των ασθενών μια ομάδα γιατρών. Τον Οκτώβριο η επιδημία πανούκλας απειλεί όλο το νησί και απαγορεύεται η ελευθεροκοινωνία των κατοίκων. Έως το τέλος του Οκτώβρη του 1760 έξι τουλάχιστον δεκάδες

1. Για τη μεταφορά του διοικητικού κέντρου από το Κάστρο του Αγίου Γεωργίου στο Αργοστόλι, βλ. Ν. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Γ. ΠΗΛΕΙΔΗΣ, Σ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Translatio regiminis Cefaloniae. Το ζήτημα της μεταφοράς της διοικητικής έδρας της Κεφαλονιάς. Οι βενετικές αρχαιακές μαρτυρίες» και Δ. ΒΛΑΣΣΗ, «Από το Κάστρο στο Αργοστόλι “για το καλό των υπηκόων και το συμφέρον της Γαληνοτάτης”», στο *Από το Κάστρο Αγίου Γεωργίου στο Αργοστόλι (1757-2007). Η βενετική κυριαρχία στην Κεφαλονιά (1500-1797)*, τ. Α', Αργοστόλι: Δήμος Αργοστολίου, 2010, σσ. 21-35 και 36-47 αντίστοιχα.

2. ΒΛΑΣΣΗ, «Από το Κάστρο στο Αργοστόλι», σ. 40.

3. ΒΛΑΣΣΗ, ό.π., σ. 42. ΓΕΡ. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ – ΝΙΚ. ΡΑΖΗΣ, *Νεώτερα στοιχεία για την πανώλη στην Κεφαλονιά το 1760*, Αθήνα 1977, σ. 4 [3-16].

4. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ – ΡΑΖΗΣ, *Νεώτερα στοιχεία για την πανώλη*, σ. 4.

5. Η έκφραση είναι του γενικού προβλεπτή στην έκθεση που κατέθεσε στη βενετική Γερουσία τον Νοέμβριο του 1760: «spiacermi di dover rassegnarla in un tempo per essa luttuoso, mentre vi si e' scoperto il contagio» (*Relazioni storico-politiche delle isole del mare Jonio... da.. Francesco Grimani*, Βενετία: Tipografia di G. B. Merlo, 1856, σ. 19).

άνθρωποι είχαν χάσει τη ζωή τους⁶. Η βενετική διοίκηση, με τον γενικό προβλεπτή Francesco Grimani και τον γραμματέα του Francesco Egidi, αντέδρασε με μέτρα καταστολής και μέτρα προστασίας. Τον Φλεβάρη του 1761 το κακό εξαφανίστηκε αλλά στις προσβεβλημένες από την αρρώστεια περιοχές καταγράφηκαν 90 θάνατοι σε σύνολο 118 κρουσμάτων⁷.

Το 1762 μία νέα επιδημική προσβολή, αυτή τη φορά της οστρακιάς, έπληξε το νησί και προπάντων την περιοχή της Παλικής⁸.

Η έξαρση της επιδημίας έχει συνδεθεί με την κλιματολογική κατάσταση στην Κεφαλονιά. Μετά από έναν χειμώνα όχι με πολύ κρύο αλλά με υγρασία, η άνοιξη εκείνης της χρονιάς ήταν όχι μόνο κρύα αλλά και στεγνή και για τέσσερεις ολόκληρους μήνες οι Κεφαλονίτες δεν είδαν βροχή. Στο τέλος του Μάη και ενώ επικρατούσε αποπνικτική ζέστη άρχισαν να εκδηλώνονται τριταίοι πυρετοί στους ενήλικες και υψηλοί πυρετοί σε παιδιά και νέους ηλικίας έως 20 χρόνων τόσο στην πόλη όσο και στα χωριά. Ο πυρετός συνοδευόταν και από άλλα συμπτώματα όπως ρίγη, καταβολή δυνάμεων, κεφαλαλγία, έλλειψη όρεξης για φαγητό, ξηρότητα στο στόμα, ερυθρότητα και φλύκταινες και επιπλέον με μία ελμινθική εισβολή που εκδηλωνόταν στο στόμα⁹. Οι κακοήθεις αυτοί εξανθηματικοί πυρετοί έγιναν μια μάστιγα για τον πληθυσμό αλλά γρήγορα αντιμετώπιστηκαν.

Ο κόσμος δεν προλαβαίνει να ξεφορτωθεί τον φόβο και την ανασφάλεια και μια παλιά γνώριμη αρρώστεια, η ευλογιά, εμφανίζεται ως επιδημία στις πρώτες μέρες του Σεπτεμβρίου του 1764.

Η αρρώστεια δεν ήταν πρωτοεμφανιζόμενη. Είχε περάσει κιόλας περισσότερο από μισό αιώνα αφότου οι γιατροί είχαν γνωρίσει τα τερτίπια της και ένας Κεφαλονίτης είχε χαρίσει σε έμπειρους γιατρούς το όπλο για την πρόληψη και την αποφυγή του θανάτου. Ο Ιάκωβος Πυλαρινός ο Κεφαλονίτης, μαζί με τον Χιώτη Εμμανουήλ Τιμόνη και τον Γάλλο Le Duc είχαν εφαρμόσει τον ευλογιασμό σε περισσότερα από 10.000 άτομα μόνο στην Κωνσταντινούπολη¹⁰.

6. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ – ΡΑΖΗΣ, *Νεώτερα στοιχεία για την πανώλη*, σ. 7.

7. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ – ΡΑΖΗΣ, *Νεώτερα στοιχεία για την πανώλη*, σσ. 5-12 και ΓΕΡ. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, *Γιατροί και Ιατρική Κεφαλονιάς στα χρόνια των ξενικών κυριαρχιών (1500-1864)*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2004, σσ. 458-459.

8. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, *Γιατροί και Ιατρική Κεφαλονιάς*, σσ. 167, 459-460.

9. *Giornale di Medicina* t. secondo, Βενετία: Benedetto Milocco, 1764, σ. 225.

10. *Notizie degl'innesti di vajuolo fatti in Cefalonia. Compilate dal dottor Angelo Zulatti*

Η μέθοδος είχε διαδοθεί στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη, στη Γαλλία, Δανία, Ελβετία, Ολλανδία, σε περιοχές της Ιταλίας όπως η Τοσκάνη και το Μιλάνο. Ευγενείς και συνάμα σπουδαγμένοι πατεράδες (*nobili e dotti*) φρόντιζαν να εμβολιάσουν τα παιδιά τους. Ο ευλογιασμός εφαρμόζοταν σε κάθε ηλικία, ήταν εύκολος, δεν συνεπαγόταν πόνους και για εκείνους που τον επέλεγαν ήταν το ανάχωμα σε μια τρομερή αρρώστεια που ξεκλήριζε κόσμο (*morbo terribile, epidemico e spopolatore del mondo*)¹¹.

Στη μάχη για την αντιμετώπιση των επιδημιών που διαδοχικά έπληξαν το νησί της Κεφαλονιάς μετείχαν γνωστοί απόφοιτοι του πανεπιστημίου της Πάδοβας που μετά την απόκτηση του διδακτορικού διπλώματος δραστηριοποιούνταν επαγγελματικά στο νησί¹². Αναφέρουμε ενδεικτικά τους Αναστάσιο Μελισσηνό, Ιωάννη Βαπτιστή Πινιατόρο, Γερόλυμο Σκιαδά¹³.

Ανάμεσά τους υπήρχε ένας λόγιος γιατρός, υπήκοος της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας του Αδρία, φίλος με τους βενετούς αξιωματούχους στο νησί του αλλά και «*noto alla Repubblica de'Letterati Medici*»¹⁴, ο Άγγελος Τσουλάτης, ο οποίος κατέγραψε την εμπειρία του από την εμπλοκή στην αντιμετώπιση των επιδημιών.

Ο Άγγελος ήταν γιος του Ιωάννη Τσουλάτη, ο οποίος ήταν σπετσιέρης δηλαδή φαρμακοποιός, και ενδεχομένως ταυτίζεται με τον ομώνυμο γιό του Άγγελου, η οικογένεια του οποίου συγκαταριθμήθηκε στο αστικό Συμβούλιο της Κεφαλονιάς μόλις το καλοκαίρι του 1760 με την καταβολή ενός χρηματικού ποσού¹⁵. Σύμφωνα με τους βιογράφους του, γεννήθηκε το 1732 και μαθήτευσε στη σχολή του συντοπίτη του Βικέντιου Δαμοδού¹⁶. Ο

filosofo e medico, Βενετία: Deregni, 1768 (στο εξής: ZULATTI, *Notizie*), σ. viii.

11. ZULATTI, *Notizie*, σσ. ix, x.

12. Για τις σπουδές γενικά των Ελλήνων στην Πάδοβα, βλ. P. TZIVARA, «*Studenti greci presso il Collegio Flangini e Padova, professionisti in patria. Tracce di un lungo percorso*», στο *Collegio Flangini 350 anni*, Αθήνα-Βενετία, 2016, σσ. 359-426 και «*I Greci, sudditi veneti del Levante e la laurea patavina: un privilegio oppure uno scherno?*», στο *Atti del VII convegno internazionale Venezia e il suo Stato da Mar, Venezia, 14-16 febbraio 2019*, a cura di Br. Crevato-Selvaggi, Ρώμη: Società Dalmata di Storia Patria, 2020, σσ. 133-145.

13. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ – ΡΑΖΗΣ, *Νεώτερα στοιχεία για την πανάωλη*, σ. 5.

14. Η έκφραση είναι του συντάκτη του περιοδικού *Giornale di Medicina* (t. secondo, σ. 202).

15. *Relazioni storico-politiche delle isole del mare Jonio...* da.. Francesco Grimani, Βενετία: Tipografia di G. B. Merlo, 1856, σσ. xiii, 23.

16. Β. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, *Ο Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία-Εργογραφία 1700-1754*,

Τσουλάτης κατόπι μετέβη στην Πάδοβα όπου τον βρίσκουμε τα έτη 1749 και 1750 ως εγγεγραμμένο φοιτητή στην università degli Artisti του παταβινού ιδρύματος¹⁷. Στις 18 Δεκεμβρίου 1750 εμφανίστηκαν στον γραμματέα του Collegio Veneto οι συμφοιτητές και συμπατριώτες του Τσουλάτη, Δανιήλ Σταυροφόρος και Σάντος Πανάς, οι οποίοι βεβαίωσαν για την καταγωγή και τη γέννηση του Τσουλάτη στην Κεφαλονιά¹⁸. Την επόμενη ημέρα, 19 Δεκεμβρίου, προσήλθε στο Κολλέγιο ο ίδιος ο Τσουλάτης και κληρώθηκαν τα θέματα (puncta) στα οποία θα εξεταζόταν και τα οποία προέρχονταν από το τρίτο βιβλίο των Φυσικών του Αριστοτέλη και από το βιβλίο Αφορισμοί του Ιπποκράτη¹⁹. Έλαβε το διδακτορικό δίπλωμα στις 22 Δεκεμβρίου 1750, σε ηλικία μόλις δεκαοκτώ χρόνων. Επόπτης (promotore) καθηγητής του ήταν ο Giovanni Poleni, ενώ στην εξεταστική επιτροπή συμμετείχαν ανάμεσα στους άλλους και οι Giambattista Morgagni, Lorenzo Soardi, Bartolomeo Lavagnoli, Giovanni Battista Marchetti²⁰.

Τα έτη 1751 και 1754 απαντά ως εγγεγραμμένος φοιτητής στη σχολή των Legisti²¹, από την οποία ενδεχομένως δεν έλαβε το διδακτορικό δίπλωμα, αφού ξεκίνησε την επαγγελματική του δραστηριότητα. Το 1753 εργάστηκε ως γιατρός στη Civitella sul Bolognese²² και τον επόμενο χρόνο (1754) άσκησε την ιατρική στην Κωνσταντινούπολη ως προσωπικός γιατρός του βενετού βάλιου Antonio Donà. Εκεί συνέγραψε μια Επιτομή της Πρακτικής Ιατρικής, την οποία τύπωσε στη Βενετία το 1758²³ ενώ την ίδια

Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1998, σσ. 72-73.

17. Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης. Μέρος Α΄. Artisti 1634-1782», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 37 (1969-1970), αρ. 1499, 1521.

18. Archivio Storico dell'Università di Padova, busta 713, c. 204r.

19. Ό.π., c. 203r.

20. Για τους καθηγητές στην Πάδοβα, βλ. S. CASELLATO, L. SITRAN REA (επιμ.), *Professori e scienziati a Padova nel Settecento*, Τρεβίζο: Antilia, 2002, σσ. 21-30, 89-90, 177-179, 203-225, 359-362.

21. Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης (Μέρος Β΄. Legisti 1591-1809)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 38 (1971), αρ. 1655, 1683.

22. *Memorie per servire all'Istoria Letteraria*, t. secondo, parte IV, per il mese di Ottobre 1753, Βενετία: Pietro Valvasense, 1753, σ. 39.

23. *Compendio di Medicina Pratica nel quale si descrivono le eventuali malattie del corpo umano... di Angelo Zulatti*, Βενετία: Domenico Deregni, 1758. Το βιβλίο τυπώθηκε ξανά,

χρονιά συνέθεσε ένα μικρό δοκίμιο για τη χρήση του μαγνήτη στη θεραπεία των σπασμών²⁴.

Επέστρεψε στην πατρίδα του το 1760 όπου άσκησε την τέχνη του γιατρού και υπηρέτησε στο στρατιωτικό νοσοκομείο του Αργοστολίου ως «medico fisico chirurgo». Άσκησε την ιατρική για πάρα πολλά χρόνια και ώριμος (πέθανε το 1798) συνεργάστηκε και με τον γιο του, Φραγκίσκο, στην αντιμετώπιση διαφόρων ασθενειών, που βασάνιζαν τους συμπατριώτες του²⁵.

Ο Άγγελος Τσουλάτης όταν εκδηλώθηκε η πανώλη στα Σαρλάτα, αλλά δεν είχε ακόμη αναγνωριστεί, κλήθηκε μαζί με τρεις άλλους ομοτέχνους του για την εξέταση των αρρώστων αλλά φαίνεται ότι παραπλανήθηκε και εκείνος και συνυπέγραψε για την απουσία λοιμικής νόσου στο συγκεκριμένο χωριό. Ο ίδιος δεν συμμετείχε στην επόμενη αποστολή στο χωριό που συνέχισε να δοκιμάζεται και δεν γνωρίζουμε αν σε κάποιο κείμενό του κατέγραψε εκείνη την επαγγελματική του εμπειρία²⁶. Νοιάστηκε όμως και θέλησε να μοιραστεί με την κοινότητα των γιατρών την ικανοποίηση από την τακτική που ακολούθησε στην αντιμετώπιση των επιδημιών που ταλάνισαν κυρίως τον παιδικό πληθυσμό του νησιού, μεταφέροντας στους νεότερους εμπειρία και γνώση.

το 1764, σε δεύτερη έκδοση από το ίδιο τυπογραφείο, με προσθήκες και επιμέλεια του ίδιου του συγγραφέα.

24. Π. ΤΖΙΒΑΡΑ, «Οι παρατηρήσεις το 1758 ενός Κεφαλονίτη ιατρού για τις μυϊκές συσπάσεις και τη θεραπευτική χρήση του μαγνήτη: συμβολή στην ιστορία της ελληνικής Νευρολογίας», στο *Η Ιστορία της Νευρολογίας από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Πανελληνία Διημερίδα Ιστορίας της Ιατρικής, Αθήνα, 26-27 Φεβρουαρίου 2016*, Τόμος Περιλήψεων, σσ. 76-77.

25. Για τον Άγγελο Τσουλάτη, βλ. ΑΝΘ. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ, *Βιογραφία των ενδόξων ανδρών της νήσου Κεφαλληνίας*, Βενετία: Ελληνική Τυπογραφία του Φοίνικος, 1843, σσ. 271-294· ΕΜ. DE TIPALDO, *Biografia degli Italiani illustri nelle Scienze, Lettere ed Arti del secolo xviii e de'contemporanei...*, v. nono, Βενετία: Gio. Cecchini e comp., 1844, σσ. 226-230· Α. GRASSET-SAINTE-SAUVEUR, *Voyage historique, littéraire et pittoresque dans les isles et possessions cidevant vénitienes du Levant*, t. troisième, Παρίσι: Tavernier, an VIII [1800], σσ. 24, 31· ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, *Γιατροί και Ιατρική Κεφαλονιάς*, σσ. 164-170· Μ. L. SOPPELSA, «Echi e riflessi dell'illuminismo veneto nella letteratura scientifica del tardo Settecento Eptanesio», στο *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001*, Αθήνα: Κότινος, 2004, σσ. 349-351.

26. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ – ΡΑΖΗΣ, *Νεώτερα στοιχεία για την πανώλη*, σ. 5.

Μέσα από τα φύλλα ενός περιοδικού, με ιατρική θεματολογία που είχε ξεκινήσει να τυπώνεται στη Βενετία το 1759, αρχικά και συγχρόνως με αυτοτελείς εκδόσεις των ίδιων κειμένων από τα βενετικά τυπογραφεία, ο Τσουλάτης άνοιξε ένα κανάλι επικοινωνίας με τους ομοτέχνους του που μετέδιδε και ειδήσεις από τα συμβαίνοντα στη μακρινή κτήση του βενετικού Κράτους της Θάλασσας.

Η αντιμετώπιση των εξανθηματικών πυρετών, της οστρακιάς, με γιατρικά επινοημένα αποκλειστικά από τον Τσουλάτη περιγράφεται με γλαφυρότητα και λεπτομέρειες σε ένα δοκίμιο τιτλοφορημένο *Costituzione di febbri scarlatine. Osservazione del Sig. Dott. Angelo Zulatti Medico in Cefalonia*, που δημοσιεύτηκε αμέσως μετά την τιθάσευση της επιδημίας²⁷.

Επρόκειτο για παραλλαγή οστρακιάς, βαριάς μορφής, η οποία δεν έμοιαζε με την αρρώστεια που είχε ήδη περιγραφεί από τον γνωστό γιατρό Sydenham. Για τον λόγο αυτόν ο Τσουλάτης ακολούθησε διαφορετικό πρωτόκολλο θεραπείας, το οποίο κατέγραψε στο έργο του. Το φάρμακο το οποίο χορήγησε στους ασθενείς του ήταν ένα καθαρτικό και ανθελμινθικό που είχε παρασκευαστεί με διαλεγμένο ριβέντι (ραβέντι, βαρβαρικό, *barbaro scelto*), τριμμένη τζαλάπα (ζαλάπα, *gialappa sottilmente polverizzata*), άνθη αρτεμισίας (*semi santi*), θηριακή (*acqua teriacale*), απόσταγμα από μάραθο (*finocchio destillata*)²⁸. Επιπλέον σε κάποιες περιπτώσεις εφάρμοσε και φλεβοτομία ενώ ρύθμισε τη διαίτα των ασθενών (φαγητό και νερό) και συνέστησε ανάπαυση και καθαρό αέρα. Με αυτή την τακτική ο Τσουλάτης πέτυχε την ίαση των συμπολιτών του, με το θαυματουργό καθαρτικό του και τη «βοήθεια του Θεού», σε σύντομο χρονικό διάστημα και χωρίς επιπλοκές: «*colla sola misturetta purgante io mi feci incontro a*

27. *Giornale di Medicina*, t. secondo, σσ. 225-228 (no xxix, 17.11.1763). Ο Μαζαράκης και ο Τυπάλδος αναφέρουν ότι το κείμενο ανατυπώθηκε από τον Borseri στα λατινικά (ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ, *Βιογραφίαι*, σ. 287· ΤΥΠΑΛΔΟ, *Biografia*, σ. 229). Πρόκειται ωστόσο για μετάφραση μόνο του κειμένου που αφορά στην περιγραφή της αρρώστειας (JO. BAPTISTA BURSERIUS, *Institutiones Medicinae Practicae, v. secundum. De morbis exanthematicis*, Μιλάνο: Gasparo Truffi, 1824, σσ. 61-63).

28. *Giornale di Medicina*, t. secondo, σ. 227. Για την απόδοση των ονομάτων των φαρμακευτικών φυτών, βλ. P. LICHTENTHAL, *Manuale botanico enciclopedico popolare*, Μιλάνο: Ernesto Oliva, 1852, σ. 552. ΣΠ. ΜΟΥΣΕΛΙΜΗΣ, «Λαϊκό γιατροσόφι», *Ηπειρωτική Εστία* 10.116 (1961), σ. 1080 [1080-1087].

tutte le febbri scarlatine che mi si diedero a curare; e coll'ajuto d'Iddio le ho tutte superate con brevità, sicurezza, e giocondità»²⁹.

Όταν μία άλλη επιδημία, της ευλογιάς, που έπληττε τις νεαρές ηλικίες και απειλούσε την ελπίδα της ζωής εμφανίστηκε στην Κεφαλονιά, ο Άγγελος Τσουλάτης μαζί με άλλους χειρουργούς (τα ονόματα των οποίων δεν γνωρίζουμε) δραστηριοποιήθηκε ξανά με ενθουσιασμό για τον αφανισμό της νέας μάλιστα. Ο γιατρός γνώριζε την αρρώστεια³⁰, αλλά όχι στην επιδημική της έξαρση, καθώς και τη μέθοδο του φυλιάσματος, τον ευλογιασμό, που είχε εισαγάγει νωρίτερα ο συμπατριώτης του Ιάκωβος Πυλαρινός και ο Χιώτης Εμμανουήλ Τιμόνης³¹. Ο Τσουλάτης θαύμαζε απεριόριστα τον Πυλαρινό για την επιστημοσύνη του και είχε υιοθετήσει το εμβόλιο κατά της ευλογιάς, παρότι ομολογούσε ότι αν υπήρχε εναλλακτικό του ευλογιασμού φάρμακο και εξίσου αποτελεσματικό θα το αποδεχόταν. Ως συνειδητοποιημένος όμως υπερασπιστής της δημόσιας υγείας απέναντι στους πολλούς θανάτους ανθρώπων που κατάφερνε ένας άνοστος εχθρός επέλεγε τη σωτήρια λύση, ακολουθούσε το παράδειγμα του Πυλαρινού και δεν δίσταζε να παραδεχθεί, με πολλή τιμιότητα και ειλικρίνεια, ότι ανάμεσα στις αντίθετες για τον εμβολιασμό φωνές ακούγονταν και κάποιες από στόματα σοφών και συνετών³².

Όντως στην Κεφαλονιά τότε, εκτός από τους οπαδούς και υπερασπιστές του εγκεντρισμού, υπήρχε και μία άλλη παράταξη, εξίσου μεγάλη, με τα δικά της επιχειρήματα και τους δικούς της φόβους, οι πολέμιοι του ευλογιασμού, οι «Anti-Inoculatori». Δεν έχουμε συγκεκριμένες πληροφορίες για τις επιφυλάξεις και ενδεχομένως τις αντιδράσεις του λαού. Υποθέτω ότι αυτές ακόμα και αν υπήρξαν δεν θα ενδυναμώθηκαν και δεν θα πλήθυναν, όπως στις μέρες μας με τη στήριξη της παγκοσμιοποιημένης πληροφορησης των ανθρώπων. Γνωρίζουμε όμως ότι στην Κεφαλονιά η μέθοδος του ευλογιασμού, γνωστή ήδη από το 1715, είχε βρει «εχθρούς» και μάλιστα μέσα στην κοινότητα των γιατρών. Κάποιοι βέβαια από αυτούς ήταν

29. *Giornale di Medicina*, t. secondo, σ. 228.

30. Στο έργο του *Compendio di Medicina Pratica* είχε αναφερθεί και στην ευλογιά και είχε προτείνει φάρμακα (ό.π., σσ. 183-187, 266-267).

31. Βλ. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, *Γιατροί και Ιατρική Κεφαλονιάς*, σσ. 130-136. U. TUCCI, «Jacopo Pilarino pioniere dell'innesto del vaiolo», *Θησαυρίσματα* 37 (2007), σσ. 421-434, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

32. ZULATTI, *Notizie*, σσ. vi, xi.

γενικά αντιδραστικοί στη νεωτερικότητα και όχι μόνο «αντιεμβολιαστές», όπως ένας γιατρός που δήλωνε πολέμιος στον ευλογιασμό αλλά συγχρόνως και στη φλεβοτομία και στο κινόνο³³. Τα επιχειρήματα των πολεμιών ενδυναμώνονταν από μια αναποδιά στην ανάρρωση, κάποιον θάνατο από τον ιό της ευλογιάς που ξυπνούσε με τον ευλογιασμό³⁴.

Με την εμφάνιση της επιδημίας ο Τσουλάτης, πατέρας ήδη τριών παιδιών, έδωσε το πρόσταγμα της τακτικής που όφειλαν να ακολουθήσουν οι συμπατριώτες του για να πλήξουν τον «εχθρό». Δεν δίστασε να εφαρμόσει τον ευλογιασμό στα παιδιά του, στις δύο κόρες του, στη μεγαλύτερη ηλικίας 3 χρόνων και 2 μηνών και στην επόμενη ενός έτους και 10 μηνών καθώς και στο αγοράκι του, στον μικρό Ιωάννη Φραγκίσκο ηλικίας μόλις 4 μηνών, με μία τομή στον μηρό³⁵.

Το παράδειγμά του ακολούθησαν άλλοι Κεφαλονίτες, ευκατάστατοι, μορφωμένοι και από την τάξη των ευγενών, οι οποίοι αμέσως μόλις εμφανίστηκαν τα πρώτα κρούσματα ζήτησαν από τον Τσουλάτη να εφαρμόσει τον ευλογιασμό στα παιδιά τους³⁶ ή κατέφυγαν σε άλλους χειρουργούς γιατρούς για τον ίδιο λόγο.

Το σύνολο των παιδιών που εμβολιάστηκαν στην Κεφαλονιά ήταν 211³⁷. Από τον Οκτώβριο του 1764 έως τον Γενάρη του 1765 ο ίδιος ο Τσουλάτης εμβολίασε 70 παιδιά από τα οποία 53 ήταν αγόρια και 17 κορίτσια, χαρίζοντάς τους ισόβια ανοσία. Τα περισσότερα ήταν πολύ περιποιημένα και ζωηρά, λίγα φορούσαν φτωχικά ρούχα, ήταν χλωμά ή όχι καλά ταϊσμένα, προέρχονταν δηλαδή από τα κατώτερα κοινωνικά και οικονο-

33. ZULATTI, *Notizie*, σσ. 11, 14, 16.

34. Η ίδια καχυποψία και ο φόβος χαρακτηρίζουν φυσικά και άλλες εποχές, άλλους ανθρώπους και τόπους. Βλ. J. SU, «La lotta al vaiolo in chiave comparata a Venezia e in Cina», στο G. SILVANO (επιμ.), *L'arte medica. La Scuola padovana e la medicina in Europa e in mondo* [Patavina Libertas. Una storia europea dell'Università di Padova (1222-2022)], Ρώμη: Donzelli editore e Padova University Press, 2022, σσ. 380-383 [377-383].

35. ZULATTI, *Notizie*, σσ. 20, 22.

36. Βλ. «I nobili principalmente, i più ricchi e quelli che passano per illuminati, e colti»: ZULATTI, *Notizie*, σ. 17 και LEONE BASILEA, *Dell'inoculazione del vaiuolo in tempo di epidemia del morbo stesso. Discorso fisico-pratico*, Βερόνα: Eredi Marco Moroni, 1790, σ. 13.

37. ZULATTI, *Notizie*, σ. 96.

μικά στρώματα. Η ηλικία τους κυμαινόταν από τους 4 μήνες έως τα 11 χρόνια³⁸.

Όντως από τις αναφορές του Τσουλάτη σε συγκεκριμένες περιπτώσεις παιδιών που προέρχονταν από δεκατέσσερις οικογένειες του νησιού, προκύπτει ότι εκείνος ανέλαβε γόνους πατεράδων που μετείχαν στο αστικό συμβούλιο του νησιού, δραστηριοποιούνταν ως γιατροί, δικηγόροι αλλά και ως έμποροι ή ναυτικοί³⁹. Τα οικογενειακά ονόματα που αναφέρονται είναι των Τυπάλδων (4 οικογένειες), Λούζη, Πυλαρινού, Κούρτζολα, Κρούσου, Πινιατόρου, Κρασά, Άννινου, Περισιτιάνου, Πάγκαλη αλλά και Τσουλάτη, αφού εκτός από τα δικά του παιδιά ανέλαβε και κάποιον ανιψιό του. Η περίπτωση του γιατρού Αντώνιου Πυλαρινού, για τον οποίο μιλά κολακευτικά ο Τσουλάτης τεκμηριώνει την υπόθεση για τον ευλογιασμό ως «ειδικότητα» συγκεκριμένων γιατρών, των χειρουργών, ενώ μαζί με τις περιπτώσεις των δικηγόρων Βασιλείου Πινιατόρου και Πέτρου Κρασά φανερώνουν ότι οι πτυχιούχοι του παταβινού πανεπιστημίου μετά τις σπουδές τους επέστρεφαν και δραστηριοποιούνταν επαγγελματικά στον τόπο τους⁴⁰.

Ο ευλογιασμός έσωσε από βέβαιο θάνατο 30 τουλάχιστον παιδιά, αφού η ευλογία θέριζε το 1/7 των κρουσμάτων⁴¹. Στο σύνολο των 211 περιπτώσεων υπήρξε μόνο μία περίπτωση ενός παιδιού το οποίο δεν γλύτωσε από εκείνον τον οικογενειακό Μινώταυρο. Ήταν ο γιος του Μαρίνου Τυπάλδου, ένα παιδί ηλικίας 1,5 έτους, ζωηρό, καλοαναθρεμένο και καλοβαλμένο. Ο πατέρας είχε οδηγήσει αρχικά και τα τρία του παιδιά σε έναν χειρουργό, εκείνος τα πήγε στο σπίτι ενός άρρωστου από ευλογιά παιδιού και

38. ZULATTI, *Notizie*, σσ. 27, 41.

39. Για την κοινωνική προέλευση των παιδιών βλ. και SOPPELSA, «Echi e riflessi», σ. 350 σημ. 19.

40. Ο Αντώνιος Πυλαρινός έλαβε το πτυχίο από τη σχολή των Artisti το 1727 (Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, «Έλληνες σπουδαστές του πανεπιστημίου της Πάδοβας (Πτυχιούχοι, 18ος αι.)», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 43 (2009), σ. 645 αρ. 51). Ο Πέτρος Κρασάς ενδεχομένως ταυτίζεται με τον γιό του Νικολάου, φοιτητή τα έτη 1724-1726 στη σχολή των Artisti και κατόπιν τα έτη 1727-1729 στη σχολή των Leggisti, από όπου έλαβε το διδακτορικό δίπλωμα (ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *ό.π.*, σ. 655 αρ. 353).

41. ZULATTI, *Notizie*, σ. 99. Σύμφωνα με τον Τσουλάτη στην έξαρση της επιδημίας η θνησιμότητα άγγιζε το ένα τέταρτο, τό ένα τρίτο ακόμη και το μισό και περισσότερο των κρουσμάτων.

με την ίδια μέθοδο εφάρμοσε τον ευλογιασμό από τα πιο μεγάλα στο μικρότερο. Μετά από οκτώ μέρες όμως το παιδί εμφάνισε πυρετό, κατόπιν ανάρρωσε αλλά μετά από μια δεύτερη κρίση πυρετού κατέληξε από πνευμονία⁴².

Η Κεφαλονιά του νεοδομημένου αστικού κέντρου είχε περάσει ακόμα μια περιπέτεια με επιτυχία χάρη στους δύο βλαστούς της. Ο Ψυλαρινός εφηύρε τον ευλογιασμό και ευεργέτησε όλον τον κόσμο, ο Τσουλάτης τον εφάρμοσε στον γενέθλιο τόπο τους και έσωσε ολόκληρο το νησί.

Η ζωή συνέχισε να κυλάει με τις χαρές και τις προκλήσεις της αλλά και τα «περίεργα», αν και τόσο συνηθισμένα στον τόπο, φυσικά φαινόμενα. Τα καλοκαίρια των ετών 1765 και 1766 ένας σεισμός, την ίδια μέρα και σχεδόν και ώρα, «επέλεγε» τους Κεφαλονίτες για μία δοκιμή ανθρώπινης αντοχής και ψυχραιμίας⁴³. Στις 11 Ιουλίου 1767 όμως ένας νέος σεισμός γκρέμισε εκείνη τη φορά τα σπίτια σε πολλές περιοχές και έθαψε κάτω από τα συντρίμια τους πολλούς, ανάμεσά τους και τον δοτόρο Πέτρο Κρασά τον γονιό που είχε σώσει τον γιό του με τον ευλογιασμό⁴⁴.

Τα παιδιά του αστικού κέντρου, των ευκατάστατων Κεφαλλήνων, χάρη στον ευλογιασμό, μεγάλωσαν, σπούδασαν, κάποια διέπρεψαν κιόλας όπως ο γιος του ίδιου του γιατρού, ο Ιωάννης Φραγκίσκος, που δραστηριοποιήθηκε αργότερα στην Κέρκυρα ως διευθυντής στο στρατιωτικό νοσοκομείο του νησιού⁴⁵. Ίσως να έφεραν σε όλη την υπόλοιπη ζωή τους το αόρατο σημάδι της μνήμης ή και το ορατό του ευλογιασμού⁴⁶ αλλά αυτά τα σημάδια δεν αφαιρούν ζωή.

42. ZULATTI, *Notizie*, σ. 96.

43. Π. ΜΟΣΧΟΝΑ, «Η έξωθεν μαρτυρία για το Αργοστόλι στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα», στο *Από το Κάστρο Αγίου Γεωργίου στο Αργοστόλι*, τ. Β', σ. 32 [26-34].

44. Ε. ΛΕΚΚΑΣ – Μ. ΚΟΥΒΑ – Γ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ – Ι. ΚΟΠΑΝΑΣ, *Οι σεισμοί της Ζακύνθου. Προσπάθεια ερμηνείας των περιγραφών των σεισμών και συσχέτισης με την υφιστάμενη γεωλογική δομή*, Ζάκυνθος 1997, σσ. 25-26. ZULATTI, *Notizie*, σ. 58 σημ. *.

45. Για τον Ιωάννη Φραγκίσκο Τσουλάτη, βλ. πρόχειρα ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ, *Βιογραφία*, σσ. 295-306· ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, *Γιατροί και Ιατρική Κεφαλονιάς*, σσ. 198-206· SOPPELSA, «Echi e riflessi», σσ. 354-358.

46. Θύμα της επιδημίας ήταν και ο ίδιος ο γιατρός ο οποίος εξομολογείται ότι μετά από πολλά χρόνια (όταν έγραφε) έφερε ακόμα το σημάδι του «innestamento» (ZULATTI, *Notizie*, σ. 53).

Οι άτυχοι και οι ηττημένοι από την επιδημία ήταν τα παιδιά της κεφαλόνιτικης υπαίθρου, εκείνα που δεν μετείχαν στο πρόγραμμα της τεχνητής ανοσοποίησης του παιδικού πληθυσμού και δεν απέκτησαν το όπλο άμυνας απέναντι στην ευλογιά.

Η επαρχία της Ερίσου γνώρισε τον αφανισμό, στην περιφέρεια της Πυλάρου οι ίδιοι οι κάτοικοι των χωριών, τρομαγμένοι από την τύχη των άλλων παιδιών, έκαναν τομές στα χέρια των δικών τους με ξυράφι ή άλλο αιχμηρό αντικείμενο. Στα χωριά δεν βρίσκονταν γιατροί και στις αγροικίες των χωρικών όπου ακούγονταν οιμωγές μανάδων, δεν μπήκε κάποιος να κάνει τον εγκεντρισμό, η ευλογία θέριζε τους νεαρούς βλαστούς του αγροτικού πληθυσμού, μας το μαρτύρησε ο ίδιος ο γιατρός Τσουλάτης⁴⁷.

Io qui non assegnerò precisamente il novero degli uccisi dal vajuolo ultimamente epidemico; perchè malgrado le mie ricerche faticose non mi fu fatto d'averlo esatto per motivi, che nulla giova di sapere. Ma eglino furono moltissimi, e se mal non m' appongo, in ragion vieppiù grande, che dell'uno al sette. Su di questo possono principalmente attestare i villaggi, dove non ci fu chi praticasse l'innesto; ciascun giorno s'udiano con raccapriccio i gemiti delle madri desolate: il vajuolo a passo lento e sanguinoso atterrava i germogli della popolazione, intaccava sensibilmente gli interessi dell' agricoltura, delle arti, del commercio, e diminuiva i sudditi fedeli al principato.

Παράπλευρη συνέπεια της επιδημίας ήταν η κρίση στη γεωργία, στις τέχνες και στο εμπόριο ενώ λιγότευε ο πληθυσμός, μειώνονταν οι πιστοί υπήκοοι του Πρίγκιπα και της Γαληνοτάτης, εκείνοι οι υπήκοοι που τον αποκαλούσαν πατέρα και στήριγμα της επαρχίας τους τούς απεσταλμένους βενετούς διοικητές⁴⁸.

Η κεντρική όμως βενετική Διοίκηση δεν είχε υιοθετήσει ακόμα τότε τον ευλογιασμό για την αντιμετώπιση της επιδημικής κρίσης. Είναι γνωστό ότι οι εμβολιασμοί για την ευλογιά στη Βενετία πραγματοποιήθηκαν, με από-

47. ZULATTI, *Notizie*, σσ. 17, 100.

48. Π. ΤΖΙΒΑΡΑ, «Φιλοβενετική ιδεολογία και ρητορεία κατά την ύστερη βενετοκρατία στο Ιόνιο», στο *Πρακτικά ΚΕ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου 21-23 Μαΐου 2004*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 82 [75-86].

φαση της βενετικής Γερουσίας και της αρμόδιας Υπηρεσίας για θέματα υγείας, του Magistrato della Sanità, τον Νοέμβριο του 1769. Το έργο ανέλαβε ο φυσικός γιατρός Francesco Vicentini με την επίβλεψη του αρχιατρού Giovambatista Paitoni. Οι εμβολιασμοί έγιναν στην ευρύχωρη αίθουσα του νοσοκομείου των Mendicanti στη Βενετία και η πρώτη φάση ολοκληρώθηκε τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους. Ο Vicentini κατέθεσε στο Μαγιστράτο δύο υπομνήματα για τη χρησιμότητα του εμβολιασμού της ευλογιάς και για την επιλογή της καλύτερης μεθόδου. Ο Paitoni στην αναφορά του περιέγραψε την εμπειρία του ενώ και οι δύο μαζί κατέθεσαν ένα Ημερολόγιο με όλες τις «καρτέλες ασθενών» που εμβολίασαν, τα συμπτώματα και τις αντιδράσεις τους. Σύμφωνα με άλλες πληροφορίες, στη μάχη των εμβολιασμών ενεπλάκησαν όλοι οι φυσικοί γιατροί και οι χειρουργοί της πόλης της Βενετίας και των κτήσεων και όλοι οι καθηγητές της Ιατρικής και της Χειρουργικής, οι οποίοι όφειλαν να καταθέτουν κάθε μήνα στα Uffici di Sanità αναφορά για τον αριθμό των εμβολιασμένων. Η εκστρατεία για τους εμβολιασμούς επεκτάθηκε στην Πάδοβα με μέριμνα του Giulio Antonio Contarini, τοπικού διοικητή, και στη συνέχεια σε όλη τη βενετική Terraferma όπου οι προβλεπτές της Υγείας γνωμοδοτούσαν για την υλοποίησή τους⁴⁹.

Δεν γνωρίζω πότε ακριβώς η κεντρική βενετική διοίκηση νοιάστηκε για την υποχρεωτική εφαρμογή του εμβολιασμού και στις κτήσεις του Κράτους της Θάλασσας. Βέβαιο πάντως είναι ότι η ορθόδοξη Εκκλησία πήρε επίσημα θέση πριν από τον Γενάρη του 1779 για τον υποχρεωτικό εμβολιασμό στους πιστούς της. Η πολιτική αρχή της Κέρκυρας επιστράτευσε μαζί με τους αρμόδιους αξιωματούχους, τους προβλεπτές Υγείας, και τον πειθήνιο δια της επίσεισης της τιμωρίας λόγο του θρησκευτικού πατέρα των υπηκόων, όπως προκύπτει από το πρωτοπαπαδικό πρόσταγμα του Αλοΐζιου Καπάδοκα το 1779⁵⁰.

49. *Terminazione degli illustrissimi ed eccellentissimi signori Sopra Provveditori e Provveditori alla Sanità* [Βενετία]: figliuoli qu. Z. Antonio Pinelli, 1768, σσ. iii-clxiv. J. SU, «La lotta al vaiolo in chiave comparata a Venezia e in Cina», σ. 377.

50. Δ. ΚΑΠΑΔΟΧΑΣ, «Η λοιμική και ο πρώτος ευλογιασμός στη Κέρκυρα. Σύντομο ιστορικό της αρρώστιας», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας* 14.14 (1977), σσ. 77-78 [73-84]. Βλ. και Μ. ΜΑΝΔΥΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ, «Οι ενέργειες της Επιτροπής Εμβολιασμού του Ιατρικού Κολεγίου Κερκύρας για τη διάδοση του δαμαλισμού στα Επτάνησα, κατά τη διάρκεια της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807)», *Περί Ιστορίας* 10 (2021), σσ. 428-429 [421-444].

Ο Τσουλάτης κατέγραψε την εμπειρία και τις αναμνήσεις του από την επιδημική ευλογία του 1764 και την μετέφερε στο δοκίμιο το οποίο με τίτλο *Notizie degli innesti di vajuolo*, τυπώθηκε το 1768 στη Βενετία⁵¹. Παρότι για την ευλογία που μάλιστα τότε την Ευρώπη είχαν παρουσιαστεί πρόσφατα και άλλες μελέτες⁵², το έργο του Τσουλάτη κόμιζε την προσωπική οπτική και την προσωπική εμπειρία από την αναμέτρησή του με την αρρώστεια μέσα στον γενέθλιο τόπο, με θύματα και ευεργετημένους τους συμπατριώτες του και τα παιδιά εκείνων.

Στόχος του δεν ήταν, κατά την προσωπική ομολογία, η υπεράσπιση του ευλογιασμού και η προβολή της ευεργεσίας του αλλά η αρωγή στους συγχρόνους του ομοτέχνους που αγνοούσαν αρκετά πράγματα για την αντιμετώπιση της αρρώστειας, γιατί δεν είχαν πρόσβαση στα εξειδικευμένα (καλά) βιβλία ούτε μεγάλη εμπειρία στο επάγγελμα.

Per la qual cosa io mi sono indotto a scrivere questa operetta non tanto per dare nuova comprovazione della felicità dell'innesto, quanto per aiutare i nostri col soccorso di molte dottrine, e dilucidazioni, che non sono arrivate, nè sono forse in grado di arrivar alla loro saputa. Il perchè ho voluto aggiungere appiè dalle Notizie moltissime dichiarazioni, o Note, le quali non fanno gran cosa per gli professori consumati, che sanno l'istoria intera dell'innesto; ma saranno utili a coloro, che non si trovano a portata dei migliori libri, nè avanzati bene indentro nel mestiero⁵³.

51. ZULATTI, *Notizie*. Το κείμενο ανατύπωσε με τον ίδιο τίτλο σε συνέχειες ο Orteschi, από τις 16 Απριλίου 1768 έως τις 16 Ιουλίου της ίδιας χρονιάς στα φύλλα του περιοδικού του (*Giornale di Medicina*, t. sesto, Βενετία: Benedetto Milocco, 1768, σσ. 267-269, 273-279, 292-295, 300-304, 317-320, 326-328, 334-335, 342-344, 348-352, 370-375).

52. Βλ. *Mémoire sur l'inoculation de la petite vérole... par M. De La Condamine... troisième édition*, Αβινιόν: F. B. Merande, 1755. Η ανακοίνωση, στη Βασιλική Ακαδημία των Επιστημών στις 24 Απριλίου 1754, σε ιταλική μετάφραση συμπεριλήφθηκε στην έκδοση *Due memorie sull'innesto del vajuolo del signor De La Condamine, tradotte dal francese con l'aggiunta delle relazioni d'innesti di vaiuolo fatti in Firenze nel 1756 del signor dottor Giovanni Targioni Tozzetti*, Βενετία: Domenico Deregni, 1761. Για τα δυο κακά που έπλητταν την Ευρώπη, φερμένα από την Ανατολή το «vajuolo» και από τη Δύση το «mal venereo», βλ. ό.π., σ. iii.

53. ZULATTI, *Notizie*, σ. xii.

Το πόνημά του το αφιέρωσε στον φίλο και συμφοιτητή του Συμεών Στρατηγό, καθηγητή των Μαθηματικών στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας και μέλος της Βασιλικής Ακαδημίας του Λονδίνου⁵⁴. Επιδίωξή του ήταν να προβάλλει τον θρίαμβο του εγκεντρισμού, πρωταρχικού μέσου για την επίτευξη της ανοσίας, απέναντι στις ανθρώπινες προκαταλήψεις και η εξάλειψη της αρρώστειας.

*I proposti fatti, che sono la prova decisiva negli dubbiosi affari, e il credito Vostro, ch'èquivalente ad una gran ragione, spero, che daranno nuovo vigore all'innesto per trionfare dei volgari pregiudizi. Il maggior numero non si lascia condurre alla miglior via, se non a bistento. Le verità più palpabili, i beni più rilevati ebbero degli oppositori crudeli; I quali se alla fine cedettero all'evidenza, ne contesero il terreno a palmo a palmo. Verrà un tempo, che non si disputerà più sull'innesto; tocca ai saggi di far, che quel tempo arrivi presto. Voi ne siete uno, perché avete tutta l'abilità; e il vostro cuore vi parla troppo a favore degli uomini*⁵⁵.

Το έργο έγινε γνωστό σύντομα και ενδεχομένως εκτός από τους ομοτέχνους του επιστημονικά επηρέασε και τη βούληση της Βενετίας στην υγειονομική της πολιτική. Το βιβλίο το αναφέρει στο υπόμνημά του, για τη χρησιμότητα του ευλογιασμού που συντάξε το 1768 ο γιατρός Francesco Vicentini, ο οποίος το πρόβαλε ως ένα παράδειγμα από την υπόδουλη Ελλάδα⁵⁶. Ο ίδιος γιατρός στο Ημερολόγιο των ευλογιασμών που συντάξε κατόπιν εντολής της Γερουσίας και της Υπηρεσίας της Υγείας αναφέρει σχετικά με τον Τσουλάτη: «Il signor Zulati dice anch'egli che la completa sanità, che risorse dopo il corso dell'innesto, in alcuni fu amareggiata da alcuni turbecoli della spezie dei chiamati Fignoli»⁵⁷.

54. Για τον κρητικής καταγωγής, αλλά γεννημένο στη Ζάρα, Συμεών Στρατηγό, βλ. P. VENTRICE, «Simone Stratico», στο CASELLATO, SITRAN REA (επιμ.), *Professori e scienziati a Padova*, σσ. 227-240.

55. ZULATTI, *Notizie*, σ. vi.

56. «Prima Memoria dell'eccellentissimo Dr Francesco Vicentini intorno all'utilità dell'innesto del vajuolo. Stampata per comando del Magistrato eccellentissimo della Sanità» στο *Terminazione ...1768*, σ. ix και σημ. 2.

57. *Diario delle inoculazioni per comando dell'eccellentissimo Senato e del Magistrato*

Η Κεφαλονιά δοκιμάστηκε εξαιρετικά τη δεκαετία του 1760: σεισμοί, σιτοδιά, απανωτές επιδημίες έπληξαν και ταλάνισαν αναμφίβολα τον πληθυσμό της δεν ξέρουμε όμως αν επηρέασαν και το ηθικό του ή αν άλλαξαν το κεφαλονίτικο ταμπεραμέντο, όπως ευχήθηκε ή θέλησε να «προφητέψει» ο γενικός προβλεπτής Francesco Grimani μετά την επίσκεψή του στο νησί τον Νοέμβριο του 1760.

*Dopo I flagelli del terremoto dell'anno scorso, dopo quelli del contagio dell'anno presente e dopo la carestia di biave che quasi ogni anno o si prova o si teme, dovrebbe pure quel popolo rendersi più suscettibile ai doveri della religione ed a quelli della buona morale, che sono fonti della pubblica e privata prosperità*⁵⁸.

Κλείνοντας τη μικρή τούτη παρουσίαση θα ήθελα να διευκρινίσω γιατί επέλεξα να εστιάσω στην προσωπικότητα του Άγγελου Τσουλάτη, σε μια ημερίδα μνήμης μιας Κυρίας εξαιρετικά σεμνής και αθόρυβης.

Ο Τσουλάτης ήταν μαθητής του Βικέντιου Δαμοδού. Η Σταμάτη, με πάθος για την παλαιογραφία και για το εράνισμα της συγγραφικής παραγωγής λογίων του Ελληνισμού, μας έδωσε σύνολη την εργογραφία του Κεφαλονίτη φιλοσόφου και παρέδωσε ευειδέστατη τη βιογραφία του στη συστηματική μονογραφία της για αυτή την προδρομική μορφή του νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Ο Τσουλάτης που σπούδασε στην Πάδοβα αφιέρωσε το έργο στο οποίο αναφέρθηκα στον Συμεών Στρατηγό, καθηγητή τότε στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας, συμφοιτητή του και συνοδοιπόρο στην αναζήτηση της αλήθειας, όπως γράφει, με τον οποίο μοιραζόταν αναμνήσεις για συζητήσεις και βόλτες στην πόλη⁵⁹. Η Σταμάτη ανήκει στους ευάριθμους ερευνητές που ασχολήθηκαν με την ιστορία του παταβινού ιδρύματος, το οποίο τούτη τη χρονιά συμπληρώνει οκτώ αιώνες παρουσίας. Μετέγραψε με υπομο-

eccellentissimo della Sanità eseguite dall'eccelente Dr Francesco Vicentini medico fisico con la soprintendenza dell'eccelente Dr Giovambattista Paitoni protomedico 1768, στο *Terminazione ... 1768*, σ. xciii.

58. *Relazioni storico-politiche delle isole del mare Jonio... da... Francesco Grimani*, Βενετία: Tipografia di G. B. Merlo, 1856, σ. 40.

59. ZULATTI, *Notizie*, σ. v.

νή και σχολίασε με κριτική σκέψη το καταστατικό της συσσωμάτωσης των Ελλήνων φοιτητών (*nazione greca*), που αναζήτησαν διδακτορικό τίτλο στην Πάδοβα, χαρίζοντάς μας ένα πολύτιμο *strumentum studiorum*.

Η μικρή μας εργασία εστίασε στα δοκίμια του Τσουλάτη για δύο επιδημίες που έπληξαν την Κεφαλονιά. Οι τελευταίες μέρες της Κικής Σταμάτη σηματοδεύτηκαν από τον φόβο της επιδημίας του κορωνοϊού και στην πατρίδα μας. Εκείνη νοιαζόταν για το μέλλον των νέων που βίωναν την εμπειρία της καραντίνας και στεναχωριόταν πάρα πολύ γιατί ο φόβος της μετάδοσης του ιού δεν οδηγούσε τους πολλούς φίλους και συνομιλητές της στο πάντα φιλόξενο σαλόνι της, στους πρόποδες του Λυκαβητού, στη μικρή και άτυπη «ακαδημία» κατά τα ιταλικά πρότυπα. Το 1723 στην Ακαδημία των *Ricovrati* στην Πάδοβα, μέσα σε ένα κλίμα προκατάληψης και δυσπιστίας για τις σπουδές των γυναικών, η κατάληξη για το θέμα συμπυκνώθηκε στη φράση, που επαναλαμβάνει την πλατωνική άποψη: «Στις επιστήμες και στις ελευθέρια τέχνες γίνονται δεκτές εκείνες οι γυναίκες που είναι ερωτευμένες με αυτές και οι οποίες οδηγούνται στην αρετή και στην καλή φήμη από μια ευγενή μυστική ιδιοφυΐα»⁶⁰. Η Κική Μπόμπου-Σταμάτη ήταν μία από αυτές.

60. *Discorsi accademici di vari autori viventi intorno agli studi delle donne; la maggior parte recitati nell' Accademia de' Ricovrati di Padova dedicati a S.E. la sig. Elisabetta Cornaro Foscarini*, Πάδοβα: Stamperia del Seminario- G. Manfrè, 1729, σ. 48.

Abstract

In the time of epidemics: images from 18th century Cephalonia

The communication deals with the situation of the island of Cephalonia in the 18th century, during the time of three epidemics which afflicted the population over a period of five years. The epidemics were namely plague, scarlet fever and smallpox and the information comes from the notes of a Cephalonian doctor. Angelo Zulatti, a doctor who had studied at the University of Padua, was active in his homeland as a physician and helped his compatriots to face drastically the scarlet fever and smallpox epidemics. The malignant scarlet fever was healed by a medicine composed of medical plants proposed by him while in the case of smallpox he applied the method of incision or inoculation introduced by Cephalonian Jacob Pylarino, a pioneer of smallpox grafting. In this paper there are descriptions of the fear and the reactions of Cephalonians in the war against epidemics.

ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ

- Ακριτίδης Γιάννης*, Εκπαιδευτικός. Υποψήφιος διδάκτορας του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Αργυροπούλου Ρωξάνη*, Ομότιμη Διευθύντρια Ερευνών στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.
- Πωτοπούλου-Σισιλιάνου Έλλη*, Ομότιμη Καθηγήτρια Ιονίου Πανεπιστημίου.
- Καραπιδάκης Νίκος*, Καθηγητής Ιστορίας της Μεσαιωνικής Δύσης στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.
- Καρύδης Σπύρος*, Διδάκτορας Θεολογίας – Εκπαιδευτικός.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης*, Ακαδημαϊκός, Ομότιμος Καθηγητής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Μιχάλαγα Δέσποινα*, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Μοσχονάς Νίκος*, Ομότιμος Διευθυντής Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Πρόεδρος του Κέντρου Μελετών Ιονίου.
- Μπίρταχας Στάθης*, Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- Μπότσιου Κωνσταντίνα*, Καθηγήτρια Πολιτικής Ιστορίας και Διεθνών Σχέσεων Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών Πανεπιστήμιο Πειραιώς.
- Ντούρου-Ηλιοπούλου Μαρία*, Ομότιμη Καθηγήτρια του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αντιπρόεδρος Εταιρείας Μελέτης των Σχέσεων του Μεσαιωνικού και Νεότερου Ελληνισμού με τη Δύση.
- Παγκράτης Γεράσιμος*, Καθηγητής Ιταλικής Ιστορίας και Πολιτισμού και

- Πρόεδρος του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Παπαδάμου Χρυσοβαλάντης*, Μεταδιδακτορικός ερευνητής του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- Παπαϊωάννου Αναστάσιος*, Διδάκτορας Πανεπιστημίου Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών.
- Πέτσιος Κωνσταντίνος*, Καθηγητής της Ιστορίας της Φιλοσοφίας στην Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και Διευθυντής του Εργαστηρίου Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας.
- Πηλείδης Πάργος*, Επίκουρος Καθηγητής Ιταλικής Γραμματολογίας του Λατινοκρατούμενου Ελληνισμού στο Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Πυλαρινός Θεοδόσης*, Ομότιμος Καθηγητής της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.
- Ρομανένκο Κατερίνα*, Υποψήφια διδάκτορας του τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Σακελλαρίου Μιχαήλ*, Ομότιμος Καθηγητής του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου.
- Σγουρίδου Μαρία*, Καθηγήτρια Ιταλικής Λογοτεχνίας στο Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Σπανός Γιώργος*, Εκπαιδευτικός – Μουσικό Σχολείο Αλίμου.
- Ταμπάκη Άννα*, Ομότιμη Καθηγήτρια του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Τζιβάρια Παναγιώτα*, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

Ο ΤΟΜΟΣ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ
ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ.
ΟΦΕΙΛΗ ΣΤΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ
ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
ΤΟΥ ΕΚΠΑ ΤΟΝ
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ
ΤΟΥ 2024

ISBN 978-960-466-324-8